

ТІЛ БІЛІМІ ЛИНГВИСТИКА LINGUISTICS

МРНТИ 16.21.31

Акбаров А.¹

¹Пусанский Университет Иностранных Языков, Южная Корея

ЗНАЧЕНИЕ ПЕРЕХОДА К ЛАТИНСКОМУ АЛФАВИТУ ДЛЯ УЗБЕКИСТАНА: ПРОБЛЕМЫ С АЛФАВИТОМ И ОРФОГРАФИЕЙ

Аннотация

Изучение норм правописания, как и сама наука лингвистика, имеет свою историю собственного формирования и развития. С тех пор как появились проблемы в сфере языковых норм, за рубежом и в республиках бывшего Союза были выполнены ряд теоретических и практических работ, посвященных этому вопросу. Но, сущность норм правописания и их место в языковой системе до сих пор не решены в достаточной и надлежащей степени. Государственная независимость, как и произошло в других сферах общественной жизни, создала все условия для свободного определения вектора развития родного языка. Закон Республики Узбекистан “О государственном языке”, принятый в 1989 году, кардинально изменил все направления социальной жизни. В результате принятия данного Закона завершился почти полуторавековой период зависящего положения узбекского языка, древнему и необычайно богатому языку был присвоен статус государственного, были полностью восстановлены все погрязшие ранее права.

Ключевые слова: узбекский язык, алфавит, орфография, звук

А.Ақбаров¹

¹Пусан шетел тілдеріуниверситеті, Оңтүстік Корея

ЎЗБЕКСТАН ҮШІН ЛАТЫН АЛФАВИТИНЕ КӨШУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ: ӘЛПБИ МЕН ЕМЛЕ МӘСЕЛЛЕРІ

Аңдатпа

Дұрыс жазу ережелерін үйретудің лингвистика ғылымы сияқты өзінің қалыптасуы мен даму тарихы бар. Тілдік норма туралы мәселелер туындағаннан бастап-ақ шетелдерде, бұрынғы Кеңес үкіметі одағы елдерінде осы сұрақтар төңірегінде бірнеше теориялық және практикалық жұмыстар жүргізілді. Бірақ әлі күнге дейін дұрыс жазу нормасы және оның тілдік жүйедегі орны туралы мәселелердің толықтай дұрыс шешімін таппаған тұстары бар. Мемлекеттің тәуелсіздігінің арқасында қоғамның әр түрлі басқа да салалары сияқты ана тілінің де еркін дамуына жол ашылды. Өзбекстан мемлекетінің 1989 жылы қабылданған «Тіл туралы заңы» әлеуметтік өмірдің барлық бағыттарын түбегейлі өзгертті. Аталған заңның қабылдануы нәтижесінде өзбек тілінің бір жарым ғасырлық тарихында болмаған ескі және ерекше бай тіліне мемлекеттік мәртебе беріліп, бұрынғы бұзылған құқықтары толықтай қалпына келтірілді.

A. Akbarov¹

¹Busan University of Foreign Studies, South Korea

THE SIGNIFICANCE OF THE TRANSITION TO THE LATIN ALPHABET FOR UZBEKISTAN: PROBLEMS WITH THE ALPHABET AND ORTHOGRAPHY

Abstract

The study of spelling norms, like the science of linguistics itself, has its own history of formation and development. Since there were problems in the sphere of linguistic norms, a number of theoretical and practical works devoted to this issue were performed abroad and in the republics of the former union. But, the essence of spelling norms and their place in the language system has not yet been solved to a sufficient and high degree. State independence, as it happened in other spheres of public life, created all the conditions for a free definition of the vector of development of the native language. The Law of the Republic of Uzbekistan "On the State Language", adopted in 1989, radically changed all areas of social life. As a result of the adoption of this law, almost a half-century has come to an end, due to the fact that it was destroyed.

Key words: uzbek language, alphabet, spelling, sound

Введение

Главную функцию языка как самого действенного и основного средства общения нельзя представить без письменности. Все достижения в истории человечества, знания и опыт, уникальные открытия и изобретения, совершенные гением человеческой мысли, жемчужины словесного искусства, являющиеся продуктом далекого, но ясного художественного воображения, священные слова и мудрые изречения великих просветителей и ученых, открывающие врата знаний и призывающих к духовному совершенству, ярчайшие и самые бесцветные, страшные страницы в истории человечества и другая информация от поколения к поколению передаются непосредственно через письменность – великого и одного из самых важного изобретения человечества. Все вышесказанные определения указывают на могучую силу и непреодолимую мощь письма.

Изобретение письменности стало великой предтечей культурного развития человечества. Устная речь по сути своей ограничена временем и пространством (расстоянием), и в целях устранения временных и пространственных границ для общения между людьми и народами была придумана письменность – великое изобретение, подчиняющееся законам естественного развития (Акбаров, 2017).

Письменность появилась, если сравнивать с языком звуков, сравнительно недавно. По оценкам специалистов язык звуков появился примерно 400-500 тыс. лет назад, а история общения через письменные знаки насчитывает около 4000-5000 (а может и больше) лет.

Появление письменности и ее эволюционное развитие непосредственно связано с развитием общества, потребностью в общении людей, находящихся друг от друга на определенном расстоянии, необходимостью фиксации и сохранении информации политического, правового, религиозного и эстетического характера. Ход развития общества усиливает необходимость и потребность в обмене разнообразной информацией, сохранении сведений, исторических фактов и дат. А это, в свою очередь, требует постоянного совершенствования письменности. Все языки мира формировались и развивались именно таким путем.

При образовании любой письменности ее основной целью становилась графическое или знаковое отображение определенного звука, т.е. посредством буквы, иероглифа или другого знака указывалось структура и звучание звуков, составляющих то или иное слово. Здесь следует не забывать и высказывание известного казахского поэта и тюрколога Олжаса Сулейманова, который очень точно отметил: “Любая письменность, в первую очередь, является выразителем идеологии той или иной религии. Выражение государственности и культуры определенного народа посредством письма пришло потом. Каждая новая религия распространялась по миру через свою письменность: Иудейство – посредством древнееврейского языка и письма, христианство – греческого языка и латыни, буддизм – древнеиндийской письменности, зороастризм – письменностью авесто, ислам – арабской вязью...” (Сулейменов, 1998).

Внедрение в XX веке нового узбекского алфавита

Согласно последним исследованиям тюркские народы, которые обладали высокой культурой, начиная с VI-V веков до нашей эры начали применять орхоно-енисейскую письменность. Алфавит, который на протяжении десяти веков был основным средством обмена информацией, очень точно отображал структуру звуков тюркского языка. Начиная с IX-X веков, т.е. после принятия ислама

тюркскими народами, проживающими в Центральной Азии, почти все начали применять арабский алфавит. Арабский алфавит применялся до начала XX века. На съезде тюркологов, который в 25 году проходил в Баку было принято решение о переходе на латиницу всех тюркских народов, входящих в состав Советского государства. Следует отметить, что все видные представители интеллигенции утверждали, что для развития и совершенствования узбекского языка необходимо отказаться от арабского алфавита и перейти на латиницу. Логическим завершением такой пропаганды стало принятие латинского алфавита в 1929 году.

Но, через сравнительно небольшой временной отрезок почти насильно был внедрен алфавит, основанный на кириллице. Эта так называемая “реформа” была проведена исходя из того, что тюркские народы СССР испытывают определенные трудности при изучении русского языка, который является языком межнационального общения в многонациональном государстве. В результате почти все буквы русского алфавита были включены в новый алфавит узбекского языка, даже такие буквы как “ъ”, “ь”, “е”, “ё”, “ю”, “я” и “ц”, которые вообще не соответствовали звуковым характеристикам нашего языка, заняли место в новом алфавите. Долгое время переход на алфавит, основанный на кириллице, разъяснялся как необычайно положительным явлением в истории узбекской письменности и узбекского языка. А на самом деле, переход на кириллицу национальных республик Средней Азии был чисто принудительным актом советского тоталитарного режима. И действительно, кириллица не отражала структуру и фонетику не только узбекского, но и других тюркских языков.

Современный узбекский литературный язык

Государственная независимость Узбекистана дала возможность самостоятельно развивать и совершенствовать узбекский язык и письменность. Первый Президент Узбекистана Ислам Абдуганиевич Каримов размышляя о том времени, подчеркнул следующее: “Естественно, что после достижения независимости – наряду с другими вопросами духовной жизни нашего народа проблемы языка и алфавита стали первостепенными задачами для того периода. И в особенности, первоочередными и крайне важными считались решение задач по повышению значимости и статуса нашего родного языка, обеспечению интеграционных процессов в мировую систему коммуникаций, созданию благоприятных условий подрастающему поколению для всестороннего и прочного освоения иностранными языками и информационными технологиями. Но, должен отметить, что при всей остроте указанных задач, при их решении мы не поддались эмоциям, действовали обдуманно, учитывая все пожелания и мнение широкой общественности” (Каримов, 2008).

Следует отметить, что по созданию и внедрению нового узбекского национального алфавита были выдвинуты серьезные предложения и соображения. По вопросу формирования нового узбекского алфавита были озвучены три основных направления: усовершенствование существующего алфавита, основанного на кириллице, переход на латинскую графику и третье направление – возврат к арабскому алфавиту. Несомненно, арабская письменность является уникальным средством, связывающий наш народ с нашей богатой и священной историей, с нашими великими предками-учеными, внесших неоценимый вклад в мировую науку и культуру, и, естественно, никто не вправе забывать это. Самая чистая и справедливая религия в мире тоже зафиксирована и отображена именно на этом языке. Все вышесказанное обязывает владеть арабским алфавитом и углубленно изучать арабский язык. Нет будущего без прошлого. Арабский язык и письменность является незаменимым ключом для глубокого осознания и понимания нашей священной тысячелетней истории. И мы обязаны это помнить.

Но, если мыслить разумно и открыто, то следует признать, что арабская графика не всегда полностью отображает все структурные и звуковые особенности узбекского языка. Первые арабские лингвисты, например, Халил ибн Ахмад считал, что важнейшими для арабского языка являются согласные, а роль гласных звуков второстепенной. Конечно, такая оценка – намек на своеобразность арабского языка. Арабский алфавит и арабское письмо это прежде всего главенство согласных звуков, а воспроизведение гласных звуков не является таким важным элементом как фиксация согласных. А в тюркском языке роль гласных и согласных одинаковая, они равнозначны. Именно поэтому согласные звуки тюркского языка не всегда правильно отображаются при воспроизведении тюркских гласных звуков на арабском языке, что и является серьезным препятствием для применения арабского алфавита.

Узбекский язык не является родственным арабскому языку, нет между ними близости, позволяющей правильно озвучивать характерные звуки и буквосочетания обеих языков. В свое время великий ученый-энциклопедист Абу Райхан Беруни подчеркивал не соответствие арабской письменности для полноценного отображения тюркского языка. Даже самый известный знаток и популяризатор тюркского языка Махмуд Кашгари (XI век) признавал, что из-за сложности правильного обозначения тюркских звуков при

помощи арабского алфавита приходится вводить дополнительные знаки. Именно поэтому до сих пор не утихают споры по поводу произношения и фонетики некоторых слов и буквосочетаний при чтении произведений Алишера Навои и других представителей узбекской классической литературы. И следует признать, что первопричиной такой неразберихи является вышеуказанные особенности арабского языка (отнюдь не тюркского) и письма.

После того, как отказ от кириллицы и переход на латинскую графику большинством специалистов был признан оптимальным решением по созданию национального алфавита, 2 сентября 1993 года Олий Мажлисом Республики Узбекистан был принят Закон «О введении узбекского алфавита, основанного на латинской графике». В преамбуле текста Закона говорится: «Настоящий Закон, основываясь на Конституции Республики Узбекистан, исходя из положительного опыта перехода узбекской письменности на латинскую графику в 1929-1940 годах, учитывая пожелания представителей широкой общественности, направлен на создание благоприятных условий, ускоряющих всесторонний прогресс республики и вхождение ее в систему мировой коммуникаций»

Согласно указанному закону некоторые буквы нового узбекского алфавита были созданы с помощью надстрочных и подстрочных знаков (элементов), которые отсутствовали в современных печатных устройствах. Такое положение дел требовало дополнительных затрат для адаптации существующей и закупа новой техники. Поэтому было принято решение об отказе от букв с подстрочными и надстрочными знаками и заменить их буквосочетаниями (парами определенных букв). Исходя из вышеизложенного 6 мая 1995 года был принят Закон «О внесении изменений в закон Республики Узбекистан «О введении узбекского алфавита, основанного на латинской графике». После внесения изменений был принят узбекский алфавит, основанный на латинской графике, состоящий из 26 букв и 3 буквосочетаний. 24 августа 1995 года было принято постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «Об утверждении основных орфографических правил узбекского языка». В том же году был издан «Орфографический словарь узбекского языка» (изд. «Укитувчи», составители: проф. Шавкат Рахматуллаев и проф. Азим Ходжиев).

В настоящее время при письменном изложении литературного узбекского языка используется алфавит состоящий из 29 букв, основанный на вышеуказанных правилах орфографии. Широкомасштабное и ускоренное развитие узбекского языка в годы независимости, закономерные изменения и обновления, вносимые в современный язык, ясно указывают на необходимость совершенствования правил существующей орфографии. Указ Первого Президента Республики Узбекистан №4797 от 13 мая 2016 года «Об организации Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои» четко обозначил одну из основных задач вновь создаваемого университета, т.е. «подготовку научно обоснованных предложений по усовершенствованию системы звуков и их отображению в письменности, а также действующих правил орфографий». В настоящее время рабочая группа Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои работает над подготовкой таких предложений и рекомендаций согласно утвержденному плану.

Основной задачей любого алфавита является отображение не системы звуков народных наречий, говора и диалекта различных регионов, а системы звуков общепринятого для всей страны литературного языка. Для воспроизведения системы звуков диалектов и наречий существует специальный «фонетический алфавит», его в науке «языковедение» называют «транскрипцией». Наличие в узбекском алфавите 29 букв не означает такое же количество звуков в народных и региональных диалектах узбекского языка, напротив, звуков намного больше, поэтому количество знаков, применяемых в транскрипционном письме узбекской диалектологии, значительно превышает количество букв и звуков узбекского литературного языка. В алфавите выбираются надлежащие знаки - буквы для инвариантных звуков, т.е. фонем, а не для звуков и их вариантов, имеющих в языке. Например, в узбекском алфавите для фонемы «и» выбрана буква «i», и данная буква применяется для всех вариантов фонемы, т.е. для таких случаев как «qiziq», «bilan» и «sahifa» используются три варианта одной фонемы. Само собой разумеется, что назначение для каждого варианта отдельной буквы было бы крайне непрактичным и ненаучным шагом. Честно говоря, предложения и попытки по внедрению вот таких псевдонаучных новшеств вызывают удивление у специалистов, радеющих за развитие и совершенствование существующего узбекского алфавита.

Конечно, в действующем алфавите узбекского языка есть места, где требуется принятие оптимальных решений. По большому счету главным принципом любого идеального алфавита является выражение одной фонемы одной буквой, и естественно, воспроизведение одной буквы только через одну фонему. Здесь следует отметить, что стремления и попытки достичь именно такого порядка ведутся давно и,

скорее всего, никогда не прекратятся, но до сегодняшнего дня на земле пока не создан алфавит, отвечающий указанному требованию.

В современном узбекском алфавите три фонемы представлены в виде буквосочетаний. Тут следует особо выделить буквы «sh» и «ng». Например, буква «sh» вызывает определенные трудности при изучении самого алфавита: буква «с» (и ее название, т.е. значение) не представлена в алфавите, поэтому обучающий сначала должен разъяснить обучаемому правила применения этого знака (а это отдельный процесс), а потом объяснить, когда нужно добавлять знак «h» для получения полноценной буквы и звука (и это тоже отдельный процесс). Учитель (и, конечно же, ученик) для обучения (усвоения) одной буквы и соответствующего звука тратят энергии и времени в два раза больше. Естественно, такое положение нельзя считать удобным и благоприятным для обучения грамоте и правописанию.

У второго буквосочетания, т.е. у «ng» имеются не совсем удобоваримые моменты. Например, на практике получается, что один звук делится на два, и в результате произношение получается ошибочным, неправильным: *ko'r-din-giz* (фактически должно быть: *ko'r-di-ngiz*); кстати, и в кириллице пишется именно так: *кўр-дин-гиз* (а фактически должно быть: *кўр-ди-нгиз*). О таких неправильных и неудобных особенностях данного буквосочетания было много споров в истории отечественного языковедения и предлагались различные варианты знаков для отображения этого звука (Жамолхонов & Сапаев, 2008). Кроме указанных моментов есть ещё ряд букв, по которым целесообразно разработать и представить обоснованные предложения и рекомендации.

Правильное пользование алфавитом определяют, в первую очередь и однозначно, сами правила орфографии. Именно поэтому, разработка совершенных и удобных правил правописания является решающим фактором в деле обеспечения грамотности населения. У общества, не знающего грамоту, не может быть движения вперед и полноценного развития. Именно по этой причине особое внимание уделяется вопросу правописания и орфографии при использовании нового алфавита. Правила новой орфографии были разработаны ведущими лингвистами, лингвистами и практиками страны, которые были объединены в специальную рабочую группу (O'qituvchi, 1995).

В настоящее время выявлены несколько положений в новом алфавите, которые необходимо доработать и довести до совершенства правила использования некоторых букв и буквосочетаний. Например, следует серьёзно поработать в таких направлениях, как правильное изложение ряда слов, отображение некоторых букв в словах и терминах, позаимствованных из других языков, а также орфография корневых слов, приставок и окончаний, правила разделения по слогам и т.д. Тут уместно будет привести один пример из «Орфографического словаря узбекского языка» (1995): названий месяцев года «октябрь» и «сентябрь» приведены в виде «*oktabr*» и «*sentabr*», а слова «актёр», «монтёр» и «самолёт» изложены как «*aktyor*» «*montyor*» «*samolyot*», т.е. буква «ё» кириллицы даётся как буквосочетание «yo». Таким образом, нарушена последовательность в правилах отображения однотипных гласных «я» и «ё» (в первом случае - «a», а во втором случае - yo). Как видно из вышеизложенного, разработка научно обоснованных и удобных для практического применения предложений и рекомендаций по усовершенствованию правил правописания для нового алфавита, которые позволили бы наиболее правильно отобразить закономерности нашего языка, является одним из самых востребованных задач настоящего времени.

Заключение

В принципе, нет каких-либо не первостепенных задач, решение которых помогли бы развитию независимого Узбекистана. Все вопросы и все проблемы важны для дальнейшего развития и процветания страны. Только духовно совершенные личности с высокой культурой могут внести свою лепту в дело укрепления независимости и дальнейшего развития страны. Без совершенного языка и письменности не может быть ни духовности, ни высокой культуры. Создание нескольких республиканских комиссий, которые в ближайшие пять лет будут заниматься реализацией Законов и Постановлений, принятых по государственному языку, орфографии нового алфавита и топонимии, свидетельствует о большом внимании правительства Узбекистан к вопросам языка и грамотности населения.

Успешная реализация и перспективность теоретических и практических работ в области совершенствования языка в первую очередь зависят от научной обоснованности и правильной постановки самой проблемы. Правильное отношение к нормам узбекского литературного языка, соблюдение его закономерностей и основных правил и являются прочным фундаментом для научно обоснованных и перспективных проектов по развитию, дальнейшему усовершенствованию такой важнейшей сферы общественной жизни как родной язык и всеобщая грамотность.

Список использованной литературы:

- 1 Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 173 с.
- 2 Акбаров А. Влияние современного лингвистического исследования и описания видо-временных форм английского глагола в обучении языку (*The Linguistic and Pedagogic Research Implications on Tense and Aspect of the English Language*), «Филологические науки. Научные доклады высшей школы», (*International Journal Philological Sciences*) 2017 (6). – Moscow, Russia, 2017. – PP.30-38.
- 3 Сулейменов О. Язык письма. – Алматы: Рим: «San Paolo», 1998. – 497 с.
- 4 Жамолхонов Х., Сапаев Қ. Имло муаммолари. – Тошкент: ТДПУ, 2008.
- 5 O'zbek tilining imlo lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.

МРНТИ16.01.07

Ж.С. Абитова¹

¹*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЛИНГВОКОГНИТОЛОГИЯ САЛАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада лингвокогнитология саласының қазақ тіл білімінде зерттелуінің тарихи дамуы қарастырылады. Қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың басты мәселесі, біріншіден, санада тілге дейінгі бейнеленген дүниелердің ішкі мәнін түсіндірудің әдіс-тәсілдерін қарастыру, екіншіден, логикалық, эстетикалық таным-білімнің реттелген, жүйеленген, өңделген ақпараттарды тіл арқылы іздеп айқындау. Тіл таным тұрғысынан шетелдік тіл білімінде біршама зерттелген. Осы проблемаларға қатысты зерттеулерді саралай келе, лингвокогнитология саласының қазақ тіл білімінде алатын орны мен даму жайына осы мақалада тоқталуға тырыстық. Қазақ тіл біліміндегі концептілік зерттеулер жөнінде сөз қозғағанда, бізді ең алдымен, концептілік зерттеулердің қазақ тіл біліміне келуінің себептері қызықтырады. Мақалада лингвокогнитология саласының қазақ тіл біліміне келу себептерімен қатар оның диахрониялық дамуын бүгінгі зерттеуші ғалымдар еңбегіне сүйеніп отырып, көрсетіледі. Сонымен қатар, әр кезеңнің ерекшелігіне тоқталамыз.

Түйін сөздер: лингвокогнитология, эстетикалық таным-білім, диахрониялық даму, қазақ тіл білімі.

Абитова Ж.С.¹

*Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан¹*

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИНГВОКОГНИТОЛОГИЙ В ЛИНГВИСТИКЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматривается историческое развитие исследований лингвокогнитива в казахской лингвистике. Основной проблемой когнитивной ориентации в современной лингвистике является, во-первых, рассмотрение методов интерпретации сущности доисторических образов в уме, а во-вторых, поиск информации и определение систематических, обработанных знаний логического, эстетического познавательного знания. Языковое познание широко изучается на иностранном языке. Анализируя эти проблемы, мы попытались прояснить положение и место лингвокогнитива на казахском языке. Говоря о концептуальных исследованиях на казахском языке, нас в первую очередь интересуют причины концептуальных исследований казахской лингвистики. В статье отражены причины, по которым языкознание пришло к казахской лингвистике, ее диахроническое развитие в работе современных исследователей. Мы также ссылаемся на особенности каждого этапа.

Ключевые слова: лингвокогнитология, эстетическое познавательное образование, диахроническое развитие, казахская лингвистика

Zh.S. Abitjva¹

¹Kazakh State Woman Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty

LINGUOCOGNITIS RESEARCH IN KAZAKH LINGUISTICS

Abstract

The article considers the historical development of linguocognitis research in Kazakh linguistics. The main problem of cognitive orientation in modern linguistics is, firstly, to consider the methods of interpretation of the essence of the prehistoric imagery in the mind, and secondly, to search for information and define systematic, processed knowledge of logical, aesthetic cognitive knowledge. Language cognition has been studied extensively in foreign language. By analyzing these problems, we have tried to clarify the position and place of linguocognitis in the Kazakh language. Speaking about conceptual research in the Kazakh language, we are primarily interested in the reasons for the conceptual researches on Kazakh linguistics. In the article is reflected along with the reasons for the linguocognition's coming to Kazakh linguistics, its diachronic development in the work of today's researchers. We also refer to the peculiarities of each stage.

Key words: linguocognitology, aestheticcognitive education, diachronic development, Kazakh linguistics.

Адамзат қоғамы дамып, өркендеген сайын оның таным-білімі, ой-өрісі арта түсетіні заңды құбылыс. Осымен байланысты санада қалыптасқан ұғымды таныту деңгейі де кеңейе түсетіні белгілі. Осыдан келіп, ғалымдар танымды тіл білімінің нысаны ретінде қарастырып зерттеуге ерекше мән бере бастады. Демек, тіл білімінде тілді таным тұрғысынан зерттейтін жаңа бағыт – лингвокогнитология ерекше орынға ие. Қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың басты мәселесі, біріншіден, санада тілге дейінгі бейнеленген дүниелердің ішкі мәнін түсіндірудің әдіс-тәсілдерін қарастыру, екіншіден, логикалық, эстетикалық таным-білімнің реттелген, жүйеленген, өңделген ақпараттарды тіл арқылы іздеп айқындау. А.Т. Досова пікірінше тіл білімінде бұл мәселе әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Осыған орай, тіл арқылы көрініс тапқан санадағы дүниелер бейнесін анықтау, тілді когнитивтік тұрғыда зерттеу әлемдік тіл білімінде үлкен бағытқа айналды [1, 45]. Лингвокогнитология – В.фон Гумбольдт негізін қалаған антропоцентристік мектептің жемісі. Когнитивтік тіл білімі – ХХ ғасырда философия, психология және тіл білімінің тоғысуынан пайда болған зерттеу бағыты. Бұл пән алғашқыда нейролингвистика ғылымы (жасанды интеллект және компьютерлік ғылымдар) аясында зерттелген. Зерттеу барысында ғалымдар оның адамзат баласының дүниетанымын, парасат-пайымын, ойлау деңгейін, тілдік бейнесін де қарастыратындығына көз жеткізген болатын. Бертін келе адамның танымын, білімін, ойлау құбылыстарының сан қырын ашу бұл ғылымның маңызды аспектілеріне айналады. Тіл таным тұрғысынан шетелдік тіл білімінде біршама зерттелген. Осы проблемаларға қатысты зерттеулер Д.С. Лихачевтың, В.А. Маслованың «Когнитивная лингвистика», А.А. Потемняның «Мысль и язык» атты еңбектерінде тұжырымдалған.

Лингвокогнитологияның жеке ғылым саласы ретінде танылуы, пән ретінде қалыптасуы үшін оның негізгі ұғымдары, өзіне тән категориялары болуы шарт. Когнитивті лингвистиканың басты категориясы – концептілер. Концепт ең алдымен ұғым мен мағынадан тұрады. Концепт ұғымы тіл біліміне философиядан келген. Латын тілінен аударғанда *conceptus* – «ой, түсінік, ұғым» деген мағынаны білдіреді. Концепт мәселесіне кешенді түрде зерттеу жүргізген Д.Лихачев терминді екі аспект аясында қарастырады. Біріншісі, концепт – рухани мәдениеттегі тірек сөздер. Екіншісі, концепт – психоментальды құбылыс, алғашқы түсінік [2,38]. Ю.Степановтың еңбегінде концепт адам баласының санасында нақты ұғымдар түрінде емес, сөз тудыратын ассоциациялар мен таным түсініктердің жиынтығы ретінде көрсетіледі [3,67]. Концепт терминін А.Вежицкая «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері», В.Н. Телия «концепт – біздің сол нысан туралы білетініміздің барлық жиынтығы», В.Гумбольдт «құдайылық ілімді танудың, сол арқылы, соны ұғыну арқылы халықтың рухын, ұлттың мәдени ментальдығын танудың кілті» деп қарастырған [4,13]. Концепт – тіл мен адамның, танымның, мәдениеттің біртұтастығын көрсететін лингвофилософиялық бірлік. Демек концепт, ұғым терминдерінің негізі бір болғанымен маңызы, мәні бірдей емес. Концепт арқылы тіл мен танымның байланысы жүзеге асырылады

Когнитивтік лингвистикада когниция ұғымына ерекше назар аударылады. Когниция – адам санасындағы білім арқылы көрініс табатын ақпараттар жүйесі. Тіл білімінде «когниция» терминімен «интеллектуалдылық», «ментальдылық» сияқты атулар да синоним ретінде қолданылып жүр. Когницияның бұл атаулардан айырмашылығы: когниция – адам миындағы аялық білім арқылы жиналған ақпараттардың біртұтас көрінісі, моделі. Когнитивтік лингвистикадағы когнитивтік жүйе концептуалдық құрылымнан

тұрады. Концептуалдық құрылым, яғни когнитивтік жүйе бөлшектері мен когнитивтік ойдың формасы төмендегідей: «ойбейне», «прототип», «сценарий», «фрейм», «концептуалды метафора», «стереотип», «гештальт».

Ойбейне – белгілі бір ұлттың әлем шындығын тануы үшін қалыптасқан заттар мен құбылыстар жайлы ұғымы. Мәселен, қазақ танымындағы үкілі тақия, Қыз Жібектің көші, қамажай – ойбейне түріндегі концептілік тип. Жазушы шығармаларында ойбейнелер қазақы тақия, үкілі тақия кию, қамажайды билеу, Қозы мен Баяндай құшақ жаю сияқты мысалдар негізінде көрініс табады.

Прототип. Прототипке сөздікте мынадай анықтама беріледі: бір нәрсенің қарапайым типі немесе формасы; заттардың категориясы, т.б. (түсіндір қарау). Прототиптің «типтік үлгісіне» жазушы шығармаларындағы жалқы есімдерді жатқызуға болады. Кейіпкерлердің есімі осы аталған типтік үлгілер арқылы жасалған.

Сценарий. Белгілі бір мәтіндегі іс-әрекеттердің тиісті мағыналарының көріністенуі осы сценарийлер арқылы нәтиже береді. Үлкенді аға, кішіні іні тұту (тәртіптілік).

Алғаш рет фрейм теориясын жасанды интеллект ретінде ағылшындық ғалым М.Минский ұсынады. Ғалымның пікірінше: «фрейм – адам миындағы белгілі бір стереотипті жағдайдың көріністенуіне арналған ақпарат құрылымы, оны бір-бірімен жалғастырып жатқан тор ретінде елестетуге болады». Яғни фреймдер арқылы адам жадындағы ақпарат ассоцияланады. Ассоцияланған ақпараттар тілдік бірліктер арқылы ғана көрінеді. Адам санасындағы әлемнің тілдік бейнесін көрсетеді. Мысалы, төбесінен тас құлағанмен тең болу, шок басқан күшіктей қаңсылау. Тіл біліміндегі фреймдер тілдегі әртүрлі стереотипті ситуация туралы білімнің берілуін түсіндіруде қолданылады.

Стереотип ұғымына алғаш рет анықтама берген У.Липпман болатын. Ол стереотипті әлемдегі шымшытырлы, күрделі белгілерді қабылдауды жеңілдететін, адамның санасында қалыптасқан, реттелген, терминделген «әлемнің бейнесі» ретінде қарастыруды ұсынады. Зерттеушілер стереотиптің өзіндік белгілеріне қарай бірнеше топтарға бөледі: әлуметтік стереотип, қарым-қатынас **стр, ұлттық стр, этномәдени стр**, т.б. әлеуметтік стереотип жеке тұлғаның ойлауы мен тәжірибелік стереотиптерін қалыптастырады. Ұлттық стереотип белгілі бір ұлттың ерекшелігін қамтыса, этномәдени стереотиптер қандай да бір халықтың мәдениетіндегі өзгешеліктерін бейнелейді (немістің ұқыптылығын, қазақтардың қонақжайлықтарын). Сонымен қатар стереотиптердің автостереотиптер, гетерестереотиптер деген түрлері бар екендігін ескерген жөн. Автостереотиптер жеке қолданыстан туған тілдік бірліктерді қамтыса, гетерестереотиптер белгілі бір халықтарға тән ұлттық белгілерді қарастырады. Кез келген ұлт әлемді стереотиптің кірсеткіші ретінде қарады және қабылдайды. Жазушы шығармаларындағы қазақ-қырғыз аналары мен балаларының стереотиптік бейнесі олардың отансүйгіштік, еңбекқорлық, сыпайылық, кішіпейілділік қасиеттерімен ерекшеленеді.

Концептуалды метафора – адам танымында ұқсату заңдылықтарының нәтижесінде туындаған деректі, дерексіз ұғымдардың атауы, жаңа лексикалық мағына.

Гештальт. «Гештальт» термині (неміс Gestalt) – фигура, форма, құрылым. Тіл білімінде бұл ұғым шетелдік, отандық ғалымдардың еңбектерінде теориялық жалғасын табады. Қазақ тіл білімінде гештальт теориясы туралы Қ.Жаманбаева зерттеу жүргізген. Зерттеушінің пікірінше: «гештальт – образ, форма, бір жүйе, құрылым».

Когнитология саласында тіл тек ақпарат беріп қана қоймайды, белгілі бір образдар арқылы әлемнің тілдік бейнесін сипаттауда айрықша қызмет атқарады. А.А. Потебня: «Тіл – ойды туғызушы тетік, тіл оқшау тұрған құбылыс емес, ол халықтың мәдениетімен біртұтас байланыста, себебі халық – тілді жасаушы, тіл – «халықтық рухтың» жемісі, сондықтан тіл ұлттық ерекшелікті көрсетеді», - деп жазады [5, 46]. Қазіргі тіл білімінде тілге деген көзқарас, оны танудың жолдары өзгерді. Тіл – біз тануға ұмтылатын бүтін бір болмыстың кішкене бөлшегі. Сондықтан тіл мәселесін тануда сан салалы факторлардың көмегі қажет [6, 84]. Мысалы, субъектінің ұғыну, ойлау қабілеті, санадағы танымын өңдеу механизмі, тіл арқылы танылған ақпараттардың семасы, этимологиясы, уәжденуі, т.б. әрекеттер тіл білімінде адамзаттың тіл деңгейін зерттеуге бағытталды. Тілдің бейнелілік сипаты когнитивтік лингвистикада жоғарыда атап өтілген ұғымдар негізінде көрініс табады.

Когнитолог-ғалымдар В.А. Маслова, Е.С. Кубрякова еңбектерінде когнитивтік талдаудың негізгі әдіс-тәсілдері ұсынылған. Осы бағыт қазақстандық лингвист ғалымдардың зерттеулерінде де кеңінен орын ала бастады. Профессор Э.Д. Сүлейменова тілдік таңбаның мағыналық, мазмұндық мәні арқылы ақиқат дүниені тануға болатын қарастырса, Қ.Жаманбаева эмоция, гештальд құрылым түріндегі концептілердің көрінісін талдайды. М.Күштаева жеке лексемалар арқылы концепт мазмұнының берілуін,

С.Жапақов эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік сипатын, Ж.Б. Саткенова көркем шығармадағы кейіпкер тілінің когнитивтік мәнін, тілдік тұлға мәселесін тереңнен зерттеп, айқындап берді.

Қазақ тіл біліміндегі концептілік зерттеулер жөнінде сөз қозғағанда, бізді ең алдымен, концептілік зерттеулердің қазақ тіл біліміне келуінің себептері қызықтырады. Жалпы тіл білімінде концептілік зерттеулердің немесе зерттеудің жаңа бағыттарының басталуы жөнінде түрлі пікірлер кездеседі. Таным әр уақытта ділге, ал діл танымға тәуелді болғандықтан концептілік зерттеулерді ұлттық болмыс мәселесін талқылаудың белсенділігімен де байланыстыратын пікірлер ұшырасады. Десек те, ең басты себеп адам баласының танымдық үдерістеріне, ойлау әрекетінің өніміне қызығушылықтан болса керек.

Қазақ тіл білімінде лингвокогнитология XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасса да, оған дейін тіл мен таным байланысы мүлде сөз етілмеді деуге болмайды. Қазақ тіл білімінің негізін салушы А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолұлы еңбектерінде арнайы нысан етіп алынбағанмен, тілдің танымдық қасиеті жайлы бірді-екілі пікірлер ұшырасады. Когнитивтік бағыттың қалыптасуында Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, т.б. этнолингвистикалық зерттеулері ерекше мәнге ие. Бұл зерттеулер тек этнолингвистика үшін ғана емес, когнитивтік зерттеулер үшін де құнды. Таза когнитивтік бағыттағы ізденістерді Э.Оразалиева еңбектерінен көруге болады. Ғалым тілтаным теориясы мен әдіснамалық негіздерін теориялық тұрғыда зерттей келе, лингвокогнитология ғылымының даму кезеңдерін төмендегідей хронологиялық сатыда жіктейді:

1-кезең: «тілтану» парадигмасының қалыптасуы – XX ғасырдың 20-45 жж. Негізгі өкілдері: А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолұлы, т.б.

2-кезең: тілдік бірліктердің танымдық парадигмасы – XX ғасырдың 45-70 жж. Негізгі өкілдері: Н.Сауранбаев, Ғ.Мұсабаев, М.Балақаев, І.Кенесбаев, т.б.

3-кезең: тілтанымдық қағидалардың жалпы теориялық парадигмасы- XX ғасырдың 65-85 жж. Негізгі өкілдері: К.Аханов, Т.Қордабаев, Ә.Хасенов т.б.

4-кезең: тілтанымдық этюдтер парадигмасы – XX ғасырдың 70 жылдары мен аяқ шені; Негізгі өкілдері: Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ш.Сарыбаев, Ә.Болғанбаев, Е.Жанпейісов, Т.Жанұзақ, С.Исаев, Ө.Айтбаев, М.Серғалиев, Ж.Манкеева, т.б.

5-кезең: қазіргі когнитивтік парадигмалар – XX ғасырдың аяғы мен бүгінгі күндер [4, 17].

Алғашқы кезеңнің өкілдері тілдің табиғаты туралы құнды пікірлер қалдырды. А.Байтұрсынұлының тіл табиғатының ерекшелігін, тіл қызметінің жан-жақтылығын танытуға арналған ғылыми тұжырымдарын саралай келіп, оларды мазмұны мен көтерген мәселесінің бағыт-бағдарына қарай бірнеше топқа жіктеуге болады.

1) Тілтаным теориясындағы тіл – ойлау-дүние бейнесі арақатынасына байланысты пікірлермен сабақтас пайымдаулар.

2) Поэтикалық тіл табиғатын «қарапайым тілден» айыра танытуға арналған ғылыми тұжырымдары.

А.Байтұрсынұлы сөз өнеріне тірек болатын адам санасының үш негізін атап көрсетеді: **Ақыл, Қиял, Көңіл**. Әрі қарай: ақылдың ісі – аңдау, қиялдың ісі – меңзеу, көңілдің ісі – түйю, талғау деп әрқайсына тән қызметтерін талдайды. «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жараяу» [7, 141]. Тілді танудың антропоцентристік парадигмасы бойынша, адам санасы мен ойлау процесіндегі құбылыстар тіл арқылы ғана белгілі болады. Осы тұрғыда ғалым ойлаудың екі түрін көрсетеді: тиісінше ойлау, түйісінше ойлау. «Тиісінше ойлау: заттың «бойына біткен сипатын» ғана ойлап, сол тұрғыда сөзбен беру, түйісінше ойлау: зат туралы «адамның қосқан, таңған сипаттары». Сондай-ақ ғалым тілдің (ойладың) тиіс жағына көрік керек емес, нақты шындық керек, түйіс жағына көріктеу, әдемілеу қажет, ол қиял шығаратын сөз дейді. А.Байтұрсынұлы тіл арқылы танылатын ойдың қиял, ақыл, негізімен қатар көңіл негізінің де бар екендігін дәлелдейді.

Тілді когнитивтік тұрғыдан қарастырған еңбектерде тіл адамға және дүниеге бағыттылған екі жақты субстанция ретінде түсіндіріледі. Дүниенің тілде бейнеленуі А.Байтұрсынұлының пайымдауларында «даналық» деген ұғым арқылы түсіндіріледі: «адамның зейіні бүтін ғаламды тануға жұмсалып, дүниедегі бар нәрсенің барлығын, яки бар деп ұйғарылған нәрсенің бар-жоқтығын танып, белгілі бір қараға келгенде адамда үлкен бір ұғым пайда болады. Сол ұлы ұғым жүйесі даналық деп аталады. Даналықтың мақсаты бүтін ғаламды танып, бүтін ғалам атанған дүниенің жұмбағын шешпек» [7, 211] Автордың «даналық», «ұлы ұғым жүйесі» туралы ойлары тілтаным тарихындағы тіл арқылы берілетін «дүниенің тілдік бейнесі» идеяларымен үндеседі.

Осы кезеңнің келесі өкілі – Қ.Жұбанов. Ғалым «Абай – қазақ әдебиетінің классигі», «Түркі әдебиеттер тілінің танымы» еңбектерінде автор тіліндегі жеке қолданыстарды, шығарма мазмұнындағы кейбір фактілерді тарихи этнографиялық, мәдени таныммен сабақтастыра қарастырады. «Яғни, ол әдебиет сол

қауымның саяси құрылысын, мәдениет халін, дүниетану көзқарас дәрежесін, қысқасы нені жақсы, нені жек көретінін бізден жасыра алмайды. Өйткені, сол адамның сөйлеген сөзі, істеген іс-әрекеті сол қауымның бір бөлігінің болса да мүддесін елестетпей қоймайды деп біліміз», - деп жазады [8, 300].

«Хикмет» тілінің танымдық, философиялық құндылығына «асыл сөз» деп баға бере отырып, қазақ әдебиетінің асыл қайнары – Хожа Ахмет Иассауи үлгі еткен түркі жазба поэзиясында жатқанын үлкен патриоттық сезіммен сөз етеді. «... атай кететін бір жайт – «Хикметтің» кейбір толғауларының құрылысы да, буын өлшеуі де басқалардан гөрі қазақ тіліндегі өлең-жырлардың буындық өлшеуіне ұқсас келеді», - дей келе хикметтің лексикалық құрамына, өлең құрылысына талдау, салыстырулар жасайды [8, 321].

Келесі екінші, үшінші кезеңдерде ғалымдар А.Байтұрсынов, Қ.Жұбановтардың ізімен тілдік бірліктердің танымдық қызметін саралай түседі. Тек төртінші кезеңде, ХХ ғасырдың 70 жылдарының аяқ шенінде қоғам және ақыл-ойдың дамуы барысында тілді құрылымдық сипаты жөнінен зерттеу аздық ететіні айқын көріне бастайды. Тілді диохронды түрде зерттеуге мән беріліп, ұлт тарихымен, ұлт дүниетанымымен тамырластыра зерттеу кең етек алады. Осы бағыттың басты көрінісі тіл білімінің этнолингвистика, лингвомәдениеттану тәрізді жаңа салаларымен негізделді. Мұндай бағыттағы зерттеулердің негізі қазақ тіл білімінде Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева т.б. ғалымдар еңбектері арқылы қаланды.

Ұлттың түрлі кезеңдеріндегі тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, дүниені қабылдауын, сенімін, діни көзқарастарын, тұтынған бұйым-заттарын ұлттың тіліндегі көне сөздер, афоризмдер, аңыз-ертегілер арқылы зерттеліп, қазақ тілтанымның, лингвомәдениеттанымның негізі салынды. Бұған Р.Сыздықтың тарихи-этимологиялық зерттеулері, Ә.Қайдардың тарихи-лингвистикалық, этнолингвистикалық зерттеулері, Ж.Манкееваның тарихитанымдық, лингвомәдениеттанымдық зерттеулері дәлел бола алады. Бұл – тілді ойлау мен таным контексінде зерттеудің алғашқы баспалдағы еді. Қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың ұлттық негізде алып тасып, кең қанат жаюы тілді дара тұлғаның таным мен психикасы арқылы зерттеп, танудың лингвофилософиялық, лингвопсихологиялық негіздемесін жасаған лингвист ғалым Қ.Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері» деп аталатын еңбегімен тығыз байланысты.

Бесінші кезең – қазіргі когнитивтік парадигмалар – ХХ ғасырдың аяғы мен бүгінгі күндер. Бұл кезеңде ғалымдар «тіл – мәдениет – өркениет» үштігінің ұлттық дүние бейнесін жасауда констант бола алатынын дәлелдейді. Отандық зерттеушілер М.Күштаеваның «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны», А.Смайловтың «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты», М.Абдрахманованың «Көз» концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы», А.Байғұтованың «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты», Ж.Қошанованың «Қазақ тіліндегі байлық – кедейлік концептісі: танымдық сипаты мен қызметі», Ж.Жампейісованың «Ақ-қара» концепті: оппозициясы мен қызметі», С.Жиреновтың «Ақын-жыраулар өлеңдеріндегі өмір-өлім концептісі» атты еңбектері – осының дәлелі.

Қазіргі тіл білімінде концепті үш түрлі бағытта талданып, қарастырылады: лингвистикалық, когнитивтік, мәдениеттанымдық. Концептіні лингвистикалық тұрғыда қарастырған дұрыс деп санайтын зерттеушілер (Д.С. Лихачев, В.Н. Телия) концептіні сөздің коннотативті элементтерімен қоса алғандағы барлық мағыналық әлеуеті, концепт сөздің кез келген мағынасында өмір сүреді деп қарайды.

Концептіні көптеген зерттеушілер бір тілде сөйлеушілерге ортақ концептуалдық ойлау жүйесі, «мәдениеттің кілт сөздері» деп көрсетеді. Концептінің мәнін когнитивтік тұрғыда қарастыруды ұсынатын зерттеушілер (З.Д. Попова, Е.С. Кубрякова) «ауқымды ойлаудың бірлігі» ретінде қарастыра келіп, концептінің тілдегі фразеологизмдерге, сөз тіркестеріне, сөйлемдерге, мәтіндерге, мәтіндер байланыстығына талдау арқылы жан-жақты ашылып түсіндірілетінін жазады [4, 17]. Концептіні лингвистикалық тұрғыдан зерттегенде негізінен үш тәсіл анықталған. Біріншіден, кең мағынада концепті қатарына мағынасы ұлттық тілдік сананың мазмұнын құрайтын және тіл өкілі дүниесінің қарапайым бейнесін қалыптастыратын лексемалар кіреді. Осындай концепт жиынтығы ұлт мәдениеті шоғырланатын тілдің концептілік өрісін құрайды. Екіншіден, тар мағынада концепт қатарына тілдік мәдени ерекшелігімен белгіленген немесе белгілі этномәдениеттің өкілін сипаттайтын семантикалық білім кіреді. Үшіншіден, концепт тікелей адам санасымен байланысты. Концептілерді зерттеу халықтың менталитетін жақсы түсінуге, рухына еніп, сол ұлттың әлемдік бейнесін осы ұлттың көзімен көруге мүмкіндік жасайды.

Тілдегі концептілер ұлттың, халықтың мәдениетіне, әдебиетіне, ғылымына, тарихына, тәжірибесіне, дініне тікелей тәуелді. Бұл пікірімізді ғалым Е.С. Қасеновтің «Концептісінің көрінісі индивидуалды түсінікте және поэтикалық бейнеленуінде автордың жеке ситуациялары мен метафоралау тәсілдері арқылы танылады» тұжырымымен қуаттай түсуге болады [8, 74]. Концепт қатып қалған семиотикалық жүйе

емес, белгілі бір ұлттың мәдениеті негізінде уақыт пен кеңістікте өзгеріп отырады. Концептілер адамға берілген ақпараттың концептуалдану – адамның танымдық үдерісінің маңызды бір бөлігі. Ол адамға берілген ақпаратты өңдеп, адам санасында жаңа концептілердің, концептілік құрылымдар мен концептілік жүйенің жасалуына жол ашады.

Концептілік зерттеулердегі таным мәселесін тіл тұрғысынан қарастыру қазақ тіл білімінде тек егемендік алғаннан кейін ғана келді. Өйткені бұл саланың зерттелуі мен дамуына қажетті жағдайлармен қоса, сол зерттеулердің нәтижесі жауап бере алатын сұрақтар да дәл осы кезде туындады. Қазақстанның гуманитарлық ғылымдарындағы елеулі өзгерістер ұлттық мәселелердің өзгеше қойылуы кезеңімен сәйкес келгендіктен болар, қазақ тіл білімінде концептінің зерттелуі когнитивті лингвистиканың аясында да, лингвомәдениеттанумен де тығыз қарастырылып келеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Досова А.Т. Қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың қызметі // Қостанай МУ ғылыми журналы, 2009. – №2. – 45 б.
- 2 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Серия лит. и яз., 1993. – №1. – 38 б.
- 3 Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – Москва: Просвещение, 1966. – 67 б.
- 4 Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Анарыс, 2007. – 17 б.
- 5 Потемня А.А. Мысль и язык. – Москва: ГИУ, 1989. – 46-47 б.
- 6 Досова А.Т. Т.Ахтанов прозасының стилистикалық ерекшеліктері мен танымдық көрінісі. – Қостанай, 2008. – 84-85 б.
- 7 Байтұрсынұлы А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 141-217 б.
- 8 Қасенов Е.С. І.Жансүгіров поэзиясындағы «жалғыздық» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ, Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, 2017. – №4. – 74-75 б.

ӘОЖ 811.512.122'373
ГРНТИ 16.01.07

А.Алдаш¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

ЖАҢА СӨЗДЕРДІҢ ИГЕРІЛІМІ: КОГНИТИВТІ САНА VS. ТІЛДІК САНА

Аңдатпа

Соңғы ширек ғасыр көлемінде қазақ әдеби тілі лексикалық құрамының толығы ең алдымен ұлт тілінің ішкі әлеуетін пайдаланудың қарқынды үдерістері арқылы сипатталады. Қазақ неологиясы мен неографиясының проблемалары бірқатар еңбектерде зерттелген парадигмалардың, оның ішінде әдеби нормалар мен сөз мәдениетінің аясында қарастырылды. Қазіргі кезеңде жаңа сөздердің қалыптануы мен нормалануын негіздеу үшін қоғам мүшелерінің когнитивті және тілдің санасында жаңа сөздердің қалайша актуалданатынын анықтау маңызды мәселелердің бірі болып отыр.

Мақалада когнитивтік сана, коммуникативтік сана және тілдік сана түсініктерінің кейбір аспектілерін анықтауға ұмтылыс жасалады және осының негізінде әскери іс бойынша жаңа терминдердің ойсанада орнығуы мен қолданысқа түсуінің тетіктері мен үдерістері талданады.

Түйін сөздер: когнитивті сана, тілдік сана, жаңа сөз, неология, коммуникативті сана, қазақыландыру, адамның лексиконы.

Алдаш А.¹

¹Институт языкознания им. А.Байтұрсынова,
г. Алматы, Казахстан

УСВОЕНИЕ НОВЫХ СЛОВ: КОГНИТИВНОЕ СОЗНАНИЕ VS. ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ

Аннотация

За последние четверть века пополнение лексического состава казахского литературного языка сопровождается интенсификацией процессов использования в литературном языке прежде всего внутренних потенциальных ресурсов национального языка. В ряде исследований проблемы казахской неологии и неографии, в т.ч. казахизация терминологического корпуса казахского языка продолжают

решаться в рамках уже осмысленных парадигм, в основном в аспектах литературных норм и культуры речи. На сегодняшний день для обоснования кодификации и нормализации новых слов одной из важных проблем казахской неологии является выявление специфики актуализации образов при восприятии новой единицы номинации в когнитивном и речевом сознаниях индивидов.

В статье рассматриваются некоторые аспекты ряда фундаментальных понятий когнитивной лингвистики, как языковое сознание vs. коммуникативное сознание vs. речевое мышление. На материале новых слов – казахизированных терминов и терминосочетаний по погранологии анализируются механизмы и процессы, способствующие на понимание и хранение языка в сознании индивидов.

Ключевые слова: когнитивное сознание, речевое мышление, новое слово, неология, коммуникативное сознание, казахизация, лексикон человека

A.Aldash¹

²*The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Kazakhstan, Almaty*

LEARNING NEW WORDS: COGNITIVE CONSCIOUSNESS VS. LANGUAGE CONSCIOUSNESS

Annotation

Over the past quarter century, the replenishment of the lexical composition of the Kazakh literary language is accompanied by an intensification of the processes of using primarily internal potential resources of the national language in the literary language. In a number of studies the problems of Kazakh neology and neography, including kazakhization of the terminological corpus of the Kazakh language, continues to be solved within the framework of already meaningful paradigms, mainly in the aspects of literary norms and the culture of speech. To this date, to substantiate the codification and normalization of new words, one of the important problems of Kazakh neology is the identification of the specificity of images in the perception of a new nomination unit cognitive and speech consciousness of individuals.

This article examines some aspects of a number of fundamental concepts of cognitive linguistics, such as linguistic consciousness vs communicative consciousness vs speech thinking. On the material of new words i.e. Kazakh-language terms and term-combinations according to borderline, mechanisms and processes that contribute to the understanding and storage of language in the minds of individuals are analyzed.

Key words: cognitive consciousness, speech thinking, new word, neology, communicative consciousness, Kazakhization, human lexicon.

Қазақ ғылымының тарих, тіл, әдебиет, мәдениет, философия, психология, психолингвистика, әлеуметтік лингвистика салаларында соңғы ширек ғасыр көлемінде сана, ойсана, ұлттық пайымдау, ұлттық ойлау, қоғамдық сана, ұлттық сана, жеке сана, тілдік сана тәрізді тың терминдер жоғары жиілікпен қолданыла бастады. Бұл аталымдарды әр ғылым саласы өз аспектісінде талдайды, өз бағыттары арқылы ұғындырады. Дегенмен мәселенің анығы - ұлттық пайымдау, ұлттық ойлау, қоғамдық сана, ұлттық сана, жеке сана, тілдік сана дегендер бір-бірімен өзара диалектикалық тығыз байланыстағы, біріне-бірі тәуелді, бірінен-бірі туындайтын ұғымдар. Мәселен, қоғамдық сана – қоғамдағы саналуан пікірлердің, бағыттардың, саяси-ғылыми қисындардың, идеялар мен сенімдердің жиынтығын жеке адамның қабылдауы, түйсінуді, мойындауы, өзінің қызметі мен тіршілік іс-әрекетінде басшылыққа алуы [1]. Ал жеке адам қоғамдағы өндірістік-экономикалық қатынастарға, рухани-мәдени құндылықтарға бейімделеді, қоғамдық сананың ұстанымдарымен санасады. Осы арқылы жеке сана қалыптасады. Жеке сана қоғамдық сананың деңгейі арқылы дамып, жетіледі, сонымен қатар жеке сана қоғамдық сананы байытады, өйткені жеке санасы жоғары адамдар қоғамдағы өзгерістерді терең саналылықпен түсінеді де, саяси, рухани-мәдени бағыттардың үйлесімді дамуына айтарлықтай үлес қосады, қоғамның басқа мүшелерінің қарапайым санасының қоғамның халықтың дамуындағы прогрессивті бағыттармен сәйкес келуіне әсер етеді.

Ұлттық сана тұрасында философиялық және психологиялық тұрғыдан қорытылған пікірлер сан түрлі және күрделі. Ғылыми көзқарастарда ұлттық сана мен ұлттық ойсана (национальное самосознание) бір түсінік ретінде қарастырылады да, оның құрылымы саяси, әлеуметтік, экономикалық, адамгершілік, эстетикалық, философиялық, және діни көзқарастарды қамтитындығы көрсетіледі. Көптеген тұжырымдарды бағамдағанда айқын анықталатыны – ұлттық сана және оның негізгі компоненті болып табылатын ұлттық ойсана тұтас ұлттың және ұлттың әрбір өкілінің ұлт ретінде тұтастықта болуды жоғары деңгейде сезінуі, ұлттың материалдық және рухани құндылықтарына саналы қарым-қатынастың орнығуы,

құндылықтарды бағалаудың қажеттілігін сезінуі, өзге этникалық қоғамдастықтармен тату қарым-қатынас жасаудың қажеттілігін түсінуі. Белгілі бір этностың ұзақ мерзім бойындағы тарихында қалыптасқан ұлттық ойсана әрқашанда қарапайым санадан жоғары тұрады, рухани, әлеуметтік үстемдікке, негативті наным-сенімдердің қалыптасуына жол бермейді.

Қазақ елінде әрбір халықтың ұлттық санасының прогрессивті бағытта орнығуы, одан әрі жетілдірілуі үшін саяси-идеологиялық іс-шаралар үйлесімді жүзеге асырылып келе жатқандықтан және осының нәтижесінде қазақ мемлекеті аумағында өмір сүріп жатқан этностардың ұлттық санасы мен ұлттық ойсанасы жүйелі конструкция ретінде қалыптасуы, жетілу сатысына қарай биіктей түсті.

Баяндалған қысқаша шолудан туындайтын маңызды жайт – ұлттық сана/ойсана ұлттық бірдейлестікті (национальная идентичность), белгілі бір ұлттың өкілі екендігін жоғары саналылықпен терең түсіну дегенді ұғындырады. Ал ұлттық бірдейлестікті түсіну жеке адамның – халықтың әрбір мүшесінің когнитивті санасына (өз халқының ұлттық қоғамдастық ретіндегі тарихы мен мәдениетін, тілін, ұлттық ерекшеліктерін білуіне және оларға қалай қарайтынына), эмоционалды-бағалауына (ұлттық сипаттардың баршасына құрметпен қарауына немесе оны бағаламауына, ұлттық ар-намыстың болуына) және қоғам мүшесінің мінез-құлқына барып тіреледі. Ұлттық сананың қандай деңгейде екендігін айқындайтын белгі, тегінде, ұлт өкілінің өз халқының ұлттық бірдейлестігі үшін қосатын/қосқан үлесінің қаншалықты екендігіне байланысты болса керек.

Соңғы жылдары әлемдік лингвистикада тілдік сана, когнитивті сана және коммуникативті сана деп аталатын ұғым-аталымдар кеңінен талқылануда. Қазақ тілтанымындағы когнитивті лингвистикаға, әлемнің тілдік бейнесіне қатысты еңбектерде де осы аспектілер ішінара қарастырылады. Бұл мәселелер төңірегінде ғылыми қисындар мен тұжырымдар сан түрлі және күрделі: бір-бірімен тоғысатын, бір-бірінен алшақ түсетін пікірлер мол. Оларды егжей-тегжейлі таратып айту біздің міндетімізге енбейді. Тұрақтала бастаған тұжырымдардың бірі – тілдік сана (сөйлеу ойсанасы деген ұғыммен теңбе-тең қарастыруға болады; бұл «речевое мышление» дегенді білдіреді) – адамның санасында тілдің сақталуының, сөйлесудің барлық ерекшелігін түсінудің психикалық тетіктерінің жиынтығы [2]. Демек, тілдік сана – когнитивті сананың бір бөлшегі. Тілдік сана тілді үйрене бастаған кезден бастап-ақ адамның когнициясында орныға бастайды, тілдің барлық сипаты туралы білім жетіле түскен сайын тілдік сана да беки, дами түседі, нәтижесінде жеке адам кез келген жағдаятта тілге қатысты барлық мағлұматын іріктеп, жағдаяттың нормасын мен қағидаларына сай қолдана алатын дәрежеге жетеді. Осыған байланысты тілдік сана мен коммуникативтік сананың арасындағы сипаттарды анықтаудың да қажеттігі туындайды. Өйткені тілдің қолданысқа түсуі адамның коммуникативтік қызметіне тікелей қатысты. Тілдік санада тіл туралы барлық мағлұмат сақталады, ал коммуникативтік сана осы мағлұматты қай ретте қалай пайдаланудың мүмкіндіктерін көрсетеді.

Лингвистика ғылымындағы маңызды түсініктер жайында ақпарат ұсынудың басты себебі – ресми-іскери, әлеуметтік тұрмыстық және еңбек қарым-қатынастарында бірнеше тіл қатар игерілетін қазіргі көпэтносты қазақстандық қоғам мүшелерінің когнициясында қазақ тілінің коммуникативтік категорияларының орнығу жолдарына қатысты аз-кем пікір түйіндеу. Бұл ретте біздің негізгі нысанамыз – қазақ тілін жетік меңгерген немесе қазақ тілінде түсінісе алатын қоғам мүшелері; өйткені олардың тілдік санасы мен коммуникативтік санасында қазақыландырылған жаңа терминдер қандай деңгейде, қолданысы қандай, қолданысқа түсуі үшін адам когнициясына кедергі тудыратындар не деген мәселелер ұлттық ойсананы, қоғамның саяси бағытына саналы көзқарасты қалыптастыруда айрықша маңызды.

Баршамызға мәлім бірнеше фактор бар, олар: а) ұзақ жылдар көлемінде негізгі қарым-қатынас тілі, білім алу тілі орыс тілі болғандықтан, қоғам мүшелерінің қазақ тілінде ақпарат алу / ақпарат жеткізу актілерінің өзінде негізгі ұғым-түсініктердің орыс тіліндегі атаулары араласа қолданылады (мысалы, қазақ тіліндегі баламалары норма ретінде бекігеніне қарамастан күнделікті әлеуметтік-тұрмыстық тілде квитанция, зонтик, мороженое, остановка, укроп типтестер қолданысқа түседі); ә) ғылыми, ресми, күнделікті әлеуметтік-тұрмыстық ұғым-түсініктердің адам когнициясында әбден орныққан өзге тілдегі атауларын ығыстыру ұзақ үдерісті қажет етеді, әрі бұл мәселенің психолінгвистика, когнитивті лингвистика салаларында қарастырыла қоймағандығы аңғарылады. Өйткені тілдің өміршеңдігін сақтау мен қорғау өзекті болмайтын әлемдік тілдер үшін (мысалы, ағылшын, орыс, неміс және т.б.) бұл проблема соншалықты маңызды емес; б) қоғам мүшелерінің кейбір топтарының қазақыландырылған аталымдарды субъективті және пейоративті бағалауы да жаңа сөздердің коммуникативтік актіге белсенді араласуын баяулатады; в) ресми-іскери, әсіресе күнделікті әлеуметтік-тұрмыстық актілерде қазақ сөз мәдениеті нормаларының қадағалану жайы бәсең; г) қоғам мүшелерінің кейбір топтарының (әсіресе жастар тобының) тілдік базасының, лингвистикалық капиталының шектеулі болуына ақпараттық технология

тілінің бейнормальдылығының, сондай-ақ ой-өрісті кеңейтетін, терең білім беретін арна – кітап оқудың төмендегенінің әсер етіп отырғандығы дәлелденген.

Когнитивті сана мен тілдік сана аспектілерінің көптеген ғылымдарға байланысты күрделі, жан-жақты тоқталуды қажет ететін мәселе екендігіне назар аударта отырып, қазақ тілін қоғам мүшелерінің когнитивті санасына орнықтыру үшін қарапайым түрде алдымен жүзеге асырылатыны қоғам мүшелерінің коммуникативтік білімін, коммуникативтік дағдысын және коммуникативтік қабілетін қалыптастыру, дамыту бағыты деген ойдамыз. Бұл аталғандардың барлығы нақты жеке тұлғаның қарым-қатынас кезіндегі интегралды (шоғырланған, тұрақты) білімін танытатын коммуникативтік құзыреттіліктің белгілері; нақты айтқанда, коммуникативтік құзыреттілігі толық жетілген деп бағалау үшін жеке адамда коммуникативтік дағды, білім, қабілет болуы қажет.

Қазақ тілі бойынша коммуникативтік дағдының қалыптасуында ең алдымен тілдік бірлікті қайталап қолдану (жаттап алу десе де болады) біршама рөл атқарады. Мысалы, «майор Асқаров тыңдап тұр; баяндап тұрған бөлімше бойынша кезекші майор Асқаров; тік тұр; түзел; рахмет; кіруге бола ма» тәріздес құрылымдар жоғары жиілікпен қайталануының нәтижесінде коммуникативтік білімді толықтырып, одан әрі когнитивтік санада орныға бастайды.

Коммуникативтік білімнің қалыптасуы бірнеше үдерістерге байланысты. Ең алдымен мотивация мен сұраныс жоғары болған жеке адам қазақ тілінен білім алудың барлық мүмкіндіктерін іздестіреді, арнаулы курстардан өту, өзбетінше үйрену арқылы білім алудан қол жеткізген нәтижелерін коммуникативтік қарым-қатынаста пайдалануға әрекет жасайды. Игерілген білім тұрақты түрде қолданысқа түспесе, коммуникативтік білімді жетілдіру қиындай түседі. Мәселен, қазақыландырылған әскери іс терминдеріне қатысты сұраныс та, мотивация да төмендеу, сондықтан олар әскери іс саласындағы индивидтің коммуникативтік білімін толықтыра алмайды.

Коммуникативтік қабілет: а) қарым-қатынасты сауатты орнату (яғни ауызша және жазбаша мәтінді ресімдеу кезінде жағдаятқа қарай баламалы қарым-қатынасты қалыптастыру); ә) ақпарат алу / ақпарат беру кезінде вербалды белгілерді (синонимдердің, прецедентті мәтіндердің сөз астарының мағыналарын) терең және шашпаң түсіну); б) коммуникативті кедергілердің болмауы тәрізді әлеуметтік-перцептивті дағдылардың орнығуы арқылы анықталады. Маңыздысы – уәждеме мен қажеттілік жоғары болған жағдайда коммуникативтік дағдының қалыптасуына, коммуникативтік білімнің жетілуіне, ақырында коммуникативтік қабілеттің орнығуына кез келген жеке адам қол жеткізе алады. Әрине, жоғарыда айтқанымыздай, тіл бойынша дағды мен білімнің когнитивтік санаға барып жетіп, жеке адамның күллі ойсанасын өзгертуге, ұлттық сана мен ұлт иделогиясын түсінуге, мойындауға дейін көтеруі біршама мерзімді талап етеді. Бұл жағы әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, нейролінгвистика салаларында кешенді түрде зерделенуі тиіс өзекті, әрі маңызды мәселелердің бірі.

Заңнамалық құжаттарда «қазақ тілін меңгеру арқылы қоғам мүшесінің беделді бейнесін орнықтыру» деген талап айқындалған. Бұл түсінік лингвомәдени құзыреттілікке ие тұлға ұғымымен мазмұндас. Бұл ретте екі жайтты аз-кем анықтай түсу қажет болады; оның біріншісі – тілді меңгеру деңгейінің түрлері; екіншісі – лингвомәдени құзыреттілікке ие тұлға ұғымының қамтитын мәні.

Әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарағанда, тілді меңгеру бірнеше түрлерге қарай тарамдалады: тілді жетік білу / еркін меңгеру / ауызекі сөйлеу тілінде түсінісе алу / сөздік арқылы түсінісе алу. Олардың арасында айтарлықтай иерархиялық айырмашылықтар бар. Осындай бөлшектер әсіресе жеке іс парағы құжатының міндетті тармақтарының бірі. Жеке адам кей реттерде өзінің тілді меңгеру дәрежесін субъективті тұрғыдан бағалауы мүмкін: «еркін білемін» деген жеке адамның да коммуникативтік кеңістікке еркін араласа алмайтын жайттары ұшырасады. Коммуникативтік актіде кедергілердің кездесуі логикалық ойды жеткізетін лексикалық-грамматикалық нормалардан гөрі белгілі бір салаға қатысты терминдерді жете меңгермеуге тәуелді.

Лингвомәдени құзыреттілік коммуникативтік, танымдық және ұлттық-мәдени бөлшектердің жиынтығынан тұрады. Лингвомәдени құзыреттілікке ие адам коммуникативтік актіде: айтылымда – кез келген коммуникативтік жағдаятта тілдің барлық дерлік нормаларын сақтай отырып, өз ойын анық жеткізе алады; тыңдалымда – адресат пен адресант арасындағы тілдік қарым-қатынасқа еркін араласады; тілдің лексикалық-грамматикалық құрылымын жақсы біледі; жазылымда – әдеби нормаларды, сөз мәдениетінің талаптарын сақтай отырып, функционалдық стильдердің барлық дерлік түрлері бойынша ақпаратты сауатты жазады; оқылымда – барлық жанрлар бойынша мәтіндердің мазмұнын түсінеді. Танымдық және ұлттық-мәдени тұрғыдан келсек, лингвомәдени құзыреттілікке ие адам өзін: а) қазақ сөзінің ішкі семантикасын, этимологиясын, стильдік қолданылу ерекшеліктерін ажырата алатын; ә) тілдің әрбір сөзінің

образды, бейнелі сипатын сезінетін / түйсінетін / әсер алатын / тілді насихаттайтын және құрметтейтін дәрежеде танытуы тиіс. Осы аталғандар қазақ тілінің коммуникативтік кеңістігінің орнығуына ықпал етеді.

Жаңа сөздерді психолингвистикалық аспектіде қарастыру барысында ең алдымен Қазақстандағы көптілділіктің, көстілділіктің мемлекеттік тілді білу мен меңгеруге, жеке тұлғаның тілдік құзыретінің қалай қалыптасатындығына әсерін анықтау маңызды болып саналады. Бұның себебі – біздің қоғамымыздың этникалық жағынан және мәдениеттердің араласуы тұрғысынан әртекті қоғам болуында, яғни қоғам мүшелерінің басқа тілдер мен мәдениетке тағаттылық (толеранттылық) қарым-қатынасты сақтай отырып, жағдаяттар кезінде екі немесе одан да көп тілдерді қатар қолдана беретіндігінде. Осының нәтижесінде қазақ тілін және басқа тілдерді білетін (қандай дәрежеде болса да) қоғам мүшесінің тілдерді араластыра пайдалануын психолингвистикалық, нейролингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, педагогикалық, когнитивті және лингвистикалық тұрғыдан қарастыру көп мәселелерді анықтап бере алады [3, 20]. Мысалы, ғалым Э. Сүлейменованың көрсетуінше, әлеуметтік лингвистиканың аспектісінде қарастырғанда таза қазақ тілді қоғам мүшелерінің қазақ тілін білудегі тілдік құзыреті – 98,3% және олардың орыс тілін білетін тілдік құзыреті – 93,3%. Демек, бұл көрсеткіштер бүгінгі таңда қазақы тілдік қоғам мүшелерінің екі тілді қатар меңгергендігін, нақты айтқанда, кез келген коммуникативтік жағдаятта екі тілді қатар пайдалана беретіндігін көрсетеді [4]. Ал нейролингвистика тұрғысынан қарасақ, жоғарыда көрсетілген пайыздық мәлімет қазақы тілді қоғам мүшелерінің санасында белгілі бір ұғым-түсініктік атауын айтуда екі тілдегі ақпарат қатар жүріп отыратындығын көрсетеді. Бұл арада қалай болғанда да орыс тілін білетін тілдік құзыреті 93%-дан асатын қазақы тілді қоғам мүшелерінің коммуникативтік актіде өз ойын шапшаң жеткізу үшін бұрыннан қалыптасқан тілдік бірлікті қолдануы дәлелді болып саналады.

Күнделікті әскери қызмет бабында, әскери жарғы тәртібін күнделікті орындауда коммуникативті актіге жоғары жиілікпен түсетін таралым, бакылау-өткізу пункті, рұқсаттама, сөйілдеме, нұсқама, жолқағаз, есептоп, жабдықталым тәріздестердің басқа тілдегі нұсқалары ауызша сөйлеу нормасына айналған. Бұған себеп болып отырған факторлар: а) әскери құралымдар мен құрамаларды әлі де болса ресми тілдің басымдылығы; ә) елде орныққан көптілділіктің әсері; б) ресми тілде сөйлеудің психологиялық-субъективті дағдылары; в) қазақ тілінде сөйлеудің қажеттілігіне либералды тұрғыдан қарау; г) ақпараттық технологиялардың тілі мен стиліне бейімделген қазіргі жастардың төл тілдің барлық ресурсын танып-білетіндей лингвомәдени құзыреттілігі бәсең деңгейде.

Тіл оның иесі адаммен өзектестіріле зерттеледі, яғни тілдің коммуникативтік қызметімен қатар, сол ұлттың қоршаған ортаны, жалпы әлемді танып-білудің көрсеткіші ретіндегі қызметі маңызды рөл атқарады. Бұл қызмет ұлттың ішкі мазмұнын құрайтын рухани байлық, ұлттық рух, ұлттық мәдениет ұғымдарымен ұштасып жатады [5, 16]. Қазақстандағы тіл саясаты мемлекеттік тілді меңгерген және оны өзінің күнделікті ресми-іскери және бейресми қарым-қатынасында пайдалануға қабілетті қоғам мүшесінің беделді бейнесін қалыптастыру мен орнықтыру мақсатын маңызды міндеттердің бірі ретінде ілгері шығарып отыр. Бұл мақсат Мемлекеттік шекараны қорғау мен күзету ісіндегі мамандардың да басты мүддесіне айналуы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Языковое сознание и образ мира. – М., 2000. – С.24.; *Этнокультурная специфика языкового сознания.* – М., 1996. – С. 139-162.
- 2 *Язык и национальное сознание. – Вопросы теории и методологии.* – Воронеж, 2002. – 150 с.
- 3 Хауген Э. *Лингвистика и языковое планирование // Новое в лингвистике. Вып. VII. Социолингвистика.* – М., 1975. – С. 441-472
- 4 Сулейменова Э.Д. *Языковые процессы и политика: монография.* – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 217 с.
- 5 Атабаева М.С. *Қазақ тіліндегі септік жалғауларының жұмсалымдық табиғаты жайында // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы.* – 2017. - №4(62). – 16-22 б.

МРНТИ 16.21.27

К.С. Алдашева¹, А.П. Мынбаева²

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӨМІРШЕНДІГІ

Аңдатпа

Мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі – тіл саясаты нұсқаулардың, теориялық тұжырымдамалардың жиынтығы және тіл динамикасына саналы түрде араласудың практикасы ретінде қазіргі кезеңде біздің еліміздегі тілдердің қолданысына ғылыми негізделген нысаналы басшылық жасау шараларын одан әрі жалғастырып келеді. Қазақстандағы тіл саясаты – қазақ тілінің өміршендігін, тіл құрылысының ұзақ мерзімді келешегін қамтамасыз етуге, қазақ тілінің қолданысына реттеуші ықпал ететін маңызды заңнамалық актілер мен іс-шаралар жүйесі.

Әлемдегі тілдердің өміршендігін бағалау – әлеуметтік лингвистикадағы өзекті проблемалардың бірі. Бұл тікелей тіл саясатының басым бағыттарын және іс-шаралардың нәтижелерін бағалаумен байланысты анықталады.

Мақалада әлемдік әлеуметтік лингвистикалық әдебиеттерде қамтылған тұжырымдардың негізінде тілдің өміршендігін анықтаудың балама жолдары қарастырылады. Қазір Фишман шкаласы мен ЮНЕСКО сарапшыларының тарапынан ұсынылған межелер тілдің өміршендігін бағалаудың іргелі концептуалды үлгісі болып саналады. Қазақстандағы тіл саясатының басым бағыттарына талдау жасалады.

Түйін сөздер: тіл саясаты, тілдік корпуссты жоспарлау, тілдік жоспарлау, тілдің өміршендігі, Фишман шкаласы, тілдің өміршендігін бағалаудың межесі.

Алдашева К.С.¹, Мынбаева А.П.²

¹Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова
г. Уральск, Казахстан

²Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
г. Шымкент, Казахстан

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ И ВИТАЛЬНОСТЬ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Государственная языковая политика Казахстана как органическая часть национальной политики, совокупность установок, теоретических концепций и как практика осуществления сознательного вмешательства в языковую динамику, в данный период продолжает вести целенаправленное научно обоснованное руководство функционированием существующих языков в нашей стране. На данном этапе развития общества в центре внимания языковой политики по-прежнему остается регулирующее воздействие на функциональную сторону казахского языка.

Оценка витальности языков мира – один из актуальных проблем в социолингвистике. Это непосредственно определяется в связи с оценкой приоритетных задач языковой политики и результатов мероприятий.

В статье рассматриваются альтернативные пути определения витальности языка на основе критериев, содержащихся в мировой социолингвистической литературе. Сегодняшний день шкала Фишмана и критерий предложенной группы экспертов ЮНЕСКО являются фундаментальной концептуальной моделью для оценки статуса и витальности языка. А также анализируются приоритетные задачи языковой политики в РК.

Ключевые слова: языковая политика, корпусное планирование языка, языковое планирование, витальность языка, Шкала Фишмана, критерии оценки витальности языка.

K.S. Aldasheva¹, A.P. Mynbayeva²

*¹M.Utemisov West Kazakhstan State University,
Uralsk, Kazakhstan*

*²South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan*

LANGUAGE POLICY IN KAZAKHSTAN AND THE VITALITY OF THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation

The state language policy of Kazakhstan as an organic part of the national policy, set of attitudes, theoretical concepts and practice of conscious intervention in the language dynamics, continues to conduct a purposeful scientifically grounded management of the functioning of existing languages in our country. At this stage of the development of society, the regulatory impact on the functional side of the Kazakh language remains the focus of language policy.

An assessment of the vitality of the languages of the world is one of the topical problems in sociolinguistics. This is directly determined in connection with the assessment of the priorities of language policy and the results of activities.

The article considers alternative ways of determining the vitality of a language on the basis of the criteria contained in the world sociolinguistic literature. Today, the Fishman scale and the criterion of the proposed group of UNESCO experts are a fundamental conceptual model for assessing the status and vitality of the language. And also the priority tasks of the language policy in the Republic of Kazakhstan are analyzed.

Key words: language policy, body language planning, language planning, language vitality, Fishman scale, criteria for assessing the vitality of the language.

Тіл – белгілі бір халықтың ұлт ретіндегі дәрежесінің басты белгісі. Тіл – халықтың ұлттық ой-санасымен тікелей байланыста болатын тарихи категория; нақты бір коммуникативтік қарым-қатынас құралы болатын тілде халықтың жаднамасы, рухани-материалдық мәдениеті сақталады. Тіл – қоғамдық-элеуметтік құбылыс. Қоғам дамуының барлық кезеңдеріндегі ақиқат шындық, қоршаған орта, заттар мен ұғым-түсініктер дүниесі, қоғам мүшелері арасындағы еңбек және тұрмыстық қарым-қатынастар туралы барлық мағлұмат тілдің атауыштық, сипаттау, ақпарат беру және жинақтау (кумулятивті), прагматикалық-бағалау, танымдық және коммуникативтік функциялары арқылы жүзеге асырылады.

Тілдің өміршеңдігіне қатысты проблемалардың тілтанымдағы өзектілігі барынша артты, бұл жағдайды ең алдымен тіл ғылымының даму парадигмаларымен, сондай-ақ тілдік кеңістікке ықпал ететін түрлі факторлармен (саяси, элеуметтік, демографиялық, экономикалық, мәдени-тарихи және т.б.) түсіндіруге болады.

Тілдің ауысуы мен қазасы (смерть языка – Э.Д. Сүлейменова) батыстық элеуметтік лингвистика, тілді жоспарлау, педагогика және т.б. мамандарының талқысына түсті. Бұл тілдің жоғалуы мен қазасының себептері, негізгі процестер, белгілері мен нәтижелері туралы нақты ғылыми тұжырымдардың жасалуына жол ашты.

Солардың қатарында ғалым Джошуа Фишман тілдің қоғамдағы пайдаланылуы туралы түсініктің кеңеюіне жол ашқан негізгі элеуметтік лингвистикалық тұжырымдарды дамытты. Ол 1991 жылы жарыққа шыққан «Reversing Language Shift» деп аталатын еңбегінде өзінің атақты Graded Intergenerational Disruption Scale (GIDS) – ұрпақаралық ажыраудың дифференциалды шкаласын ұсынды.

Фишман шкаласының негізгі нысанасы – тілді сақтауда ұрпақаралық трансмиссия рөлі. Егер бала ата-анасының тілін үйренбесе, келесі ұрпаққа тілдің жету мүмкіндігі азаяды. Аталған шкалада ұрпақаралық трансмиссия ата-ананың тарапынан қабылданған индивидуалды шешім ретінде ғана қарастырылмайды, мұнда баланың тілдік мінез-құлқына қатысты ата-ананың шешіміне ықпал ететін социеталды және институционалды баламалардың аса маңызды екендігі де назарға алынады. Социеталды факторлар тіл қолданысқа түсетін элеуметтік кеңістікті жасайды, бұл ретте элеуметтік кеңістік деген – «қолданыс аясы». Әрбір «қолданыс аясының» нақты бір тілмен тығыз байланысты қатысушылары, орналасқан жері (location) және тақырыбы (topic) болады. Қандай да бір «қолданыс аясының» қатысушылары (орналасқан жерінде қандай да бір тақырыпта) белгілі уақыт бойында сәйкес тілді таңдауы – элеуметтік норма. Егер осы норма бұзыла бастаса, тілдің ауысуы (Language Shift – смена языка) басталады, себебі тілдің қолданыс аясы жоғала бастайды.

Тілдің қолданыс аясының саны қысқарған сайын (яғни тілдің қолданысы жоғалған сайын) ата-ана сол тілді өз балалары үшін бағалы ресурс ретінде санамайды, сәйкесінше тілдің қолданушылары жоғала

бастайды. Фишман шкаласында тілдің толыққанды қолданылуынан бастап бірде-бір тұтынушысының болмауына дейінгі аралықты бағалаудың 8 деңгейі ұсынылған:

- 1-деңгей: Тіл білім беруде, жұмыста, БАҚ-та, жалпыұлттық деңгейдегі басқаруда қолданылады;
- 2-деңгей: Тіл жергілікті және аймақтық БАҚ-та және үкіметтік қызметтер үшін қолданылады;
- 3-деңгей: Тіл инсайдерлер мен аутсайдерлер тарапынан жергілікті және аймақтық жұмыстар үшін қолданылады;
- 4-деңгей: Тілдік сауаттылық білім беру арқылы жүзеге асырылады;
- 5-деңгей: Тілді барлық буын ауызша және қоғамда жазбаша формада пайдаланады;
- 6-деңгей: Тілді барлық буын ауызша пайдаланады және балаларға бірінші тіл ретінде үйретіледі;
- 7-деңгей: Орта буын үлкендермен қарым-қатынас жасау үшін тілді барынша жақсы біледі, бірақ балаларына тілді жеткізбейді;
- 8-деңгей: Тілдің жалғыз тұтынушылары – ересек буын өкілдері.

Тілдің мәртебесін және өміршеңдігін бағалау тұрғысынан Фишман шкаласында оның сақталу деңгейіне қарағанда, жоғалу деңгейлеріне назар аударылады. Ғалымның пайымдауынша, миноритар тілдердің көпшілігі (этникалық, саяси және демографиялық жағынан аз халықтың тілі [1, 172]) 6-деңгейде болады және тілдің мәртебесін нығайту үшін 1-деңгейдегі қауіпсіздікке жеткізетін жоғарғы бес деңгей бар [2, 106].

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін және әлеуметтік лингвистика тұрғысынан мажоритар тіл (ел немесе аймақ тұрғындарының көпшілігінің тілі; ұлттық белгілері жағынан көпшіліктің, саны көлемді этностың тілі [1, 160]) екендігін ескерсек, Фишман шкаласы бойынша қазақ тілінің өміршеңдігін жоғарғы бес деңгей бойынша бағалауға болады. Бұл ретте тілдің статикалық қалпын ғана бағалау жеткіліксіз, сондықтан тіл құрылысының ұзақ мерзімді келешегін, өміршеңдігін қамтамасыз ету үшін бекітілген стратегиялық мақсат-міндеттерді жүзеге асыру іс-шаралары тоқтамауы тиіс.

Тілдердің мәртебесі мен өміршеңдігін бағалаудың тағы бір баламасы 2003 жылы ЮНЕСКО сарапшылары тарапынан ұсынылды. Олар тілдің өміршеңдігін көрсететін алты межені бекітті [3, 77]. Бұл жиынтыққа енетін ұрпақаралық трансмиссия межелері мен тілдің сәйкес мәртебесін былайша көрсетуге болады [4] (Кесте 1):

Кесте 1.

ЮНЕСКО сарапшылары тарапынан ұсынылған тілдің мәртебесі мен өміршеңдігін анықтаудың межелері

Қатер дәрежесі	Ұрпақаралық тілдік трансмиссия
Қауіпсіз (Safe)	Тілде барлық буын сөйлейді; ұрпақаралық трансмиссия үзілмеген
Осалдау (Vulnerable)	Балалардың көпшілігі сол тілде сөйлейді, бірақ қолданыс аясы шектеулі болуы мүмкін (мысалы, үйде ғана)
Жоғалу қаупі айқын байқалады (Definitely endangered)	Балалар үйде тілді ана тілі ретінде үйренбейді
Жоғалу қаупі қатты байқалады (Severely endangered)	Тілде аталар мен әжелер және аға буын өкілдері сөйлейді; орта буын тілді түсінуі мүмкін, бірақ өзара немесе балаларымен қарым-қатынас жасауда қолданбайды
Дағдарысқауіпіне ұшыраған (Critically endangered)	Тілдің ең жас тұтынушылары аталар мен әжелер, олар сол тілде ішінара және сирек сөйлеседі
Өлі (Extinct)	Тілді тұтынушылар жоқ

Әлемдік әлеуметтік лингвистика ғылымында Фишман шкаласы тілдерге төнетін қауіп туралы дискурста негізгі рөлі сақталған. Дегенмен ЮНЕСКО-ның ұсынған кестесі де әлем тілдерінің жағдайын сипаттау үшін практикалық жағынан тиімділігін дәлелдеп келеді. Тілдің өміршеңдігін анықтауға мүмкіндік беретін аталған екі тәсілдің де негізгі параметрі – ұрпақаралық трансмиссия. Ұрпақтан ұрпаққа қалыпты түрде берілмейтін, яғни ұрпақаралық трансмиссиясы бұзылған әрбір тіл жоғалудың сатыларынан міндетті түрде өтеді. Тілдік қауымдастықтың өз тілін келесі ұрпаққа жеткізудегі ерік-жігері тілдің өмір сүру қабілетін немесе өміршеңдігін айқындайды.

Қазақстандық тілтанымда Э.Д. Сүлейменова, З.Ахметжанова, Н.Уәли, А.Фазылжанова сияқты ғалымдардың еңбектерінде мемлекеттік тілдің өміршеңдігін, ұлт тілінің ұзақ мерзімді келешегін қамтамасыз етудің ғылыми негіздері тұжырымдалған.

Қазақстандық әлеуметтік лингвистикалық зерттеулерде қазақ тілінің өміршеңдігіне қатысты көрсеткіштер (витальность языка – (от лат. vitalis – жизненный) «қазақ тілінің өміршеңдігі» – тілдің өмір сүруге, дамуға қабілеттілігі, тілдің тұрақтылығы, «тірі қалуға» ұмтылысының жоғарылығы [1, 298]) бірнеше факторлармен байланыстырылады. Ғалым Э.Д. Сүлейменованың көрсетуінше, біріншіден, қазақ тілінің жай-күйін бағалау, мәртебесін анықтау, оның функционалдық қолданыс аясын кеңейтуді жүзеге асыру іс-шаралары мемлекет тарапынан бекітіледі. Екіншіден, қазақ тілінің өміршеңдігіне қатысты сандық көрсеткіштер әлеуметтік-демографиялық немесе әлеуметтік-функционалды белгілері бойынша анықталуы мүмкін. Үшіншіден, Қазақстанның жаңа тарихи және геосаяси жағдайында тіл саясатының басты принциптерін ескере отырып, тілдің жай-күйіне жалпы баға беруге болады. Ғалым қазақ тілінің өмір сүру қабілетіне толыққанды сипаттама беруде жоғарыда аталған факторлармен қатар әлеуметтік лингвистиканың мынадай жалпы параметрлерін де ескеру аса маңызды екендігін көрсетеді:

- Қазақстандағы тілдердің саны;
- қазақ және орыс тілдерінің қоғамдық қызметінің бөлінуі;
- тілдердің территориялық-әлеуметтік өзара қатынасы және т.б. [5].

Э.Д. Сүлейменова өз зерттеулерінде тілдің өміршеңдігін бағалаудың объективті және субъективті межелерді былайша топтастыруды ұсынады:

1. Әлеуметтік-саяси меже (тіл мәртебесін жоспарлау мен тіл корпусын жоспарлау, тіл меңгеруді және таралуын жоспарлау бойынша нысаналы тіл саясатын жүзеге асыру; мемлекеттік бағдарламалардың тіл саясатын жүзеге асыруға ықпал етуі; тілдің толыққанды қызметінің әлеуметтік инфрақұрылымын жасау және дамыту бойынша мемлекеттік қызмет және т.б.).

2. Әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштер (тілді тұтынушылардың абсолютті саны; сол тілді тұтынушылар санының басқа тілдік ұжым санына арақатынасы; тілді тұтынушылар санының жалпы этникалық топтың санына арақатынасы; тілді тұтынатын жас буынның жалпы этникалық топтың санына арақатынасы; қостілділер (билингвтер) мен біртілділер санының арақатынасы; жаппай қостілділіктің түрі және сипаты; ұрпақаралық трансмиссия немесе тілдің ұрпақтан ұрпаққа жетуі және т.б.).

3. Лингвистикалық меже (әдеби тілдің болуы, ішкі құрылымдық параметрлері бірізділендірілген тілдік норманың тұрақтылық дәрежесі (тілдік инновациялардың таралу жылдамдығы, тілдің өзгертінділік ықпалдарға тұрақтылығы, салалық терминологияның болуы, сөздік қордың даму динамикасы), диалектілердің болуы, олардың әдеби тілге арақатынасы және т.б.).

4. Әлеуметтік-функционалды меже (тілдің әлеуметтік қызметі, қоғамның маңызды салаларындағы, ең алдымен білім беру саласындағы (тілдік құзыреттілікті қалыптастыратын негізгі сала), ғылымдағы (гуманитарлық және жаратылыстану салалары), бұқаралық ақпарат құралдарындағы, әкімшілік қызметтердегі, іс жүргізудегі, сот ісіндегі, өнеркәсіпте кәсіпорындардағы және басқа да өндірістерде қолданылу қарқыны).

5. Ұлттық-мәдени меже (ұлттық өнер, театр, кино, дін, әралуан әдебиет түрлерінде (көркем әдебиет, лексикография, діни, іскери, оқу, терминологиялық және т.б.), дәстүрлі кәсіпте қолданылуы) [1, 298-299; 5, 7-13].

Ғалым А.Салқынбай қазақ тілінің өміршеңдігінің басты белгісі ретінде мыналарды көрсетеді:

- ұлттық сананың өсуі мен ұлттық құндылықтардың бағалануы;
- ұлттық мәдениет пен ұлттық көркем әдебиеттің болуы;
- өмірдің әртүрлі салаларында мемлекеттік тілдің әлеуметтік қызметінің артуы;
- 10 жасқа дейінгі балалардың мемлекеттік тілде еркін сөйлеуі [6, 14].

Тіл саясатының басым бағыттары мен атқарылып жатқан нысаналы іс-шаралардың нәтижелі болуы жоғарыда аталған межелер бойынша байыпты талдау жасаудың маңыздылығын көрсетеді. Бұл тікелей жүзеге асырылып отырған тіл мәртебесін жоспарлау, тіл корпусын жоспарлау, тіл меңгеруді және таралуын жоспарлау, тұтастай алғанда тіл саясатына сандық-сапалық ғылыми талдаулар жасаудың қажеттілігін туындатады.

Біздің еліміздегі тіл саясаты – ұлтты ұйыстырушы, қоғам мүшелерін патриотизмге тәрбиелейтін фактор. Қазақстандағы тіл саясаты – мемлекеттік саясаттың бұлжымас бөлігі, тілдің қызметіне, тіл дамуының барысына тілді жоспарлау субъектілерінің саналы және нысаналы ықпалының теориясы мен практикасы [1, 253]. Еліміздегі тіл саясатының басты мақсаты – тілдік жағдаяттың стратегиялық бағыттарын айқындау, тіл корпусын, тілдің таралуын, тілді меңгеруді жоспарлау және реттеу. Бұл ретте, демек, тіл саясаты – ұлт мәселесінің тілдік аспектісі.

Заңнамалық құжаттар арқылы тіл саясатының қалайша іске асырылып жатқанына, қазіргі ахуалға талдау жасалады. 2011-2020 жылдарға арналған тілдерді дамыту бағдарламасында қазақ тілінің әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігін нығайту жолында атқарылған істерге қатысты қорытындылар жасалған. Бағдарламада 2011 жылға дейінгі орындалған іс-шаралардың тиімді орындалуының нәтижесінде қазақ тілінің реттелген терминологиялық қорының үлесі (2014 жылға қарай – 20%, 2017 жылға қарай – 60%, 2020 жылға қарай – 100% болуы тиіс екендігі дәлелденген [7].

Қазақстандық тілдік кеңістік – әлеуметтік лингвистикалық зертхана үшін аса маңызды зерттеу нысаны. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі, білім берудің, мемлекеттік мәдениеттің, саяси биліктің, қарулы күштердің тілі.

Соңғы 25 жыл ішінде Қазақстандағы тіл стратегиясы бойынша қабылданған заңнамалық құжаттарды қоса есептегенде елдің ішкі және сыртқы саясатын бағдарлайтын және жоспарлайтын ресми Жолдаулар мен Бағдарламаларда (олардың жалпы саны 25-ке жуық) көпұлтты елде барлық тілдердің, әсіресе мемлекеттік тіл мәртебесіндегі қазақ тілінің дамуының, Қазақстандағы тіл құрылысының ұзақ мерзімді келешегінің стратегиялық мақсаттары мен міндеттері көрсетілген және оларды іске асырудың басты бағыттары мен тетіктері белгіленген. Бұл ең алдымен мемлекеттік тілдің өміршеңдігін қамтамасыз етуге бағытталған іс-шараларды қамтиды.

Қазақстандағы тіл саясатының бағыттарында қазіргі қоғамдағы тілдік жағдаят үшін тілдің өміршеңдігін дәлелдеу және оны сақтап қалу жолындағы іс-шараларға айрықша мән беріледі. Бұл бағыттағы міндеттердің қатарында:

- тілдің ішкі әлеуетін пайдалану арқылы оның мүмкіндіктерін кеңейту;
- ұлттық терминологияны реттеу, жүйелеу мен дамыту;
- әлеуметтік-мәдени болмысты бейнелеуде тілдің ұлттық ерекшеліктерін сақтау;
- ғылым-білім, оқу-тәрбие, әлеуметтік-саяси салалардағы ежелгі сөздерді жаңғырту;
- бұл үшін тілдің ішкі мүмкіндіктерін сарқа пайдалану;
- мектептік білім берудің қолданыстағы оқу бағдарламаларына Мәңгілік Ел құндылықтарын енгізу»

факторларының кезек күттірмейтін маңыздылығы нақтыланған.

Қазақ тілінің қолданылу аясын кеңейтуге, өміршеңдігін сақтауға бағытталған нормативтік-құқықтық құжаттарда көтерілген талаптар тілдік жоспарлау стратегиясымен және тіл корпусын жоспарлау мәселелерімен тығыз байланысты.

Тіл корпусын жоспарлау және тілдік жоспарлау стратегиясын қалыптастыру – қазіргі қазақстандық қоғамның қазіргі жағдайында – үштұғырлы тіл саясаты белсенді сипат алып отырған жағдайда аса маңызды. Өйткені мемлекеттік тілге қатысты тілдік жағдаяттың белгілі бір себептермен толық мәнінде әлеуметтік-функционалдық қызметі қанағаттанатындай болмаса, онда тілдік жоспарлау бағдарламаларын жүзеге асырудың қажеттілігі пайда болады. Тілдік жоспарлау – тілдің динамикасын дер кезінде танып, тілдегі өзгерістерге дер кезінде баға беріп отырудың бір нысаны. Мемлекет және Үкімет тарапынан маңызды мазмұндағы, нақты бағыттары көрсетілген заңнамалардың бекітілуі тіл стратегиясы мен тілдік жоспарлаудың алғашқы сатылары болып табылады.

Тілдік жоспарлау (language planning) терминін ғылымға алғаш енгізген ғалымдар У.Вейнрайх және Э. Хауген екені белгілі [8, 13]. Басқа шетелдік зерттеушілердің пікірлері бойынша тіл саясаты және тілдік жоспарлау өзара тектес ұғымдар; олар тілдік жағдаятқа саналы түрде ықпал етудің кез келген практикасын жалпы атау үшін қолайлы [9; 10]. S.Wright [11] бұл екі терминнің біреуін таңдамай, «Language Policy and Language Planning» («тіл саясаты және тілдік жоспарлау») деп аталатын жаңа бағытты атайды (қысқартқан түрде LPLP).

Э.Хаугеннің пайымдауынша, жалпы жоспарлау – адам қызметінің бір түрі; ол кейбір мәселелердің шешімін табудың қажеттілігінен туындайды. Кез келген жоспарлаудың кезеңдері төмендегілер: а) үлкен көлемде материалдар жинау; ә) әрекет етудің барабар жоспарларын қарастыру; б) шешім қабылдау; в) әртүрлі әдіспен оларды енгізу, нығайту.

Қазақстандағы тілдік жоспарлау шеңберінде: а) тілдің мемлекеттік мәртебесі анықталады; өйткені тәуелсіздік алғанға дейін қазақ тілінің статусы анықталмаған болатын; бұрын қолданылуы, функциясы төмен болғандықтан тілдің корпусық жиынтығын қалыптастыру қажеттілігі туындайды; б) ұлттық корпусқа енетін тіл және сөйлеу жүйесін бағалау, бірізділендіру, стандарттау жұмысын жүргізу қажет. Соңғы талап үшін нақты міндеттер белгіленеді: білім беру саласына басым бағыт ретінде енгізу көзделеді; мемлекеттік тілді насихаттау мәселесі ілгері шығарылады; ғылым мен техниканың тіліне айналдыру және функционалдық аясын кеңейту маңызды болып табылады.

Тіл корпусын жоспарлау – қазақ тілтанымында енді-енді қолға алына бастаған проблемалардың бірі. Бұл негізінен тілдің барлық құрылымына – сөздік құрамына, грамматикасына, терминологиялық жүйесіне, айтылу және жазылу ережелеріне саналы және нысаналы түрде ықпал ету мақсаттарын көздейді. Проблема стандарттау және бірізділендіру, қалыптандыру, нормаландыру, реттеу ұғымдарымен үндес келеді. Мәселен, Қазақстан Республикасы тіл саясатының тұжырымдамасында көрсетілгендей, «қазақ тілінің бірізділігі мен тиісті стандартқа келтірілуін қамтамасыз ететін орфографиялық, орфоэпиялық, тыныс белгілері ережелерін жүйеге салу басты міндет болып отыр, қазақ тілінің терминологиялық лексикасының жиынтығын жасау аса қажет. Қазақстанның сөз мәдениетін жетілдіру орфографиялық, орфоэпиялық, түсіндірме сөздіктердің шығарылуын көздейді».

Тіл корпусын жоспарлаудың тетіктерін одан әрі толықтыра түсуге болады: мәселен, қазіргі кезеңдегі білім алушылар үшін онлайн-материалдар мен онлайн-сөздіктер типтерін қалыптастыру және оларды ақпараттық технологиялар желісіне орналастыру істері де тіл саясатының басты бағыттарына жауап бере алады және тілді корпустық жоспарлауды жетілдіре түседі.

Қорыта келгенде, еліміздегі тілдік жоспарлаудың мақсаты: а) қазіргі қолданыстағы тілді сақтап қалу; ә) тілдің қолданысын кеңейту мүддесінде іс-шараларды ұйымдастыру және жүргізу; б) тілдің нормалары мен қалыптануындағы өзгерістерді реттеу және нақты іс-шараларды жүзеге асыру. Тіл саясатын сындарлы түрде жоспарлайтын заңнамалық құжаттарда қазақ ұлты өкілдерінің ана тілін сақтауы мәселесіне айрықша назар аударылған. Мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің қолданылу аяларын кеңейту, тілге деген сұранысты жоғарылату, қазақ тілін осы заманның талаптарына сай тіл дәрежесіне көтеру мәселелері нұсқалған. Қазіргі таңдағы қоғамдық-экономикалық өзгерістерге байланысты тіл ғылымы да дамудың жаңа бағытына бет бұрды. Тіл оның иесі адаммен өзектестіріле зерттеледі, яғни тілдің коммуникативтік қызметімен қатар, сол ұлттың қоршаған ортаны, жалпы әлемді танып-білудің көрсеткіші ретіндегі қызметі маңызды роль атқарады [12]. Қазақстандағы тіл саясатының бағыттарында қазіргі қоғамдағы тілдік жағдаят үшін тілдің өміршеңдігін дәлелдеу және оны сақтап қалу жолындағы іс-шараларға айрықша мән беріледі. Қазақстандағы тіл саясаты – қазақ тілінің өміршеңдігін, тіл құрылысының ұзақ мерзімді келешегін қамтамасыз етуге, қазақ тілінің қолданысына реттеуші ықпал ететін маңызды заңнамалық актілер мен іс-шаралар жүйесі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. *Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов.* – Астана: «Арман ПВ» баспасы, 2008. – 392 С.
- 2 Lewis P., Simons G. *Assessing Endangerment: Expanding Fishman's GIDS // Revue Roumaine de Linguistique.* – 2010. – 2. – P. 103-120.
- 3 *Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue. UNESCO World Report.* – Luxembourg, 2009. – P. 77 // www.unesco.org/en/world-reports/cultural-diversity. - Датаобращения: 15 июля 2017 г.
- 4 Януш О.Б. *Аналитические инструменты определения витальности языка // Филологический аспект: международный научно-практический журнал.* – Нижний Новгород: Научно-издательский центр «Открытое знание», 2017. – №12(32). – С. 77-84.
- 5 Сулейменова Э.Д. *Витальность казахского языка и языковое планирование (Статья вторая) // Вестник КазНУ. Серия филологическая, №2 (132).* 2011. – С. 7-13.
- 6 Салқынбай А. *Үштілділік жағдайында қазақ тілі өміршеңдігінің негізділігі // Мәңгілік елдің мәңгілік тілі – Астана: Назарбаев Университеті, «ИндигоПринт» баспасы, 2016. – 128 б.*
- 7 *Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 29 қазандағы № 1128 Қаулысы.* – <http://adilet.zan.kz>
- 8 Смагулова Ж.С. *Языковое планирование: типология и модели: дисс... канд. филол. наук.* – Алматы, 2004. – 160 с.
- 9 Швейцер А.Д. *Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы.* – М.: Наука, 1976. – 176 с.
- 10 Мечковская Н.Б. *Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев.* – 2-е изд., испр. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 207 с.
- 11 Wright S. *Language Policy and Language Planning: From Nationalism to Globalisation.* – Hampshire, UK and New York, USA: Palgrave Macmillan, 2004. – P. 311.
- 12 Атабаева М.С. *Қазақ тіліндегі септік жалғауларының жұмсалымдық табиғаты жайында // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, 2017. – №4(62). – 16-22 б.*

МРНТИ 16.01.11

Бердалиева Р.Ш.¹

¹Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмета Ясави,
г. Туркистан, Казахстан

СПЕЦИФИКА НЕВЕРБАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ОБЩЕНИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация

В статье рассматриваются компоненты невербальной модели общения казахского народа. Автором установлена невербальная модель казахского языка, главной особенностью которой является наличие лакунизированного компонента, содержащего в себе этикетные нормы поведения, жесты-табу, а также жесты-реалии, имеющие место только в казахской языковой культуре. На основе анализа невербальных средств русского и казахского языков, включенных в словари невербальных средств, выявлено, что не существует «международного» языка жестов, невербальный язык всегда национален как вербальная речь. В статье описан целый ряд невербальных компонентов, которые присущи только казахскому языку. Результаты проведенного анализа невербальных средств показали, что в отношении жестов-табу не существуют альтернативных вариантов замены.

Ключевые слова: невербальная модель, лакунизированный компонент, жесты-реалии, жесты-табу, национальная культура, словарь невербальных средств, менталитет.

Р.Ш. Бердалиева¹

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БЕЙВЕРБАЛДЫ ТІЛДЕСІМ МОДЕЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының бейвербалды тілдесім моделінің компоненттері қарастырылады. Мақала авторы қазақ халқының бейвербалды тілдесім моделін жасақтап, оның басты ерекшелігі ретінде лакунды компонентін анықтады. Бұл лакунды компоненттің құрамына тек қана қазақ халқына тән мінез-құлықтың этикетті нормалары, тыйым салынған ым-ишараттар, нақты ым ишараттар жатқызылды. Қазақ және орыс тілінің бейвербалды амалдар сөздіктеріне енген ым ишараттарды зерттеу нәтижесінде «халықаралық» бейвербалды амалдар тілі болуы мүмкін емес, бұл амалдар әр дайым ұлттық ерекшеліктерімен танылады.

Мақалада тек қазақ тіліне тән бірнеше бейвербалды амалдар қарастырылған. Тыйым салынған ым ишараттарды зерттеу барысында олардың балама алмасу нұсқаларының жоқтығы анықталды.

Түйін сөздер: бейвербалды моделі, лакунданған компонент, реалды ым-ишарат, ым-табу, ұлттық мәдениет, бейвербалды құралдар сөздігі, менталитет.

R.Sh. Berdalyieva¹

¹Khoja Akhmet Yassawi international kazakh-turkish university,
Turkistan, Kazakhstan

FEATURES OF NON-VERBAL COMMUNICATION MODELS OF THE KAZAKH PEOPLE

Annotation

The article examines the components of the non-verbal communication model of the Kazakh people. The author established a non-verbal model of the Kazakh language, the main feature of which is the presence of a lacunized component that contains etiquette norms of behavior, taboo gestures, and gestures-realities that take place only in the Kazakh language culture. Based on the analysis of non-verbal means of Russian and Kazakh languages included in dictionaries of non-verbal means, it is revealed that there is no "international" sign language, it is always national as verbal speech. The article describes a number of non-verbal components that are inherent only in the Kazakh language, which do not exist in Russian at all. The results of the analysis of non-verbal means showed that there are no alternative replacements for taboo gestures.

Key words: non-verbal model, lacunized component, gestures-realities, gestures-taboo, national culture, dictionary of non-verbal means, mentality.

В настоящее время невербальная сторона общения стала предметом изучения как традиционных, так и развивающихся направлений лингвистики, как семиотика, социолингвистика, психолингвистика, сопоставительное языкознание, этнолингвистика и др. (Ч.Пирс, Ч.Моррис, У.Вайнрайх, Л.С. Выготский, Л.В. Щерба, А.А. Леонтьев, И.Н. Горелов, Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, А.Вежбицкая и др.).

В процессе контактирования представителей различных культур в сфере общественной жизни интерес к изучению национально-культурной специфики межкультурной коммуникации заметно возрос (Э.Холл, Л.Самовар, Р.Портер, Ф.Боас, С.Г. Тер-Минасова, Е.Ф. Тарасов, Т.Е. Железанова и др.). Специфические черты в общении проявляются не только на вербальном, но находят отражение и на невербальном уровне. Различные народы по-разному используют невербальные средства как знаковые элементы. Значения этих невербальных средств бывают обусловлены определенной средой, соответственно представители разных народов отличаются друг от друга картиной мимического поведения и характером жестов (А.Пиз, Дж.Трейгер, В.А. Лабунская, И.Н. Горелов, Г.Е. Крейдлин, Л.А. Капаназе, А.А. Акишина и др.).

Несмотря на то, что жестовые и мимические знаки могут иметь универсальный характер, очень часто их значения могут не совпадать у разных народов, что позволяет говорить об их национальном характере и связаны с этнической, географической, социально-культурной средой. В этом плане в настоящее время особый интерес представляет изучение невербальных компонентов коммуникации казахского и русского языков.

Таким образом, актуальность данного исследования обуславливается, во-первых, отсутствием теоретических исследований национально-культурной специфики невербальных средств общения казахского языка; во-вторых, возрастанием роли межкультурной коммуникации ввиду расширения границ международного сотрудничества; в-третьих, формированием новых требований к качеству межкультурной коммуникации, направленной на достижение взаимопонимания, основным компонентом которой являются невербальные средства общения. Для автора исследование данных вопросов в комплексе представляет научный интерес, так как такой подход к интерпретации вербальных и невербальных средств общения подсказан самой социальной необходимостью изучения специфики культуры общения и поведения, характерного для многонационального государства Казахстан.

Невербальное поведение казахского народа имеет свои уникальные особенности, в которых отражается специфика национального характера, национального сознания, менталитета, культуры и быта. Все это в целом способствует изучению невербальных компонентов общения в сопоставительном аспекте.

Межкультурная коммуникация описывается автором как процесс взаимодействия различных культур, а значит и языков, как части культуры любого народа, что позволяет включать в ее состав наряду с вербальными средствами и невербальные средства общения. По этому поводу П.А. Самовар отметил: «Только в процессе коммуникативного акта с представителями иной культуры осознаешь, что его движения – это не что иное, как проявление его культуры» [2, 45].

Несмотря на имеющиеся в науке различные толкования терминов «коммуникация» и «общение», для автора эти понятия обозначают двусторонний процесс взаимодействия вербальных и невербальных средств. Общение на каком-либо языке предполагает обязательное обращение к культуре носителя этого языка. В свою очередь культура сама реализуется в общении, результатом которого является достижение взаимопонимания. Таким образом, культура не только влияет на общение (коммуникацию), но и сама подвергается ее влиянию. Поэтому многие исследователи, подчеркивая их важность, нередко приравнивают культуру к общению (коммуникации). Э. Холл утверждает, что «культура – это коммуникация, а коммуникация – это культура» [1,32].

Изучению жестов посвящены научные исследования таких ученых как А.В. Филиппов, А.И. Галичев, Л.А. Капаназе, Е.В. Красильникова, Л.Кулиш, К.Пшенко, Н.Смирнова, С.Гочева и Г.Гочев, Т.М. Николаева и др. При классификации жестов ученые опирались на следующие основания: 1) физическая природа; 2) план выражения, содержания и употребления; 3) участие жеста в формировании содержания высказывания и т.д. При изучении природы жестов и жестовых образований автор предлагает рассматривать их с точки зрения употребления в речи. Основанием для таких классификаций стала сфера применения жестов, количество употребляющих их членов языковых сообществ, использование выразительного движения в различных ситуациях. В связи с этим наибольший интерес представляет систематизация кинетических знаков, имеющих национально-культурную характеристику (В.В. Андриянов, С.П. Гочева и Г.Н. Гочев). Анализируя различные классификации кинетических знаков, имеющих национальную специфику автором было предложено разделить выразительных движений на: 1) жесты-реалии, специфические жестовые образования, которые используются только в одной культуре и не

имеют в другой соответствии ни в плане содержания, ни в плане выражения; 2) эквивалентные жесты: кинетические единицы, одинаковые по значению, но не совпадающие в плане выражения. Характер несовпадения определяет, относятся они к жестам, имеющим абсолютно различный план выражения, или входят в группу вариативных жестов, отличающихся только манерой исполнения; 3) ареальные жесты: абсолютно идентичные в сопоставляемых культурах, как в плане выражения, так и в плане содержания.

Автором также делается акцент на коммуникативной функции мимики как особого класса выразительных движений. В отличие от жестов, значения мимических выражений связаны с внутренним эмоциональным состоянием человека. П.Экман считает, что лицевые выражения представляют собой биологически врожденные двигательные акты, а потому являются надежными показателями конкретных эмоций, проявлением внутреннего мира человека, показателем принадлежности к какой-либо культуре. В культурном плане выражение эмоций определяется выработанными правилами поведения в определенном сообществе. Например, в казахской культуре прослеживается культурно выработанное обществом сдерживание своих эмоций: *қатты құлма, егіліп жылама, үлкендердің алдында мінез көрсетпе* и др.

К акустическим средствам невербальной коммуникации автор кроме голоса, относит интонацию и молчание как наиболее значимые средства в передаче информации и как показатели культуры. О важности акустических средств в коммуникативном процессе свидетельствует тот факт, что наука паралингвистика с самого начала выбрала предметом своего изучения «свойства звуковой фонации...» [3, 73], чем объясняется первостепенная роль звуковой стороны речи в передаче коммуникативной информации (темп речи, громкость, интонация, смех, плач, кашель и др.).

При описательно-функциональной характеристике понятия голос автор опирается на идею множественности значений данного слова, представленной в исследованиях Г.Е. Крейдлина (128 прилагательных, 23 наречий, 53 глагола) [4]. Голосовые характеристики не только социальные, но и национальные. Звуковое оформление речи каждого народа имеет свои специфические особенности, которые и позволяют различать национальность говорящего. Голос тесно взаимосвязан с понятием этикет. Следует отметить громкость голоса как проявление культуры: на громкость голоса, кроме географического местожительства, влияют и условия жизни народа. В общении людей также большое значение имеет и тон речи (интонация), которая по утверждению М.М. Рыбакова может нести до 40% информации. В этой связи нужно отметить труды казахских (К.Жубанов, А.Байтурсынов и др.) и российских ученых (В.А. Лабунская, И.А. Стернин, Тарасов и др.) в области изучения интонации, в которых подводится к общему выводу о том, что каждый человек сначала реагирует на интонацию и, лишь потом усваивает смысл сказанного.

Автор в ряду акустических средств особое место отводит акту молчания (Г.Почепцов, В.Богданов, С.Крестинский, Г.И. Берестнев, Н.Д. Арутюнова, Т.Брюно, Дж.Йенсена, А.Стредье, К.Циммерманна и др.). Молчание выполняет информативную функцию, оно полифункционально и многозначно. Особое внимание необходимо уделить коммуникативной значимости молчания, которая предполагает наличие следующих обязательных условий: 1) осознанное и намеренное использование молчания со стороны отправителя; 2) осведомленность получателя о намеренном характере молчания; 3) обладание отправителем и получателем общим знанием относительно значения молчания [5, 37].

Тактильные средства коммуникации также составляют особую группу невербальных средств. Как известно, люди прикасаются друг к другу по разным причинам, разными способами и в разных местах. В одних культурах прикосновения очень распространены, а в других они совсем отсутствуют, в связи с чем, выделяют контактные и дистантные культуры. Автором выявлено, что казахская культура относится к контактному, так как существует большое количество тактильных жестов казахского народа: *шашын сипау, тұртіп қалу, бетінен сую, басынан сипау, қолын ұстау* и др.

Изучение проксемических (пространственных) средств коммуникации в контексте культурных различий коммуникантов, проблема пространственной организации общения были предметом изучения многих зарубежных (Э.Холл, Р.Шатер) и российских (Г.Е. Крейдлин, Г.В. Колшанский) ученых. Исследования в области проксемики в основном касаются изучения влияния территорий, расстояний и дистанций между людьми на характер межличностного общения. Обобщая результаты исследований в данной области невербальной коммуникации автор считает, что любая деятельность человека немыслима без пространственной ее организации.

Культура невербального общения требует изучения этикетных норм и табуирования невербального поведения. Установлена тесная взаимосвязь невербальных средств с национальной культурой, в частности со специфическими чертами казахского миропонимания, отраженные в формулах этикета. Так,

например, жесты *тізе бұғу, иіліп сәлем беру, қамшы тастау, белді таяну, шашын жұту, бетін шымыу* являются национальными жестами казахского народа.

Специфика взаимодействия двух систем – этикета, как системы коммуникативных запретов и системы жестового поведения – была точно подмечена Т.М. Николаевой, которая подчеркивает, что этикет, накладываясь определенным образом на речь, «членил совокупность неречевых элементов по новому основанию – допустимости /недопустимости употребления» [6, 78].

В результате накладываемых ограничений автором выделены жесты предписанные этикетом, т.е. допустимые и этикетно-недопустимые, т.е. жесты-табу.

На сегодняшний день в казахстанской науке существуют различные классификации жестов-табу (А.Маргулан, А.Кайдаров, Х.Аргынбаев, А.Ахметов, С.Б. Бейсембаева, Ж.Нурсултанкызы и др.). А.Сейдимбек делит этнокультурные запреты казахского народа на три группы: 1) запреты, касающиеся отдельного человека; 2) запреты, касающиеся общества; 3) запреты, касающиеся окружающего мира, природы. Аналогичное разделение жестов-табу мы находим в работах других исследователей, которые к жестам первого типа относят *тісіңді қайрама, аузыңды керме, басыңды шайқама*, второго типа: *үлкен кісінің алдынан өтпе, қонағыңа ашуланба, молаға қарай жүгірме*, а к третьему типу относятся такие, как *жұлдызды санама, айды қолыңмен көрсетпе*. Такое разделение является ярким свидетельством национальной культуры народа, где в центре внимания оказывается сам человек. К примеру жесты-табу *басыңды салбыратпа, бетіңді баспа, бүйіріңді таянба, бетіңді тырнама, жағыңды таянба, қолыңды айқастырма, қолыңды қусырып отырма, қолыңды төбеге қойма, қолыңды таянба, табаныңды тартпа, тізеңді қушақтама, таңдайыңды қақпа, шашыңды жұлма* прямо или косвенно относятся к человеку. Подобная тенденция прослеживается и в жестах-табу, указанных С.Б. Бейсембаевой: *адамға қарай керілмейді, біреуге қарап ерін шығармайды, үлкен адам алдында аяқты созып отырмайды, адамға қарап қолды шошайтпайды, саусақты, қолды орынсыз ауызға салмайды, үлкен кісінің жолын кесіп өтуге болмайды, тілді шығармайды*.

Интересны запреты, наложенные на некоторые акты поведения или непосредственно на те или иные жесты, касающиеся религиозных традиций. Эти установки казахской культуры выработались в процессе исторического развития, зафиксировались в общественной жизни народа. В результате изучения жестов-табу религиозного характера автор делит запреты на: 1) запреты, налагаемые религиозными традициями; 2) табу в повседневном быту. К примеру, запреты: не пересекай дорогу старшим (*үлкен адамның жолын кеспе*); не распускай волосы (*шашыңды жайма*); не рви волосы на голове (*шашыңды жұлма*); не стой на пороге (*босағада тұрма*); не опирайся на палку (*таяққа сүйенбе*); не качай пустую колыбель (*бос бесікті тербетпе*); не ложись ногами, направленными в сторону Мекки (*Қыблаға қарай аяғыңды берме*), не потягивайся у порога (*босағада керілме*) носят религиозный характер. Религиозные традиции запрещали женщинам смотреть прямо в глаза мужчинам, распускать волосы, стоять на пороге, которые продиктованы религиозным мировоззрением казахского народа. Приведем пример толкования значения некоторых жестов-табу:

Беліңді таянба. Только женщине, оплакивающей умершего мужа, отца или брата позволялось использовать этот жест. У казахов этим жестом никогда не пользовались мужчины, а у киргизов его не могли применять ни мужчины, ни женщины.

Төбеңе қолыңды қойма. Человек, который решил отречься от всего земного, от всех своих родных и близких, выходил в середину толпы, поднимал руки и ставил их на голову, тем самым старался сказать окружающим: «*Енді сендерді желкемнің шұқыры көрсін*», т.е. «пусть теперь вас видит только мой затылок».

Автор большое внимание уделяет также на ряд запретов, касающихся жестового поведения в быту, которые ярко отражают склад жизни казаха-кочевника: нельзя зевать (*есінбе*); задирать ноги в юрте (*аяғыңды аспанға көтерме*); не следует подавать пиалу левой рукой (*шәйді сол қолыңмен берме*); смотреть в упор на собеседника (*адамға тесіліп қарама*); нельзя заходить в дом левой ногой (*сол аяғыңмен үйге кірме*), нельзя упираться руками о пол (*жерге таянба*); не следует поворачиваться спиной к собеседнику (*адамға арт қарама*); нельзя подтягиваться перед человеком (*адамның алдында керілме*); скрипеть зубами (*тісіңді қышыратпа*); бить кнутом по голове коня (*қамшымен аттың басын ұрма*); пинать домашних животных (*малды теппе*).

Таким образом, обобщая результаты анализа невербальных средств общения, автор делает вывод о том, что особенности жестикюляции и мимических выражений казахского народа во-первых, связаны с традициями кочевого образа жизни, а, во-вторых, с обрядами шаманства и ислама.

С древнейших времен у казахского народа особое значение придавалось движениям головы, как наиболее важной части тела: казахские жесты «*бас изеу, бас шұлғау, бас шайқау, бас көтеру, басын салбырату*» имеют аналогии в жестовой культуре многих народов, например русские «*кивать головой, покачивать головой из стороны в сторону, поднимать голову вверх, опустить голову*». «Как память о покойном все эти дни не разбиралась траурная юрта. Там сохранялась вся прежняя обстановка. И всякий, кто приезжал почтить память Болена, слезал с коня и *склонял голову* перед опустевшим жилищем некогда властительного степного султана» (А.Шарипов. Дочь степей. с. 41).

Несомненна роль и мимических выражений в передаче не только эмоциональной информации, но и характера отношения собеседников друг другу: «Жена соседа *вытянула мне нижнюю губу*, насмехалась! Вон опять у наших ворот вывалила золу, - сказав это, жена Олжабая, залакала» (А.Шарипов. Дочь степей. С. 46).

О роли проксемических средств в выражении национальных традиций казахского народа ярко свидетельствуют следующие эпизоды: «Уния в растерянности остановилась на пороге. Айман сразу заметила, что ее молоденькая свояченица чем-то взволнована. Она увела Унию на *женскую половину дома*». (А.Шарипов. Дочь степей. с.66).

В казахской юрте самым почетным местом был «торь (төр)»: «Испуганная Куникой встретила важных гостей у самого порога и от волнения не могла вымолвить ни слова. Она лишь *кланялась и показывала, чтобы гости проходили на торь*» (А.Шарипов. Дочь степей. с. 142).

Поклоны часто использовались в культуре казахского народа как средство выражения уважения старших и почитания высокопоставленных представителей власти: Беспрерывно *кланяясь*, Куникой что-то бормотала. Она стояла перед важными гостями, словно служанка, ожидавшая строгого выговора» (А.Шарипов. Дочь степей. с. 143).

Тактильные средства, включающие в себя самые разнообразные по форме и содержанию невербальные движения, также являются частью культуры казахского народа: «Абай *распростер широко объятия, принял Абиша к груди*. Отец и сын не промолвили ни слова» (М.Ауэзов. Путь Абая).

Акустические невербальные средства, как голос, интонация и молчание, тесно взаимодействуя с другими средствами общения, передают различную информацию о характере взаимоотношений собеседников. Примером могут служить следующие отрывки из произведений: «Расположившись на коврах, Болен и его гости *погрузились в молчание*» (А.Шарипов. Дочь степей. с. 15).

«В ответ толстяк испустил жалобный, многострадальный вздох. Но в душе был рад, что брат раскричался на него. *Хуже было бы, ели бы он молчал*» (А.Шарипов. Дочь степей. с.90).

«Езжай», – говорю сыну, а *голос какой-то чужой, ржавым железом проскрежетал*. Знаю, что поедет сын, не захочет опозорить отца перед другими людьми (Жаксылыков. Белый архар. с. 77).

С целью выявления сходств и различий в употреблении невербальных сигналов тела в казахской и русской языковой общности автором рассмотрены 125 жестовых знаков, включенных в «Толковый словарь мимики и жестов в казахском языке» (Б.К. Момынова, С.Б. Бейсембаева) и «Жесты и мимика в русской речи» (А.А. Акишина). Основопологающим принципом анализа стала классификация невербальных средств по системе В.В. Андриянова. Невербальные средства казахской и русской коммуникативных систем условно были разделены на 3 группы: 1) ареальные жесты; 2) эквивалентные жесты; 3) жесты-реалии. Первую группу автор включил жесты, совпадающие в исполнении, в сфере употребления и в способе передачи их смысла. В нее вошла значительная часть общеупотребительных жестов приветствия, прощания, знакомства, утвердительные и отрицательные покачивания головой, указательные жесты, приглашающие жесты, изобразительные жесты. Например, жесты-приветствия: *басын изеу/ кивать головой; қолын көтеру/ поднять руку; бас шо/ склонить голову*; жесты-прощания: *қол бұлғау/ помахать рукой; қол көтеру/ поднять руку*; жесты отрицания: *басын шайқау/ качать голову из стороны в сторону; қолын шайқау/ махать рукой из стороны в сторону*; жесты знакомства: *қол алысу/ пожать руку; қолын беру/ подать руку; басын изеу / кивать головой*; указательные жесты: *қолмен көрсету/ указать рукой; қас қабағымен нұсқау/ поднять брови; басымен нұсқау / показать головой; көзімен көрсету/ указать глазами*.

Ареальные жесты заняли в общей картине словаря невербальных средств казахского народа около 50% всех описанных кинетических средств.

Ко второй группе отнесены жесты, совпадающие по смыслу и сфере употребления, но различные в исполнении. Эквивалентные жесты заняли около 15% кинетических средств, входящих в «Толковый словарь мимики и жестов в казахском языке» (Б.К. Момынова, С.Б. Бейсембаева). В качестве примера приведем некоторые из них: *ұртын томпайту* - жест, обозначающий «хорошо» (каз.яз.) /*поднять большой палец* - одобрение, похвала, положительная оценка кого или чего либо (рус.яз.); *ернін тістеу*.

Используется как знак «замолчи». (каз.яз.) / *приложить палец к губам*. Призыв к молчанию, тишине. (рус.яз.).

Наибольший интерес представила третья группа реальных жестов, присущих только одному культурно-языковому сообществу. Среди рассмотренных невербальных средств автор выявил жесты, отсутствующие в коммуникативном поведении русского народа и присущие только казахской языковой культуре. Именно эта группа жестов наиболее ярко свидетельствует о национальном характере жестовой коммуникации казахского народа. Группа жестов - реальный заняла около 35% из общего числа описанных в словаре жестов и других невербальных средств общения.

Қос қолды кеудеге қою – приложить обе руки к груди. «О, наш жырау!... Воин *склонил голову* перед певцом» (И.Есенберлин. Кочевники). Здесь наблюдается неточный перевод жеста «қос қолын кеудесіне қойып».

Қолды кеудеге апарып, бас ию – приложив руку к груди, склонить голову. «Здравствуйте, почтенные господа генералы, – сказала молодая женщина в саукеле, с длинными прекрасными волосами. Девушка, стоявшая рядом не знала по-русски, поэтому по древнему обычаю приветствуя генералов, *склонила голову, приложив обе руки к груди*» (И.Есенберлин. Кочевники).

Данный жест приветствия имеет яркую национальную окраску: так приветствовали в древности и мужчины и женщины, выражая тем самым глубокое уважение и почтение к старшим или людям из высокого социального слоя общества.

Қол құсырып, иілу – наклониться всем корпусом вперед, приложить, скрестив обе руки к груди. Жест приветствия. «Хан Белой Орды Джаныбек, перед которым трепетали враги, подошел к холму и, как сын перед мудрым престарелым отцом, *склонился в глубоком земном поклоне*» (И.Есенберлин. Кочевники).

Тізерлеп, қол құсырып, тағзым ету – опуститься на одно колено, приложив руки к груди. Жест приветствия. «*Встав на колено, прижав руки к груди*, поздоровался (визирь)» (З.Шашкин. Ұядан ұшқандар).

Тізе бұғу – преклонить колено. Опустился на одно колено. Жест приветствия. «Подошли трое: Аман, Сырым, Торғын. Торғын поздоровалась, *преклонив колено*» (Г.Мусирепов.).

Қол жаю - держать руки на уровне груди, раскрыв ладони вверх. Жест, используемый при чтении молитвы. Жест национальный, связанный с традициями ислама. Данная этнокинема встречается среди религиозных людей, ее довольно широкое функционирование наблюдается в самых разнообразных ситуациях. «Мулла положил серебряный рубль в карман, *раскрыл ладони*, прочитал про себя молитву, затем *провел ладонями по лицу*». (С.Муканов. Школа жизни).

Комплексный анализ невербальных средств общения позволил автору установить специфику невербальных средств. Невербальные средства выполняют те же функции, что и язык. Основными функциями невербальных средств являются снабжение информацией, информация о внутреннем состоянии людей, регулировка межличностных отношений посредством голоса, жеста, мимики, молчания, выражение симпатии, экспрессивная функция, функция социального контроля, которая наиболее четко прослеживается при прямой коммуникации и указывает на социальный статус общающихся. Невербальные средства обладают свойством полифункциональности, способностью выполнять одновременно различные функции в одной и той же ситуации, а также имеют подсознательный и спонтанный характер. Все имеющиеся функции невербальных средств можно свести к двум основным: восприятию и воздействию.

В ходе анализа невербальных средств казахской и русской языковых культур автор впервые обобщил сведения о том, что: 1) в казахском языке жесты-реалии занимают большое место, среди рассмотренных 125 жестов, включенных в словарь Б.Момыновой и С.Бейсембаевой, 40 знаков явились чисто национальными, что еще раз подтверждает ментальный характер произвольных кинетических движений человека; 2) остальные знаки жестов эквивалентны, они существуют и в казахской и в русской культуре, однако выражаются по-разному. Следует отметить, что в описании и употреблении этих жестов нет резких разграничений, в зависимости от ситуации могут иметь различные варианты исполнения и употребления; 3) в большинстве случаев жесты приветствия, прощания, выражения согласия и несогласия идентичны в обеих культурах.

На основе проведенного анализа невербальных средств автор впервые установил невербальную модель общения казахского народа, которая включила в себя кроме обязательных компонентов, как межкультурная коммуникация (культура и общение); каналы невербального общения: визуальный (жесты, мимика, телодвижения), акустический (голос, интонация, молчание), тактильный (прикосновения), проксемический (пространство, дистанция) и их функции; особенности отражения ментальной картины; взаимодействие вербальных и невербальных средств коммуникации, так и лакунизированный компонент (этнокультурный информационный канал: знание, этикет, табу).

Автором определено, что культура невербальной коммуникации в первую очередь содержит в себе этикетные нормы поведения человека. В связи с этим изучение этикетных норм поведения, в том числе и

невербального, позволяет понять сущность культуры поведения вообще. Этикетной нормой невербального поведения является знание налагаемых культурой запретов на использование того или иного жеста, т.е. жестов-табу. Национальная специфика ярче выражена в ритуальных жестах-табу, которые имеют смысл только лишь в данной культуре. Что касается системы жестов в казахском языке, то она социально обусловлена и присуща лишь данному языковому сообществу, т.е. язык жестов дается как кинесика людей конкретной нации. Автор выявил, что не существует «международного» языка жестов, он всегда национален как вербальная речь. Так, например, целый ряд невербальных компонентов, присущих казахскому языку либо вообще не существует в русском языке, либо имеют в нем другое значение. В отношении жестов-табу не существуют альтернативных вариантов замены. Таким образом, использование невербальных компонентов коммуникации в казахском языке тесно связано с этикетной нормой казахской национальной культуры.

Список использованной литературы:

- 1 Самовар П.А. *Невербальная интеракция. Инокультурная коммуникация.* – Бельмонт, 1985.
- 2 Hall E. T. *Cultural Misunderstandings: The French, Germans, and Americans.* – N.Y.: Anchor, 1984.
- 3 Галичев А.И. *Кинесический и проксемический компоненты речевого общения* // Дисс. канд...фил.наук. – М., 1987. – 189 с.
- 4 Крейдлин Г.Е. *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык.* – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 584 с.
- 5 Колесов В.В. *Концепт культуры: образ-понятие-символ* // Вестник СПбГУ, Серия 2, История, языкознание, литературоведение, 1992. - №3. – С. 30-40.
- 6 Туманова А.Б. *Языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва.* Дис..докт.филол.наук. – Алматы, 2008. – 248 с.
- 7 Капаназде Л.А., Красильникова Е.В. *Роль жеста в разговорной речи* // См. прилож. в кн.: *Русская разговорная речь.* – М.: Наука, 1973. – 257 с.
- 8 Воробьева Е.И. *Содержание и структура понятия «лингвострановедческая компетенция учителя иностранного языка».* – Л., 1999. – 65 с.
- 9 Бердалиева Р.Ш. *Невербальная модель поведения казахского народа.* // PROBLEMS OF MODERN SCIENCE AND EDUCATION. Проблемы современной науки и образования. 2016. № 5(47). – С. 160-163.
- 10 Бердалиева Р.Ш. *О некоторых особенностях единиц жестового языка* PROBLEMS OF MODERN SCIENCE AND EDUCATION "Проблемы современной науки и образования", 2016. № 1 (83), Москва. – С. 84-87.

МРНТИ 16.01.11

Ә.Ә. Бияздықова¹, Ж.Д. Толебаева²

¹Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

«БАҚЫТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ КӨРІНІСІ

Аңдатпа

Когнитивті тіл білімінің негізгі нысаны болып табылатын концепт ұғымы көп қатпарлы түсінік береді. Концептіні анықтау үшін дүниенің кейбір ерекшеліктері мен заттық құндылықтары, олардың объектілермен қатынасы, олардың қызметі мен оларға берілген ұлттық сананың сипаты әрі бағасы айқындалуы қажет. Ұлт мәдениеті, діні, салт-дәстүрі және тілімен біте қайнасып, ұлттың болмысын бойына сіңірген танымдық түсінік беретін сөздер тілімізде өте көп. Солардың бірі – бақыт концептісі. Аталған концепт – кез келген этноста қалыптасқан универсалды, дерексіз күрделі құбылыс. Түркі мәдениеті мен ғылымының атасы саналған әл-Фараби және түркілік ғұлама Қожа Ахмет Ясауи, түркі ойшылы Жүсіп Баласағұн, сонымен қатар қазақ ойшылдары ұлы Абай мен Шәкәрім пайымдарындағы «бақыт» концептісінің берілуі аталған ұғымның көп қырлылығын аша түседі. Сонымен қатар, бұл мақалада «бақыт» концептінің жалпы түркі дүниесіндегі мәні мен мағынасы туралы мағлұмат айтылады.

Кілт сөздер: концепт, когнитивті тіл білімі, «бақыт» концептісі, түркі дүниетанымы, құт

Бияздыкова А.А.¹, Толебаева Ж.Д.²

¹Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова
г. Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ПОЯВЛЕНИЕ КОНЦЕПТА «СЧАСТЬЕ» В ТЮРКСКОМ МИРОВОЗРЕНИИ

Аннотация

В статье дается определение основного объекта когнитивного языкознания – концепта. Для определения концепта необходимо выявить некоторые жизненные особенности и материальные ценности, их связи с объектами, их функции и данные им национальные характеристики и оценки. В нашем языке много слов, определяющих национальную культуру, религию, традиции и обычаи, характеризующих быт и жизнь народа и имеющих специфическую национальную обусловленность. Одно из них – концепт «счастье». Данный концепт – универсален, он встречается у всех этносов, сложное абстрактное явления. Основатель тюркской культуры и науки аль-Фараби, тюркские мыслители Кожа Ахмет Яссауи и Жусип баласагун, а также казахские мыслители Абай и Шакарим пытались раскрыть значение концепта «счастье». Таким образом, в статье дается информация о концепте «счастье» и его содержании и значении в тюркском мире.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, концепт «счастье» тюркское мировоззрение, кут.

A.A. Biazdykova¹, Zh.D. Tolebaeva²

¹T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

VIEW OF THE CONCEPT OF "HAPPINESS" IN TURKIC WORLDVIEW

Annotation

The notion of concept in cognitive linguistics is the basic form that means the concept is a multilayered. To determine the concept should be determined value of the material and some of the features, their relationship with objects, and their character in the national consciousness. There are many words in Kazakh language which can give cognitive conception of the culture, religion, traditions of Nation and national being. One of them is concept of "happiness". This concept is universal, complex phenomenon which exists in any ethnicity. Al-Farabi who was considered to be grandfather of Turkic culture and science, Turkic genius Hodja Akhmed Yassau, and the great Turkic thinker Zhusup Balasaguni, and also Kazakh thinkers the great Abay and Shakarim enters a lot concept of "happiness" to reveal the complexity of the concept. Also in the article it says general information about the nature and meanings of the concept "happiness" in the Turkic world.

Key words: concept, cognitive linguistics, the concept of "happiness", the Turkic outlook, kut.

Қазіргі таңда когнитивтік тіл білімінің негізгі термині болып табылатын концепт ұғымы кеңінен зерттелінуде. Өйткені әлем бейнесін когнитивтік тұрғыдан зерттеуде аталған ұғым аса маңызды рөл атқарады. Концепт ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады. Ол – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін күрделі құрылым. Концептілік ұғымға ие болу үшін белгілі бір ұлттың қолданысындағы сөздер сол ұлттың ғасырлар бойғы мәдениетімен, дәстүрімен, дінімен, тілімен тығыз байланыста қолданылып, белгілі бір ұлттық-мәдени дәрежеге жетуі керек. Ұлт мәдениеті, діні, салт-дәстүрі және тілімен біте қайнасып, ұлттың болмысын бойына сіңірген танымдық түсінік беретін сөздер тілімізде өте көп. Солардың бірі – бақыт концептісі. Аталған концепт – кез келген этноста қалыптасқан универсалды, дерексіз күрделі құбылыс.

Өмірлік жолдың сәттілігі ретінде бақыт туралы түсінік қоғамдық санада ерте кезден өмір сүреді және кез келген түсінікте, мейлі ол өте тар немесе өте кең мағынада болсын, барлық жағынан концепт болып табылады. Бақыт атауының нақты ішкі формасы бар. Оған деген көзқарастар этномәдени жақтан таңбаланады және бір өркениеттегісінен келесісі ерекшеленеді. Тілдік танымда бақыт этикалық, дүниетанымдық терминге сай үйреншікті (әдеттегі) ұқсастықты береді. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымындағы «бақыт» ұғымы концептілік қасиетке ие. Бұл концепт кез-келген этнос тілінде қалыптасқан. Қазақ халқының дүниетанымында, болмысы мен тіршілігінде, оның «ғаламдық бейнесінде» бақыт ұғымы іргелі

концептілер қатарына жатады. Бақыт – ұлттың концептуалды дүниетаным әлемін қалыптастыратын маңызды категориялардың бірі.

«Бақыт» концептісінің мағынасы қазақ халқының дүниетанымында жақсылыққа кенелу, шат-шадыман өмір сүру, мерейі үстем болу, ырысты болу, дәуірі жүру, тасы өрге домалау т.б. ізгі қасиеттерді адам баласының басынан өткеруі деген түсінікпен береді. Адам баласы өмір бойы бақытты болмауы мүмкін, бірақ оның бақытты сәттері көп болуы мүмкін. Қазақ халқының дүниетамында берекелі отбасы, қажырлы да қайратты еңбек, ұрпақ өрбіту, деннің саулығы, малының амандығы т.б. бақытты өмір сүрудің кепілі болған. Сол себепті де «бақыт» концептісімен тіркескен мол фразеологиялық тіркестер, бата-тілектер, мақал-мәтелдер халықтың дәстүрі, діні, тілі, салтымен біте қайнасып, оның дүниетанымы мен ұлттық ойлауын білдіреді. Тіліміздегі «бақыт» концептісі қазақ халқының сан ғасырлық өмір тәжірибесінің сүзгісінен өтіп, ғаламдық дәрежедегі концептіге ие болады.

Адам қашанда өмірдің мәнін ұғынуға ұмтылғандықтан және бақытқа жетуге тырысқандықтан аталмыш мәселе – адамзат баласын ерте кезден толғандырып келе жатқан философиялық тақырып. Өйткені өмірдің белгілі бір мәнділігі бақыттың алғышарты болып табылса, екінші жағынан бақытқа деген ұмтылыс өмірдің өзіне белгілі бір мән-мағына береді. Мән-мағынасыз өмір сүру – адам үшін бақытсыздық және керісінше адам өз өмірін терең пайымдай алса ғана, бақыт сезімін сезіне алады. Бақыт ұғымы моральдық сананың тұрақты әрі құбылмалы қондырғысы болып қана қоймай, күнделікті тіршіліктің де бағыт-бағдарын айқындайды.

Шығыстың ұлы ойшылы әл-Фарабидің «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету туралы», «Бақытқа жету жолының көрсеткіші», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Мемлекет қайраткерінің нақыл сөздері» атты трактаттары осы бақыт ұғымына арналған. Ол өзінің «Азаматтық саясат» трактатында: «Бақыт дегеннің (не екенін) білуі қажет және соны өзінің мақсаты етіп қойып, соған ұмтылуы қажет. Сонан кейін ол бақытқа жету үшін не істеуге тиіс екенін біліп алуы қажет» - дейді. (Қазақтың тәлімдік ойлар онтологиясы, 2007. 135 б.). «Ойшылдың адам туралы антропологиялық көзқарасының жиынтығын оның «кемел адам» тұжырымдамасы арқылы түсіндіруге болады. Жалпы, араб тіліндегі «камал» (қазақша да камал, кемел, кәміл деп айтыла береді) сөзі «жетілген», «толық», «бүтін» деген ұғымдарды береді» [1].

Сонымен қатар, ғалым Қожа Ахмет Иасауи философиясындағы бақыт түсінігін – «адамның рухани кемелденуі, Хақ тағаламен қауышу, ақиқатқа қарай өрлей түсу ұстанымдары арқылы өз мәнін айқындап, әділеттілік, адамгершілік, қарапайымдылық, кішіпейілділік және т.б. этикалық қағидаларды адамның өз бойына сіңіруі барысында ғана қалыптасып, материалдық пен тәндік құмарлықтарды шектеумен шартталған синкртті концепт екендігін тани аламыз» - деген тұжырыммен береді [1, 20].

«Ортағасырлық түркілердегі әлемге деген діни қатынастың басты қыры тәңіршілдіктің метафизикасынан көрінеді. Исламды қабылдаудағы жеңілдік осы тәңіршілдіктің де монотеистік бағдарда болуымен түсіндіріледі. Ортағасырлық түркілік діни философиясындағы бақыт ұғымы ырыс, береке түсініктерімен қатар, «құт» сөзі арқылы білдіріледі», - дейді ғалым өз еңбегінде. «Құт» сөзі мен ұғымының орталық-азиялық мәдениеттегі ең көне әрі негізгі екендігін ескеру керек. Сол себепті Махмуд Қашқари өзінің «Сөздігінде» оны ешқандай тәржімесіз береді: «Құт – құт, бақ-дәулет». М.Қашқариде «құт» - бақыт сөзінің тек бір қырын ғана ашып отырғандығы, бірақ оны тек Тәңірі беретіндігі айтылады [2].

Түркілік дүниетанымдағы бұл түсініктің тағы бір қырын ортағасырлық ойшыл Жүсіп Баласағұнның «Құтты білікке» жазылған алғысөзінен көруге болады. Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» шығармасында бақыт ұғымын кісілік қағидасы арқылы жеткізсе, әл-Фараби осы ұғымды кемел адам қағидасымен түсіндіреді. Адам бақытқа тек таным барысында және соның нәтижесінде ғана жетеді десек, ислам дінінде шынайы бақытқа жетудің жолдары адамзат баласына арнайы түсірілген Құран Кәрімде баян етілген. Ол – құт-берекенің нағыз қайнар бұлағы. Егер адамдар оның әмірлеріне мойынсұнатын болса, өмірлері нұрланып, тіршіліктерінің берекесі артып, жұрт алдында мерейлері үстем болады. Сөйтіп, өресі жазылып, көңілдері жайланып, фәнилік ғұмырын жұмақтық өмірге айналдырар еді [2, 18].

Бақытқа жетуді ислам діні аясында зерттеген Хорасандық араб философы Зайниддин Мұхаммад Имам Ғаззалидің еңбектерін атауға болады. Оның «Бақытқа жету алхимиясы», «Ей, перзент», «Көзқарасты анықтау», «Ілім өлшемі», т.б. еңбектері бар. Ол өзінің барлық ойларын ислам дінімен байланыстырып алады. Мысалы: «Уақтылы сәтімен мақсатына жетіп, бақыт ұрығын қолыңа келтірсең, жаман қасиеттерді аяғыңның астына салып, ол бақыттыңды баянды етпейсің. Ғалымдардың мұраты, баянды бақыты – Өзіреті күллі ғаламның падишасының жамалының нұры. Ал қарапайым халықтың мұрат-мақсаты – жұмақ жайынан ірге тебу болып табылады» - деп [3, 15.], Құран Кәрімде сөз болатын Жұмақ жайында айтады.

Яғни, адам бұл өмірде жақсылықтар жасап, пайдалы іс атқарса, ол о дүниеде жұмаққа енеді деген пікірді ұстанады.

Орта ғасырда өмір сүрген түркі ойшылдарының идеяларын ары қарай дамытуға үлес қосқан Абай мен Шәкәрімнің тұжырымдарының орны ерекше. Абай өзінің шығармаларын бақытқа арнамағанмен, оның қарасөздерінде адамның жақсылыққа жетуі, толыққанды кемел адам қатарына қосылуы, ғылым іздеп, ақылмен жүру керектігі тұжырымдалады. Мысалы, отыз сегізінші қарасөзінде: «Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады... Мал, мақтан, ғизат-құрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады» деген пікір айтады [4].

Шәкәрім өзінің философиялық ойларында «балалық», «адамшылық», «дәулет» жайлы айта келіп, осылардың ішіндегі «шын бақ қайсысы?» деген сұраққа жауап іздейді. Осы айтылған идеяларды талдай келіп: «... шын бақ – сол айнаның ең түбіндегі ата-анадағы махаббат пен балалардағы шын таза жүрек еді. Сол махаббат әм таза жүрек сізге де біткен еді. Соны қалдырмай, бұзбай ала жүріп, барша адам баласын өз балаң, өз бауырыңдай көріп, махаббат, ғадалат қылсаң – шын бақыт сол еді. Оны іздеп жүріп көрген бейнет, тартқан қайғы, аңшының қанша бейнетпен іздеген аңын алғанда қуанышқа айналғаны сықылды, саудагердің пайда іздегендегі бейнеті көп пайда тапқанда қызыққа айналғаны сықылды болушы еді» деген тұжырым жасайды. [5, 9.] Сонымен қатар, Шәкәрім бақтың тұрақсыз екендігін айтады.

Көне және орта ғасырлардағы түркі тілдері ескерткіштерін зерттеуші ғалымдар бақыт концептісін «құт» синонимінде алып қарастырады. Зерттеу еңбегіміздің басында құт сөзі түркі халықтарында бақыт ұғымын бергендігін айтып кеткен едік. Солардың біразына мысал келтірейік. Мысалы, М.Қ. Ескееваның монографиясында: «Қазақ тіліндегі құт мифемасы арқылы жасалған құтты, құтсыз, құттықтау т.б. туынды сөздердің белсенді түрде жиі қолданылуы, құтты, құтсыз лексемаларын адамға да, малға да, жерге де, зат-мүлікке де, киімге де т.б. қатысты пайдаланылуы көне түркілер тіліндегі құт лексемасының қазіргі тіліміздегі қолданыс аясының кеңігенін білдіреді [6].

Ж.Қошанова өз еңбегінде «байлық» концептісіне ассоциативтік қатынастағы тіл бірліктеріне «құт», «береке/берекет» концептілерін жатқызады. «Құт» концептісінің ақпараттық көздерін атай келе, «көне түркі тілінде құт: 1) жан, рух (Оғызхаған туралы аңыз), 2) бақыт, игілік, амандық, сәттілік (Күлтегін, «Құтадғу білігі») мәнінде кездеседі. «Құтадғу білігіте» Жүсіп Баласағұнның түсіндіруінше, ежелгі түркілер адамның дүниеге келуін құт деп есептеген. Сонда құт деген – тіршіліктің көзі. Адамға құтты беруші түркілерде – Тәңір, арабтарда тіршілік иесі – Алла тағала» - дейді [7].

Ал Л.П. Потапов осы «құт» лексемасын өзінің еңбегінде «жан, рух» мағынасында зерттейді. Ол алтай этностарында әлі күнге дейін күшін жоймаған «Тәңіріден келетін жан, өмірлік күш және оны Тәңірі қайтадан өзіне алып кетеді» деген нұсқаны дұрыс деп санайды: [8, 33].

Бақыт концептісі когнитивті лингвистика саласы бойынша ғаламның тілдік әлеміндегі түрлі концептілерді зерттеп жүрген зерттеушілердің еңбектеріндегі тақырыпқа байланысты тұстарда қысқа түрде айтылып кетеді. Мысалы, Ж.Т. Балмағанбетованың зерттеуінде тағдыр концептісін талдай келе, қазақ лингвомәдениетіндегі бақытты тағдыр мен өмір концептісін бақ, бақыт концептілерімен байланыстырады. «Бақыт тағдыр сыйлаған сәтті жайт мағынасын бере отырып, көптеген фразеологизмдерде кездесетіндігін айтады: бақыт құшағында, бақыты жанды, бақытты сынау, бақыт құсы қонды» [9, 28.]

Бақыт концептісі туралы айта отырып, көне түркі жазуларында яғни, ата-бабаларымыз өз дүниетанымдарында бақыт ұғымын қалай қолданғандығына тоқталайық. Көне түркілік ескерткіштерде, оның негізгілері: біздің жазба мәдениетіміздің алтын қорына енген, Орхон-Енисей өзендерінің бойынан табылып, VII-VIII ғасырлардан бүгінге жеткен «Күлтегін» мен «Тоныкөк» жырларында да, одан бергін келе XI ғасырда түркі халықтарының, оның ішінде қазақ жазба мәдениетінің жарқын үлгісі болған, тіл біліміне ғана емес, өзге ғылымдардың зерттеу нысанына айналған ұлы ойшыл, тамаша тіл маманы, ұлы филолог – Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» атты еңбегінде де «бақыт» сөзінің орнына qut – құт сөзі қолданылған.

Құт концептісі. Құт сөзі «Көне түркі сөздігінде» «Тоныкөк», «Күлтегін», «Білге қаған» ескерткіштері, жырларынан мысалдар келтіре отырып талдауға болады. Онда:

Qut –құт I–жан, өмірлік күш, рух: Men sena basumni qutumni bera men (Мен саған өзімнің басымды, құтымды (жанымды, рухымды) беремін) мағынасында келсе, qut –құт II – I. бақыт, игілік, береке, рахат; амандық, саулық; сәт, табыс, жетістік; бақытты тағдыр: Tanrı jarlıqaduqın usun ozim qutim bar usun qagan olurtim (Тәңірдің жарылқауымен өзімнің құтым (бақытым) бар, мен қаған болдым) (Күлтегін жырынан); Qorqma temis qut bergaj men temis (Ол айтты: Қорықпа! Мен саған береке, рахат беремін) (ThS II); Azunqa badi kortukal qut quri (Қара, ол әлемді бар бақытымен қоршап алды) (QBK 17); Tebratuk saju qut kelir

(Барлық жағынан не істесе де оған құт (жетістік) келеді) (Төнікөк жырынан). 2. Ауыспалы мағынада – адамгершілік, абырой, ар, намыс; ұлылық, айбындылық: Qagan quti tar [lama] di erinc (Қаған абыройын [олар] сыйламады (БК 6); Tegin inca ter otunti qanim quti meni sevar-mu siz (Ханзада былай деді: «Хан құты (Ұлы тақсыр), мені жақсы көресіз бе?» (КР6); Jukunur biz Limcin atlig jultuz qutina (Біз Лимсін жұлдызының құтына (ұлылығына) бас иеміз (жүгінеміз) (Тоныкөк жырынан 66); 3. Діни ұғым – нағыз болмыс күйі, шаттық, шадымандық (негізінен будда, архат туралы), бақыт нұрына бөленген, масайраған: burhan quti (будда шаттығы, яғни будда күйі) (Suv 21); Ol nomug esitip alqu nizvanilarig tarqarip arhant qutina tegdi (Ол сол білімді естіп, өзінің барлық құмарлығын басып, архат құтына беріліп, бақыт нұрына бөленді) [10,471].

Qut –құт I–дегі жан, өмірлік күш, рух мағынасы көптеген батыс ғалымдарының зерттеулері мен еңбектерінде нақты зерттелген. Олардың айтуынша, адамның рухы - «құты» ұшып кетеді. Ал сол рухты қайтадан шақырып, қондыру үшін бақсылар арнайы рәсім жасаған. Ауырып, кеудесінен рухы кеткен адамды арнайы емдеп, оның рухын қайтадан жанына қондырған. Бұл рәсім туралы мажарстандық белгілі түркітанушы этнограф-лингвист-ғалым Давид Шомфай Иштван түркі халықтарының наным-сенім, ырым-тыйымдарын зерттей келе, сол халықтардың тіліндегі «құт» сөзіне талдау жасайды. «Құт» - ислам дініне дейінгі қазақ танымында «рух» дегенді білдірген, ал бүгінгі қазақтар «құт» сөзін «бақыт, береке» мағынасында қолданады» - деген пікірді айтады [11]. Сол сияқты Азия шамандарының этнографиясын зерттеуші ғалым Михаил Хоппал өзінің зерттеу еңбегінде де әлі күнге дейін корей, якут ұлттарында бақсылардың «құт» рәсімі бар екендігін айтады [12, 112.]. Бұдан біздің байқайтынымыз: соңғы деректерге қарағанда, көне заманда түркі халықтарындағы, сонымен қатар Азия халықтарындағы (бұлардың біразы бұл рәсімді әлі де қолданады) бақсы, балгерлер адамның кеудесінен ұшқан құт, яғни «рухты» қайта әкеліп қондырған. Тілімізде қолданатын «құтты болсын», «құт дарысын», «құты қашты» (бұлар туралы келесі бөлімдерде толығырақ мәлімет беріледі) деген сөз қолданыстары адам денесінен шығып кеткен рухты қайтадан денеге дарыту, қондыру мағынасынан қалған.

Ал ғалым А.Шәріп: «Сахалардың нанымына сәйкес, адам» жанының (байырғы түркілерді болмаған бұл сөзді шартты түрде алып отырмыз) үш құты болған»- деп, оның біріншісін – буор (топырақ мағынасында) құт, екіншісін – ие құт, үшіншісін – салқын құт деп атайды [13, 25]. Автордың айтуынша, оның біріншісі – буор (топырақ мағынасында) құт – адамның тәні, яғни адам өлгенде жер қойнына, топыраққа жерленеді, екіншісі – ие құт – адамның жаны, яғни, баланың ана құрсағында пайда болып, өмірінің соңына дейінгі жүрек қағысы, өмір сүруі, үшіншісі – салқын құт – адамның рухы, рухани болмысы, ішкі дүниесі, ой әлемі. Бұл пікірден біз құт сөзі мағыналарының жоғарыдағы ҚҰТ I-мен байланысын көреміз.

Бас киімнің киелі, қасиетті болып саналу себебін этнограф-ғалым Н.Шаханова бас киімнің сақралды «жоғары жаққа» қатысты семантикалық статусымен, «құт» ұғымын түсіндіре келіп, ежелгі қазақ түсінігінде «бас – «құт» мекендейтін, ұялайтын орын» деп тұжырымдайды [14]. Сонымен қатар, түркі-моңғол дүниесін зерттеуші Г.Сағидолла «Тәңірі – Ер адам – Құт» мифологемалық қатарын осы бас киіммен салыстыра талдай келіп, «демек, ер адамның бас киімі образға алынған қазақ және моңғол фразеологизмдерінің ішкі құрылымында «Тәңір – бас – құт» мифологемасы, «аталық құт» архетипі, «құт – ер адам – бас киім», «ер адам – ер адамға тән «еркектік» қасиеттер» мағыналық өрістер кезегі сияқты этномәдени із-таңбалар сақталған деуге болады» [15] дейді.

Бұл мысалдардан кейін біз «құт» сөзінің көне түркі жазба, ескерткіштерінде тек қана жан, рух қана емес, сонымен қатар бақыт, сәт, сәтті жайт, тіпті Жаратушыны да Құт деп атауы тегін емес екендігін байқаймыз. Яғни, «құт» концептісі көне түркілік дәуірде жоғары құндылық ретінде қолданылған. Осы «құт» концептісімен тіркескен көне түркілік ақпараттық деректерге: qut bujan (бақыт), qut bul-qut bulmis (tozun) (бақытқа жеткен), qut qiv (бақыт, бақытты сәт), qut bolun (бақыт туралы сұрау), qut ulug (бақыт, бақытты сәт, сәттілік), elig quti, iduq qut, nom quti тіркестері қолданылса, quta (бақытты болу), qutad (бақытты болу), qutadmaq (діни ұғымда – шаттыққа, шадымандыққа жету), qutluu (бақытты) секілді туынды сөздер пайдаланылған.

Ал Махмұд Қашқари өзінің әйгілі еңбегі – «Түркі тілдерінің сөздігінде» «құт» сөзін «құт, бақ-дәулет» мағынасында қолданады. «Құтлуғ: Құтлығ – Құтты» сөзі осыдан жасалған. Сонымен қатар, Құтлуғ сөзі ер адамдардың есімі болған. Мысалы, Жырда былай деп толғаған:

Құт қуығ берсе ізім құлына,
Күнде ышы жүксебен жуағ ашағ:
Тәңірім берсе құлына бақ, құт-дәулет,
Ісі оңалып, көтерілер күнде өрлеп!

(Жаратқан ием құлына құт-дәулет, береке берсе, күн сайын ісі өрлер, өзі жоғары шығар). Сөздікте мынадай мақал бар. Бұл бүгінде қолданыста жүр. «Ұма келсе, құт келір – қонақ келсе, құт келер». (Қонақпен бірге береке келеді, құт келер. Оны жақсы қарсы алады, мазасын алмайды. Бәйітте тағы былай дейді: (Егер арып-ашып, мұқтаж болып, мүсәпір қонақ келсе, оны қинама, ренжітпе, кешіктірмей бар асынды алдына тос). Құт сөзі жоғарыда айтқандай, М.Қашқари сөздігінде де «рух» мағынасымен қатар, байлық, дәулет мағынасында қолданғандығы яғни, құт сөзінің омонимдік қызмет атқарғандығын көреміз.

Тағы бір айта кететін жайт ғалымның осы еңбегінде бақ, дәулет ұғымында қолданылатын қып – қыб (қып) сөзін кездестіруге болады. Бұдан біз сол кездегі қарым-қатынаста қыб (қып) сөзі «құттың» синонимі ретінде қолданылғандығына көз жеткіземіз.

«Ортағасырлық түркілердегі әлемге деген діни қатынастың басты қыры тәңіршілдіктің метафизикасынан көрінеді. Исламды қабылдаудағы жеңілдік осы тәңіршілдіктің де монотеистік бағдарда болуымен түсіндіріледі. Ортағасырлық түркілік діни философиясындағы бақыт ұғымы ырыс, береке түсініктерімен қатар, «құт» сөзі арқылы білдіріледі», - дейді М.Бижанова өз еңбегінде [2, 95]. «Құт» сөзі мен ұғымының орталықазиялық мәдениеттегі ең көне әрі негізгі екендігін ескеру керек. Сол себепті Махмуд Қашқари өзінің «Сөздігінде» оны ешқандай тәржімесіз береді: «Құт – құт, бақ-дәулет». М.Қашқарида «құт» – бақыт сөзінің тек бір қырын ғана ашып отырғандығы, бірақ оны тек Тәңірі беретіндігі айтылады.

Ұ.Исабекованың «Орта ғасырдағы түркі тілдерінің даму тарихы» деген еңбегінде «Құтты білік» туралы: «Алты жарым мыңнан астам бәйіттен тұратын «Құтты біліктегі» тілдік бірліктерге тек осы жазылған уақыттың ерекшелігі ғана емес, тұтас ғасырдың, бүгінде жеке-жеке ұлт ұйыған сол кездегі біртұтас түркі халқының болмысы мен танымы сыйдырылған. Осындай тарихи бірліктердің бірі – құт лексемасы» - дей келіп, қазіргі түркі халықтары тілінде қут лексемасының жалпы семантикасының бір-бірінен алшақ кетпейтіндігіне тоқталады: тува тілінде: kuwt «миф. Жан, өмір беруші күш»; алтай тілінде: kuwt – «өмірлік күш-қуат мағынасындағы жан; ұрпақ, бақыт сайлаушы рух»; хакас тілінде: kuwt – «тірі адамның жаны». Егер ол адамды тастап кетсе, адам ауыра бастайды, қайтып келмесе өмірден өтеді; өзбек тілінде: qut – «I. ас, тамақ; II. бақыт, молшылық»; quwtij usqij «қатты қорқу»; ұйғыр тілінде: quwt «бақыт»; қырғыз тілінде: quwt 1) «миф. түндіктен қоламтаға түсетін күрең қызыл түсті зат. Құтты ұстап алған адамға тек бақыт әкеледі (оны тек жақсы, таза, адал адам ғана ұстай алады, жаман адамның қолында нәжіске айналып кетеді)»; 2) «адам мен малдың қорғаушысы»; 3) «кие (идол)»; 4) «өмірлік күш-қуат, рух, жан»; татар, қарақалпақ, құмық, башқұрт тілдерінде де қут лексемасы «отбасына, жеке адамға береке-бақыт әкелетін кие» мәнінде жұмсалады [17, 101]. Қатар құтты Ұмай анамен бірлікте қарастырушылар да кездеседі. Бұл пікірдің дәлелдемесін көне түркі ескерткіштеріндегі мысалдардан көруге болады. Осы пікірмен байланысты қазақ дүниетанымындағы бас киімді біреуге беруге болмайды «басындағы құтың кетеді»; малды біреуге бергенде, бас жібін берме «малдың құты қашады», өзін ұстап жүрген қазанды басқаға сыйлама «отбасының құты қашады», дастарханды баспа «дастарханның құты кетеді» т.б. Тәрізді толып жатқан ырымдар да құт ұғымын киелі санау дәстүрінің айғағы. Халқымыз дүниеге келген сәбиге «әулетімізге құт әкелсін, өзі бақытты да ырысты болсын» деген ниетпен Құттыбай, Құттыбек, Құтым, Құттықыз, Құттыбала т.б. есімдер қойса, жеті қазынаның бірі санаған итке Құтжол, Құттыаяқ деп ат берген. Қазақтар танымында да, басқа түркі халықтарының ұғымында да «құт қонады» рухани құндылықтармен қамтамасыз ететін кие. «Жутадағу билиг» ескерткішінде қут лексемасының 325 рет қолданылуы сол кезеңдегі оның қолданылуындағы белсенділігі мен семантикалық өрісінің кеңдігін көрсетеді – дей келіп, ғалым Ұ.Исабекова осы құт сөзінен туындайтын қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі мағыналарына талдау жасайды. Осы құт кие пікірін ғалым М.Ескееваның еңбегінен де кездіреміз. Ол: «Көне түркілер дүниетанымында терең орныққан Құт киесін олардың арғы ата-бабаларынан келе жатқан, мифологиялық жад арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысқан архаикалық түсінік деп танығанымыз дұрыс. Орхон ескерткіштері мәтіндерінде қолданылған құт лексемасының мазмұны да Құт ұғымы түркілік этноболмысты танытатын халықпен бірге жасасып келе жатқан лингвомифологиялық бірлік екенін көрсетеді» - дей келіп, «Үйге келген қонақ та – Құт. Сондықтан баспана – үй отбасының ырыздығы мен несібесі жиналатын қасиетті микрокеңістік, Құты ұшып кеткен үйдің/отбасының шығыны көбейіп, берекесіздікке ұшырайды. Дүниеге келген бала да шаңырақтан түсіп, бесікке қонған – Құт, малдың төлдеуі де – Құт, отбасы мүшелерінің өзара сыйластығы мен ынтымағы да Құттың қонуына байланысты сипатталады. Бұл қазіргі қазақ танымындағы Құт ұғымының көпфункционалдылығын – ұрпақ жалғастығын қамтамасыз ететін кие, мәдени-рухани-адамгершілік қасиеттерді ұйыстыратын кие және материалдық кірісті қамтамасыздандыратын кие – қызметтерін атқаратынын көрсетеді». Сонымен қатар, «құт ұғымының ұшу мүмкіндігі қут мифонимін қус «құс» сөзімен байланыстыруға жетелейді. Халық танымында қайтыс болған адамның жаны құс болып ұшып кетеді деген ұғымның қалыптасуы да

осыған саятындығын» айтады. Ал осы «құттың» мифтік мағынасы қазір тілімізде қолданылып жүрген «бақ құсы» мифтік тіркесімен байланысы өте тығыз. Егер «бақ» сөзінің көне парсы тіліндегі «Құдай» мағынасында қолданылғанын алып қарасақ, әр этностың ертедегі таным-түсініктерінің бір-бірімен ұқсастығын сезуге болады. Егер ежелгі түркілер «құт» Тәңірі арқылы келеді деген ұымда болса, онда ежелгі парсылықтардың да таным-түсінігінде «бақ» Құдайдың нұсқауымен әр адамға қонады деген ұғыммен қалыптасқан. Ал Тәңірі, Құдай адамды жаратушы Жоғары Күш Иесі екендігі бізге көне түркі жазба ескерткіштерінен белгілі. Яғни, «бақ құсы» мифтік ұғымы мен «құт» киелілік танымының білдірер мағынасы бір-біріне жақын, сәйкес келеді.

Яғни, «құт» сөзінің жоғарыда келтірілген мысалдардан тек қана рух, жан, бақыт, ырыс, береке мағынасымен қатар, кие мағынасында да қолданылғандығын байқауға болатындығын көруге болады. Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген «құт» концептісінің ақпараттық деректері: құтаю – тұрақтану, орнығу; құт-береке – байлық, береке, ырыс; құттыкей – құты қонған адам (жер); құтпан – құт-береке, ырыс, құт: құтпан айғыр – құтты айғыр, байлық басы; құтсыз – құты жоқ, жолы ауыр, қырсық; құтты – құт қонған, берекелі; құттықта – біреуге құтты болсын айту; құтхана – құтты үй, игілікті мекенжай; құты қашты – I. байлығы, бақыты кетті, бірлік-ынтымағы кетті, II. зәресі ұшты, қорықты; құтты болды – ырыс әкелді, ақжолтай болды; құтты жеріне қондырды – күйеуге берді, ұзатты; құтты мекен (қоныс) – бақыт орнаған тұрақ, жайлы мекен; құтын алды – берекесін кетірді, үрейін ұшырды; құты шайқалды – берекесі кетті, бірліктен айырылды.

Сонымен, «құт» сөзі көне дәуірлерде адамның рухын, жанын, тәнін және бақ, дәулетін және кие мағынасын білдіріп, бүгінде де мағынасынан көп алшақтамай, береке, байлық, мол қазына мағынасында қолданыс тауып, концептілік мәнге ие болып отыр. Яғни, «құт» - өзінің бойына осындай микроконцептілерді жинақтаған макроконцепт болып табылады. Егер М.Қашқаридың өмір сүрген заманы XII-XIII ғасырлар десек, бұл кезеңдерге дейін бақыт сөзі қазақ даласында әлі қолданылмаған. Яғни, бақыт сөзінің орнында таза түркілік «құт» сөзі пайдаланылып келген деген тоқтамға жүгінуге болады. Себебі бақыт сөзі көптеген сөздіктерде араб тілінің сөзі деп беріледі. Сөзіміз дәлелді болу үшін мына деректерге көңіл аударайық.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде бақыт – араб сөзі деп беріледі. Ал көптеген парсы, иран сөздіктерінде бақыт сөзі де, онымен қатарлас қолданылатын бақ сөзі және талай сөзі де қолданылады. Енді осылардың әрқайсысының шығу тегіне барайық. Л.З. Рустемовтің түсіндірме сөздігінде бақыт сөзі – парсы сөзі деп беріледі.

Ал қазіргі бақыт сөзі Қазақ әдеби тілінің сөздігінде БАҚЫТ. зат. 1. Бақ, зор қуаныш, шаттық. 2. Адамның өмір қызығы мен қуанышына, рақатына қанағаттану дәрежесін танытатын этикалық ұғым. Бақыт – көп мағыналы ұғым. 1) бақ-дәулет, «қолға қонған құс», ырыздық; 2) қуаныш, ләззат, рақат; 3) жақсылыққа, ізгілікке жету, даналық; 4) өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу - деп берсе, Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Бақыт – адамның тілегінің орындалып, қуанышқа кенелуі» - деген мағыналарда қолданылады.

Бақыт туралы 870-950 жылдар аралығында өмір сүрген Шығыстың ұлы ғұламасы Әбу Насыр әл-Фарабидің философиялық ойларында айтылады. Ол өзінің туған тілі – түркі тілінде оқып, білімін толықтыру мақсатымен Шаш, Самарқанд, Исфахан, Хамадан қалаларына сапар шегеді. Содан соң Араб халифатының мәдени орталығы Бағдадқа жол тартады. Онда ол араб тілін өте жетік меңгеріп, ежелгі грек философиясын, математиканы меңгереді. Бұл деректерден біз ұлы ғұламаның «бақыт» сөзін қолдануы араб тілін үйренген соң жүзеге асқанын көреміз. Себебі «бақыт» араб сөзі болғандықтан, әл-Фараби өзінің философиялық ойларын араб тілін жетік меңгерген соң жазған. Оның «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету туралы», «Бақытқа жету жолының көрсеткіші», «Бақыт жолын сілтеу», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Мемлекет қайраткерінің нақыл сөздері» атты трактаттары осы бақыт ұғымына арналған. Ол Фараб (Отырар) – Бағдад – Харран – Халеб – Дамаск шаһарларында болған. «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайында трактат» атты еңбегі Бағдад шаһары туралы жазылған. Егер Асан қайғы Жерұйықты іздесе, жоғарыда айтқанымыздай Жүсіп Баласағұн Баласағұнды Құторда деп атаса, әл-Фарабидің Бағдадты «Қайырымды қала» атауы да тегіннен емес. Яғни, осы айтылғандардан біз сол кездегі ғұламалардың құтты, бақытты қоғам орнатқысы келген асыл мұраттары болғандығын байқаймыз. Ол: «Бақыт – әрбір адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол белгісіз бір жетілу болып табылады. Мұны түсіндіріп жату [артық] сөзді керек етпейді, өйткені бұл – мейлінше белгілі [нәрсе]» – дейді. Мұнда ғалым бақыттың объектілік (деректілік мысалы, қоғамдық жағдай, әділеттілік) және субъектілік (дерексіздік мысалы, сенім, мүдде тазалығы) жағын меңзеп отыр. Әл-Фарабидің негізгі мәселесі, саяси философиясы «бақыт» болғандықтан, оның түсінігінше, бақытқа жету – кемелденудің ең жоғарғы сатысы –

әрекетшіл парасат арқылы жүзеге асады. Әрекетшіл парасатты ол «сенімді рух», және «киелі рух»; ал сатыларын – періштелер мекені деп атау керектігін ескертеді. Осындағы «сенімді рух», «киелі рух» ұғымдары біз алғаш талдаған QUT-2-дегі – адамгершілік, абырой, ар, намыс; ұлылық, айбындылық және БАҚЫТ-тағы 3) жақсылыққа, ізгілікке жету, даналық; 4) өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу мағынасына сәйкес келеді.

Осы бақыт концептісімен қазіргі тілімізде қатар қолданылып жүрген бақ концепті бар. Біздің ең алдымен жүгінетін сөздіктеріміз Қазақ әдеби тілінің сөздігі мен Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі болғандықтан, осы екі сөздікте де бақ – иран сөзі деп нақты беріледі. Сонымен қатар, Л.Рустемовтің түсіндірме сөздігінде бақ парсы сөзі деп беріліп, әртүрлі мағынада қолданылатындығын айтады. Қазіргі кезде аталған екі концептімен қолданылып жүрген тіліміздегі көптеген тұрақты тіркестерде бақыт пен бақ тілдік бірліктері алмасып, орын ауыстырып қолданылады: бақыт құсы/ қонды (бақ дарыды, бақытқа бөленді, жақсылыққа кенелді) деген тұрақты тіркеспен қатар бақ қонды (бақ дарыды, бақытты болды) немесе Бақ құсы басына қонды (бақытқа, дәулетке кенелді) тіркестері қатар қолданылады [18].

Сонымен қатар осы концептілермен синонимдес «талай» концепті де бар. Сөздікте талай сөзінің төркініне мынадай түсінік береді: Талай – араб сөзі – бақ, несібе, тағдырдың маңдайға жазғаны мағынасында қолданылады. Ақпараттық деректері: Тәңірім не жазса да, бір іске бел бұғаным рас. Кем бе еді менде сенен бақ пен талай. Тілегенім менің де сол жолдағы талайың болсын. Тува тілінде таалай – аспан; аспандық дегенді білдіреді. «Талайыңнан көр» тіркесі, біздіңше тілімізде сақталып қалған шаман дінінің қалдығы. Ертеде адам баласы аспанды (көкті) құдай орнына есептеген. Сондықтан да тілімізде «құдай ұрсын» тіркесінің синонимі ретінде «көк соқсын» идиомасы қолданылады. Солай болғандықтан да «бағыңнан көр», «маңдайыңнан көр» деудің орнына кейде «талайыңнан (аспаннан, көктен) көр» деп айтылады. Бұл сөз тіркесінің диалектілік ерекшелігі де бар. Өйткені ол республикамыздың барлық жеріне бірдей тармаған. Ш.Сарыбаевтың жауапты редакторлығымен жарық көрген «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде»: талай сөзі Түрікменстанның Ашхабад; Ташкент; Тахта, Мары; Краснояр өлкесінде тағдыр мағынасында қолданылады. Мысалы, Танымасақ, талайыңа қара (мақал). Талайың білсе, кім не зат айта алады? Сонымен қатар, Түрікменстанда талай сөзі тәлей дыбыстық ерекшелікте қолданылса, Қарақалпақстанда талай сөзін талан деп те қолданады. Ал шығыс түркі тілдерінде бұл сөз шаман дініне байланысты қолданылған.

Осы талай сөзімен қазақ тілінде кейбір дыбыстық ерекшеліктерге түскен Тәлей есімі де кездеседі. Бұл есім көбінесе, Жаркент өңірлерінде көптеп қойылады. Талай концептісінің ақпараттық кодтарын талайынан көрді, бақ-талай, тағдыр-талай, талайын сынады, талайлы сын (бақытты, абыройлы), талайсыз сын (бақсыз, сорлы), талайың ашылсын! (тілек), талайың өссін! (алғыс), талайы төмен түсті (беделі түсіп, көңілі басылып қалды) т.б. тіл бірліктері білдіреді. Талай концептісі де «бақыт, бақ, несібе, тағдыр» мәнінде когнитивтік менталдық сипатқа ие.

Мақалада түркі халықтарының ғылымы мен дүниетанымына орасан зор еңбек сіңірген философ, ойшыл, тілші ғалымдардың «бақыт» ұғымына байланысты пікірлері, пайымдаулары талданды. Бақыт концептісінің аясында талданған «құт», «бақыт», «бақ», «талай» танымдарының этимологиялық талдауларынан аталған концептілер қай тілден бастау алса да, олардың түп-тамырында Тәңірі, Құдай және сол ерекше күш иесі арқылы берілетін тағдыр ұғымы жатқандығы анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақтың тәлімдік ойлар онтологиясы. Он томдық. Т. III. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. – 480 б.
- 2 Бижанова М. Ортағасырлық түркі философиясындағы бақыт мәселесі: философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2010. – 23 б.
- 3 Ғазали Имам. Бақытқа жету әліппесі. – Алматы: Қасиет. 1988. – 120 б.
- 4 Құнанбайұлы Абай (Ибраһим). 2-том. – Алматы: Жазушы. 2005. – 336 б.
- 5 Құдайбердіұлы Шәкәрім. Шын бақтың айнасы // Үш қиян. 30 қазан, 2008. – 8 б.
- 6 Ескеева М. Көне түркі жазба мұраларының лингвофилософиялық негізі. – Астана, Сарыарқа. 2011. – 320 б.
- 7 Қошанова Ж.Т. Қазақ тіліндегі «Байлық - кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі: филол.ғ.к. дис. автореферат. – Алматы, 2009. – 34 б.
- 8 Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Ленинград: Наука. 1991. – 320 с.
- 9 Балмаганбетова Ж. Интегративно-концептологический аспект художественного перевода: дисс. докт. филол. наук. – Алматы, 2010. – 28 б.

- 10 Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969. – 676 с.
- 11 David Somfai Istvan. *Batırkan, a Kazakh Shaman from the Altay Mountains (Mongolia) (Field Report, photo László Kunkovács, musical analysis János Sipos)*. In: *Shaman 14*. – 2006. – С. 117-138.
- 12 Mihaly Hoppal. *Avrasya da Samanlar*. – Istanbul, Augustos 2012. – 343 b.
- 13 Шәріп А. Құт, сұр, және немесе ұлттық жантанудың қамтылмаған қырлары // Айқын, 2007. 26.07. – 25 б.
- 14 Шаханова Н. *Мир традиционной культуры казахов*. – Алматы, Қазақстан, 1998. – 184 с.
- 15 Сағидолла Г.С. *Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері*. – Астана: «Сарыарқа». 2011. – 304 б.
- 16 Егеубаев А. *Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі (X-XII ғасырлар: көркемдік-эстетикалық ізденістер мен түрленулер): филол. ғыл. док. ... дис.* – Алматы, 1999. – 282 б.
- 17 Исабекова Ұ. *Орта ғасырдағы түркі тілдерінің даму тарихы* – Астана: «Сарыарқа». 2011. – 224 б.
- 18 Рустемов Л.З. *Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов*. – 1989. – 320 с.

МРНТИ 16.01.11

Джансеитова С.С.¹, Сулеева Г.С.¹, Расулбек К.Е.¹

¹*Казахская национальная консерватория имени Курмангазы,
г. Алматы, Казахстан*

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНАЯ ЛЕКСИКА КАК ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Аннотация

Статья посвящена анализу теоретических аспектов языковых реалий, лагун как особой группы безэквивалентной лексики на основе трудов ученых-лингвистов. Вопрос о безэквивалентной лексике становится предметом изучения самых разных наук – сопоставительного языкознания, теории перевода, лингвострановедения и др. Одни ученые относят безэквивалентную лексику к категории «непереводимого», другие рассматривают их как уникальные явления социально-культурной самобытности народов. Определению понятия безэквивалентная лексика, наряду с не очень четкими границами самого предметного значения, препятствуют и заметные расхождения в терминологии. В данном исследовании мы рассматриваем природу и сущность безэквивалентной лексики, лагун и реалий, единство и различие этих понятий, представляющих собой лингвокультурологический феномен, выступающие как маркеры национальной концептосферы, отсылающие к глубинным основам картины мировидения лингвокультурной общности. Восприятие национально-культурного текста, будучи мыслительным процессом, требует сопоставления опыта одной лингвокультурной общности с лингвокультурным опытом другой, с учетом социально-психологических и ситуативных личностных факторов. Особое внимание мы уделяли основным направлениям художественного дискурса, отношению к языковой личности со специфическими чертами социального, психологического, этнического характера, создающие картину мира и языковую картину мира. От выбора языковых средств, в качестве индивидуально-авторских слов, метафор зависит яркость индивидуальных особенностей картины мира. Художественные и музыковедческие тексты отражают живописную палитру стилистически нейтральных, маркированных лексических единиц. Нами использован метод компонентного анализа, заключающийся в выделении дифференциальных и интегральных сем в значениях слов, противопоставления денотативных сем по различительным признакам.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, актуализация, денотативные и коннотативные семы, семантические оттенки маркированных единиц.

С.С. Джансеитова¹, Г.С. Сулеева¹, К.Е. Расулбек¹
¹Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
Алматы қ., Қазақстан

БАЛАМАСЫЗ ЛЕКСИКА ЛИНГВОМӘДЕНИ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Бұл мақала ғалым-лингвистердің еңбектері негізінде баламасыз лексиканы ерекше топ ретінде ала отыра, тілдік реалийлер мен лагундардың теориялық аспектілерін талдауға арналады. Баламасыз лексика мәселесі әр түрлі ғылымдағы зерттеуші ғалымдардың зерттеу нысанына айналып отыр – салыстырмалы тіл біліміндегі, аударма теориясы, лингвоелтану ж.т.б. Біреулер баламасыз лексиканы «аударылмайтын» категорияға жатқызады, ал басқалар оларды халықтың өзіндік әлеуметтік-мәдени ерекшелігінің қайталанбас құбылысы ретінде қарастырады. Баламасыз лексика деген түсініктің анықтамасына, пәндік мағынасының шегарасы анықталмағандықтан, терминологияда да біршама әр түрлі көзқарастар қарсы тұрады. Бұл зерттеуде біз баламасыз лексиканың табиғаты мен мәнін, лагундарды и реалийлерді, лингвомәдени феноменді беретін, ұлттық концептосфераның маркері ретінде жүретін, лингвомәдени қауымдастықтың әлемдік бейнесінің негіздеріне қарай терең бойлайтын ұғымдардың бірлігі мен айырмашылығын қарастырамыз. Ойлау үдерісі болып табылатын ұлттық-мәдени мәтінді қабылдау әлеуметтік-психологиялық және жеке факторларды ескере отыра бір лингвомәдени қауымдастықтың тәжірбесін екіншісімен салғастыруды талап етеді. Біз ерекше назарды көркем дискурстың негізгі бағыттарына, әлемнің бейнесін және тілдік бейнесін тудырушы өзіне тән әлеуметтік әлеуметтік, психологиялық, этникалық сипаты бар тілдік тұлғаға аудардық. Әлемдік бейненің жеке ерекшеліктерінің анықтығы жеке авторлық сөздер, метафора ретіндегі тілдік тәсілдерді таңдауға байланысты. Көркем және музыкалық мәтіндер стилистикалық бейтарап, белгіленген лексикалық бірліктердің көркем палитрасын береді. Мұнда сөз мағынасындағы дифференциалды және интегралдық семалардың көрсетілуінен көрінетін құрамдық талдау тәсілі, әр түрлі көрсеткіштерімен денотативтік семалармен салыстыру әдісі қолданылды.

Түйінді сөздер: баламасыз лексика, өзектілеу, денотативті және коннотативті семалар, таңбалы бірліктердің семантикалық бояулары.

S.S. Dzhanseitova¹, G.S. Suleeva¹, K.E. Rasulbek¹
¹Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy
Almaty, Kazakhstan

NON-EQUIVALENT LEXICON AS A LINGUISTIC-CULTURAL PHENOMENON

Annotation

The article is devoted to the analysis of theoretical aspects of linguistic realities, lagoons as a special group of nonequivalent vocabulary based on the works of academic linguists. The question of nonequivalent lexicon becomes the subject of study for scientists of a wide variety of sciences - comparative linguistics, translation theory, linguistics, and others. Some consider the non-equivalent lexicon to be a category of "untranslatable", others consider them as unique phenomena of socio-cultural identity of peoples. The definition of the concept of a non-equivalent vocabulary, along with not very clear boundaries of the object meaning, is also hampered by significant discrepancies in terminology. In this study, we consider nature and essence of the nonequivalent vocabulary, lacunae and realities, the unity and difference of these concepts, representing a linguocultural phenomenon, acting as markers of the national conceptsphere, referring to the underlying foundations of the picture of the worldview of a linguistic and cultural community. Perception of the national cultural text, being a thinking process, requires comparing the experience of one linguistic and cultural community with the linguistic and cultural experience of the other, taking into account socio-psychological and situational personal factors. We paid special attention to the main directions of artistic discourse, to the language personality with specific features of social, psychological, ethnic character, creating a picture of the world and the linguistic picture of the world. The world picture depends on the choice of linguistic means, as individual author words, metaphors, the brightness of the individual features. Artistic and musicological texts reflect the picturesque palette of stylistically neutral, marked lexical units. We have used the method of component analysis, which consists the differential and integral semas in isolating and meanings of words, contrasting the denotative semas with distinctive features.

Key words: Key words: non-equivalent lexicon, actualization, denotative and connotative semas, semantic hues of marked units

Основным направлением при анализе художественного дискурса является обращение к конкретной языковой личности со специфическими чертами ее социального, психологического, этнического характера, соответственно создающими картину мира и языковую картину мира, обогащенную коннотативными наслоениями [1;2;3;4 и др.].

Яркая индивидуальность картины мира проявляется в возможности свободного выбора тех или иных языковых средств в качестве индивидуально-авторских слов, образных слов и оборотов, метафоры и т.д. В художественных текстах представлена живописная палитра единиц с разнообразной функционально-стилистической, экспрессивно-оценочной окраской, в которых чередуются книжные и обиходно-разговорные, стилистически нейтральные и маркированные единицы и т.п.

Актуальность данного исследования определяется необходимостью исследования традиционной трактовки безэквивалентной лексики, избавив её от внутренней противоречивости и, соответственно, уточнить круг лексики, попадающей под понятие «безэквивалентная». Расхождения в языках и культурах фиксируются и описываются лингвистами в различных терминах. Особый интерес представляет классификация безэквивалентной лексики, представленная Л.С. Бархударовым. По мнению автора, существует несколько пластов лексики, которая может характеризоваться как безэквивалентная: имена собственные, географические наименования, названия учреждений и организаций; реалии; случайные лакуны.

Лексические лакуны как особый вид безэквивалентной лексики представляют собой лингвокультурологический феномен. Эти языковые единицы обладают двумя планами: формой и содержанием [5]. С.Г. Тер-Минасова считает, отсутствие эквивалента для выражения того или иного понятия или отсутствие самого понятия в данном языке. Исследователь относит сюда безэквивалентную лексику, план содержания которой невозможно сопоставить с какими-либо иноязычными лексическими понятиями. Обозначаемые ими понятия уникальны и присущи только данному миру и, соответственно, языку [5].

Общая теория «лакун» впервые была разработана в контексте этнопсихолингвистики Ю.А. Сорокиным и И.Ю. Марковиной. Существование лакун объясняется отсутствием лингвистических и культурологических универсалий в одной культуре, присущих другой национальной культуре. Согласно этому подходу, описание коммуникативного поведения одного народа на фоне другого строится на выявлении и описании лакун – «смысловых скважин» (термин Ю.А. Сорокина).

В своем исследовании мы опирались на труды Т.В. Лариной и В.И. Озюменко, которые считают, что лакуны находятся с безэквивалентной лексикой в отношениях корреляции, несущие богатую информацию о культуре языка и её специфики. Авторы определяют соотношение понятий лакуна – безэквивалентная лексика как: «Отсутствие единицы в одном языке при ее наличии в другом является лакуной в первом языке, в то же время имеющаяся во втором языке единица является безэквивалентной по отношению к системе первого» [6]. «По сути, лакуны и безэквивалентная лексика рассматривают одно и то же явление, но с разных позиций: говоря о лакунах, мы обращаем внимание на факт отсутствия той или иной единицы в языке *A*, говоря о безэквивалентной лексике – на факт ее наличия в языке *B* и возможности ее соотнесения с языком *A*» [6, с. 207]. Культурные различия обуславливают появление феномена лакуны как проявление национального своеобразия, как фактора межкультурной коммуникации. Безэквивалентные единицы и лакуны всегда выявляются «в парах»: если в одном языке есть лакуна, то в сопоставляемом языке – безэквивалентная единица и наоборот [7]. Л.П. Крысин рассматривает лакуны как иноязычные слова, называющие предметы или явления отражающие историю, культуру, быт, «характерные для одной культуры и отсутствующими в другой, отражающие ее сущность, обычаи и особенности, передача которых в другом языке осуществляется при помощи свободных словосочетаний (пространные объяснения их значения), входящие в другой язык», как знаки чужой культуры, хотя и передаются русской графикой [8].

Во многих научных исследованиях нет единого определения термина лакуна и этого явления, её рассматривают как: безэквивалентную лексику З.Д. Попова, А.Стернин, Л.Муравьев, Ю.С. Степанов; «белые пятна» С.Степанов, Н.Б. Мечковская, В.Л. Муравьев, Ю.А. Сорокин, Ю.Марковина, А.Т. Хроленко; национально-специфические расхождения в языках и культурах Г.В. Быкова, В.Л. Муравьев, С.Б. Мечковская, И.В. Томашева; реалии, процессы, состояния, противоречащие узальному опыту носителя иного языка и культуры Н.Д. Глазачева, А.О. Иванов, О.Титова, Х.Шредер.

В лингвострановедении, в теории и практике перевода реалии соотносятся с безэквивалентной лексикой – словами и словосочетаниями, смысловое содержание которых трудно адекватно передать средствами другого языка. Один из первых определений понятия «реалия» было дано Л.Н. Соболевым, термином «реалия» он обозначает бытовые и специфические национальные слова и обороты, не имеющие эквивалентов в быту, а, следовательно, и в языках других стран. Это «слова из национального быта,

которых нет в других языках, потому что нет этих предметов и явлений в других странах» [9]. Сжатую дефиницию реалий даёт Д.С. Бархударов. Исследователь выделяет слова-реалии как часть безэквивалентной лексики и определяет реалии как «слова, обозначающие предметы, понятия и ситуации, не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке» [10, с.95]. К реалиям автор относит слова, обозначающие разного рода предметы материальной и духовной культуры, свойственные только данному народу, например, названия музыкальных инструментов, жанров и т.д. Из сказанного следует, что реалии носят национальный характер.

В своей работе мы использовали результаты казахстанских этнолингвистических исследований обобщенных в труде известного отечественного ученого М.М. Копыленко «Основы этнолингвистики» [11], рассматривающего закономерности соотношения языка и этноса, языка и культуры, содержательный план культуры, ее семантический язык; труды Н.Ж. Шамерденовой и Р.А. Аваковой затрагивающие те же закономерности «Язык. Этнос. Культура» [12], Ш.К. Жаркынбековой рассматривающая цветообозначения, обладающие большим количеством коннотативных значений, ведущих к образованию цветоконцептов – этнически, культурно обусловленных, сложных ментальных образований [13]. Особый интерес вызывает межъязыковое сопоставление, являющиеся ключом к декодировке этноспецифической языковой картины мира, закрепляющие за цветообозначениями национальные специфические черты, аккумулирующие культурный потенциал казахского народа, национальный характер проявляемые в отражении особенностей природы, быта, обычаев, истории и культуры в языковых единицах. Наиболее близкими к нашей теме являются исследование М.М. Копыленко и З.Д. Поповой, базирующейся на типологии лексем и семем [14], вопросы фразеологии в плане лексической сочетаемости, основные свойства лексем и семем, приемы исследования устойчивости и идиоматичности сочетаний лексем в работе М.М. Копыленко «Сочетаемость лексем в русском языке» [15].

Резюмируя опыт лингвистов, рассматривающих реалии, выделим следующие особенности этого слоя лексики: реалии представляют собой лексические единицы, называющие уникальные предметы или явления, характерные для жизни и быта, культуры одного народа и чуждые другому народу, т.е. являются вербальным выражением специфических средств национальных культур; они пересекаются с безэквивалентной лексикой: неосвоенные реалии являются частью этого слоя лексики, а освоенные реалии не входят в него; реалии не имеют точных соответствий в другом языке и требуют особого подхода при переводе; эта группа лексики характеризуется гибкостью: не теряя своего статуса, они могут одновременно принадлежать к нескольким лексическим категориям; являясь одной из групп безэквивалентной лексики, реалии выступают «хранителями», «носителями» страноведческой информации, этим определяется особая их роль в художественном произведении.

Традиционно выделяются три группы безэквивалентной лексики: названия предметов и явлений материальной культуры (орудий труда, средств передвижения, жилищ, разного рода построек, пищи и напитков, посуды, утвари, одежды, обуви, головных уборов и украшений); названия предметов и явлений духовной культуры (слова, относящиеся к национальным обычаям, играм, обрядам, охоте, ритуалам, искусству и др.); названия реалий, связанных с историческим прошлым.

Предметом нашего анализа являются безэквивалентные слова – обозначения отсутствующих в русской культуре реалий. Лексические лакуны служат своего рода культурным знаком, ключом к пониманию важных особенностей чужой культуры [1;2;3]. Безэквивалентные слова употребляются в тексте не изолированно, они связываются различными отношениями со словами. Происходящее при этом включение безэквивалентных слов в определенную парадигму «по существу не процесс, а единовременный, мгновенный акт» [16, с.38], т.е. они предполагают в момент вхождения в русский язык морфологическую, фонетическую, семантическую оформленность.

Анализ художественных и музыковедческих текстов на русском языке показал, что в них широко представлена безэквивалентная лексика, характеризующая специфику музыкальной культуры казахского народа, богатый инструментарий, разнообразие жанров и исполнителей. Вводя казахские по происхождению слова, не имеющие регулярно воспроизводимые русские эквиваленты, в ткань русских текстов, авторы произведений делают казахские музыкальные реалии достоянием русского языка, следовательно, всей многонациональной культуры Казахстана.

Значение безэквивалентных слов, как и любых других слов, состоит из минимальных семантических компонентов-сем, которые подразделяются на 1) *Ядерные семы*, наиболее полно выражающие родовое понятие; 2) *периферийные семы*, как более конкретные, выражают видовые понятия. Если в значении слова заключено больше семантических признаков, чем дальше оно удалено от ядра, в котором концентрируется основная информация о поле в целом (как и в ядре концепта), образуя яркие, частотные

семантические компоненты. Дополняя ядро, периферийные семы определяют семантическое развитие слов и их коммуникативное варьирование. При этом семы в составе одного значения могут использоваться в других значениях, ядерные семы могут быть и периферийными в другом значении.

В лингвистической литературе выделяют следующие категории сем: денотативные (отражающие предметно-понятийную информацию об объекте); коннотативные, (отражающие отношение к предмету-номинации – оценку и (или эмоцию) [17, с.12]. Экспрессия может осуществляться посредством актуализации тех или иных сем, образующих семемы безэквивалентных слов, или без актуализации.

Классификация денотативных и коннотативных сем позволит дифференцированно описать различные случаи семантической реализации безэквивалентных слов. Денотативная сема, компонент семемы, отражая определенный признак предмета или понятия, может быть детализованна. «Предел разложения семемы на семы является относительным, он определяется практическими потребностями анализа слов и объективным пределом познания соответствующего слову денотата» [18]. З.Д. Попова и И.А. Стернин считают, что семантические признаки в «сознании носителей языка существуют в основном неосознанно, но в процессе выбора слов они учитываются, осознаются, а в речи эти признаки актуализируются» [18, с.39].

Существует десять противопоставлений денотативных сем по различительным признакам [18, с.56-70]. Мы ограничимся тремя противопоставлениями денотативных семем, встречающихся в художественной и музыкаловедческой литературе: по отношению к системе языка:

1) *узальные* и *окаzionaliальные*;

2) по различительной силе: *интегральные* и *дифференциальные*, выполняющие различительные функции. Разновидностью интегральной семы являются архисемы, определяющие предмет или явление в определенных классах. Выявление архисемы вызвано необходимостью категоризации предмета, напр.: *домбра* ‘струнный инструмент’. Дифференциальной будет любая сема, конкретизирующая архисему в составе семемы [19].

3) по характеру конкретного содержания: *ассертивные* и *диспозиционные*.

Ассертивные семы содержат объективные признаки (*мужчина* ‘лицо’, ‘взрослый’, ‘мужской пол’), а диспозиционные «отражают признаки, которые приписываются «идеальному», «классическому» денотату, лучшему в своем роде», (*мужчина* ‘энергичный’, ‘смелый’, ‘сильный’).

Казахские слова в русских текстах сами по себе, без актуализации сем, способны обеспечить необходимую установку на создание местного колорита. Актуализация лишь дополняет национальную характеристику указанием на особенности использования именуемого объекта. Как видим, актуализация семы представляет собой коммуникативно обусловленное выделение семы в структуре значения, которое приводит к восприятию ее участниками акта общения как коммуникативно-релевантной, отражая актуальный смысл слова.

Безэквивалентные слова мы систематизировали по тематическому признаку. Применительно к музыкальной терминологической системе различаются: наименования песенных, инструментальных жанров; наименования музыкальных инструментов; наименования исполнителей казахской музыки. Являясь средством воплощения музыки, орудием музыкального искусства, музыкальный инструмент одновременно отражает определенный уровень научных и практических званий, исторических традиций и целостное художественное мировоззрение. Посредством актуализации дифференциальных сем мы определяем признаки казахских народных музыкальных инструментов, отражающие национальную самобытность, сообщающие об акустических и музыкально-технических особенностях инструмента, его строе, звукоряде, динамических оттенках, богатстве исполнительских традиций, т.е. выделяем атрибуты казахского быта как важный компонент национальной культуры, имеющий свои культурные смыслы. Безэквивалентные слова заряжены разнообразными смысловыми оттенками [20, с.8; 21]. Слова, отражающие национальную самобытность, национальную неповторимость, нельзя заменить словами, принадлежащими исконной (в данном случае русской) лексике.

Кобыз относится к группе хордофонов, подгруппе смычковых. Опишем сначала предмет – кобыз, чтобы провести семный анализ слова кобыз. Инструмент делался из цельного куска дерева; корпус долбленный, нижняя часть его затянута кожаной мембраной, выгнутая шейка без грифа, дугообразный смычок, две струны из некрученого конского волоса, на головке металлические подвески – кольца, колокольчики, пластины, струны кобыза из пучка 30-60 некрученых конских волос. Обладает густым, матовым, низким тембром, его звучание обладает магической силой. С религиозно-магическими функциями кобыза связаны зеркало внутри корпуса, металлические подвески на головке, отгоняющие злых духов во время камлания. Музыка его священна. Является инструментом шамана-баксы и жырау.

Выполняет врачевательную функцию. Обладает таинственной возможностью передвижения во времени и пространстве.

Подчеркивание авторами интегральной семы лексемы *кобыз* – ‘музыкальный инструмент’ в тексте является простейшим видом актуализации и диспозициональной семы ‘инструментальный жанр’: «Программные *кюи* для *кобыза* пользовались тогда таким же распространением, как и традиционные жанры песенной импровизации» [22, с.12]. Приведем примеры, в которых актуализация ядерной дифференциальной семы сообщает читателю, о каком инструменте идет речь, напр.: «По всей вероятности, еще во времена далекого прошлого казахские *жырышы* сопровождали эпические повествования игрой на *кобызе*, звуки извлекались с помощью дугообразного смычка» [23, с.25]. Интересны диспозициональные семы лексемы *кобыз*. Чаще других в художественных и музыковедческих текстах актуализируются такие семы:

а) ‘магическая функция инструмента’, ‘инструмент шамана’, ‘посредник между шаманом и духами’, ‘вершитель судеб’. Напр.: «В руках *шаманов*, во время исполнения культовых обрядов, *кобыз* был посредником между людьми и незримым, могущественным миром духов, окружающих людей и активно влияющих на их жизнь» [24, с.116];

б) ‘антропологическая конструкция строения инструмента’, ‘связь с космической гармонией’. Напр.: «Так, дека и расположенные на ней два колка, регулирующие две струны, означают Верхний мир. Выдолбленная часть *кобыза*, как две половинки мозга, представляют Срединный мир. Нижний мир – низ *кобыза*, есть не что иное, как воды – Хаос. Соприкосновение смычка и двух струн, как двух видов энергии – солнечной и лунной, мужской и женской...» [25, с.204]; «*Кобыз* – священный инструмент, воплощающий Космос кочевника» [26, с.68]; «Мы увидели *кобыз* более оригинальной формы, чем у Нурмагамбета, также орнаментированный серебром» [27, с.124.];

в) ‘многообразие материала, из которого изготавливают инструмент’. Напр.: «На изготовление *кобыза* идут почти все материалы: дерево, металл, волос, кожа, кость» [28, с.114];

г) ‘принадлежность инструмента баксы-шаманам и его ритуальное назначение’. Напр.: «*Шаман* в деятельности своей – при камланиях, в общении с духами-покровителями – обращается к помощи *кобыза*»; «В деятельности баксы *кобыз* был инструментом, помогающий ему войти в состояние транса» [29, с.204];

д) ‘скрытая и необъяснимая энергия и сила инструмента’, ‘магическая функция инструмента, с помощью которой можно передвигаться во времени и пространстве’, ‘врачевательская функция инструмента’. Напр.: «*Баксы* в деятельности своей – при камлании, в общении с духами-покровителями – обращается к помощи *кобыза*. Лечение многих болезней связано с поисками *баксы* души больного в различных сферах. И поскольку зачастую речь шла о жизни и смерти человека, поскольку основным средством в поисках пропавшей (заболевшей) души именно был *кобыз*, звучание которого способствовало проникновению *шамана* в различные сферы, а также являлось средством общения баксы со своими духами-помощниками – аруахами» [29, с.206];

«Один *шаман-баксы* на спор выставляет для участия в скачках свой *кобыз*. Ведь во время шаманских камланий именно *кобыз* превращается в скакуна, уносящий шамана в любую точку Верхнего, Среднего и Нижнего миров, населенных людьми, добрыми и злыми духами. Зная необыкновенную силу *кобыза*, соперники привязывают его к большому дереву, чтобы он не вступал в скачки с обычными земными конями. Люди, собравшиеся у финиша, с ужасом разглядели в приближающемся к ним облаке пыли победно скачущий *кобыз*, который тащил за собой на аркане вырванное с корнем дерево» [30, с.184];

е) ‘предсказание’, ‘предвидение’, ‘инструмент жырау’. Напр.: «Не случайно этот инструмент брали с собой *жырау* в военных походах, поскольку *кобыз* мог предсказать исход предстоящей битвы» [31, с.114]; «Абыл взял в руки *кобыз* и стал наигрывать мелодию, воцарилась тишина. Стоящие рядом воины томились в ожидании, что предречет старый *жырау*. Суждено ли им увидеть солнце после битвы» [32, с.35].

Домбра – тамбуровидный инструмент, относится к группе хордофонов, подгруппа – щипковых. «Длина домбры равна росту сидящего человека. Верх домбры аналогичен голове человека, гриф – позвонку, а резонатор – человеческому тазу. Две струны домбры соответствуют двум энергетическим каналам, тянущимся вдоль позвоночника. Одна струна крепится выше другой на величину расстояния между шестым и седьмым энергетическим центрами человека. Струна, натянутая вдоль грифа, внизу резонатора, сворачивается в три оборота, разделяя оба энергетических канала.

В текстах актуализируются такие диспозициональные семы:

а) ‘большая сила эмоционального воздействия’, ‘отношение к инструменту как живому существу’,

‘средство передачи информации’, напр.: «**Домбра** раскрыла **хану** причину гибели его сына, погибшего от удара кулана. Убедившись в непричастности кого-либо из людей, хан не отменил своей угрозы, в качестве возмездия приказал **казнить домбру**. В ее корпус влили кови расплавленного свинца» [33, с.19]; «Слушая **домбру Сейтека**, я видел перед собой ее глаза, полные слез. Мне чудилось, как она бежит из ненавистного аула, куда ее продали за скотину. Вижу, как светлой тенью блуждает она в темноте возле озера Ауылдек» [24, с.4]; «Едиге взглянул на Кок-Даула и тот понял, что пора передать **домбру** гостю, народ с нетерпением ждал, когда же **акын** заиграет» [35, с.123];

б) ‘антропологическое строение музыкального инструмента’, ‘образ горы и древа жизни’, ‘инструмент для исполнения инструментального жанра – кюя’, напр.: «Композиционная терминология домбровых **кюев**, а также строение самого инструмента – **домбры** в представлении традиционных музыкантов во многом соотносится с образами **Человека, Горы и Мирового древа**» [36, с.27];

в) ‘способ изготовления самодельного инструмента’, ‘тайна происхождения, детали домбры’, напр.: «Изнуренный сражениями и длинной дорогой, **батыр** по пути в аул решил отдохнуть. Присев в тени овражка, он вырезал кусок дерева, натянул на него конские волосы и попытался извлечь из этой самodelки звука. Но инструмент молчал. Положив его рядом с собой, батыр заснул. Его разбудили звуки, исходящие от инструмента. Взяв его в руки, батыр с удивлением заметил у головки грифа небольшой деревянный порожек, кем-то подложенный под струны, и решил, что это проделки шайтана. С тех пор в народе порожек носит название – **шайтан-тиек**» [32, с.101];

г) ‘способ извлечения звука – техника **шертпе**’, напр.: «Старый **акын** взял **домбру** и стал наигрывать быструю, стремительную мелодию, **щелкая пальцами по струнам**» [33, с.115];

д) ‘источник этнокультурной информации’, ‘орудие, транслятор культуры’, напр.: «Обобщая опыт жизни народа, его нравственные, философские воззрения, исторические и политические реалии, **домбра** служила важнейшей связью в формировании единства народа» [34, с.32].

Среди сем, актуализируемых особым употреблением слова домбра, нередко характеристики этого инструмента: ‘используемая для аккомпанемента’, напр.: «Гульсара запела, у нее был сильный и красивый голос. Жумабай не выдержал и стал тихо играть ей на **домбре**» [35, с.23]; «При звуках **домбры** Ибрагим начинал воображать себя в разгоряченном воздухе родной степи и даже чувствовал аромат трав» [36, с.76].

Даулпаз – огромные барабаны – сигнальные охотничьи и военные инструменты. Имеют котлообразный деревянный корпус, полая часть которого обтянута воловьей кожей. Смычок дугообразной формы, на который натягивается две струны из некрученого конского волоса, на головке подвешены металлические подвески.

В текстах актуализируются такие диспозициональные семы лексем даулпаз:

а) ‘ударный музыкальный инструмент’, напр.: «Громкие удары **даулпаза** извещали с высоты минаретов о наступающих праздниках» [37, с.41];

б) ‘устрашающий звуковой диапазон инструмента’, ‘орудие диктата власти’, ‘орудие подавления воли’, напр.: «И **гремели добулбасы**, их утренний гул был не только сигналом к подъему, но заключал в себе и **нечто большее**. Так понукал Чингисхан каждого, кто шел вместе с ним в великом походе, – то было напоминание взыскующего и непреклонного повелителя, **врывающегося грохотом добулбасов**, точно в закрытые двери, в сознание просыпающихся, опережая тем самым какие-то ни было иные мысли, нежели те, что исходили от него, навязывались им, его волей» [37, с.55];

в) ‘сигнал’, ‘боевой клич’, ‘беспрекословное подчинение’, ‘призыв действовать, воевать, покорять’, ‘сила звука’, напр.: «Мощный гул сотен **добулбасов** теперь был его боевым кличем, его яростным рыком, его неустрашимостью и свирепостью, его сигналом ко всем – **внимать, поднимать, действовать, двигаться к цели, к покорению мира**» [37, с.94];

г) ‘страх’, ‘сила устрашения’, ‘казнь’, напр.: «**Добулбасы** не смолкали, **леденя душу, держа всех в оглушении и оцепенении**, и каждый в тот день мог видеть собственными глазами то, что могло случиться с ним, поступи он вопреки воле хана, неуклонно идущего к своей цели...» [37, с.94];

Названия музыкальных инструментов порождают богатство ассоциаций, появляющихся в актуализации сем, что свидетельствует об огромной роли их в духовной жизни казахского народа.

Список использованной литературы:

1 Караулов Ю.Н. Русский язык и русская языковая личность. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 264 с.

2 Кузнецов А.М. Национально-культурное своеобразие слова // Язык и культура. – М., 1987. – С.141-163.

- 3 Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 184 с.
- 4 Карасик В.И. Этнокультурные типы институционального дискурса // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград: Архангельск: аука, 1996. – С.3-16.
- 5 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Наука, 2000. – 47с.
- 6 Ларина Т.В., Озюменко В.И. Лакуны и безэквивалентная лексика как фиксаторы специфики языка и культуры // Вестник РУДН, серия «Русский и иностранные языки и методика их преподавания», 2013, № 4. – С. 93 – 100.
- 7 Антипов Г.А., Донских О.А., Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Текст как явление культуры. – Новосибирск: Наука, 1989. – 194с.
- 8 Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М.: Наука, 1968. – 208 с.
- 9 Соболев Л.Н. О переводе образа образом // Вопросы художественного перевода. – М.: Наука, 1980. – 290 с.
- 10 Бархударов Д.С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения. 1975. – 240 с.
- 11 Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия. 1995. – 179 с.
- 12 Шамерденова Н.Ж., Авакова Р.А. Язык. Этнос. Культура. – Алматы: Тезаурус, 2008. – 120 с.
- 13 Жаркынбекова Ш.К. Языковая концептуализация цвета в культуре и языках: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Алматы, 2004. – С. 11.
- 14 Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. – Воронеж: ВГУ, 1978. – 141с.
- 15 Копыленко М.М. Сочетаемость лексем в русском языке. – М.: Издательство: Просвещение, 1973. – С.120.
- 16 Этнопсихоллингвистика / [Ю. А. Сорокин, И. Ю. Марковина и др. – М.: Наука, 1988. – 190 с.
- 17 Копыленко М.М. Типология казахских эквивалентов фразеосочетаниям русского языка. // Известия Ан Каз.ССР. Серия филологическая. – 1986. – №3. – С.8-13.
- 18 Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1984. – 148 с.
- 19 Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 170 с.
- 20 Клименко А.П. Проблема лексической системности в психоллингвистическом освещении: автореф. ... докт. филол. наук.: 10.02.19 – теория языка. – Минск, 1980. – 24 с.
- 21 Гальперин И.Р. Гносеологический аспект двуязычных словарей и проблемы контрастивной лексикографии // Известия АН СССР. – Серия литературы и языка. – 1982. – Т.41. – №6. – С. 551–560.
- 22 Мухамбетова А.И. Изучение традиционной казахской музыки в XIX-XX веках // Традиционная музыка Азии: проблемы и материалы. – Алматы: Дайк-Пресс, 1996. – 144 с.
- 23 Темирбекова А.З. Алмазная россыпь. – Алма-Ата: Онер, 1980. – 120 с.
- 24 Раимбергенов А., Аманова С. Күй қайнары. – Алматы: Онер, 1990. – 287 б.
- 25 Аязбекова С. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. – Алматы: Онер, 1999. – 285 с.
- 26 Кодар А. Легенда о Коркуте в перекрестье историологии и герменевтики // Культурные контексты Казахстана: история и современность: Материалы международного семинара, посвященного 100-летию М.О. Ауэзова / Сост. А. Кодар, З. Кодар. – Алматы: Ниса, 1998. – С.63-70.
- 27 Магауин М. Кобыз и копые. – Алма-Ата: Жазушы, 1970. – 160 с.
- 28 Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка. – Алматы: Онер, 2002. – 114 с.
- 29 Ерзакович Б.Г. У истоков казахского музыкознания (по материалам русских ученых XIX в.). – Алма-Ата: Наука, 1987. – 176 с.
- 30 Магауин М. Смуглянка // Повести и рассказы – М.: «Советский писатель», 1978. – С. 133-200.
- 31 Нурымбетов Г. Долгий путь. – Алма-Ата: Жазушы, 1998. – 123 с.
- 32 Аманов Б.Ж. Композиционная терминология домбровых кюев // Инструментальная музыка казахского народа. – Алма-Ата, 1985. – С.25-38.
- 33 Сарыбаев Б. Казахские музыкальные инструменты. – Алма-Ата: Онер, 1978. – 176.
- 34 Джамбул Д. Избранные произведения. – Алма-Ата: Жазушы, 1981. – 297 с.
- 35 Тифтикиди Н. Песенные истоки домбровых кюев // Народная музыка в Казахстане. – Алма-Ата, 1967. – 269 с.
- 36 Садвакасов Б. Ночь в степи. – Алма-Ата: Жазушы, 1990. – 23 с.
- 37 Айтматов Ч. Легенда о белом облаке Чингисхана. «Сарыозекская казнь». Повесть к роману. – М.: Планета, 1991. – С.55.

МРНТИ 16.21.21

L.S. Zhakupova¹, L.B. Nagiyatova²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

²Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering,
Almaty, Kazakhstan

LINGVOCULTURAL ASPECTS OF LATIN BORROWINGS IN ENGLISH

Annotation

The article studies Latin borrowings in English happening in all periods of the English Language development. During many centuries since the appearance of the English language Latin was the language of religion, education, science and philosophy of English society. Latin has been one of the sources of continuing enrichment of English vocabulary and it influenced the cultural layer of English. Study of Latin impact is very important because Latin was parent language of all modern Romanic languages, and it was the classical language included in the compulsory curricula of the schools and universities all around the world till 20-th century. Article considers concept of the language picture of the world and closely connected with this concept hypothesis of linguistic relativity, gives definition of realia. Therewith, this research found examples of English realia and idioms of Latin origin which confirm depth of penetration of Latin into English.

Key words: Old English, Middle English, Modern New English, notion of borrowing, assimilation of borrowings, linguistic relativity, cultural words (realia).

Л.С. Жакупова¹, Л.Б. Нагиятова²
Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан
Қазақ Бас Сәулет-Құрылыс Академиясы,
Алматы қ., Қазақстан

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЛАТЫН КІРМЕ СӨЗДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТТЕРІ

Аңдатпа

Мақала ағылшын тілінің бүкіл даму тарихында пайда болған латын тілінен келген кірме сөздерді зерттейді. Көптеген ғасырлар бойы ескі ағылшын тілінің дүниеге келгенінен бастап латын тілі ағылшын қоғамының дін, білім, ғылым мен философиясының тілі болды. Латын тілі ағылшын тілінің үздіксіз сөздік байыту көздерінің бірі болды. Латын тілінің ықпалын зерттеу ету өте маңызды, өйткені Латын тілі барлық роман тілдерінің тектік тілі болған; ХХ ғасырға дейін бүкіл әлем бойынша Латын тілі классикалық тілі ретінде мектептер мен университеттердің міндетті оқу жоспарларында кіретін. Мақалада дүниенің лингвистикалық бейнесі туралы ұғым және осы ұғыммен тығыз байланысты лингвистикалық салыстырмалық гипотезасы қарастырылады, және мәдени сөздерге анықтау беріледі. Сонымен бірге, латын тілінің ағылшын тіліне ену тереңдігін растайтын латын кірме сөздер арасынан шыққан бірнеше ағылшын реалиялар мен идиомалар мысалдары табылған.

Түйінді сөздер: ерте ағылшын тілі, орта ғасырлар ағылшын тілі, заманауи ағылшын тілі, кірме сөздер ұғымы, кірме сөздердің ассимиляциясы, лингвистикалық салыстырмалық, мәдени сөздер.

Жакупова Л.С. ¹, Нагиятова Л.Б. ²
¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан
²Казахская головная архитектурно-строительная академия г. Алматы, Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ЛАТИНСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Статья изучает латинские заимствования в английском языке появившиеся на протяжении всей истории его развития. В течение многих веков, начиная с зарождения староанглийского языка, латинский язык был языком религии, образования, науки и философии английского общества. Латынь была одним из источников непрерывного обогащения английского словаря и оказала влияние на его культурный слой.

Исследование воздействия латинского языка очень важно, потому что это был родительский язык всех современных романских языков; и включительно до 20-го века, это был классический язык, входящий в обязательные учебные планы школ и университетов по всему миру. Статья рассматривает понятие языковой картины мира и тесно связанной с этим понятием гипотезу лингвистической относительности, дает определение реалии (культуре). При этом найдены примеры английских реалий и идиом латинского происхождения, которые подтверждают глубину проникновения латинского языка в английский.

Ключевые слова: староанглийский язык, среднеанглийский язык, современный английский язык, понятие о заимствовании, ассимиляция заимствований, лингвистическая относительность, реалии.

Latin language gave rise to universal cultural lexis of many European languages including the English language. It was proven by numerous scientific researches and it is obvious for multilingual speakers.

“In its 15 century long history recorded in written manuscripts the English language happened to come in long and close contact with several other languages, mainly Latin, French and Old Norse (or Scandinavian). The great influx of borrowings from these sources can be accounted for by a number of historical causes. Due to the great influence of the Roman civilization Latin was for a long was used in England as the language of learning and religion.” [1 p. 164].

Latin is classified as a “dead” language, because it is not used in the tongue of any modern nation. Nevertheless, it is the Latin language which caused such a great impact not only on all the Roman languages as their parent tongue, but also on English as the language of religion, education, science and philosophy of English society during many centuries so that a considerable number of scientists believe that Latin has been one of the sources of continuing enrichment of English vocabulary during 15 centuries since the appearance of the English language.

Scientists consider three main periods of Latin borrowings in English: Early Latin borrowings, Latin borrowings during Christianization, Late Latin borrowings.

Before and after migration into British Isles West Germanic tribes (Angles and Saxons) maintained close contacts with Romans (Latin people) which at that time were in higher level of social and cultural development. This was considered as period of Early Latin borrowings or continental and insular Latin borrowings.

Continental borrowings from Latin into Old English

“The loanwords adopted in the continental period are very concrete and descriptive. Mainly because here was no need for any abstract terms and as Peprnik points out, the Germanic tribes were not yet mature enough to absorb any abstract terms. ...A few examples from various fields ...:

Military actions:	battle, javelin, road, wall
Measure and distance:	inch, mile, pound
Trade:	bargain, chest, payment, price, market, mint sack, monger, toll
Food and drink:	butter, cheese, oil, wine
Cooking:	dish, kitchen, kettle, mill
Plants:	beet, cherry, cole, lily, mint, palm, pear, pepper, plum
Animals:	dragon, drake, mule, peacock
Building arts:	chalk, copper, pitch, pit, tile
Education:	school
Church and religion:	angel, ark, bishop, church, devil

These loanwords reveal the reverse side of Roman trade with Germanic tribes confirming Wild’s theory of the introduction of a new word that had been preceded by the introduction of the item itself.” [2,p26]

Insular borrowings from Latin

“The words most likely to be incorporated into English are place-names left by the Romans among the Celts. As Wollmann stresses, there are no loanwords that can for sure be assigned to the insular period in the sense that there is a positive proof that they were borrowed from romanized Celts or some dispersed speakers of British vulgar Latin.

The following words, as Emerson presents them in his work, are some of the examples that Kluge and Skeat consider to be insular borrowings (Emerson 1917: 145-6, Skeat 1887: 432-3):

LATIN	OLD ENGLISH	MODERN ENGLISH
castra (pl.)	ceaster	Chester, Lancaster
lacus	lacu	lake
milia (pl.)	mil	mile
strāta (sternere)	stræt	street
uallum	wal	wall
vīcus	wīc	Wick (Harwich, Berwick)
vīnum	wīn	wine

[2, p. 28].

Latin borrowings in the period of Christianization

“The third period of Latin influence on the OE vocabulary began with the introduction of Christianity in the late 6th c. and lasted to the end of OE.

Numerous Latin words which found their way into the English language during these five hundred years clearly fall into two main groups: (1) words pertaining to religion, (2) words connected with learning. The rest are miscellaneous words denoting various objects and concepts which the English learned from Latin books and from closer acquaintance with Roman culture. The total number of Latin loan-words in OE exceeds five hundred, this third layer accounting for over four hundred words.

The new religion introduced a large number of new conceptions which required new names; most of them were adopted from Latin, some of the words go back to Greek prototypes:

OE	apostol	NE	apostle	from L	apostolus	from Gr	apóstolos
	antefn		anthem		antiphōna		antiphona
	biscop		bishop		eptscopus		episcopos
	candel		candle		candēla		
	clerec 'clergyman'		clerk		clēricus		klerikós
	dēofol		devil		diabolus		diábolos
	mæsse		mass		missa		
	mynster		minster		monastērium		
	munuc		monk		monachus		monachcs

To this list we may add many more modern English words from the same source: *abbot, alms, altar, angel, ark, creed, disciple, hymn, idol, martyr, noon, nun, organ, palm, pine* ('torment'), *pope, prophet, psalm, psalter, shrine, relic, rule, temple* and others.” [3, p. 136].

Late Latin Borrowings

“An important difference between Old English loanwords and Middle English loanwords is the purpose of their borrowing. In Old English, borrowing was motivated mainly by the need for denotation of new concepts while in Middle English, in many cases, Latin words were taken over even though there were adequate native words already in the English lexis.

The area of Middle English loanwords from Latin widens quite considerably with the adoption of new words from scientific fields. The borrowing of religious and ecclesiastical terms continues in this period. However, there are new semantical fields such as medicine, alchemy, mineralogy, zoology that are being enriched with Latin words. Middle English period is also considerably richer in abstract terms, as opposed to the old English period.” [2, p31]

Latin Loanwords in the Period of Early New English and Modern New English (1500 -2000)

“The Renaissance movement brought about the revival of not only classical literature and art but also of the classical languages. Compared to the Middle English period, when on the whole many of the borrowings adopted from Latin into English are much more likely to be from French than from Latin, in the Modern English period, they are much more likely to be from Latin than from French. [2, p.35]

“Latin borrowings of Middle English and early New English periods represent mostly abstract nouns and scientific terms. At present, many of them had come out of use completely, however the number of Latin borrowings, which remained in the word stock of the English language from XIII-XVIII c.c., is still so vast that they all cannot be listed here.

For example, the following nouns can be given:

admonition, ablution, acid, act, beatitude, benediction, caption, cassation, censure, conception, collision, consent, defect, dial, effect, emolument, election, fate, formula, fraction, idea, imitation, illusion, lapse, locution, magnanimity, margin, medium, meditation, memory, militia, necessity, salvation, torture, use, vehicle, velocity, vicar, vortex; [4, p.110]

Assimilation of Latin borrowings in English

“The term assimilation of a loan word is used to denote a partial or total conformation to the phonetic, graphical, and morphological standards of the receiving language and its semantic system, i.e. the process of assimilation of borrowings includes changes in sound form, morphological structure, grammar characteristics, meaning and usage.

Loan words according to the degree of assimilation fall into three groups:

- a) completely assimilated loan words,
- b) partially assimilated loan words,
- c) unassimilated loan words or barbarisms. [5. p. 20]

“Completely assimilated loan words are found in all the layers of older borrowings. They may belong to the first layer of Latin borrowings, e. g. *cheese, street, wall* or *wine*. ...A considerable number of Latin words borrowed during the revival of learning are at present almost indistinguishable from the rest of the vocabulary (Eng. *animal, article*...)” [5. p. 20]

Linguistic Relativity hypothesis

Every existing language in the world having structural or lexical resemblance to some other languages demonstrates its own peculiarities in mirroring the World that is making its own ‘picture of the world’. American philology researchers Edward Sapir and Benjamin Whorf developed significantly this notion of ‘linguistic relativity’.

“Whorf’s theory was the product of hundreds of years of development of the theory of Linguistic Relativity. This was largely due (but not limited) to philosophers Hamann, Herder, and Humboldt, and anthropologists Boas and Sapir.” [6, p. 26].

In the 30-ies of 20-th century Benjamin Lee Whorf stated that language determines thoughts and cognition in his Linguistic Relativity hypothesis.

This statement is discussed for many decades, and as a result there appeared two variants of hypothesis:

- extreme version – language determines thoughts and cognition.

“The structure of anyone’s native language strongly influences or fully determines the world-view he will acquire as he learns the language.” [7, p. 66].

- weak version – language influences thoughts.

“Structural differences between language systems will, in general, be paralleled by nonlinguistic cognitive differences, of an unspecified sort, in the native speakers of the two languages.” [7, p.66]

English words with cultural marking

Language picture of the world is influenced by many factors accompanying any language: structural peculiarities, specific vocabulary, natural environment, social state of society, and culture-specific words. Cultural words or “*Realia* (from the Latin *realis*) are words and combinations of words denoting objects and concepts characteristic of the way of life, the culture, and the social and historical development of one nation and alien to another. Since they express local or historical color they have no exact equivalents in other languages.” [8, p.122-128].

Realia may be represented in object classification: geographic, ethnographic, labour, working tools, forms of working organizations, art and culture objects, folklore, theaters, performers, rituals, holidays, mythology, cults, name of months, ethnic objects, measures, money, social and political *realia*, ranges and titles, degrees, personal addresses, classes of society, educational institutions, military *realia*.

Examples of some British English *realia*: barrister (lower), aerial (antenna), balaclava (cap), barrow (pushcart), borough (small town), chemist’s (pharmacy), fortnight (2 weeks), foyer (lobby), underground (metro), tube (metro), pharaoh (policeman), skyscraper (50-100 storey building), cul-de-sac (dead end).

Culturally marked Latin words in modern English

A few British English *realia* have Latin origin though this cases may contradict the definition of *realia* which should be words created by native speakers of the given language. The following examples are taken from etymological and country-specific dictionaries of the English Language.

Albion, ancient name of England. – L., fr. a non-Aryan base **alby* ‘mountain’, whence also *Albay* Irish name of Scotland, L. *Alpes*, ‘the Alps’. See **alp**, ‘high mountain’. [9, p.45]

Commuter

a) a person who travels to work over an appreciable distance, usually from the suburbs to the centre of a city (London and other cities) using seasonal ticket (Collins - ABBYY Lingvo12)

commute, tr. v., to exchange. – L. *commūtāre*, ‘to change entirely’, fr. **com-** and *mūtāre*, ‘to change’. See **mutable**. Derivative: *commut-er*, n. [9, p.322]

Quilt is specific feature of English speaking world (UK, USA, and Canada) and North Sea region countries where environment sometimes is very cold and harsh. So people like to have warm quilted blankets, store them on the bed and cover by a skillfully decorated quilt.

quilt, n., padded or lined bed covering. – ME. *quilt*, fr. OF. *coilte*, *cuilte*, ‘quilt, mattress’, fr. L. *culcita*, ‘a sack filled with feathers, wool, etc., mattress, bolster’, which is perh. cogn. with Oĭ. *kūrcáh*, ‘bunch, tuft of grass’. Cp. **counterpane**, **coutil**, **cushion**, **quoit**. Derivatives: *quilt*, tr. v., *quilt-ed*, adj., *quilt-er*, n., *quilt-ing*, n. [9, p. 1289]

The Tube is the name of London underground railway constructed as first of its kind in the world in 1863. It demonstrated one of the realia of the Londoners life. Elsewhere in the world underground railways constructed later would be called Metro (from Metropolitan railway).

tube, n., a hollow cylindrical body; a pipe. – F., fr. L. *tubus*, ‘a pipe’, which is rel. to *tuba*, ‘trumpet’. See **tuba** and cp. **tubule**, **intubate**. Derivatives: *tube*, tr. v., *tub-er*, n., *tub-ing*, n. [9, p.1673]

Torpidis is one of terms concerned students’ life in Oxford University

torpid, n., usually *torpids*, boat races at Oxford in Lent term. – See torpid, adj.; so called humorously with reference to their supposed sluggishness.

torpedo, n., 1) a fish allied to the rays; 2) a destructive engine. – L. *torpedo*, gen. *torpedinis*, ‘numbness; crampfish’, fr. *torpēre*, ‘to be numb, to be torpid, to be sluggish; to be stupefied’ [9, p. 1630].

English Idioms containing words of Latin origin

Be greek to smb.

It is loan translation from Latin idiom.

Meaning - used to convey that you cannot understand what is being said or written

Example Sentence: Don’t try to explain the technicalities of how this machine works; it would be **all Greek to me**. [10, <https://www.theidioms.com/>]

Street cred

also **street credibility** UK

meaning - a quality that makes you likely to be accepted by ordinary young people who live in towns and cities because you have the same fashions, styles, interests, culture, or opinions:

Example Sentence: Many celebrities develop a working class accent to increase their street credibility. [11, <https://dictionary.cambridge.org/ru/>]

street, n. – ME *strete*, ‘paved way’, fr. OE. *stræt*, fr. Late L. *strāta (via)*, ‘paved way’. [9, p.1525]

credibility, n. - ML. *crēdibilitās*, fr. L. *crēdibilis*. See next word and -ity

credible, adj - L. *crēdibilis*, ‘worthy of belief, credible’, fr. *crēdere*. [9, p. 367].

There might be found much more examples of Latin words and phrases with specific cultural meaning in English which are not present in any other languages (even in Romanic languages). Both high percentage of Latin borrowings in English (about 30% from all borrowings) and presence of Culturally marked words and phrases attest great influence of the Latin language and culture into the English language and culture.

References:

- 1 Ginzburg R.S., Khidekel S.S., Knyazeva G.Y., Sankin. *A course in Modern English*. – Москва: Высш. школа, 1979. – 269 с.
- 2 Charvatova E. *Latin Loanwords in English*. – Brno: Masaryk University, 2011. – 327 p.
- 3 Расторгуева Т. *История английского языка*. – Москва: Астрель, 2003. – 352 с.
- 4 Амосова Н. Н. *Этимологические основы словарного состава современного английского языка*. – Москва: Изд. лит-ры на иностр. яз., 1956. – 218 с.
- 5 Nikolenko A.G. *English Lexicology*. – Винница: Нова Книга, 2007. – 528 с.
- 6 Christina McAfee. *The Linguistic Relativity Theory and Benjamin Lee Whorf*. *McMaster Journal of Communication*. Vol. 1 [2004], Issue 1, Article 3, <https://ru.scribd.com/document/342693520/221-267-1-PB>, 13/02/2018
- 7 Paul Kay and Willett Kempton. *What Is the Sapir-Whorf Hypothesis?* *American Anthropologist*. 1984. https://www.researchgate.net/publication/227632298_What_Is_the_Sapir-Whorf_Hypothesis, 11/02/2018

8 Florin, Sider 1993. "Realia in translation." In Zlateva, Palma (ed.), *Translation as Social Action. Russian and Bulgarian Perspectives.* – London: Routledge, 122–128 p.

<https://moluch.ru/archive/93/20670/>, 15/03/2018

9 Klein Ernest. *A comprehensive Etymological dictionary of the English language.* – Amsterdam: Elsevier publishing company, 1966. – 1776p.

10 <https://www.theidioms.com/>, 15/03/2018

11 <https://dictionary.cambridge.org/ru>, 15/03/2018

МРНТИ 16.01.07

С.А. Жиренов¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ОРНИТОЛОГИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада орнитологиялық атауларды лингвистикалық аспектіде зерттеудің қажеттілігі мен орнитологиялық атаулардың этнотанымдық ерекшелігі жан-жақты қарастырылған. Тілдегі орнитологиялық бірліктер – ұлт мәдениетіндегі ерекшеліктер мен тілдік қолданысы арқылы халықтың дүниетанымын, рухани құндылықтарын көрсетеді. Этнотанымдық аспектіде қарастырылатын құс атауларының адам мен қоғам, адам мен табиғат қарым-қатынасын және этностың танымдық болмысын айқындауда мәнінің ерекше екендігі баяндалады.

Қазіргі тіл білімінде табиғат әлемінің бірліктерін белгілі бір тақырыптар төңірегінде топтастыра отырып, оларды түрлі лингвистикалық бағытта қарастыру кең үрдіс алып келеді. Тіл – қатынас құралы ғана емес, ол өзінің өміршендік (кумулятивтік) және танымдық (когнитивтік) қызметінің негізінде материалдық және рухани мәдениетті келер ұрпаққа жеткізуші құрал. Тілдің осындай қызметінің аясында этностың өмір сүру дағдысын, халықтық тәжірибиесін, аялық білімін, дәстүр жалғастығын, табиғат әлеміне қатынасын, т.б. көруге болады. Мақалада «Тіл-Адам-Табиғат» арасындағы қатынастың тілдік-танымдық ерекшелігі қарастырылады. Этностың дүниетанымдық ерекшелігін орнитологиялық әлем арқылы да көрсетудің лингвистикалық жолдары көрсетіледі. Осымен байланысты қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, табиғат әлеміне қатынасының дүниетанымдық ерекшелігін тіл арқылы зерттеп сипаттау – қазіргі тіл білімінің этнолингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоелтану, когнитивтік лингвистика, т.б. сияқты бағыттарының негізі болып отырғандығы жан-жақты қарастырылған.

Кілт сөздер: орнитологиялық атаулар, этнотаным, этнография, лингвистика, орнитологиялық бірліктер, т.б.

Жиренов С.А.¹

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая,

г. Алматы, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ОРНИТОЛОГИЧЕСКИХ НАИМЕНОВАНИЙ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Аннотация

В статье говорится о необходимости изучения орнитологических наименований в лингвистическом аспекте, и всесторонне рассматриваются этнопознавательные особенности орнитологических наименований. Орнитологические единицы в языке через культурные особенности нации и применение в языке отражают мировоззрение, духовные ценности народа. Также в статье говорится о значении наименований птиц, рассматривающихся в этнопознавательном аспекте, в определении взаимоотношений человека и общества, человека и природы, познавательной сущности этноса.

В современной лингвистике объединение мировых языковых единиц вокруг определенных тем придает им более широкую тенденцию в различных языковых аспектах. Язык – не только средство коммуникации,

но и является инструментом материальной и духовной культуры на основе его жизнеспособной (кумулятивной) и познавательной (когнитивной) функции передающей для будущих поколений. В рамках такой языковой деятельности можно увидеть этнический стиль жизни, национальный опыт, фоновое образование, преемственность традиций, отношение к природному миру и т.д. В статье рассматриваются лингвистические и когнитивные особенности взаимоотношений между «Языком-Человеком-Природой». А также показаны лингвистические способы этнографического представления этноса через орнитологический мир. В связи с этим разносторонне изучается мировоззрение жизни казахского народа, их отношение к природному миру – к этнолингвистике, лингвокультурологии, лингвострановедении, когнитивной лингвистике и т.д., поскольку он является основой таких направлений.

Ключевые слова: орнитологические наименования, этнопознание, этнография, лингвистика, орнитологические единицы и т.д.

S.A. Zhirenov¹

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

INVESTIGATION OF ORNITHOLOGICAL NAMES IN LINGUISTIC ASPECT

Annotation

The article refers to the need to study ornithological names in a linguistic aspect, and ethno-cognitive features of ornithological names are comprehensively considered. Ornithological units in the language through the cultural characteristics of the nation and application in the language reflect the world outlook, the spiritual values of the people. The article also deals with the meaning of bird names considered in the ethno-cognitive aspect, in determining the relationship between man and society, man and nature, the cognitive nature of the ethnos.

In modern linguistics, the association of world language units around certain topics gives them a broader trend in various linguistic aspects. Language is not only a means of communication, but also an instrument of material and spiritual culture on the basis of its viable (cumulative) and cognitive (cognitive) function of transmitting for future generations. Within the framework of such language activities one can see the ethnic life style, national experience, background education, continuity of traditions, attitude to the natural world, etc. The article deals with linguistic and cognitive features of the relationship between "Language-Man-Nature". Linguistic ways of ethnographic representation of the ethnos through the ornithological world are also shown. In this regard, the worldviews of the life of the Kazakh people, their relation to the natural world - to ethnolinguistics, linguoculturology, linguistic culture, cognitive linguistics, etc., are studied in a variety of ways, since it is the basis of such directions.

Key words: ornithological names, ethno-knowledge, ethnography, linguistics, ornithological units, etc.

Құстар әлемі табиғаттың ажырамас бір бөлшегі әрі байлығы болып саналады. Ал сол құстардың өзі зоологиялық тұрғыдан бірнеше түр мен типке бөлінсе, тілдік тұрғыдан да олар өзінше көптеген атауларға ие болып табылады. Құстар әлемін ғылымда орнитология ілімі арнайы зерттейді. «Орнитология (грек. ornitos – құс және logos – ғылым) – зоологияның құстар, олардың жүйеленімі, жекеше және тарихи дамуы, физиологиясы, экологиясы, жер бетіне таралуын зерттейтін саласы. Орнитология терминін алғаш рет ғылымға XVI ғасырда италия ғалымы У.Альдрованди енгізген» [1]. Құстардың лингвистикалық атаулары – олардың өзіндік ерекшеліктеріне қатысты қалыптасатындығын байқауға болады. Құс атауларының зерттелуі әлемдік лингвистика ғылымына әртүрлі жағдайда зерттелу үстінде. Қазақ даласы қаншалықты кең табиғаты бай болса, ондағы мекендеген құстарда соншалықты мол болып табылады.

Қазақ халқының мәдениетінде құстардың орны ерекше. Ал ондағы ерекшеліктерді құстардың атауларынан, құс атаулары негіз болған тілдік контекстерден анық көрінеді. Құс атауларын лингвистикалық аспектіде зерттеу арқылы адам баласының құстар әлемімен қатынасын, мәдени-танымдық ерекшеліктерін танып білуге болады. Сол арқылы этностың ғалам бейнесін танудағы, дүниенің бөлшектерін игерудегі таным қабілетін анықталады. Құстар мен адамдардың қатынасы есте жоқ ескі замандардан басталғандығы мифологиялық шығармалар мен ертегілерден көптеп кездеседі. Құс атауларының зерттелуі әлемдік лингвистикада әртүрлі дәрежеде зерттелу үстінде. Ал қазақ тіл білімінде құс атауларының зерттелуі басқа зоонимдік атаулармен салыстырғанда қалыс келе жатқан салалардың бірі. Қазақ тіліндегі құстарға қатысты зерттеулердің басым бөлігі құсбегілік өнерге, саяткерлік кәсіпке қатысты қалыптасқан.

Мұндағы құсбелгілік өнер мен саяткерлікте құстардың санаулы түрлерінің ғана қатысатынын ескерсек басқа құс атаулары назардан тыс қалып келеді.

Құстар әлемі – табиғаттың бөлшегі, адамның досы, ұлттық өнердің бір тармағы, әралуан символикалық мәнді нышан. Құстардың атауы ұлт мәдениетінде ән мен күйде, эпос пен ертегіде, би мен бейнелеу өнерінде бедерленіп руханият әлемінде өзіндік өріс алып отырған құбылыс. Бұл ерекшелік – халқымыздың дүниетанымында құстар әлемінің заманалар бойы жарыса өмір сүріп, руханиятпен біте қайнасып келе жатқандығын көрсетеді. Қазақ дүниетанымындағы құстар – киелілік пен тектіліктің, батырлық пен қырағылдықтың, достық пен адалдықтың, махаббат пен сүйіспеншіліктің, сұлулық пен бекзадалықтың, еркіндік пен егемендіктің символына баланып, концептілік мәнге ие бірлік болып табылады.

Қазақ мәдениеті мен тұрмыстық өмірінде қанаттылардың орны ерекше. Қазақ мәдениетінде құстар тұрмыстық өмірінде көбіне-көп саятшылық өнерде пайдаланылған. Арнайы құсбегілер қыран құстарды баптап, қолға үйрету арқылы ұлттық өнердің бірі ретінде пайдаланса, енді бірде арнайы кәсіп ретінде қарастырылып, тұрмыстық өмірінің тірегіне айналған. Қыран құсты баптап құс салу өнері қазақ даласында кеңінен тараған ұлттық өнердің бірі. Оған дәлел «жеті қазынаның» бірі «қыран құстың» аталуы тегіннен-тегін болмаса керек. Қазақ даласындағы саятшылық өнер біреулер үшін әуестік болса, біреулер үшін кәсіп болған. Құс қанаты талатын даланы мекендеген қазақ баласы даланың әрбір тасын, тауы мен ойпатын, шөлі мен суын, жануарлары мен құстарын, жаны бар жыбырлаған әрбір тіршілік иесін жақсы тани білген. Және оларға деген көзқарасының өзі анағұрлым оңды болғандығын мынадай жыр жолдарынан көруге болады:

Туған жердің бұлағы,
Толқыныңмен ат мені.
Туған жердің жыланы,
Шырқыратып шақ мені.
Туған жердің қасқыры,
Кемір ақын сүйегін.
Туған жердің тас-құмы.

Сені осылай сүйемін! (Ж.Бөдеш) – демек, ақын өлеңінен қазақ баласы үшін даланың әрбір түйір тасына дейін қымбат екендігі әр қазақ баласының жан дүниесімен үйлесіп жатқандығы мәлім. Қазақ этносымен табиғаттың арасындағы үйлесімді халықтың табиғаттың әрбір құбылысын әртүрлі сөзбен айырып, атай білгендігінен көруге болады. Қазақия жеріндегі флора мен фаунаның, аң-құстардың қазақша атауларының аса көптігі орнитологиялық атауларды лингвистикалық аспектіде зерттеудің қажеттілігін тудырады сөзсіз.

Қазақ тіліндегі құс атауларына қатысты зерттеулер Ә.Марғұланның «Саят құстары», «Ежелгі жыр аңыздар», С.Кенжеахметовтің «Жеті қазына», «Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары», Е.Қосбасаровтың «Бүркітшілік терминдері», Ж.Бабалықұлының «Саяты», С.Мұқановтың «Таңдамалы шығармаларында», И.А. Долгушин, Е.Раушановтың «Құстар біздің досымыз» т.б. еңбектерінде жалпы орнитологиялық мәселелер әртүрлі аспектіде қарастырылған. Құс атауларын лингвистикалық аспектіде тікелей зерттеу жұмыстары кенжелеу даму үстінде.

Қазақ тіл білімінде құс атаулары арнайы зерттелмегенімен зоонимдік категориялар төрт түлік малға қатысты зерттеулер аясында ғана азды-көпті деңгейде ішара қарастырылған. Мәселен төрт түлік малға қатысты зерттеулерде ХХ ғасырдың екінші жартысынан басталған Ш.Жанәбілов (1953), Ә.Жақыпов (1983), Т.В. Линко (1989), С.К. Сәтенова (1990), М.С. Бейсенова (1997), Б.Тлепин (1997), Р.З. Панзарбекова (1998), Б.С. Тоқтағұл (2005), А.Айтмұқашова (2007), Ж.Байтелиева (2007), А.Керімбаев (2007), Н.Айтбаева (2007), А.Амангелді (2008), Ж.Қоқанова (2010), А.Кәріпжанова (2010), сияқты тілші-ғалымдардың диссертацияларында жүйелі сөз болады. Сондай-ақ, Х.Арғынбаев, Ж.Бабалықұлы, Е.Жанпейсов, О.Нақысбеков, Ә.Ермеков, С.Қасиманов, Қ.С. Ахметжанов, А.Тоқтабаев, Ж.Сейтқұлова т.б. ғалымдардың зерттеу мақалалары мен еңбектерінде шағын ғана қысқаша шолулардан кездеседі.

Құс атауларына қатысты таза орнитологиялық зерттеулер қазақ даласында жақсы дамыған сала ретінде бағалауға болады. «Қазақстан құс фаунасы жөніндегі алғашқы мәліметтер (XIX ғ. басы) орыс ғалымдарының (П.С. Паллас, Н.Я. Озерецковский, С.П. Крашенинников, т.б.) еңбектерінде айтылған. Олар құстардың ғылымға белгісіз түрлерін ашып, сипаттама берді. Кейіннен құс түрлерінің қазақ даласына таралуы жөнінде жаңа заңдылықтар ашты (А.Н. Северцов, М.А. Богданов, П.П. Сушкин, М.А. Мензбир, т.б.). ХХ ғасырдың 70-80 ж. жалпы Қазақстан аумағында, әсіресе, аз зерттелген Тянь-Шань, Алтай тауларын, Бетпақдала өңірі мен Маңғыстау, Бозащы шөлейтті аймақтарын мекендейтін құстарға орнитология зерттеулер толықтай жүргізілді. Құстардың қоныс аударуы (республика әуе жолымен ұшып өтетін

жолдары, саны, оның маусым, тәулік ішінде өзгеруі, құсқа сақина салу нәтижелері), олардың қоректенуі, көбеюі, қазіргі кездегі құс популяциясының жағдайы, сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлерінің экологиясы зерттеліп, құнды ғылыми мәліметтер алынды. Құстар жүйеленімі мен морфологиясына арналған зерттеулер одан әрі жалғасуда; су құстарын пайдалану, жәндікқоректі пайдалы құстарды өзен бойындағы және таудағы ормандарға қоныстандыру, құстың ауыл шаруашылығы дақылдарына тигізетін зиянын азайту жолдары іздестірілуде; антропогендік факторлар әрекетінің өсуіне байланысты далалық, шөл-шөлейтті аймақтардың, тау экожүйелеріндегі құс фаунастиккешендердің қалыптасу заңдылықтарын анықтау, Арал теңізінің тартылып қалған жерлеріндегі орнитофаунаның қалыптасуына бақылау жүргізілуде. Құстар әр түрлі қауіпті жұқпалы аурулардың коздырғышын (энцефалиттер, арбовирустар, гельминттер, т.б.) денесінде сақтаушы және тасымалдаушы, соған байланысты адам мен мал арасына паразиттер мен түрлі ауру таратуға құстың қандай қатысы бар екені анықталды.

Орнитология – зоологияның жақсы зерттелген саласы. Орнитологияның негізінде зоолагия жүйеленім, генетика, эмбриология, экология, т.б. көптеген ғылым салалары бойынша маңызды құнды қорытындылар жасалды. Мысалы, Жер шарының құрлықтарға бөлінуін географ ғалымдар құстардың таралуы мен қоныс аударуын есепке ала отырып жасаған. Қазір дүние жүзінде Неміс орнитология қауымдастығы, Британия, Америка құс зерттеу орталықтары, Мумбай (Үндістан) орнитологиялық қоғамы, т.б. халықаралық ұйымдар ғылыми жұмыстар атқаруда. Қазақстанда құстың 493 түрі анықталып, оның 390 түрі жаз айларында ұя салып, көбейетіні белгілі болды. 56 түрі қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілді. 1960-74 ж. 5 томдық «Қазақстан құстары» деген ғылыми жинақ жарық көрді (Қазақстан Мемлекеттік, сыйлық лауреаты, 1974). Орнитология саласының дамуына үлес қосып жүрген ғалымдар: И.А. Долгушин, А.Ф. Ковшарь, Э.И. Гаврилов, Е.М. Әуезов, А.Ж. Жатқанбаев, т.б. Республикадағы Орнитология саласындағы зерттеулерді Қазақстан Ғылым Академиясының Зоология институты, Долгушиннің орнитология мектебі үйлестіріп отырады» [1].

Қазақ тіліндегі құс атаулары этностың барлық жан-дүниесімен ойлау жүйесіне, тұрмыстық өміріне, менталитетіне сіңіп кеткендігі тілдік бірліктерден көрінеді. Этнос дүниетанымында әрбір құстың өзіндік ерекшелігімен қатар, қадір қасиетінің болатындығы халықтың тұрмыстық өміріне дендей еніп кеткен. Тілдегі «аққу – құстың төресі» саналып, киелі құс ретінде бағаланады. Сол секілді қарлығаш достық пен жанашырлықтың нышаны болса, бүркіт қырағылық пен мықтылықтың эталоны ретінде қабылданады. Қазақ тіліндегі құс атаулары мен түрлерінің барлығы жағымды реңкті білдіре бермейді. Құстардың түрлері мен ерекшеліктеріне, өзіндік қасиеттеріне байланысты олар «жағымды» - «жағымсыз», «бейтарап», «жыртқыш», «сүйкімсіз», «киелі», т.б. секілді көптеген психологиялық эффектілерді білдіреді.

Құстар мен адамдардың жақындығын сөз еткенде жалпы адамзат баласының құстармен етене жақындығын байқауға болады. Құстармен жақындық әр этностың өзіндік ұлттық ерекшелігіне сәйкес, өздеріне жақын «құстарының» болатындығы белгілі. Ал бұл дегеніміз лингвистикада әр ұлттың концептілік категориясы этникалық ерекшелікке байланысты қалыптасатындығын көрсетеді. Қазақ халқы үшін «Аққу», «Қарлығаш», «Бүркіт» секілді құстарға концепт деп қарайтын болсақ, өзге этностарда «Тотықұс», «Әтеш», «Тырна» секілді құстар этникалық концепт негізін құрайды. Демек, әлемнің әр түкпірінде адамдардың құстарға деген жақындығы олардың ұлттық болмысымен, климаттық ерекшелігімен, дүниетанымдық түсінігімен астасып, тілдік қолданысында ерекше орын алады.

Жалпы адамзат баласының құстарға деген түсінігі дүние жаралғалы бері оңды көзқарастың негізінде қалыптасқандығын байқауға болады. Бүгінгі техниканың үстемдік құрған кезеңі ХХІ ғасырда да адамдардың құстарға деген сүйіспеншілігі толастаған емес. Оған әлбетте көптеген мысалдарды келтіруге болады. Алайда оның бәрін түгендемей-ақ, бір ғана мысалды алға тартқанымыз жеткілікті болар. Мұның жарқын дәлелі әлемдік күнтізбеден 1 сәуірдің Халықаралық құстар күні болып белгіленуі. Табиғаттағы құстардың санының азайуымен кейбір түрлерінің жойылып кету қаупі, 1906 жылы Құстарды қорғау бойынша бүкіл әлемдік конвенцияның бекітілуіне негіз болды. «Оның негізгі ережелері ұя салу және мекенді ауыстыру кезінде құстардың барлық түрлерін қорғауға, жойылып кету алдында тұрған құстар түрлерін ұдайы қорғауға; аң аулаудың белгілі бір түрлеріне тыйым салуға немесе шектеу қоюға; құстарды көбейту үшін қорықтарды құруға және экологиялық білім беруге бағытталған.

Құстар – табиғат, өмір көркі. Халық шебер әншісін бұлбұлға, ардақты азаматын сұңқарға, қас сұлуын аққуға, ез жігітін жапалаққа тенеген. Ертеде байлар мен патшалар, хандар бұлбұлды бағында сайратып, тотыны үйінде ұстаған, аққуды көлінде жүздіртіп, сұңқарды қолына қондырған. Құс барлық пен байлықтың, әсемдік пен сұлулықтың белгісі болған.

Табиғаттың қысқы ұйқыдан оянуын танытатын көктем хабаршысы Құстар Күні мерекесі кей деректер бойынша алғаш рет қауымдық мереке болып 1894 жылы АҚШ-да өткізілді. Бұл мейрам қарқынды түрде газет басылымдарынан жарық көріп, АҚШ-ның басқа да штаттарына, Еуропаға да жетті» [2].

Құстарға тән қасиеттердің барлығы халықтың дүниетанымымен біте қайнасып кеткен лингвотанымдық мұра. Олай болса этностың лингвистикалық сөздік қорында құстарға қатысты лингвистикалық бірліктер (лексемалар, фразеологизмдер, паремеологизмдер, прецедентті бірліктер, сакральды атаулар, т.б.) көптеп кездеседі.

Орнитологоиялық атаулар өткен замандардан бергі этностық тұрмыстық және рухани өмірінің бір бөлшегіне айналған, этнолингвистикалық және лингвокогнитивтік элементтерді бойына сіңірген категория. Құс атауларының лексика-семантикалық мазмұнынан этностың құс атауларын тудырудағы ерекшеліктерін, олардың шығу тарихы мен ерекшеліктерін, этнотанымдық болмысын, лингвокогнитивтік уәжділігін тереңірек қарауға мүмкіндік береді.

Құс атауларын зерттеу жүргізу барысында Бердаулетова Алинаның «Қазақ тіліндегі құс атауларының концептуалды өрісі» атты мақаласында жалпы құстардың символикалық мәнге ие болуына шолу жасау арқылы төмендегідей үлгіде топтастырулар жасайды. «Адамның мінез-құлқы мен сырт тұлғасын, сапалық қасиеттерін білдіретін құс атаулары өрісінде өз ішінде семантикалық қатарларға бөлінетін төмендегідей микроөрістер жинақталған:

1) **сыртқы тұлға, бет-пішіні:** аққу мойын, т.б.

2) **мақтаншак:** екі иығына екі үкі, басына бір үкі тағу; аузымен құс ұстау, т.б.

3) **қасиетсіздік, қадірсіздік ұғымдары:** қара жүнді қарға;

2. Адамның ішкі және сыртқы жағдайын сипаттайтын топқа «психикалық жағдай» және «физикалық жағдай» микроөрістері жатады.

А) «психикалық жағдай» микроөрісі жағымсыз эмоциялар, жалғыздық:

қоң торғай, көлінен құсы ұшу, жүнін жұлған тырнадай, т.б.

Ә) «физикалық жағдай» микроөрісіне келесі семантикалық қатарларды жатқызамыз:

әлсіз, аурушан: құр шыбыны ғана бар, қоң торғай, т.б.

адам өліміне байланысты: ит пен құсқа жем болу, қарға-құзғынға жем болу, т.б.

3. Процессуалдық, адамның түрлі іс-қимыл, әрекетін сипаттайтын метафора-зооморфизмдер төмендегідей қатарлардан тұрады:

кеңістікте қозғалу: құстай ұшу, құлан бүлкілге басу, бұлбұл қағып жүргізу, т.б.

коммуникация, сөйлеу әрекеті: бұлбұлша сайрау, сауысқандай санқылдау, ұзақтай шулау, т.б.

Қазақ тіліндегі құс атауларының жан-жақты таралуы ежелгі малшылық кәсіптің халықтың өмір тіршілігіндегі мәнінің зор болғандығының куәсі іспеттес. Құстар санының молдығына орай семантикасы, құрылымы, эмоционалды-экспрессивті бояуы, шығу төркіні, жасалу жолдары да сан алуан» [3] түрлі болып келетіндігін баяндайды.

Қазақ халқы құстарды төрт түлік малдан кейін жақсы көрген. Табиғаттағы әрбір құбылыстың өзіндік пірі бар деп сенген халық Шегірбаян – құс атасы деп санаса, Қызылқан – құс әміршісі әрі қаздың жаратушысы деген түсінік қалыптастырған. Алайда бұл түсінік этностың мәдени рухани өмірінде үзіліп барып жалғанған деуге болады. Себебі, кеңестік кезең кезінде ұмытылып барып, бүгінгі күні қайта жаңғыру үстіндегі үрдіс. Этностың тұрмыстық өмірінде жылдың бір мезгілі құс қызығын көретін саятшылық мезгілдің өзіндік орны болған. «Қансонарда бүркітші шығады аңға» – деп, Хакім Абайдың жырға қосуының өзі саятшылықтың ұлт дүниетанымындағы орны ерекше екендігін көрсетеді.

Ауыз әдебиеті мен аңыз эпсаналар өзегіне көз салсақ көзі тірісінде әулие атанған Жалайыр Шораны қазақ құсбегілері «бүркітші пірі» санайтын дәстүр ел аузында күні бүгінге дейін айтылып жүргендігі белгілі. Ал Жалайыр Шора болса ортағасырлық (XVIII ғ.) тарихи шежірелерде, атақты Бабырнамада аты аталған, сол уақыттың белді қаһармандарының бірі әйгілі құсбегі Жалайыр Хасанның тікелей ұрпағы. Содан бері саятшы атаулы аңға шығарда Әулие Шора Атаның аруағына сыйыну дәстүрі орныққан. Мұндағы аңыз желісінде Жалайыр Шора құс атаулының «тілін» білген. Тіпті, үйінің үстінен ұшып өткен құстың жасы мен қырандығын ажырата білген екен деседі. Өз кезегінде құс атаулы:

– Ұша берсем қанатым талады,

Жерге түссем, Жалайыр Шора алады, – деп зар қағады екен деген әңгіме саятшылар аузында күні бүгінге дейін айтылады. Ә.Марғұлан: «...Қолға жақсы үйреткен саят құстары өте жайдары, құбылғыш, неше алуан мінезге түсіп тұратын ойнақы келеді. Бұл әсіресе, сұңқар, лашын, қаршыға, тұйғын сияқты құстардың мінезі. Түзде өз еркімен жүргенде бұлар жұбайымен мереке құрып, масайрап, бірін-бірі қуып, кейде өздерінен бөтен құс кездесіп қалса, оларды қудалап тастап отырады. Атақты құсбегі Жалайыр

Шора қыран құстардың бұл мерекесін бұзбаймын деп, жаз шыға олардың еркегі мен ұябасарын үлкен қапас ішіне жіберіп ұстаған. Кейде тау ішіне бос жіберіп жұмыртқалатып, жемді өзі жеткізіп тұрған», – деген мәліметті келтіреді [4].

Аң аулап, құс салу, шырға тарту сонар мезгілінде салбурын құру дәстүрі күні бүгінге дейін өз жалғасын табуда. «Салбурын – қазақ аңшыларының топ-тобымен бас қосатын кезі – салбурын құрып, аң аулау. Салбурынға ондап, жүздеп, бірнеше жүзге дейін аңшылар қатысып, аңы мен құсы мол жерлерге саят жасап, апталап, айлап жүреді. Ат-көлікті сайлап, абылайша, қос-күркелерін, азық-түліктерін, киім-кешектерін артып, жорыққа шыққандай болады. Салбурынға құсбегілер, қырағы мерген, қағушы мен дабылшы, жылбұрынды атшы, ыспар қазаншы, т.б. алуан түрлі кәсіпшілер, өнерлілер қатысады. Сайын далада өткен небір салбурындардың іздерін әлі де байқауға болады. Сарыарқада құлан, киік, ақбөкен аулауға арналып қазылған орларды топтасып аң аулаудың белгілері деп қарау керек. Хан жігіттер мен нөкерлерінің салбурынға шығуы салтанатты өткен» ерекше бір дәстүр болғандығын көруге болады [5, 56 б.].

Тілдегі орнитологиялық атаулардың бойынан этномәдени танымдық семантиканың небір озық үлгілерінің жатқандығын лингвистикалық талдаулар арқылы көруге болады. Жалпы әрбір ұлт тілінің болмысында сол ұлттың тарихы мен төл мәдениеті, дүниетанымын, тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы мен сана-сезімі, күн көріс кәсібі мен салт-дәстүрі өзара тұтастықта біте қайнасып тілдік таңбамен кодталып жатқан дүние. Мұндағы тілдік таңбалық код – жай ғана таңбалық жүйе емес, сонымен бірге ұлт руханиятының дүниетанымдық көрсеткіші. «Тілдегі әрбір сөз белгілі бір лексика-семантикалық өріске кіреді. Көп мағыналы сөздер әр түрлі өрістерге кіруі мүмкін. Өріске кіретін сөздер ең алдымен олардың жалпы интеллектуалдық-семантикалық белгілерінің бірлігімен сипатталады, оны негізінен ортақ мағынадағы архилексема-лексемалардан көруге болады. Семантикалық сөздік өріс – лексика-семантикалық континуумды тілдің жеке бір сөздеріне сәйкес келетін әр түрлі бөліктерге бөлуде пайда болатын құрылымдық мәндегі парадигма. Сөздің бұл бөліктері – мән айырғыш жай белгілер негізінде бір-біріне тікелей қарама-қарсы қойылған. Бір сөздік өріс жоғарғы деңгейдегі басқа бір өріске ене алады. Жай сөздің формасындағы кез келген бірлік, мазмұндық жақтан лексема болады. Алайда сөздік өріс әртүрлі деңгейлерге қатысты болса, онда архилексемаларда да әр түрлі деңгейлердікі болады. Сөздің жеке мағынасы өрістің басқа мүше сөздерінің мағыналарымен салыстырыла отырып анықталады. Сөзді семантикалық жағынан біріккен осындай өрістерге жіктеу арқылы біз тілдің сөздік құрамының жүйелілік сипатын анықтай аламыз» [6, 13 б.].

Құс атауларының этнос дүниетанымына жақындығын құс аттарынан келетін Қарлығаш, Лашын, Бүркіт, Шағала, т.б. кісі есімдерінің қойылуынан, сондай-ақ ұлттық кодымыздың атауы «қазақ» этнонимінің өзі «қаз», «аққаз», «қаздай тізілген» секілді нұсқаларының ел ішінде кең тарағанын ескерсек, құс атауларының қазақ халқымен еншілес ұғым екендігін көрсетеді.

Құс қанаты талатын даланы мекендеген қазақтарға қанаттылардың жақындығын этнос дүниетанымындағы адамның тұла бойындағы ерекшеліктерін (тотыдайын таранған, сұңқардайын сыланған; көмейіне бұлбұл ұя салған; бүркіттейін қырағы; сауысқандай сақ; аққудың көгілдіріндей, аққу мойын; лашындай тегеурінді, сайраған бұлбұлдай; дауысы бұлбұлдай, т.б.) айқындап көрсету үшін, құстардың табиғатымен салыстырылып, көптеген тілдік құралдар (метафоралар, теңеулер, метонимиялар, синекдохалар, т.б.) арқылы берілуінен көруге болады.

Құстардың қырағылығы мен қайсарлығының нышаны республикамыздағы «Бүркіт», «Сұңқар» секілді қауіпсіздік саласындағы оперативтік күштік құрылымдардың атаулары орнитологиялық лексемалармен астасып жатқандығы ұлт мәдениетінің тілдік көрінісін айшықтай түседі. Орнитологиялық атаулар мен категориялардың зерттелінуі тек лингвистикалық аспектімен ғана шектелмейді. Орнитологиялық атаулар этнографиямен, когнитологиямен, зоологиямен (орнитология) өзара бірлікте қарастырылатын категория.

Қысқасы, орнитологиялық атаулар адамзат баласы жаралғалы бергі мифологиялық кезеңдердегі алып «Самұрық құстың» дәуірінен бастап күні бүгінге дейін рухани және тұрмыстық өмірдің ажырамас бір бөлшегіне айналған. Сондай-ақ құс атаулары ауызша және жазбаша сөйлеу әрекетінің барлық категорияларына қатысады. Ауызша сөйлеу үлгісіндегі құс атаулары тұрақты тіркестерде, әралуан сөзорамдарында кездессе, жазбаша үлгіде көне түркі мәдениетінен бастап күні бүгінге дейінгі «[Қазақстан құстары](#)» атты бірнеше томдық жинаққа дейінгі аралықта тасқа басылып, таңбаланған дүние.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. ISBN 5-89800-123-9, VII том.

2. kk.wikipedia.org

3. Бердаuletova A. Қазақ тіліндегі құс атауларының концептуалды өрісі // <http://www.rusnauka.com>.
Қаралған күні. 10. 05.2018.

4. Марғұлан Ә. Саят құстары. – Алматы, 2014.

5. Айтмұқашова А.А. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтикалық семантика. Фил. ғыл. канд. дис. Қолжазба. – Алматы: А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты, 2007. – 135 б.

6. Ақбердыева Б.Қ. Тілдегі өріс теориясы: ассоциациялық өріс // Абай ат. ҚазҰПУ-нің Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы. 2017. – №4(62). – 12-16 бб.

УДК 81.22

ГРНТИ 16.21.07

А.С. Жұмабектен¹, Ж.Абикенова²
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

АДАМ ТАНЫМЫНДАҒЫ ҚАБЫЛДАУ – НАНЫМ-СЕНІМНІҢ БАСТАУ КӨЗІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіліндегі наным-сенімдердің пайда болу ерекшеліктері халық танымымен тығыз байланыста қарастырылады. Қазақ тіліндегі наным-сенімдердің этнолингвистикалық, танымдық, символдық деңгейде көріну ерекшеліктерін кешенді зерттеу мақаланың мақсаты болып табылады. Тілдегі наным-сенімдер – халық танымының жемісі. Тілдегі наным-сенімдер сол халықтың тұрмыс-тіршілігімен, таным-түсінігімен тығыз байланыста болады. Әр халық өзінің қоршаған ортасына сәйкес өмір сүреді. Айналасындағы табиғатпен етене тіршілік жасайды. Әр халық тіліндегі наным-сенімдер сол халықтың тарихын, тіршілігін, тұрмысын тануда, зерттеуде үлкен құрал бола алады. Мақалада ғылымдағы наным-сенімдердің пайда болу ерекшеліктеріне, түрлеріне жеке сипаттама жасалады. Қабылдау, табу түрлеріне жеке тоқталып, әрқайсысына мысалдар келтірілген.

Зерттеу жұмысының теориялық негізі тіл біліміндегі наным-сенімдерді зерттеуге арналған зерттеуші-ғалымдардың теориялық пікірлері мен еңбектерінен бастау алады. Жұмыстағы мол тілдік материалдар қазақ тіліндегі сөздік қорды дамытуға, олардың этнолингвистикалық, символдық, ұлттық сипатын айқындауда өз деңгейінде үлес қоса алады.

Түйін сөздер: наным-сенім, қабылдау, табу, эвфемизм

Жұмабектен А.С.¹, Абикенова Ж.²
старший преподаватель¹, старший преподаватель²
Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ВОСПРИЯТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ – ИСТОЧНИК ВЕРОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается тесная связь между особенностями возникновения верования в казахском языке и народного познания. Целью статьи является комплексное этнолингвистическое, познавательное, символическое исследование верования в казахском языке. Верования в языке – плод народного познания. Верования в языке находится в тесной связи с жизнью народа и их убеждениями. Каждый народ живет в соответствии со своей окружающей средой. Живет в тесной связи с природой. Верования в языке каждого народа может являться важным приспособлением в исследовании и познании истории, существовании народа, условия жизни. В статье характеризуются особенности возникновения верования в науке, и описывается каждый вид по отдельности. Рассматриваются виды восприятия и табу, приводятся примеры.

Теоретические основы исследовательской работы составляют труды ученых изучающих верования языкознаний и их теоретические высказывания. Языковые материалы статьи могут вносить лепту в развитие словарного запаса в казахском языке, а также в определении этнолингвистических, символических, народных описаний.

Ключевые слова: верование, восприятие, табу, эвфемизм

A.S. Zhumabekten¹, Zh.Abykenova²,
^{1,2}Al-Farabi Kazakh national University,
Almaty, Kazakhstan

PERCEPTION OF HUMAN KNOWLEDGE – A BELIEF SOURCE

Annotation

In article close connection between features of emergence of belief in Kazakh and national knowledge is considered. The aim of the article is complex ethnolinguistic, informative, symbolical research of belief in Kazakh. Beliefs in language – result of national knowledge. Beliefs in language are in close connection with life of the people and their beliefs. Each people live according to the environment, Live in close connection with the nature. Beliefs in language of each people can be important adaptation in a research and knowledge of history, existence of the people, a life condition. In article features of emergence belief in science are characterized, and each look separately is described. Types of perception and a taboo are considered, examples are given.

Theoretical bases of research make works of the scientific linguistics studying beliefs and their theoretical statements. Language materials of article can contribute to development of a lexicon in Kazakh and also in definition of ethnolinguistic, symbolical, national descriptions.

Key words: belief, perception, taboo, euphemism

Адамның шындық болмысты тануы, ақиқатқа деген көзқарасы, қабылдауы тілде бейнеленеді. Өзін қоршаған ортаны қабылдау арқылы адам танымында, тұрмыс-тіршілігінде түрлі наным-сенімдер пайда болады. Сондықтан тілді когнитивтік, танымдық модель ретінде танимыз.

Қазақ халқының ғасырлар бойын дамып, қалыптасқан ұлттық қасиеттері: меймандостық, кісілік, сыйласымдылық, имандылық, кішіпейілділік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімшілдік десек, рухани болмысы: өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, жадына сақтай білу қабілеттілігі. Белгілі бір халықтың сан ғасырлық даму жолы, оның әралуан таңбалары мен бейнелері бүгінгі күнге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жеткені айдан анық. Бірақ бұлар белгілі бір халық өмірінің бөлшегі, сынығы іспеттес. Халықтың шынайы даналығы мен дүниетанымы, пайым-парасаты тілінде ғана сақталады. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, таным-түсінігін, наным-сенімін, дүниетанымын бейнелейтін сөздер тілдік және этногенетикалық байланыстарды, сабақтастықты анықтауға жол ашады. [1, 25 б.]

Қабылдау – психологияның, когнитивтік психология мен танымдық ғылымның негізгі ұғымдарының бірі. Қабылдау тек қоршаған әлемді тану ғана емес, онымен үздіксіз байланыста болу, оның негізгі заңдылықтарына бейімделу, келіп түскен хабарлар тізбегінен өзіңе қажет мәліметті бөліп алу қабілетіне ие болу негіздері деп зерттелініп келеді. Сондықтан қабылдау шеңберіне адамның болып жатқан оқиға-құбылыстарға қатысымен қатар, оның қоршаған әлемді бейнелеу, даралап жалпылау әрекеттері де енеді. Қабылдауға адамның біріктіру, алған деректерді саралау, шынайы болмыстан белгілі бір сапалық өзгешеліктерді бөліп көрсету, соның негізінде олардың тұтасқан бейнесін жасау әрекеттері де жатқызылды. Сөйтіп, хабарларды өңдеу, оларды әр түрлі материалдық сигналдар мен стимулдар тұрғысынан бағалау ұстанымдары қалыптасып, қабылдаудың өзіндік белгілері айқындалды.

Қабылдау процесіне кезінде Аристотель де айырықша назар аударып, қабылдаудың сенсорды түрінің басты амалдары қатарында жекеленген сезім ағзаларының қабілеттері мен қызметтері жататынын көрсеткен болатын. Осы мақсатта ойшыл ғұлама көру, есту, сезу, иіс сезу процестерінің жүзеге асу ерекшеліктерін ескеріп, қабылдауды солардың механизмі, яғни функционалдық белгісі деп таныды [2, 17 б.]. Танымдық ұрғыдан алғанда қабылдаудың ойлаумен байланысын да ерекше ескеруге болады.

Қабылдау процесіне ерекше көңіл бөле келе У.Найссер жаңа когнитивтік теорияда қабылдау нормалары мен адамзат әрекетін ажырамас бірлікте қарастыра, үш перцептивті жүйелік өзгешелікке тоқтала отырып, олардың танымдық үдерісте алар орны мен маңызын төмендегіше көрсетеді:

– **тікелей немесе тура қабылдау.** Адам әрекеті мен оның нәтижелерінің сол мезетте, нақты бір жағдайда қабылданатын жайттары қамтылады.

– **тұлғаралық қабылдау.** Мұнда адамдардың өзара қарым-қатынасы, қатысымдық әрекеті ерекше ескеріледі.

– **тану, тәжірибе, білімге негізделген қабылдау.** Адамның тану әрекетіне, тәжірибесіне және біліміне негізделіп айқындалады.

Ғалым күнделікті өмірде бұл үшеуі де тығыз байланыс құрап таным процесін анықтауға бірлесіп қатысатындығын айтады [3, 239 б.].

Қабылдау заттар мен құбылыстардың мида тұтастай бейнеленуі болып табылады. Мәселен, адамның дүниеден өткенін естіген сәттегі қабылдау адам санасында тұтастай өлім туралы ұғымды көз алдына алып келеді. Қабылдауда заттар мен құбылыстардың түрлі қасиеттері тұтас күйінде бейнеленеді, адамның өткендігі тәжірибесі ерекше маңыз алады. Сондай-ақ қабылдаудың ментальды көзқарастармен сабақтас-тығы, білім мен оны жинау тәсілдерімен ұштасу ерекшеліктері де назардан тыс қалмайды. Осыған орай ғалым Б.Сағындықұлының мына бір пікірін атап көрсете кетейік: «Кез келген затты немесе құбылысты қабылдау адамда бұрыннан бар тәжірибе, білім негізінде жүзеге асады» [4, 5 б.].

Сондай-ақ қабылдау – ми қабығының күрделі анализдік және синтездік қызметінің нәтижесі. Қабылдаудың физиологиялық негізіне бірнеше тітіркендіргіштердің жиынтығы мен олардың қарым-қатынасынан пайда болатын уақытша нерв байланыстары жатады. Қабылдауда объектінің сөзбен жеткізілуі оңай әрі тез қабылданады. Адам танымындағы наным-сенімдердің пайда болуында да қабылдаудың алатын орны ерекше.

Адамдардың барлығы біркелкі қабылдай бермейді. Мұнда топ адамға тән типтік өзгешеліктер де болады. Кейбір адамдар қабылдау кезінде заттың өзіне, жеке тұрқына, сырт көрінісіне көңіл аударуға бейім болады, олар көргенін баяндауды ғана мақсат етеді.

Қабылдау – ақиқат дүниедегі заттар мен құбылыстардың сезім мүшелеріне тікелей әсер етіп, тұтастай заттық түрде бейнеленуі. Қабылдау түйсінулерге негізделіп құралады. Мәселен, жан-жануарлардың жағымды қасиеттері адамдардың түрлі наным-сенімдерін тудырады.

Әрбір тілдің сөздік құрамындағы сөздер сол халықтың ұзақ тарихының, саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани өмірінің, тұрмыс-тіршілігінің, шаруашылығының куәсі. Әдет-ғұрып, салт-сана, тамаша дәстүрлер – бәр-бәрі сөз байлығында сақталады. Мысалы, "Барар жерің — Балқан тау, ол да – біздің көрген тау", "Ұлын Ұрымға, қызын Қырымға", "Біреу еді ұмайым, екеу болды құмайым" сияқты тұрақты тіркестер халықтың қарым-қатынасынан, наным-сенімдерінен хабар берсе, Қапшағай, Сілеті, Нарын, Дегелең, Делбегетей жер-су атаулары бойларына сыр түйіп, тарихтың айғақтары есебінде қолданылып келе жатыр.

Табу. Ерте замандарда адамдар әр түрлі қате түсінік, теріс ұғымның, дінге сенушіліктің салдарынан кейбір заттардың аттарын тікелей атауға тыйым салып, оларды басқаша атайтын болған. Бұл құбылыс, әдетте, табу деп аталады [5, 18 б.]. [Табу – полинезий тілінің та "белгілеу" және ру "күллі, түгелімен" деген сөздерінен жасалған термин]. Басқаша айтқанда, табу дегеніміз – атын турасынан айтуға болмайтын зат, құбылыс, қимыл, іс-әрекет, оларды ым-ишарамен, өзге сөзбен білдірудің тәсілі. Табу — жай ғана тыйым емес, киелі нәрсені аяқ асты етуге болмайды, әйтпесе оның киесі атады деген қорқыныштан туындайтын тыйым. Мысалы, түрік шаруаларының арасында қалыптасқан наным бойынша, бос бесікті шайқауға болмайды. Бұл тыйым бұзылса, ондай үйде еш уақытта бала тумайды, туа қалса, шетінеп кетеді-міс. Қазақ арасында табалдырық басу мен босаға керу күні бүгінге дейін жаман ырым болып саналады. Өйткені, жын-шайтандар есік пен табалдырықтың маңына көп жиналады. Егер адам табалдырыққа отыратын болса, ол не сал ауруына тап болады, немесе есінен ауысады, себебі жынның үстіне отыруы әбден мүмкін [6, 64 б.]. Айға ұзақ қарауға болмайды. Себебі, ай бетінде кемпір отырады. Ол кірпік санайды. Егер кірпікті санап үлгерсе, адам өледі.

Табу бірыңғай ескі наным-сенімге, мифологиялық көзқарастарға ғана емес, дидактикалық ақыл-кеңестерге, тәлім-тәрбиеге, гигиеналық тазалыққа, тағы басқаларға да негізделеді: жағынды таянба, аузыңды кере ашпа, ішегіңді тартпа, жер таянып отырма, қолыңды төбене қойма, қолыңды тарақтама, бейітке қолыңды шошайтпа, дәм мен дастарханды баспа, дастарханнан аттама, астың аузын ашық тастама, түннен қалған тамақты ішпе, нанды бір қолыңмен үзбе, тағысын тағылар.

Тыйым заттарға да, өсімдіктерге де, жан-жануарларға да, адамдарға да, іс-әрекеттерге де, сөз бен тілге де салынған. Зиян келтіретін қас күштердің ешқайсысын өз атымен атамай, басқадай сөздермен алмастырып отырған. Мысалы, қошқарды азбан, алтыны бестен бірі артық, сарыны шикіл, тышқанды қап тесер деп атау да зат пен оның атауының арасында табиғи байланыс бар деген қате түсініктен пайда болған.

Әр түрлі наным-сенімдер, мифтер, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, т.б. негізінде қалыптасқан этнографиялық ұғымдарды этнографиялық табудеп, тыйым салынған атауларды алмастыратын сөздерді лингвистикалық табу деп атау дәстүрі тіл білімінде бар. Алайда, этнографиялық табудың мағыналық ауқымы кең болса, лингвистикалық табудың өрісі тар, ол – этнографиялық табудың бір бөлігі ғана. Кеңестік тіл білімінде бұларға тиісінше табу және эвфемизмдер деген терминдер телінді. Табуды ауыстыратын, тыйым салынған ұғымдардың орнына жүретін, рұқсат етілген сөздер эвфемизмдер деп аталды [7, 99 б.].

Қате қолданыстан бұл термин екі түрлі лексикалық мағынаға ие болды:

- 1) тыйым салынған сөздердің орнына жүретін жасанды сөздер
- 2) сөздің ұғымы дөрекілеу, қолайсыздау, көңілге тиетіндей болып келген жағдайда оны жұмсартып, жеңілдетіп жеткізетін сыпайы, жұмсақ сөздер. Көп мағыналылық терминдерге тән қасиет емес. Кейбір

терминдер көп мағыналы болып келеді; ол – терминдердің кемшілігі. Егер белгілі бір термин көп мағыналы болса, одан кейде қате түсінік те тууы мүмкін [8, 134 б.]. Екіншіден, табу мен эвфемизмдерді бір-бірімен шатастыруға болмайды. Екеуі екі түрлі мақсаттан шыққан. Эвфемизм табу сияқты қорқыныштан, үрейленуден туған сенімге емес, сыпайгершілік пен әдептілікке негізделеді [9, 126 б.]. Үшіншіден, ауыстыра алатын қасиеті үшін ғана эвфемизмдерді табуға телудің реті жоқ. Әлеуметтік саладағы құбылыс — жаргондар мен арголар да бір сөзді екінші сөзбен алмастыра алады. (Бұл туралы кейінгі тарауларда әңгімеленеді). Төртіншіден, эвфемизмнің семантикалық табиғаты табумен үйлеспейді.

Осы айтылғандарды ескере келе, біз жаңа термин ұсынғалы отырмыз: этнографиялық табуды ділдік табу, лингвистикалық табуды тілдік табу деуге болады. Себебі, ділдік табу да, тілдік табу да ақшаның екі беті сияқты, бір түсініктің (яғни табудың) аясында қарастырылады, ал ділдік, тілдік дегендер – анықтауыштар. Этнографиялық ұғымдарды – адамдардың ішкі жан дүниесіне, дүние-танымына, ой-өрісіне, сана-сезіміне, іс-әрекетіне, мінез-құлқына қатысты болғандықтан – ділдік ұғымдар деп атаған жөн. Тыйым салынған ділдік ұғымдардың барлығы – ділдік табу.

Сөйтіп, табу іштей екіге бөлінеді: 1) ділдік табулар, 2) тілдік табулар. Тікелей айтуға, хабарлауға тыйым салынатын (затқа, құбылысқа, қимылға, іс-әрекетке, сөз бен тілге т.б. байланысты) этнографиялық ұғымдар ділдік табуға жатады. Ділдік табулардың орнына жүретін, яғни оларды алмастыратын қосалқы, жанама сөздер тілдік табулар болып есептеледі.

Дәстүрлі наным-сенімдерге байланысты қалыптасқан табулар. Табулардың үлкен бөлігі діни ұғымдардың, наным-сенімдердің негізінде қалыптасқан қорқыныштан, үрейден туындайды. Олардың қай-қайсысының да астарында әрбір өлім, сәтсіздік, бақытсыздық, кемтарлық, ауру-індет немесе кез келген пәле-жала адамдардың тарапынан белгілі бір тыйымдарды бұзудан болады деген наным тұрады. Мысалы, ертеде адамды да, малды да санамайды, егер бұл тыйым бұзылса, оба жайылады деген түсінік болған. Осы тыйымнан қорыққан қазақтар әрбір жүзінші түйесінің бір көзін ағызып отырған. Түйе санын сұрағандарға бір соқыр, екі соқыр т.б. деп қана жауап қайтаратын болған.

Дәстүрлі наным-сенімдерге байланысты қазақ арасында қалыптасқан ырымдар мен тыйымдардың бірқатары мыналар:

- жұма күні көшуге болмайды, егер көше қалса, не қатыны өледі, не қазаны сынады;
- сенбі, жексенбі, сейсенбі күндері шаш алуға болмайды, бұл күндері шаш алдырса басынан бәле кетпейді;
- үй ішінде қазан асса, есікке қисайтып аспайды. Есікке қисайтып асса несібесі төгіліп қалады;
- қолды артқа қусырып жүруге болмайды. Бұл қолы артына байланған тұтқынды еске салады;
- әкесі тірі кісінің бас жеуіне болмайды, әйтпесе әкесі өліп қалады;
- еркекке жүрелеп отыруға болмайды, өйткені ол қырық адамның жолын бөгейді. Егер әйел жүрелеп отырса, онда ол қырық адамның жолын оңғарады: қырық адамға бақыт пен игілік әкеледі;
- жол жүргенде “түс”, “байла” деп айтуға болмайды. Сондықтан қауіп-қатерге ұшырамас үшін ол сөздерді “қон”, “бекіт” деп алмастырады.

Мұндай наным-сенімдердің кейбір сарқыншақтары күні бүгінге дейін халық санасынан біржолата жойылып кеткен жоқ, анда-санда бой көрсетіп қалады [10, 37-71 б.].

Мифологияға байланысты қалыптасқан табулар. Дүние жүзі халықтарының мифологиясы анимистік, магиялық, тотемдік, шамандық ескі нанымдармен қатар, осы заманғы көп тараған буддизм, христиан, ислам, иудаизм діндері негізінде пайда болды. Тарихтың өн бойында әр түрлі себептерге байланысты тыйым салудың салдарынан мифологияның басты кейіпкерлері – құдайлар, пайғамбарлар, дию, жын-перілер т.б. табуға айналып отырған. Мысалы, иудаизм дініне табынатындардың құдайы – Яхве. Еврейлерге бұл есімді атауға біздің заманымызға дейінгі үшінші ғасырдан бастап өте қатаң тыйым салынған. Оның орнына Адонай (тақсыр, ием) деген тілдік табуды қолданады. Бұл тыйым бұзылса, құдайдың кәріне ұшырап, бәле-жалаға тап болуы әбден ықтимал деп қорыққан. Сондай-ақ индуизмге сенетін үнділердің құдайы Брахманың Жаратушы, Үлес бөлуші, Бүкіл әлемнің ақылшысы, Ең жоғарғы сияқты бірнеше қосалқы есімдері болған. Христиан дініндегілердің құдайы Иисус Христостың да Сақтаушы, Күнәсін жуушы, Адамзаттың ұлы сияқты есімдері қазірге дейін қатар аталады. Қазақтар да құдайға жалбарынғанда: "О, Жасаған! О, Жасаған ием! О, Жаратқан ием!" дейді.

Қорқынышты да зиянкесті мифологиялық кейіпкерлердің бірі – Албасты. Ол – көптеген халықтарға ортақ кейіпкер. Соған орай оған таңылған атаулар да сан алуан. Мысалы, Зеравшан алқабының өзбектері сары қыз, батыс сібір татарлары атсыз, сары шаш, ноғайлар кір көйлек, моңғолдар алмас деп атаған. Қазақтар да теріс табан, ши мұрын, марту, арапшы сияқты есімдерді пайдаланған. Жалпы алғанда, түркі халықтары кез келген тау мен тастың, сай мен асудың, өзен мен көлдің, орман мен тоғайдың, шың мен құздың, жол мен сүрлеудің, бастау мен бұлақтың, аң мен құстың, жан-жануарлардың, өсіп тұрған кез келген ағаштың иесі бар деп есептеген. Олардың барлығына жанама атаулар ойлап тапқан [11, 73 б.].

Ауру атауларымен байланысты қалыптасқан табулар. Тез тарайтын әрі адамдар мен малдарды жаппай қырғынға ұшырататын қатерлі дерттердің атын атау сол ауруларды шақырады немесе олардың иесін шамдандырады деген нанымдар көптеген халықтарда кездеседі. Мұндай ауруларға оба, шешек, қызылша, безгек, топалаң, мәлік, тағы басқалар жатады. Осы себептен ауру-індеттердің тура атаулары табуға айналып, көбіне тілдік айналымнан шығып қалып жатады. Олардың орнына бүркеншік сөздер пайдаланылады. Дәл қазір аса қатерлі аурудың санатында болмағанымен, ертеректе қазақ арасында балалар қызылшадан өте көп шығынға ұшырайтын. Оның ескі наным-сенімнен пайда болған қызыл көйлек деген атауы ел аузында қазір де сақталып қалған.

Ертеректе қазақтар шешек ауруын да тура атамаған. Бұл қатерлі дерттен адамдар жаппай қазаға ұшырап, тірі қалғаны көбіне кемтар болып қалатын. Осы себепті үйде шешекпен ауырып жатқан адам болса, мейман, қонақ, қорасан, әулие, күл, бүбі сияқты сөздермен тұспалдап білдіретін болған. Тіпті онымен қоймай, ондай үйден от бергізбеген, сырттан бөтен кісі кіргізбеген. Тіпті әлгіндей ауру шыққан үйді жұртқа жалғыз тастап, аулаққа көшіп кететін болған. Сондай-ақ ірі қара малды лезде жусатып салатын мәлік індетін қыз, кемпір, ақбайпақ қойға келетін топаланды алаң, секіртпе, ұшпа деп баламалап, тура атауды жасырған [12, 8-90 б.].

Тотемдік нанымдар негізінде қалыптасқан табулар. Әлемге кең таралған ескі нанымдардың бірі – тотемизм. Солтүстік Америка үндістері тілінде тотем "оның тегі" деген ұғымды білдіреді. Америка, Африка, Австралия, Азия құрлықтарын мекендейтін халықтар өздерінің арғы тегін жануарлар, құстар, балықтар т.б. деп таныған. Әр тайпа өз тегінің, яғни тотемінің атын (аю, қасқыр, тасбақа, бұғы, қоян, арыстан, қарышыға, сұңқар, жылан балық, т.б.) тайпа атауы ретінде пайдаланған. Белгілі бір тайпаның тотемі сол тайпаның ата-тегі болып саналуымен қатар тайпа мүшелерін қорғап-қоршап жүретін киелі күш иесі болып есептелген. Осы себепті тайпа мүшелеріне өз тотемін өлтіруге, етін тамаққа пайдалануға тыйым салынған, әрі бір тотемге жататын адамдарға қыз алысып, қыз берісуге өте қатаң шек қойылған. Бұл тыйымдарды бұзған адамдар табан астында тотемнің кәріне ұшырап, өз-өзінен мерт болады деп сенген. Кейде тыйымды бұзған адамды өздері өлтіріп тастайтын болған, өйтпесе бұдан бүкіл тайпа зардап шегеді деп қорыққан. Қазақтардың үкі мен аққуға тимейтіндігі де осы тотемдік нанымның негізінде қалыптасқан тыйым.

Тарихи деректерге қарағанда, оғыздар алты топқа бөлініп, олар қаршыға, бүркіт, сары бүркіт, сұңқар, ителгі, лашын секілді тотемдердің бірінің атымен аталған. Қарақалпақтарда қаратай, сарытай, бозтай, қоңырат; қазақтарда шұбар айғыр, күшік, ителгі сияқты ру атаулары бар. О баста тотемдік наным тым басым болғанымен, келе-келе, жоғарыдағыдай кейбір сарқыншақтары болмаса, мүлдем жойылып кеткен.

Кейбір тайпалар өздерін белгілі бір жануардан немесе құстан, т.б. тараймыз деп сенгендіктен, сол тотемнің атын атауға қатаң тыйым салған. Осы себепті, кезінде алтайлықтар, шорлар аюды нағашы деп атайтын болған. Сонымен қатар оның ата, қайынаға, жер құлақты, жартастардың патшасы сияқты толып жатқан бүркеншік аттары бар. Бұланды жалпақ мүйіз, маралды айыр мүйіз, елікті сыртылдақ, жыланды қамшы, ұзын құрт деп атау ескі наным-сенімдердің ықпалы. Моңғолия қазақтары киеліқұс деп қастерлейтіндіктен бүркітті – қанаттылар ханы, көк тәңірісі, аспан перісі, құс төресі, құс патшасы деп атайды. Сол сияқты жолбарыстың да шері, қара құлақ сияқты тілдік табулары ұшырасады [6, 95-109 б.].

Сөздің сиқырлы қуатына сенуден пайда болған табулар. Адам мен оның есімі арасында материалдық байланыс бар деген түсінік сөз магиясына (сиқырына) деген сенімнің бір айғағы болып табылады. Бұл наным бойынша, кез келген адам кез келген басқа адамның есімін біліп алса, сол есімді жадылау арқылы оның иесін қинауға, дертке шалдыруға, кемтар етуге немесе мерт қылуға болады деп есептелген. Осы себепті адамдардың шын есімі құпия ұсталған. Керісінше, адам мен оның лақап есімінің арасында тікелей байланыс болмайды, одан ешбір зиян келмейді деп сенген. Қосалқы есімдер осылайша пайда болған.

Қазақтар жас балаларды тіл-көзден, ауру-сырқаудан сақтау үшін олардың нағыз есімдеріне тыйым салып, оның орнына жаман бала, жынды бала, ұры бала, ұзын шаш, қой көз сияқты лақап есімдерді пайдаланған. Түркі халықтарының біразына тән ат тергеу салтының қалыптасуында әуелде сөздің сиқырлы қуатына сенушілік себепкер болған. Қазақ әйелдерінің Сүттібайды – Уыз, Сарыбасты – Шикіл шеке, Ақбайды – Қылаң ата, Қозыбақты – Кепе, Еламанды – Халық есен, Асаубайды – Тарпаң деп өзгертуі, түптеп келгенде, ескі сенімінің, нанымның нәтижесі. Алайда бұл салт қазір бірте-бірте жойылып келеді.

Сөз бен тілдің қуатына шексіз сенудің салдарынан ертеректе түркі халықтарында сөз арқылы бәлені айдау, сөз арқылы жақсылық шақыру әдеттері туған. Қазақ ауыз әдебиетінде кездесетін бәдік, бұлт шақыру, күн жайлату өлеңдері, бүйі, жылан, қара құрт шаққанда айтылатын арбау, байлау өлеңдері сөз құдіретіне сенудің ең мықты айғақтары. Демек, тілдегі синонимдік қатардың өсуіне, сөздік құрамның ұлғаюына сөз магиясынан туындайтын тілдік табулардың үлесі үлкен [6, 31-9 б.].

Қорыта айтқанда, кез келген этностың мәдениеті шеңберінде көзі ашылмаған мол қазынаның бастау бұлағын іздеп, оларды сала-сала бойынша жинап-теріп, мән-мазмұны күңгірттенген ұғымдар мен түсініктерді, сөздер мен тіркесімдерді шығу себебімен қалыптасуын, даму дәстүрін байланыстыра қарастыру бүгінгі ғылымның негізгі міндеті саналады. Әрбір тілдің сөздік құрамындағы сөздер сол халықтың ұзақ тарихының, саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани өмірінің, тұрмыс-тіршілігінің, шаруашылығының куәсі. Әдет-ғұрып, салт-сана, тамаша дәстүрлер – бәр-бәрі сөз байлығында сақталады. Зерттеу жұмысына арқау болып отырған наным-сенімдер де әр халықтың тарихынан мол мәлімет бере алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әбдікерімова Г.А., Базарбекова Н.Ш., Есболаева И.А. Қазақ халқының салт-дәстүріне қатысты тілдік бірліктерінің зерттелуі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2017. – № 4 (62). – 24 б.
- 2 Краткий словарь когнитивных терминов // Под общей редакцией Е.С. Кубряковой. – М., 1996. – 245 с.
- 3 Neisser U. *Cognitive psychology* – N.Y., 1967. – 351 p.
- 4 Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. I-бөлім – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 101 б.
- 5 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 1978. – 134 б.
- 6 Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы, 1995. – 64 б.
- 7 Реформатский А.А. Введение к языковедению. – М., 1967. – 99 б.
- 8 Қордабаев Т.Р. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Мектеп, 1983. – 232 б.
- 9 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 2001. – 126 б.
- 10 Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.
- 11 Айдаров Ф. Көне түркі жазба ескерткіштері тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 180 б.
- 12 Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Мектеп, 1996. – 82 б.

МРНТИ 16.21.49

¹ Ж.С. Иманкулова

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ПРАГМАТИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақала прагматика терминінің шығу тарихынан басталады. Коммуниканттар арасындағы сөз қолданысы, ақпараттың декодталуы, әр адамға бір ақпараттың әртүрлі әсер етуі ежелгі дәуірлерден адамзат баласын қызықтырды. Алғашында бұл сұрақтардың жауабын іздеген философ ғалымдар болды. Одан кейін тілшілердің де ізденісі философтардың идеяларымен тоғысты. Тіл біліміндегі ізденіс, даму, идея топтала келіп, прагматика саласын қалыптастырды. Сөйлеуші субъект пен адресаттың (тыңдаушының) өзара қарым-қатынасынан туатын мәселелердің бәрі кіретін прагматика саласына қатысты пікір білдірген отандық және шетелдік ғалымдардың тұжырымдары беріледі.

Сондай-ақ барлық тілде кездесетін прагматика құбылысы әр тілде ерекше болатыны айтылады. Ал әр ұлттың өзіне ғана тән ерекшеліктерді фразеологизмдер прагматикасынан анық, жан-жақты айқындауға болады. Көне дәуірлердің күмбірі, сан ғасырлық мәдениет пен өркениет іздері сақталған фразеологизмдер прагматикасы – адамға сөз арқылы әсер ету, ықпал жасаудың озық, теңдессіз үлгісі саналады. Фразеологизмдердің астарындағы эмоционалды-экспрессивті және эмоционалды-эстетикалық, бағалаушылық т.б. прагматика түрлерін ажырата зерттеу олардың әсер ету, иландыру күшін, реңкін, бояуын айқын бағалауға жол ашары анық.

Түйін сөздер: фразеологизм, прагматика, қазақ тілі, коммуникация, контекст

Ж.С. Иманкулова¹

¹Казакский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТЬ ПРАГМАТИКИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Аннотация

Статья начинается с истории термина прагматика. Использование речи, расшифровка информации, различные влияния информации на каждого человека по разному привлекали внимание человечества с древних времен. Сначала философы искали ответы на эти вопросы. Со временем поиск лингвистов сопровождался идеями философов. Поиски, развитие, идея лингвистического образования сформировали сферу прагматики. В статье можно ознакомиться с выводами отечественных и зарубежных ученых о прагматике.

Также говорится, что феномен прагматизма на каждом языке уникален. И можно определить особенности каждой нации в прагматическом смысле фразеологизмов. Прагматика фразеологизмов древних эпох, многовековая культура и следы цивилизаций являются идеальным и ценным примером влияния на человека. Изучая эмоционально-выразительных и эмоционально-эстетических, оценочных и других различных типов прагматики фразеологизмов можно легко оценить их влияние на воздействие, на воображение и т.д.

Ключевые слова: фразеологизм, прагматика, казахский язык, коммуникация, контекст

Zh.S. Imankulova¹

¹Kazakh National pedagogical university named after Abay,
Almaty, Kazakhstan

PECULIARITY OF PRAGMATICS OF PHRASEOLOGISMS

Abstract

The article begins with the history of the term pragmatics. The use of speech, the interpretation of information, various influences of information on each person on differently attracted the attention of mankind from ancient times. At first philosophers search for answers to these questions. Over time, the search for linguists was accompanied by ideas of philosophers. The search, development and the idea of linguistic education have formed the realm of pragmatics. It is possible to get acquainted with the conclusions of domestic and foreign scientists about pragmatics.

It is also said that the phenomenon of pragmatism in each language is unique. And you can determine the characteristics of each nation in a pragmatic sense of phraseology. Pragmatics of phraseological units of ancient epochs, centuries-old culture and traces of civilizations are an ideal and valuable example of influence on man. Studying emotionally expressive and emotional-aesthetic, evaluative and other various types of pragmatics of phraseological units, one can easily assess their influence on the effect, on the imagination and etc.

Key words: phraseology, pragmatics, kazakh language, communication, context

Кез-келген қарапайым сөзді қолдану үшін адамның ойлау жүйесінде бір секунд уақыт аралығында көптеген күрделі әрекеттер жасалынады. Бұл үдеріс автоматты түрде, өздігінен болып жатқандай әсер қалдырады. Тіпті сөйлеу сұраққа құрыла ма, баяндау ма, таң қалу ма қайсысы болсын қас-қағым сәтте тыңдаушыға айтылып, қарсы жауап та сол мезетте қайтарылады.

Адресант пен адресаттың арасындағы сөз қолданысы, ақпараттың декодталуы, әр адамға бір ақпараттың әртүрлі әсер етуі ежелгі дәуірлерден адамзат баласын қызықтырды. Алғашында бұл сұрақтардың жауабын іздеген философ-ғалымдар болды. Одан кейін тілшілердің де ізденісі философтардың идеяларымен тоғысты. Тіл біліміндегі ізденіс, даму, идея топтала келіп, прагматика саласын қалыптастырды.

«Прагматика (грек, pragma, ілік септікте pragmatosis, әрекет) – семантика мен тіл біліміндегі тілдік таңбалардың қызметін зерттейтін саласы. ...Лингвистикалық прагматиканың қызметі нақты емес, оған сөйлеуші субъект пен адресаттың (тыңдаушының) өзара қарым-қатынасынан туатын мәселелердің бәрі кіреді. Сөйлесушілердің қарым-қатынасы үстінде тілдің қолданылуы мен прагматикалық қызметін біріктіре отырып, прагматика риторика, стилистика, сөйлеу теориясы мен типологиясы, стильдердің қарым-қатынастық және функционалдық теориялары, социолингвистика, психолингвистика т.б. көптеген салаларға қатысты проблемаларды қамтиды» [1; 253].

Прагматика терминін ХХ ғ. 30 жылдарында семиотиканың бір бөлімі түрінде [Чарльз Моррис](#) енгізген. Тілші ғалым семиотикада таңбалардың объектіге қатынасын – [семантика](#), таңбалардың өзара қарым-қатынасын – синтактика және сөйлеушілердің таңбалар жүйесін қолдануын зерттейтін сала – прагматика деп бөлген. Прагматиканы риториканың жалғасты ізбасары деп бағалаған Ч.Морристің айтқан сипаттамасы жалпы семиотика теориясына жеткілікті болғанымен, нақты тілдік прагматикалық зерттеулер үшін аздық етті.

Лингвистикалық зерттеулер аясында прагматиканы айқындау, анықтау Ч.С. Пирстің идеяларынан бастау алды. Тілдің толық моделін жасауда құрылым мен семантикадан бөлек, қызметі, яғни прагматикасы де қажет екені айқындалды. Бұл идеяның негізі өткен ғасырдың 60-70 жылдары қаланды. Сөйлеу актілерінің логико-философиялық жағы Дж.Остин, Дж.Р. Сёрл, З.Вендлердің еңбектерінен, мағыналардың прагматикалық теориясы П.Грайстың және референциялық прагматика теориясы Л.Линский, Р.Сёрл, П.Ф. Стросон т.б. зерттеулерінен бастау алды. Бұл ғалымдар шоғыры прагматика ұғымын тіл таңбаларын қолданушыға қатынасын және сол таңбаның адамға әсерін зерттейтін аспектіге жатқызады.

Прагматикалық мән сөзбен байланысты қызметтес, бөлінбейтін құрамы болып саналады. Прагматикаға терең талдау жасау барысында психология, социология, философия, этнография және семантика, риторика, стилистика сынды ғылым салалары арасындағы шегараны айқындау қажеттігі туындады.

«Аспект прагматического в языковом стиле в самом общем очертания имеет отношение к использованию стилистически маркированных языковых средств для достижения коммуникативных целей, а также к привлечению в стилистическом анализе более широкого спектра контекстуальных факторов, к изучению особых языковых построений (стилистических приемов) как средств повышения воздейственности речи и др. Можно без преувеличения считать, что все то, что при анализе текста квалифицируется как стилистически отмеченное, в равной мере относится и к прагматике языкового употребления. Поэтому во всем множестве исследований которые при самом широком подходе относятся к стилистике, практически невозможно найти «чисто» стилистические работы». [2;67-68]

Прагматиканың зерттеу пәні, шекаралары, оның басқа ғылымдармен тоғысуы көп талқыға алынған тақырып. Осы мәселелер туралы пікірлер Ж.Серль, И.В. Колшанский, И.П. Сусов, Т.В. Бульгина, Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова сынды зерттеушілердің еңбектерінде айтылды.

«Жалпы кеңестік тіл білімінің, соның ішінде түркі елдері тіл білімінің де, ол дәуірдегі дамуы орыс тіл білімімен тікелей байланысты болғаны белгілі. Бұл үрдіс әсіресе 50 жылдардан бастап кең қанат жая бастады. Ал өз кезегінде орыс тіл білімі батыстық, әлемдік тіл білімімен байланысып жатты. Ғылым көкжиегіне шек қоюға болмайтыны белгілі. Ғылыми идеялар бірі мен бірі байланысып, бірін-бірі байытып жатса, онан ғылым тек қана пайда көреді, табыстарға жетеді» [3, 32-33].

Орыс тіл білімі зерттеушісі Н.Д. Арутюнова: «Прагматическим принято назвать то значение, которое слово (или высказывание) приобретает в ситуации речи. ...Прагматическое значение раскрывается через синтаксис» [4; 5-7] дей келе, «Прагматика в одно и то же время и формирует синтаксические структуры и разрывает сложившиеся в языке отношения между формами слов. Прагматика – друг синтаксиса, но она враг морфологии. Она расшатывает отношения между синтаксисом и морфологией. Она вырабатывает синтаксические конструкции вне зависимости от системного значения морфологических форм и даже в известной мере вне зависимости от их лексического содержания» [4;256] деп, прагматиканың синтаксиспен тығыз байланысын атап өткен.

Жазба сөз мәдениеті немесе ауызша айту болсын, өте үлкен мән берілетін жайт – прагматика болып саналады.

Сөйлеу сөйлеу үшін жасалмайды. Сөйлеу айтылғанды орындату үшін, сендіру үшін, мақсатқа жету үшін жасалады. Адресант адресатты өзіне иландыру басты мақсат болып табылады. Бұл мақсатқа жету үшін айтушы тыңдарманның деңгейіне түсуі, не көтерілуі керек. Тілдік прагматика дегеніміз осы.

Прагматикалық ерекшелік әлемдегі барлық тілдерде бар құбылыс. Бірақ өзіндік айырмашылықтары болады. Ол айырмашылықтар әр тілдегі таным мен дүниенің тілдік бейнесінен келіп шығады. Орыс тілі мен қазақ тілін салыстырған мамандар екі тілдің прагматикасының екі түрлі екенін анықтап отыр. Мысалы, орыс тілі сияқты басқа да тілдер бар, олардың прагматикасы сөйлеушіге бағытталған. Орыс тілінің формалары сөйлеушінің бүкіл эмоциясын, жай-күйін, жағдайын жеткізу үшін өте күшті әрі әлеуетті. Қазақ тілінің прагматикасы, тыңдарманға қарай бағытталған. Яғни тыңдаушының ерекшелігіне қарай көп формалар жинақталған.

Мысалы, айт деген сөзді тыңдаушысына қарай: айт, айтшы, айтыңыз, айтыңызшы, айтсаңыз, айта бер, айта ғой, айта сал деп түрлі формада айтылады. Бұл өзгерістердің себебі қазақ танымы тілдесетін адамның санасына бейімделіп тілдесуге негізделген. Бір форма үлкен кісіге, енді бірі құрдас, жасы шамалас адамға,

тағы біреуі жас балаға, келесісі еркелеп, өзімсінетін адамға, одан ары бөгде адамға, дәрежесі жоғары адамға арналған болып кете береді. Шешендік, ұтқырлық, шеберлік, тапқырлық, таным сынды түсініктерді жинақтаған – прагматика өте күшті құрал. Сөйлеуші айтқанын орындату үшін тілдік формалардың ішіндегі сол тындап тұрған адамға қатысын таңдап алу процесі прагматика болатынын пайымдадық.

Прагматика – бүгінде қазақ тіл біліміндегі өрісін кеңге жайып келе жатқан жас саланың бірі. Прагматикаға пәнаралық нысан ретінде лингвистикалық, лингвофилософиялық, этнографиялық, социологиялық, психологиялық бағыттарда зерттеулер жүргізілуде. Контекстік семантиканың, сөйлеу актінің теориясы, мәтін лингвистикасы, референция теориясы және тағы басқа салалардың қарастыратын мүддесі бірігеді. Әр саладағы ғалымдардың идеялары, пайымдары бұл саланың қарқынды дамуына мүмкіндік береді. Қолданыс тіліндегі стиль мәселесін стилистиканың прагмастилистика саласы зерттесе, коммуникация бағытында тілдің субстанциялық-функционалдық қасиеттерін зерттеумен прагмалингвистика саласы шұғылданады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде де прагмалингвистика саласында зерттеу жасаған З.Ш. Ерназарованың «Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагмалингвистикалық негіздері», С.С. Исакованың «Қазақ терминтанымның когнитивтік-прагматикалық аспектісі», Е.Б. Тяжинаның «Одағайлардың прагматикалық қолданысы» сынды диссертацияларды ерекше атауға болады. Сондай-ақ Ф.З. Жақсыбаева, Д.Б. Бекзат, М.К. Мурзағалиева, Н.Е. Савчиц және т.б. ғалымдар прагматика саласын әр қырынан зерттеулер жасаған.

Қазақ зерттеушілері тарапынан прагматикаға «Прагматика – стилистиканы қалыптастырушы анықтаушы тіл аспектісі. Прагматиканың негізінде сөйлеу жағдаяты мен конвенциялық ережелердің шарттарын есепке ала отырып, жүзеге асатын әрекет, екі жақты әрекет жатыр» [5; 22], «Лингвистикалық прагматика «таңба мен пайдаланушының» барлық қырын зерттеумен айналысатындықтан, оның зерттеу пәніне сөйлеу объектісімен (сөйлеуші, адресант) байланысты, адресатпен (реципиент, қабылдаушы) қарым-қатынас ситуацияларындағы, коммуникацияларындағы өзара байланыстары тәрізді көптеген мәселелер жатады» деген анықтамалар берілген. [6; 110]

Әр ұлттың өзіне ғана тән ерекшеліктерін фразеологизмдер прагматикасынан айқындауға болады. Көне дәуірлердің күмбірі, сан ғасырлық мәдениет пен өркениет іздері сақталған фразеологизмдер прагматикасы – адамға сөз арқылы әсер ету, ықпал жасаудың озық, теңдессіз үлгісі саналады. «Қазақ тілі ұлт болмысының өзіндік ерекшеліктерін танытатын бейнелі тіркестерге өте бай. Ұлттың менталдық өрісінің ауқымы мен көркемдік ойлау қабаттарын және қазақ тілінің есепсіз тіл қуатының молдығын білу үшін ұлт тіліндегі фразеологизмдерге жүгінген жөн» [7; 9].

Қай тілдің болмасын айшықты, мәнерлі, образды, тарихы терең бай саласы фразеологизмдер туралы «Фразеологизмдер – тіліміздің бөлінбес бір бөлшегі. Өзінің көнелену жағынан да, тұлға, мағына тұрақтылығы жағынан да, стиль жағынан да оларға тән ерекшеліктері бар» [8; 589] дей келе, академик І.Кеңесбаев фразеологизмдердің тұтастық, тұрақтылық, тиянақтылық қасиеттерін жан-жақты дәлелдеген. 1977 жарық көрген «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты тұңғыш іргелі еңбектен кейін қазақ тілі фразеологиясын зерттеу қарқыны бәсеңдеген жоқ. Бұған жарық көрген көптеген монографиялар, диссертациялар мен мақалалар дәлел бола алады. және оны келесі себептермен түсіндіруге болады. Қазіргі таңда қазақ тілінің бай фразеологиялық қоры әртүрлі деңгейдегі сөздіктер, түсіндірмелі сөздіктерде жинақталып, жарыққа шығарылған.

Көрнекті ғалым Н.Уәли жоғарыдағы ойды жалғастыра «Фразеологизмге мынадай анықтама беруге болады: құрылым – құрылысы тұрақты әрі тиянақты, сыңарлары біртұтас мағынаны білдіретін және дара тұлғаланатын, сондай-ақ тұтас күйінде өзге де сөздермен тіркеске түсе алатын, форма жағынан синтаксистік единица (сөз тіркесі, сөйлем), мазмұн жағынан лексикалық единица (сөз) түріндегі тілдің мағыналық бірлігін фразеологизм деп атаймыз» деген анықтама берген [9; 5].

«Фразеологические единицы, отражая в своей семантике длительный процесс развития культуры народа, фиксируют и передают из поколения в поколение культурные установки, стереотипы, эталоны и архетипы. Система образов, закрепленных во фразеологическом составе языка, служит «нишей» для кумуляции мировидения и так или иначе связана с материальной, социальной или духовной культурой данной языковой общности и может свидетельствовать о ее культурно-национальном опыте и традициях... Проблематика национально-культурного своеобразия фразеологической системы языка в настоящее время является предметом исследования многих лингвистов. Повышенное внимание к данной теме обусловлено общим всплеском интереса к проблеме «Язык и культура» [10;3] деген тұжырым да фразеологизмдердің ұлттық-мәдени мазмұнының терең екенін айқындайды.

Сөз өнерін барлық өнерден жоғары бағалап, «бас кеспек болса да тіл кеспек жоқ» деп білген дана халқымыз әр сөзді ойланып барып қолданған. Сөздің күшін, әсерін «тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» деген нақылмен жеткізген.

Тіліміздегі шұрайлы, суретті, экспрессивті тұрақты тіркестерді қолданудың да орны мен жүйесі сақталған. «Фразеологиялық құрылымдардың қалыптасуы үш түрлі прагматикалық фактордың (сөйлеуші, тыңдаушы, сөйлеу жағдаяты) біреуіне негізделеді. Фразеологиялық құрылымдар иландырушы, нақтылаушы, қарсылық білдіруші, бағалаушы, бұйырушы мақсаттарда жұмсалады» [5; 226].

Фразеологизмдер прагматикасын сөз еткенде алдымен адамның жынысына қатысты екшелген оралымдардың көптігін айта кету керек.

«Ат жалын тартып мінгені осы еді, Құдайбердінің, Құлыншақ бір еркелікке ренжімес, көтерер» деп мен жібергенім рас» (М.Әуезов «Абай жолы», 1-ші кітап, 170 б.) Жазушы қолданған ат жалын тартып міну фразеологизмі ұл баланың өсіп, атқа өзі міне алатын жасқа жеткенін сипаттап тұр. Бұл арада кейіпкердің есімі айтылмайтын болса да, оқырман ұл бала туралы сөз болып жатқанын түсіне алады. Ал қыз баланың жас мөлшерін межелеуде бұл фразеологизм қолданылмайды. Сол сияқты мұрты тебіндеу; мұртына ұстара тию; сақалы шығып жат болу; самайын қырау шалу; көк сақал, ақ сақал, кескін-келбетті сипаттайтын жауырыны күректей, күзен бел сынды фразеологизмдер тек ер адамдарға қарата айтылады.

Бой жетті, ақ саусақ, сары қарын, ақ жаулық, көргеннің көзі тойғандай; киіктің асығындай; он төртінде туған айдай; сағағынан үзілген; оймақ ауыз, ай десе аузы, күн десе көзі бар сынды т.б. тіркестер тек әйел затына қатысты.

Фразеологизмдер прагматикасында адресант адресаттың жасы мен жынысына, қоғамдағы дәрежесіне, қызметіне байланысты қолданылады.

М.Әуезовтің "Абай жолында" өзінен төмендерге зорлық көрсетпек болған өктем күш иесіне Абай қарсы келіп: – *Әй, Ырғызбай, мынау елді көрдің зой... Өліспей беріспейді. Мен солай ем дедім. Тек соқтығып көр, арындаған Ырғызбай артың ашылады. Басыңа қызыл тақия киіп, бөксеңе шақпақ таңба соқтырып қайтасың. Осылай студі мен бұйырамын, мынау айыпсыз жылаулар болған жұртыма... Тек қазір кейін қайт та, үш кісі жіберіп сөзге кел, – деді.*

Өліспей беріспеу – тұрақты тіркесін қолданудан-ақ коммуниканттардың бір-бірінен алшақ адамдар екенінен хабар береді. Бұлай өктем сөйлеу қарым-қатынасқа түсушілердің қоғамдағы орны жағынан да тең келетінін, не сөйлеушінің жоғары екенін ұғынуға болады.

Сондай-ақ фразеологизмдер прагматикасы сөйлеуші тілінің эмоционалды-бағалауыштық сипатын ашуға бағытталады.

«Кіруін ұрланып кірсек те, көңілді көкке көтеріп, қып еткен сыбдырға жаңғырығып тұрған нұға кіргесін, айғайламасқа дәтіміз шыдасын ба! Керексіз жерде-ақ сақылдап күліп, қарға адым жерден айғайлап сөйлестік. Жидек бізді сүйрей жөнелді» (Ғ.Мүсірепов, «Таңдамалы шығармалар», 69 б.).

Мақтан, өсу – адамның әлеуметтік жағдайының өзгеруі деген семантикалық топқа Г.Смағұлова: «Мұрнын көкке көтеру, шүйіру (*ешкімді жақтырмау*)», танауын көкке көтеру, ұртын көтеру» [7;20] сынды фразеологизмдерді жатқызған. Бұл тіркестердің негізі – көкке көтеру. Ал мұрт, танау, ұрт болып дене белгілері өзгеріп отырғанмен *көкке көтеру* тіркесінің мағынасы – өсу, еселену, көтерілу. Ал жазушының қолданысындағы көкке көтеру көңіл сөзімен тіркескенде жаңа мағына туындап, адамның эмоциясын, көтеріңкі-көңіл күйін танытады.

Ғалым Н.Уәли: «Белгілі бір мақсатты көздеп, нормадан ауытқуды прагматикалық ауытқу деп атаймыз», – деген ой айтса, [11, 108] мақсатты ауытқулар туралы өзінің зерттеу еңбегінде көптеген мысалдар келтірген профессор Г.Қосымова: «Тіркес құрамындағы компоненттердің біреуі немесе бірнешеуі басқа сөзбен ауысып қолданылғанда, фразеологизмнің өз бойында бар бұрынғы бейнелі мағынасына жаңа мән қосылып, тіркес мағынасы кеңейеді» деген тұжырым жасаған [12, 40].

Сондай-ақ *қарға адым жер* фразеологизмі жақын аралықты білдірсе, *қарға адым жерден айғайлай сөйлесу* сол шат-шадыман, көкке көтерілген көңіл-күйдің қаншалықты жоғары болғанына бағалауыштық қызмет атқарып тұр. Фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивті, бағалауыштық прагматикасы туралы Г.Қосымова: «тіркестерде адамның түр-тұрпатын, ішкі дүниесін, затты, құбылысты ерекше түрлендіріп, жұтындырып, құлпыртып бейнелейтін бөлекше қуат-нәр болады», фразеологизмдер эпитеттерден, метафоралық тіркестерден, теңеулерден жасалатынын айтады және мұндай фразеологизмдер көркемдік-эстетикалық ләззат сыйлап, санаға терең әсер етіп, көңіл-күйді құбылтады деп айқындаған. Сонымен қатар тұрақты тіркестердегі астарлы мағына мен орасан зор прагматика кімді болсын бей-жай қалдырмайтындығын ашып көрсетеді [12,28].

Фразеологизмдердің ауызекі тіл және кітаби тілде қолданылуында да айырмашылық барына ғалымдар назар салып, тұжырымдар айтқан. Бұлай жіктеудің негізгі себептерін ғалым Н.Уәли: «Сөйлеу тіліне

тән тілдік құралдар (фразеологизмдер) бейтарап элементтерге қарағанда экспрессиялы, ал кітаби тіл элементтеріне қарағанда мазмұны жағынан бәсеңдеу көрінеді. Мысалы, *бала* (бейтарап), *жасөспірім*, *жеткіншек* (кітаби), *ер қара* (сөйлеу тілі). Мысалы, сөйлеу тілінде "баланы" елеусіздеу түрде айтқысы келсе, *қара борбай*, *қара домалақ* дейді. Бұларды әдеби қарапайым фразеологизмдер деп атауға болады. Бұдан әрі қарай осы ұғымды білдіретін сөздерді горизонталь бойымен тізе берсек, оның бейәдеби қарапайым атаулары басталады. Мысалы: *қара сирақ*, *боқмұрын*, *баллар*, *балдар*. Мұндай атаулар әдеби тіл аймағынан алшақтай түскен сайын экспрессиялық реңкі күшті, мазмұны дөрекілеу сезіледі немесе дыбыстық, тұлғалық жақтан "жарым-жандау" болып келеді» [9; 73-74] деген ғалым фразеологизмдерді кітаби тіл, сөйлеу тілі фразеологизмдері деп екіге бөлудің қажеттігін айтып өтеді.

Ғалымның бұлай топтастыруына негіз болып тұрған басты жайттың бірі – прагматика деуге болады. Фразеологизмдердің астарындағы эмоционалды-экспрессивті және эмоционалды-эстетикалық прагматиканы ажырата зерттеу олардың әсер ету, иландыру күшін, реңкін, бояуын айқын бағалауға жол ашары анық.

«Сөйлеу тілінде тұрақты тіркестердің жиі қолданылатын, прагматикалық мәні жоғары түрлері бар. Олар сөйлеуші эмоциясын жасыруы, не ашық көрсетуі үшін, бағалауыш мақсатты жеткізуі үшін қолданылады. Биыл бірдеңе көрінді. Қамсыздық түбімізге жетті ғой (М.Әуезов). Құдай берді (Ғ.Мүсірепов). Түбі керек (Т.Ахтанов). Биыл бірдеңе көрінді – сәтсіздікті берумен бірге, оған дейінгі сөйлеу жағдаятынан хабар берсе, «Құдай берді» – жолы болды, қуанышты білдіреді. Түбі керек – болашақты болжаумен байланысты қолданылады. Сөйлесім мазмұнынан прагматикалық факторлардың ізі, ықпалы айқын көрінеді» [13;53]

Тарихи мұра – тұрақты тіркестерді зерттеу, зерделеу халықтың дүниеге деген көзқарасын, рухани дүниесі мен материалдық мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін сипаттап, этностың ғалам, әлем, дүние туралы таным түсініктерді, ұлттық түпсананы жаңғыртуға жәрдемдесетіні ақиқат.

Кең көлемді ғылыми зерттеуге сұранып тұрған тақырыпқа арналған мақала негізінде фразеологизмдер прагматикасы арқылы тіліміздің ұлттық ерекшелігі жарқырай ашылатынына көзіміз жетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005. – 440 б.
- 2 Лузина Л.Г. Проблемы стилистики в лингвопрагматической интерпретации. Прагматика и семантика. – Сборник научно-аналитических обзоров. – М.: «ПИК ВИНТИ», 1991. – 179 б.
- 3 Балабекова Қ.Ш. Қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттелу тарихын жүйелеу мәселелері // Абай атындағы ҚазҰПУ, ХАБАРШЫ, «Филология ғылымдары» сериясы. – №1 (63) 2018. – 180 б.
- 4 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. – М.: «Наука», 1988. – 341 б.
- 5 Ернарарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагмалингвистикалық негіздері: Филол. ғыл. док. дис. – Алматы, 2001. – 246 б.
- 6 Исакова С.С. Қазақ терминанымы: лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері, прагматикалық қызметі. – Алматы: «Әлішер», 2007. – 159 б.
- 7 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2010. – 252 б.
- 8 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1977. – 712 бет.
- 9 Уәли Н. Фразеология жәнәтiлдiк норма» Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. – 128 б.
- 10 Абаева М.К., Умытпекова Б. Фразеологические и паремнологические единицы как трансляторы культуры // Абай атындағы ҚазҰПУ, ХАБАРШЫ «Филология ғылымдары» сериясы, №1(59)2017. – 336 б.
- 11 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: Филол. ғыл. док. дис. – Алматы, 2007. – 336 б.
- 12 Қосымова Г. Қазақ эпосындағы тұрақты сөз тіркестері. – Алматы: «Рауан», 1997. – 80 б.
- 13 Ернарарова З.Ш. Дискурс жәнә сөйлесiм мақсаты. З.К., Ернарарова З.Ш., Умирзакова З.А. Прагматический аспект дискурса: монография. – Алматы, 2017. – 160 б.

Көркем әдебиеттер:

- Әуезов М. Абай жолы. 1-ші кітап. – Алматы: «Жеті жарғы», 1997. – 319 б.
Мүсірепов Ғ. Таңдамалы шығарма лар. – Алматы: «Қазақпарат», 2012. – 1120 б.

МРНТИ 16.21.31

С.Қ. Құлманов¹, Ж.А. Қоқанова²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА ТРАНСЛИТЕРАЦИЯЛАУДА БАСШЫЛЫҚҚА АЛЫНАТЫН ҚҰЖАТТАР

Аңдатпа

Мақалада латын графикасына транслитерациялауға қатысты қолданылған (қолданылатын) негізгі құжаттарға қысқаша сипаттама берілді.

Қазіргі кезде латын графикасына транслитерациялауға қатысты жалпы халықаралық деңгейде мойындалып, әлем тілдері үшін ортақ қабылданған стандарт жоқ. Сондықтан түрлі тілдерде транслитерациялау көбінесе қандай да бір бірыңғай стандартсыз жүргізіліп келеді.

Транслитерациялау мәселесі ТМД елдерінде ХІХ ғасырдан бастап көтерілген. Қазіргі кезде латын графикасына транслитерациялау бойынша Ресейде және ТМД-ның кейбір елдерінде ГОСТ 7.79-2000 стандарты қолданылады. Бұл стандартты қабылдауға: Әзербайжан, Армения, Белоруссия, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстан мемлекеттері дауыс берген; мұнда осы стандартты қолданатын 77 тілдің тізімі берілген.

Қазірге дейін қазақ тілінен (кирилл қарпінен) басқа тілдерге (әліпбилерге) немесе басқа тілдерден (әліпбилерден) қазақ тіліне (кирилл қарпіне) транслитерациялауға қатысты басшылыққа алуға болатын ұлттық стандарт немесе қандай да бір заңды құжат қабылданбаған.

Тірек сөздер: тіл білімі, графика, құжат, жазу, транслитерациялау, транскрипциялау, термин, қағидат, стандарт, ұлттық әліпби

Кулманов С.Қ.¹, Коканова Ж.А.²

¹ Институт языкознания им. А.Байтұрсынова,
г. Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ДОКУМЕНТЫ, ПРИНЯТЫЕ К РУКОВОДСТВУ ПРИ ТРАНСЛИТЕРАЦИИ НА ЛАТИНСКУЮ ГРАФИКУ

Аннотация

В статье дается короткое описание документам, которые использовались (используется) при транслитерации на латинскую графику.

В настоящее время не существует единый стандарт по транслитерации на латинскую графику, общий для всех языков мира и признан на международном уровне. Поэтому на различных языках транслитерация в основном ведется без каких-либо единого стандарта.

Вопросы транслитерации в странах СНГ поднимались с ХІХ в. В настоящее время в России и некоторых странах СНГ используется стандарт ГОСТ 7.79-2000 по транслитерации на латинскую графику, за принятие которого проголосовали: Азербайджан, Армения, Белоруссия, Казахстан, Кыргызстан, Россия, Таджикистан, Туркменстан, Узбекистан; здесь указан список 77 языков, которые используют этот стандарт.

До сих пор не принят национальный стандарт или какой-нибудь юридический документ, который можно руководствоваться при транслитерации с казахского языка (с кириллицы) на другие языки (алфавиты) или с других языков (алфавитов) на казахский (на кириллицу).

Ключевые слова: языкознание, графика, документ, письменность, транслитерация, транскрипция, термин, принцип, стандарт, национальный алфавит

S.K. Kulmanov¹, Zh.A. Kokanova²

¹*Institute of Linguistics named after A. Baytursynov,
Almaty, Kazakhstan*

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

¹*Institute of Linguistics named after A. Baytursynov,
Almaty, Kazakhstan*

GUIDED DOCUMENTS ON THE TRANSLITERATION TO LATIN SCRIPT

Annotation

The article contains a short description of the following documents used for transliteration into Latin script.

At present, there is no single standard for transliteration into Latin script, common to all languages of the world and recognized internationally. Therefore, in different languages, transliteration is basically done without any single standard.

Issues of transliteration in the CIS countries were raised from the XIX century. Currently in Russia and some CIS countries the standard ГОСТ 7.79-2000 (state standard) is used. For the adoption of which voted: Azerbaijan, Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan; Here is a list of 77 languages that use this standard.

Until now, there is no national standard or any legal document that can be used to translit from the Kazakh language (from Cyrillic alphabet) to other languages (alphabets) or from other languages (alphabets) into Kazakh (into Cyrillic).

Key words: linguistics, script, document, writing, transliteration, transcription, term, principle, standard, national alphabet

Әлем елдерінде онимдік атауларды, жалпы лексикалық бірліктерді латын графикасына транслитерациялауға қатысты бірнеше стандарт қолданылады. Алайда олардың ішінде жалпы халықаралық деңгейде мойындалып, әлем тілдері үшін ортақ қабылданғаны жоқ. Сондықтан, шын мәнінде, түрлі тілдерде транслитерациялау көбінесе қандай да бір бірыңғай стандартсыз жүргізіліп келеді.

Бұл мақаламызда әлем елдерінде түрлі ұйымдар әзірлеген, әртүрлі деңгейде қолданылған (қолданылатын) латын графикасына транслитерациялауға қатысты негізгі құжаттарға (стандарттарға) қысқаша сипаттама беруді мақсат еттік.

Транслитерациялаудың халықаралық ғылыми жүйесін лингвистер ХІХ ғасырдан бастап қолданып келеді. Бұл жүйе чех әліпбиіне негізделген және көптеген халықаралық стандарттар осы жүйенің негізінде жасалды.

БҰҰ-ның Географиялық атаулар бойынша сарапшылар тобы әзірлеген **БҰҰ транслитерациялау жүйесі** Монреал қаласында өткен БҰҰ-ның Географиялық атауларды стандарттау бойынша бесінші конференциясында 1987 жылы қабылданды.

BGN/PCGN 1947 жүйесі – географиялық атауларды беру үшін АҚШ-тың Географиялық атаулар бойынша комиссиясы (1944 жылы) және Ұлыбританияның Географиялық атаулар бойынша Тұрақты комитеті (1947 жылы) қабылдаған стандарт.

BS 2979:1958 Британ стандарты – Oxford University Press баспасы және Британ кітапханасы 1975 жылға дейін қолданып келген негізгі жүйе.

Америка кітапханалары және Конгресс кітапханасы қауымдастығының транслитерациялау жүйесін АҚШ, Канада және Ұлыбритания кітапханалары 1975 жылдан бастап қолданып келеді (1997 жылы жаңартылған).

ИСО 9-1995 (Transliteration of Slavic Cyrillic characters into Latin characters) – Стандарттау бойынша халықаралық ұйым қабылдаған қолданыстағы стандарт. Бұл стандартқа сәйкес кирилл әліпбиінің бір әрпіне латын әліпбиінің бір әрпі сәйкес келеді. Бұл стандарт қазіргі кездегі кез келген тілдегі кирилл қарпіндегі кез келген мәтінді латын қарпіне транслитерациялауға, одан кейін транслитерациясы бойынша түпнұсқаны қалпына келтіруге мүмкіндік береді [1].

1-кесте. ИСО 9-1995 стандартының транслитерациялау үлгісі

№	Кирилл қарпі	Латын қарпі	№	Кирилл қарпі	Латын қарпі
1	а	a	18	р	r
2	б	b	19	с	s
3	в	v	20	т	t
4	г	g	21	у	u
5	д	d	22	ф	f
6	е	e	23	х	h
7	ё	ë	24	ц	c
8	ж	ž	25	ч	č
9	з	z	26	ш	š
10	и	i	27	щ	ṣ̌
11	й	j	28	ъ	"
12	к	k	29	ы	y
13	л	l	30	ь	'
14	м	m	31	э	è
15	н	n	32	ю	û
16	о	o	33	я	â
17	п	p			

Транслитерациялау мәселесі қазіргі ТМД елдерінде XIX ғасырдан бастап көтеріліп келеді. Мысалы, шығыс славян тілдерінің жазуына арналған латын графикасының алғашқы қолданысы XVI-XVIII ғасырларда Литва Ұлы князьдығының құжаттары мен Посполита сөзінде кездеседі. XVII ғасырда Мәскеу мемлекетінде орыс тіліндегі қысқа жазбаларды латын әліпбиінің әріптерімен жазу сәнге айналды. Әсіресе бұл 1680-1690-жылдары кең таралды.

XIX-XX ғасырдың бірінші жартысында латын қарпі **белорус** сөзін жазу үшін қолданылды. Ал **украин** тілі үшін XIX-XX ғасырларда 1834 жылы Иосиф Лозинский «польша тіліне бейімдеген» және 1859 жылы чех слависті Йозеф Иречек «чех тіліне бейімдеген» латын қарпі қолданылды.

Ал орыс сөзін жазуға бейімделген латын әліпбиінің, яғни **орыс латын қарпінің** тарихы да XIX ғасырдың орта шенінен бастау алады. Мысалы, 1833 жылы Мәскеуде белгісіз автордың «Новыя усовершенствованныя литеры русскаго алфавита» («Опыт vedenія novыh russkih liter») атты кітапшасы табылды. Онда автор төмендегі орыс әліпбиін ұсынады: Aa, Bb, Cc (цэ), Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj (жэ), Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Zz, Чч, Шш, Ыы, Юю, Яя.

1842 жылы К.М. Кодинский «Упрощение русской грамматики» кітабында орыс тіліне арналған латын әліппесін ұсынды. Осы автор 1857 жылы «Преобразование и упрощение русского правописания» атты кітап шығарып, латын қарпін қолдануға тағы да ұсыныс жасайды. К.М. Кодинский ұсынған әліпби румын, венгер және француз латын қарпінен тұрды: Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Üü, Vv, Xx, Yy, Zz.

Ал 1862 жылы Юлиан Котковский атты біреу өзінің кітапшасында барлық славян тілділерге польша әліпбиін пайдалану қажеттігін айтса, 1871 жылы Засядько латын жобасын ұсынды.

Латын қарпін қолдану мәселесі Кеңес одағы құрылған алғашқы жылдары да күн тәртібінде тұрды. Мысалы, 1919 жылы Халық атқару комиссариатының Ғылым бөлімінде Кеңес одағының құрамына енетін барлық халықтың жазуын латын қарпіне көшіру қажет екендігі айтылды. Сөйтіп 1920-1930-жылдары орыс халқынан басқа халықтардың әліпбиін латындандыру жаппай қолға алынды.

1929 жылы РСФСР Халық ағарту комиссариаты орыс әліпбиінің өзін латындандыру мәселесі жөнінде комиссия түзді. Бұл комиссияға профессор Н.Ф. Яковлев жетекшілік жасады, құрамына лингвистер, кітаптанушылар, инженер-полиграфтар енді: А.М. Сухотин, Л.И. Жирков (Н.Ф. Яковлевпен бірге әліпби жасаған), А.М. Пешковский, Н.М. Каринский, С.И. Абакумов, В.И. Лыткин (хатшы, коми халқынан шыққан алғашқы лингвист) және т.б. Барлығы 13 адамнан тұрды. Комиссия өз жұмысын 1930 жылдың қаңтарында аяқтады. Қорытынды құжатта (А.М. Пешковскийден басқалары қол қойған) орыс латын қарпінің бір-бірінен аздап айырмашылығы бар үш нұсқасы ұсынылды. Комиссия отырысының хаттамасында: «Переход в ближайшее время русских на единый интернациональный алфавит на латинской основе – неизбежен» деген қаулы қабылданды [2].

Аталған үш нұсқаның мынадай ерекшеліктері болды: 1) диакритикалық белгілердің болмауы; 2) баспаханалар қолданатын латын таңбаларын барынша пайдалану; 3) «жаңа түркі әліпбиін» негізге алу.

Алайда 1930 жылы 25 қаңтарда Сталин төрағалық еткен ЦК ВКП(б) Политбюро Ғылыми, ғылыми-көркем және мұрағат мекемелерінің бас басқармасына (Главнаука) орыс әліпбиін латындандыру туралы мәселені тоқтатуға тапсырма берді [3].

Енді Кеңес одағы тұсында транслитерациялауға қатысты қолданылған және қазірге дейін қолданылатын стандарттардың құрылымы мен мазмұнына қысқаша тоқталайық.

ГОСТ 16876-71 стандартын КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Геодезия және картография бас басқармасы әзірледі. Бұл – диакритикалық таңбалар қолданылған бірден-бір стандарт. 1978 жылы бұл стандартты Экономикалық өзара көмек кеңесі (Совет экономической взаимопомощи – СЭВ) қабылдады және СТ СЭВ 1362 болып белгіленді [4]. Бұл стандарт 1973 және 1980 жылы жаңартылды. Алайда бұл стандарт қазіргі кезде қолданылмайды, 2002 жылы жарияланып енгізілген ГОСТ 7.79 (ISO 9:1995) стандартымен ауыстырылған.

ГОСТ 7.79-2000 стандарты ISO 9:1995 стандартына бейімделіп әзірленген, Ресейде және ТМД-ның кейбір елдерінде қолданылады [5]. Бұл мемлекетаралық стандарт 2000 жылы Минск қаласында қабылданған.

Бұл мемлекетаралық стандартты Ресей ғылым академиясы Бүкілресейлік ғылыми және техникалық ақпарат институты және Ресей Федерациясының Ғылым және технология министрлігі, ТК 191 «Ғылыми-техникалық ақпарат, кітапхана және баспа ісі» Стандарттау жөніндегі техникалық комитеті әзірлеп, Ресей Мемлекеттік стандарты енгізген. Стандарттау, метрология және сертификаттау бойынша мемлекетаралық кеңес қабылдаған (Техникалық ханшылықтың 2000 жылғы 22 маусымдағы №17 есебі).

Бұл стандартты қабылдауға дауыс берген мемлекеттер: Әзербайжан Республикасы (Азгосстандарт), Армения Республикасы (Армгосстандарт), Беларусь Республикасы (Беларусь Республикасының Мемлекеттік стандарты), Қазақстан Республикасы (Қазақстан Республикасының Мемлекеттік стандарты), Қырғыз Республикасы (Қырғызстандарт), Ресей Федерациясы (Ресей Мемлекеттік стандарты), Тәжікстан Республикасы (Тәжікстандарт), Түркіменстан Республикасы (Түркіменстандарт), Өзбекстан Республикасы (Өзбек стандарт).

Бұл мемлекетаралық стандарт 2002 жылғы 1 шілдеде енгізілді.

Бұл мемлекетаралық стандарт кирилл әліпбиіндегі жекелеген әріптерді, сөздерді, сөйлемдерді, мәтіндерді латын әліпбиінің құралдарымен транслитерациялау қағидаттарын белгілейді. Осы стандарттың қағидаттарына сәйкес кирилл әліпбиіндегі мәтіндерді латын қарпімен бірдей беруді қамтамасыз ететін барлық жерде қолданылады және кирилл жазуларындағы мәтінді алгоритмдік жолмен қалпына келтіру, атап айтқанда, құжаттарды компьютерлік желілер арқылы беру кезінде қолданылады.

Бұл мемлекетаралық стандартта кирилл қарпімен жазылған сөздердің дыбыстық бейнесін латын әріптерімен беру қағидаты қарастырылмайды. Сонымен қатар карталардағы ұлттық географиялық атауларды беру қағидаты тиісті картографиялық қызметтердің басшылыққа алатын құжаттарымен анықталады.

Бұл мемлекетаралық стандартта төмендегідей ұғымдар қолданылады: «**транслитерациялау**: бір жазу жүйесінің әрбір графикалық элементі (таңбасы) басқа жазу жүйесінің бір ғана графикалық элементімен берілетін (ауыстырылатын) жазу жүйесін конверсиялау»; «**қатаң транслитерациялау**: бастапқы мәтіннің бір әрпін басқа жазу жүйесінің бір ғана әрпімен ауыстыру»; «**бәсең транслитерациялау**: бастапқы мәтіннің бірнеше әрпін басқа әліпбидің екі немесе одан да көп әріптерімен ауыстыру»; «**кеңейтілген транслитерациялау**: бастапқы мәтіннің бірнеше әріп тіркестерін ерекше түрде беру»; «**базалық (негізгі) әліпби**: белгілі бір типтегі әліпбиіге негізделген жазу жүйелерінің көпшілігі пайдаланатын әріптерден ғана тұратын әліпби» [5].

Бұл мемлекетаралық стандартта базалық латын әліпбиі негізінде ГОСТ 27465-87 стандартымен [6] бекітілген латын әріптерінің жиыны қабылданған.

ГОСТ 7.79-2000 стандартында кирилл әліпбиін латын әріптерімен транслитерациялаудың екі тәсілі қолданылады: А) диакритиканы қолдану; Б) әріп тіркестерін қолдану. Құжатта «А және Б жүйелерін қолдануды транслитерациялауды жүргізетін орган анықтайды және бұл құжатқа ілеспе материалдарда көрсетілуге тиіс. Бір құжатта бір ғана жүйе қолданылуға тиіс.» деп көрсетілді. Мұндағы А жүйесінде диакритиканы қолдану арқылы транслитерациялау қатаң транслитерациялау, Б жүйесінде әріп тіркестерін қолдану арқылы транслитерациялау бәсең транслитерациялау саналады.

ГОСТ 7.79-2000 стандартында ескерілген мына жайттарды атап өтуге тиіспіз: «Әрбір тіл үшін транслитерациялаудың арнаулы кестесі әзірленген, сол тілдің фонетикалық және графикалық ерекше-

Қазіргі таңда қазақ тілінен (кирилл қарпінен) басқа тілдерге (әліпбилерге) немесе басқа тілдерден (әліпбилерден) қазақ тіліне (кирилл қарпіне) транслитерациялауға қатысты басшылыққа алуға болатын нақты негізгі құжат мынау деп көрсете алмаймыз. Алайда осы мәселеге тікелей қатысты болмаса да, біршама мәліметтер алуға болатын құжаттарды тізбектеп өтуге болады. Мысалы, 1957 жылғы 2 маусымда «Қазақ алфавиті мен орфографиялық ережелері» атты Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығы бекітілді. Ал 1983 жылғы 25 тамызда Жоғарғы Кеңес Президиумының Жарлығымен «Қазақ тілі орфографиясының қағидалары» атты жаңа ереже бекітілді. [8]. Бұл екі құжаттың айырмашылығы: 1957 жылғы «Қазақ алфавиті мен орфографиялық ережелері» 9 бөлімнен, 51 параграфтан, ал 1983 жылғы «Қазақ тілі орфографиясының қағидалары» толықтырылуына байланысты 12 бөлімнен, 129 параграфтан тұрды.

1988 жылы профессор Т.Жанұзақовтың авторлығымен шыққан «Қазақ есімдері. Казахские имена» атты анықтамалық сөздікті Қазақстан Ғылым академиясы Тіл білімі институтының Ғылыми кеңесі мақұлдап ұсынып, Қазақстан Республикасы Юстиция министрлігінің коллегиясы (1986 жылғы 18 желтоқсан) толық қолдады. Бұл анықтамалық сөздікте «Кісі аттарының жазылуымен байланысты ережелер», «Кісі аттары мен фамилиялардағы қосымшалардың жазылуы» және «Қазақ есімдерін орысша транскрипциялаудың принциптері» атты ереже-нұсқау берілді [9].

«Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 2 сәуірдегі №2923 Жарлығы шығып [10], бұл Жарлыққа Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 4 ақпандағы № 265 Жарлығымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілді [11].

Осы мәселеге қатысты «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» 1997 жылғы 11 шілдедегі № 151-І Қазақстан Республикасының Заңының 19-бабында: «Елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың, сондай-ақ басқа да физика-географиялық объектілердің дәстүрлі, тарихи қалыптасқан қазақша атаулары басқа тілдерде транслитерация (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ) ережелеріне сәйкес берілуге тиіс» делінген [12, 7].

Бұдан кейін 2002 жылы Қазақстан Республикасындағы қазақша географиялық атауларды орыс тілінде және орысша географиялық атауларды қазақ тілінде беру туралы нұсқаулық ҚР БҒМ География институтымен, ҚР БҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтымен, Қазақстан Республикасы Жер ресурстарын басқару агенттігімен келісіліп, Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Мемлекеттік ономастикалық комиссия бекітті.

Бұл Нұсқаулық Қазақстан Республикасының барлық министрліктеріне, ведомстволарына және мекемелеріне міндетті деп көрсетілді.

Нұсқаулықта транслитерациялау мәселесі кирилл қарпіне қатысты болғандықтан, оның мазмұнына қысқаша тоқталуды жөн көрдік.

«Шығу тегі қазақша атаулар орыс тіліне қазақ тілінің орфографиялық ережелерімен бекітілген, қазіргі қазақ жазуымен транслитерацияланады.»

«Қазақстан Республикасы аудамағындағы орысша атаулар орыс тіліндегі дұрыс жазылуы бойынша беріледі және қазақ тіліне толықтай транслитерацияланады.»

«Қазақстанның басқа тілдеріндегі атаулары, әдетте, қазақ тілінде жазылуымен және айтылуымен беріледі, алайда қазақ емес (өзбек, ұйғыр және т.б.) ұлттар көп орналасқан аудандарда осы ұлыстардың тілдерінде беруге рұқсат етіледі.»

«Қазақша географиялық атауларды орыс тіліне бергенде **в,ё,ф,х,һ,ц,ч,ъ,ь,э** әріптері кірме сөздерде ғана кездеседі және осылайша беріледі».

«**ә** негізінен топонимдердің бірінші буынында кездеседі және **а** әрпімен беріледі».

«**о** және **ө** топонимдердің бірінші буынында ғана кездеседі және **о** әрпімен беріледі».

«**ұ** және **ү** негізінен топонимдердің бірінші буынында кездеседі және **у** әрпімен беріледі».

«**і** әрпі **и** және топонимдердің аяғындағы **д** және **т** дауыссыздарынан кейін **ы** әрпімен беріледі».

«**ң** әрпі **н** әрпімен беріледі.»

«**ғ** және **қ** әріптері **г** және **к** әріптерімен беріледі»

«Ескерту: Қазақ деген сөзде және осы сөзден туындаған атауларда екінші буындағы **қ** әрпі **х** әрпімен беріледі».

«Қазақстан Республикасындағы орыс тіліндегі географиялық объектілердің атаулары қазақ тіліне орыс тіліндегі жазылу ережелері сақтала отырып, толықтай транслитерацияланады».

«Алайда Қазақстанда дәстүрлі түрде қалыптасқан кейбір орысша географиялық атаулар қазақ тіліне қалыптасуы бойынша беріледі: Москва–Мәскеу, Петропавловск–Петропавл, Семипалатинск–Семей, Уральск–Орал, Усть-Каменогорск–Өскемен, Россия–Ресей және т.б.».

«Орыс тілінде сызықша (дефис) арқылы жазылатын атаулар қазақ тілінде сызықша (дефис) беріледі.»

«Шетелдік жалқы географиялық атаулар қазақ тілінде мемлекеттік тілде қабылдануы бойынша жазылады: Азербайжан–Әзербайжан, Афганистан–Ауғанстан, Греция–Грекия, Индия–Үндістан, Қытай–Қытай Монғолия–Моңғолия Турция–Түркия және т.б. [13].

Ресми түрде бекітілмегендіктен, заңдық күші болмаса да, транслитерациялауға қатысты «жанама» құжаттың бірі ретінде «Қазақстан Республикасындағы ұлты қазақ азаматтардың аты-жөнін реттеу тұжырымдамасының» жобасын атап өтуді жөн көрдік. Аталған Тұжырымдаманың «Ат қою тәртібі мен аты-жөнінің дұрыс жазылуын реттеу» бөлімінде «Аталған ұстанымдар бойынша өзгертілген, реттелген қазақ азаматтарының аты-жөндері орыс, ағылшын, т.б. тілдерде жазылғанда қазақ мемлекеттік тілінің әдеби нормаларына сәйкестендіріліп транслитерациялануы (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.) (әріптік сәйкестігі сақталып жазылуы) қажет» делінген [14, 86].

Осындай ресми түрде бекітілмеген, транслитерациялауға қатысты «жанама» құжаттың бірі – «Қазақ азаматтары аты-жөндерінің емле ережелері жайлы нұсқаулықтың» (2014 жылы әзірленген) жобасы. Бұл жобаны А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ғалымдар кеңесі Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Мемлекеттік ономастика комиссиясына бекітуге ұсынды.

Нұсқаулық жобасының негізгі қағидаттары қысқаша мынадай: «Нұсқаулық нормативтік құқықтық акт болып табылады және қазақ азаматтарының аты-жөнін, яғни өз атын, әкесінің атын, тегін әдеби тіл нормасына, қазақ тілінің орфографиялық, кей жағдайда орфоэпиялық ережелеріне сәйкес жазуды реттейді». «Қазақ тілінде қолданысқа түскен орыс есім-фамилиялары бастапқы тұлғасын толық сақтап, орыс тілінің орфографиялық заңы бойынша жазылады.»

Нұсқаулық жобасында кісі аттарында дауысты дыбыс әріптерінің (и, у, я, ю) дыбыс тіркесі таңбаларының, біріккен тұлғалы кісі аттарының жазылуы, бас әріптердің қолданылуы, шет тілдерден енген кісі есімдерінің жазылуы, аты-жөнді жазу үлгісі берілген.

Осы орайда біз шеттілдік терминдерді (жалпы сөздік бірлікті) «латын графикасы негізінде таңбалау барысында орфографиялық норма қалыптастырып, оларды қазақ тілі қосымшаларының көмегімен түрлендіру проблемаларын түпкілікті шешу, сондай-ақ олардың қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына кереғар келетіндерін тіліміздің ішкі заңдылықтарына сәйкестендіру ережелерін әзірлеу» [15, 85] қажет деген пікірімізді қайта айта кеткенді жөн көрдік.

Әлем елдерінде қолданылған (қолданылатын) латын графикасына транслитерациялауға қатысты негізгі құжаттарға (стандарттарға) талдау жасай келе, төмендегідей тұжырымдар жасауға болады:

- латын графикасына транслитерациялауға қатысты жалпы халықаралық деңгейде мойындалып, әлем тілдері үшін ортақ қабылданған стандарт болмағандықтан, түрлі тілдерде транслитерациялау көбінесе қандай да бір бірыңғай стандартсыз жүргізіліп келеді;

- транслитерациялау мәселесі қазіргі ТМД елдерінде ХІХ ғасырдан бастап көтеріліп келеді;

- қазіргі кезде ТМД елдерінде латын графикасына транслитерациялауға қатысты ГОСТ 7.79-2000 стандарты қолданылады; бұл стандартты қабылдауға Әзербайжан, Армения, Белорусь, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстан мемлекеттері дауыс берген, мұнда осы стандартты қолданатын 77 тілдің тізімі берілген;

- қазірге дейін қазақ тілінен (кирилл қарпінен) басқа тілдерге (әліпбилерге) немесе басқа тілдерден (әліпбилерден) қазақ тіліне (кирилл қарпіне) транслитерациялауға қатысты басшылыққа алуға болатын ұлттық стандарт немесе қандай да бір заңды құжат қабылданбаған.

Латын графикасы негізіндегі қазақ ұлттық әліпбиінде онимдерді, жалпы лексикалық бірліктерді транслитерациялау барысында төмендегі іс-әрекеттер атқарылуға тиіс деп санаймыз:

- қазақ тілінің онимдерін латын графикасы негізіндегі қазақ ұлттық әліпбиінде транслитерациялаудың орфографиялық нормаларын әзірлеу;

- қазақ тіліндегі онимдерді басқа тілдердің әліпбилеріне транслитерациялаудың орфографиялық нормаларын қалыптастыру, нұсқаулығын, стандартын әзірлеу;

- шет тілдеріндегі онимдерді, жалпы лексикалық бірліктерді латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиіне транслитерациялаудың орфографиялық нормаларын қалыптастыру, нұсқаулығын, стандартын әзірлеу;

- қазақ тіліне шет тілдерінен лексикалық бірліктерді қабылдауда транслитерациялау әдісіне қарағанда транскрипциялау тәсілін қолдану мәселелеріне көңіл бөлу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Транслитерация русского алфавита латиницей <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. Қаралған күні. 20.04.2018.
- 2 *Культуры и письменности Востока*. – №6. – М., 1930.
- 3 *Русская латиница* <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. Қаралған күні. 20.04.2018.
- 4 ГОСТ 16876-71 Правила транслитерации букв кирилловского алфавита буквами латинского алфавита. Переиздание январь 1981 г. с изменениями 1 и 2, утвержденными в декабре 1973 г. и в марте 1980 г. – М.: Издательство стандартов, 1981.
- 5 ГОСТ 7.79-2000 Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом. – Минск, 2000.
- 6 ГОСТ 27465-87. Системы обработки информации. Символы. Классификация, наименование и обозначение (с Изменением № 1, Дата введения 1988-01-01, Изменение № 1 внесено изготовителем базы данных по тексту ИУС. № 5, 1990 год.
- 7 Единоросс просит Минобрнауки и РАН создать латинский алфавит русского языка // <https://regnum.ru/news/cultura/2314056.html>. Қаралған күні. 24.04.2018.
- 8 Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: «Елорда», 2000. – 525 б.
- 9 Жанұзақов Т. Қазақ есімдері. Казахские имена. – Алматы, 1988. – 488 б.
- 10 «Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 2 сәуірдегі №2923 Жарлығы.
- 11 «Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 2 сәуірдегі № 2923 Жарлығына өзгеріс енгізу туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 4 ақпандағы №265 Жарлығы.
- 12 Қазақстан Республикасындағы Тілдер туралы негізгі заң актілері // Алматы, 2004. – 40 б.
- 13 Инструкция по русской передаче казахских и казахской передаче русских географических названий Республики Казахстан. – Алматы, 2002. – 48 с.
14. Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004. – 126 б.
- 15 Құлманов С. Шет тілінен енген терминдерді транслитерациялау және транскрипциялау мәселесі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2017. – № 3 (61). – 80-86-б.

МРНТИ 16.21.37

Н.У. Сайбекова¹, А.Б. Салқынбай¹

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ӘЛІПБИІНДЕГІ ДЫБЫС ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада қарастырылған басты мәселе қазақ тіл білімінің негізін қалаған А.Байтұрсынұлы әліпбиіндегі дыбыс ерекшелігі болып табылады. Ол қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап, жаңа үлгі ұсынған реформатор. Байтұрсынұлының «Оқу құралы» (1912) – қазақша жазылған тұңғыш әліппелердің бірі. Бұл әліппе оқытудың жаңа әдістері тұрғысынан өңделіп, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды. «Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан әлі күнге дейін маңызды оқулық ретінде бағаланады. Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. «Әліпби деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліпби жақсы болмақшы», - деп жазды тұңғыш қазақ әліпбиінің негізін қалаушы А.Байтұрсынұлы. Мақалада А.Байтұрсынұлы еңбегіндегі дыбыс ерекшелігі, сөйлеу тілі мен жазба тілдің айырмашылығы қарастырылады.

Түйін сөздер: жазу, сөйлеу тілі, жазба тіл, фонема, грамматология

Н.У. Сайбекова¹, А.Б. Салкынбай²
^{1,2}Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТЬ ЗВУКА В АЛФАВИТЕ А.БАЙТУРСЫНУЛЫ

Аннотация

В статье ставится задача рассмотреть особенность звука в алфавите А.Байтұрсынұлы. А.Байтұрсынұлы является реформатором, представлявший нового образца национального алфавита в истории казахского языка. А.Байтұрсынұлы заложил основы казахского языкознания. «Оқу құралы» (1912) является одним из первым алфавитом написанной А.Байтұрсынұлы на казахском языке. Этот алфавит перерабатывался с точки зрения новых методов обучения и переиздана несколько раз до 1925 года. «Оқу құралы» оценивается как важное учебное пособие с точки зрения методологии до сих пор. «Алфавит является раем для знаков, предназначенных для основных звуков языка. Чем достаточнее ресурсы этих знаков для языка и его звуков, чем точнее совпадают со звуками, то с его помощью легко читать, писать, обучаться, удобно применять его в средствах искусства, и тем лучше будет алфавит», - писал основатель первого казахского алфавита А.Байтұрсынұлы. Особенность звука, различие письменного и разговорного языка в научных трудах А.Байтұрсынұлы рассматриваются в данной статье.

Ключевые слова: письменность, письменный язык, разговорный язык, фонема, грамматология.

N.U. Saibekova¹, A.B. Salkinbai²
^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THE SOUND PECULIARITY IN A.BAITURSYNULY'S ALPHABET

Abstract

The aim of this article is to present the sound peculiarity in A.Baitursynuly's alphabet. He is a founder of Kazakh linguistics. A.Baitursynuly is a reformer who presented new sample and national alphabet in the history of Kazakh science. Oku kuraly (1912) is one of the first alphabet written by A.Baitursynuly in Kazakh language. This alphabet was rewritten from the point of new methodologies of teaching and republished several times until 1925. A.Baitursynuly is a scientist linguist. He reformed Kazakh alphabet on the basis of Arabic script. Founder of the first Kazakh alphabet Akhmet Baitursynuly wrote «Alphabet is a paradise of signs dedicated to the basic sounds of language. Resources of these signs for language and its sounds are sufficient enough, it coincides with the sounds or with its help it will be easy to read, write and learn, if it is suitable to use in the means of art, alphabet would be better». The sound peculiarity, differences of spoken and written language given in A.Baitursynuly's works are considered in this article.

Key words: writing, spoken language, written language, phoneme, grammarology

Сөз көп мағыналы құбылыс. Таңба болса дербес өмір сүріп, өзі белгілеп тұрған затпен тікелей байланыста болмайды деген пікір де айтылады. Мысалы, «а» дыбысы дербес емес, өйткені оның әр түрлі фонетика-семантикалық жүгі болады. Сондай-ақ, дыбыстың мағынасының да өзіндік тарихы бар екен, сол мағына арқылы ол фонетикалық және лексика-семантикалық жүйеде байланыс жасайды. Сондықтан тіл элементін кездейсоқ деп тануға болмайды.

Этнограф-ғалым Леви-Стростың пікірінше, тіл-мәдениетті игерудің ең тиімді жолы әрі жүйелі мәдени құбылыстың жетілген түрі. Соған байланысты қоғамдағы ғылым, өнер, дін, басқа да қоғам сананың көріністері тілге негізделген мәдени құбылыстар [1,43].

Қазақ фонологиясында дыбыстардың бір-бірінен айырмасын іздеп, оларға сипаттама жасау тұңғыш тіл маманы А.Байтұрсынұлының зерттеулерінен басталады. А.Байтұрсынұлы қазақ фонетикасының іргелі ұғымдарын жүйелеп берді. Әрбір ұғымды қатаң терминологиялық мәнде көрсетіп, оларды арнайы атаулармен атады. Қазақ фонетика ғылымының айырым белгі терминдерін жасап, жүйелеп қалыптастырды [2, 93].

Сингармонизм тек дауыстылардың үндесуі ғана емес, сөзді құрап тұрған барлық дыбыстардың біркелкі не жуан, не жіңішке болып үндесуі екенін соңғы кездердегі зерттеулерде жиі айтылады. Оның үстіне бұл үндестік қазақтың төл сөздеріне және ертеректе енген кірме сөздерге, олардың бір буынды

түрлеріне де, көп буындыларына да тән екендігі көрсетіледі, яғни сөздің қалау таңбаланғанына қарамас-тан, ішінде жуан-жіңішке дауысты дыбыс әріптері жазылғанмен, тұтасымен не жуан, не жіңішке дыбысталуы тиіс [3, 23].

Қазақ тіліндегі сөздер сингармониялық тембріне қарай жалпы төрт түрде үндеседі: олар жуан, жіңішке, еріндік, езулік. Мысалы: замзам, даража, ғайрат, рахмат, хұрмет, хамыд, хайран секілді сөздер тұтасымен жуан айтылып, олардағы дыбыстар зәмзам, дәреже, қайрат, рақмет, құрмет, қамыд, қайран болып үндесетіндігі жуан-жіңішкелікке байланысты үндесу болса, ал еріндік-езулік дыбыстардың бір-біріне ықпалына қарай болатын гармония ерін үндестігі деп аталады.

Сөздердің жазылуы мен дыбысталу (айтылу) сазы бірдей бола бермейтіндігі и әрпімен келген сөздерге байланысты берілген мысалдардан нақты байқалады. Негізі бұл ый, ій, йу, йа, ұу, ір деген дыбыстар қосындысы (тіркесі) арқылы таңбаланады.

Мысалы: ый, ій дыбыстар қосындысына берілген мысалдар айтылуда –сыйыр, мый, тыйын, тійін, қыйсық, қыйсын, жыйын, жыймақ болса, ал жазылуда – сиыр, ми, тиын, тиін, қисық, қисын, жиын, жимақ болады. Ал, йу, йа, ұу, ір дыбыстар қосындысына берілген мысалдар айтылуда –айу, байу, тайу, ая, айаз, тайа, тайаз, тайар, ұуық, ұуыз, ұуыс, ұуак, сұу, тұуған, тұуысқан, жұуан, ірет, іретінше болса, ал жазылуда – аю, баю, ая, аяз, тая, таяз, таяр, уық, уыз, уыс, уақ, су, туған, туысқан, жуан, рет, ретінше болады [4,39].

Мұнда ауызекі тіл мен жазбаша тілдің арасындағы А.Байтұрсынұлы айтқан сәйкестік орын алады десек болады. А.Байтұрсынұлы «Жаңа мектеп» журналында 1928 жылы жарияланған «Қай әдіс жақсы?» атты мақаласында дыбыстар мен әріптер арасындағы сәйкестікке тоқталады. Дыбыстар мен әріптер арасында сәйкестік күшті болғандықтан, сөзінің жазылуы мен айтылуының арасында да сәйкестігі күшті. Ақымет дыбыстар мен әріптер арасындағы сәйкестігі күшті жазуға қазақ пен қырғыз жазуын жатқызады. Қазақ пен қырғыз жазуында дыбыс басына арналып әріп алынған, әріп таңылған дыбыстан қайда тұрса да айрылмайды дейді. Сөздері жазылғанда көбінесе-ақ сөзінің ішінде естілетін дыбысына қарай жазылады. Мысалы, орыста бір сөз дыбысына қарай жазылып, он сөз дыбысына қарамай жазылатын болса, қазақта он сөз дыбысына қарай жазылып, бір сөз ғана дыбысына қарамай жазылады. Қазақ тіліндегі емле дыбысша емлеге жататындықтан, сөздің ішіндегі дыбыстарын дұрыс айыра білу керек деген тоқтамға келеді [4, 360].

Сонымен қатар, А.Байтұрсынұлының «Тіл тағылымы» оқу құралында берілген мысалдарға тоқтала-тын болсақ, мысалдардың барлығында ауызекі тіл мен жазба тілдің арасындағы сәйкестік орын алады. Қазіргі емлемізге сәйкес сөздерді буынға бөлуде қандай сәйкессіздіктер мен сәйкестіктер орын алады деген сауалға келер болсақ, сиыр, ми, тиын, тиін, жиын, жима деген мысалдар бойынша дұрыс буынға бөліну реті: сы-йыр, мы-й, ты-йын, ті-йін, жы-йын, жы-йма деген сөздерде қазақ тілінің буынға бөлу заңдылығы бойынша екінші, үшінші буындардың еш уақытта дауысты дыбыстан басталмауы керектігін, тек дауыссыздан немесе үнді (сонор) у,й дыбыстарынан басталуын негізге алуымыз керектігін А.Байтұрсынұлы атап айтқан еді. Сондықтан да, емле ережемінде сиыр/сыйыр, ми/мый, тиын/тыйын, тиін/тійін, жиын/жыйын, жима/жыйма болып буынға бөлу орын алатындығын айта кеткіміз келеді.

Бір сөзде фонемалардың саны аз да, көп те болуы мүмкін, бір сөз екінші бір сөзден өзгеше болуы үшін барлық фонемалардың өзге болуы шарт емес. Бір сөз басқа сөздерден фонемасының саны жағынан, сапасы жағынан және сөздегі орын тәртібі жағынан өзгешеленуі мүмкін [5,282]. Мысалы, аяз, таяз, саяз, баю, аю. Осы мысалда берілген аяз деген сөз а фонемасынан басталса, таяз деген сөз т фонемасынан, ал саяз деген сөз с фонемасынан басталады. Ал, баю деген сөз б фонемасынан басталса, аю деген сөз а фонемасынан басталады. Аталған мысалдарда сөз мағынасының ерекшелігіне негіз болып тұрған бастапқы фонемалар болып табылады, сөздердің бірінші дыбыстары мағына ажыратушы қызметін атқарып тұр. Әрбір екі сөздің өзге фонемалары ортақ (өзінің сапасы мен саны жағынан да, ол фонемалардың орын тәртібі жағынан да айырмашылығы жоқ). Жоғарыда берілген мысалдар қазақ сөздерінің фонетикалық бірлігі сингармонизм екендігін дәлелдеп дәйектейтін мысалдар болып табылады. Қазақ тіліндегі үндесім, үндестік әуезі ауызекі тіл мен жазба тілде сақталған жағдайда ғана сол тілдің заңдылығы сақталады.

А.Байтұрсынұлы қазақ тілінде дыбыс негізінде сауаттандыру әдісінің негізін салушы. Ақымет «Әліпби» оқу құралында сүгіреттерді бере отырып, сүгіреттердің нәрселердің атын көрсететін баспа да, жазба да сөздер берген. Сонымен қатар, сол сөздерге ұқсас басқа да сөздер, балаларға үйретілген әріптерден жасалған сөздер, сөздерден жасалған сөйлемдер, сөйлемдерден жасалған қысқа-қысқа әңгімелер берілген.

Яғни, А.Байтұрсынұлының «Әліпби» оқу құралында берілген мысалдарды шағындап алған сөзінің сандары, сөздерінің түрлері, сөздерінің орналасуы және оқытуға алынған әңгімелері тұрғысынан қарастыруға болады.

Қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін арнайы зерттеп, әліпби құрастырған қазақтың алғашқы фонологы – [Ахмет Байтұрсынұлы](#). А.Байтұрсынұлы – өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ жазба тілін [лексикалық](#) шұбарлықтан, басқа тілдердің синтаксистік ықпалынан тазартумен айналысып, қазақ тілі ғылымын дамытқан ірі ғұлама.

А.Байтұрсынұлы қоғам, ғылым және мәдениеттің өркендеуі [жазу](#) арқылы іске асатынын жақсы түсінді. Ғалым сауатсыздықты жою үшін әріп, [оқулық](#) мәселесін кезек күттірмейтін мәселе екенін біліп, [1910 жылдан](#) бастап, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзеп, оны тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, сингармониялық ұлттық әліпби түзеді.

Әліпби түзген, тыныс белгілерін нақтылаған, жазу үлгісін көрсетіп, графема мен фонема арасындағы сәйкестікті терең талдап қарастырған А.Байтұрсынұлы емле тәртібіне, тіл жүйесін оқытуға да ерекше мән береді. Әлем халықтарының емле жүйесінен мол хабары бар ғалым, қазақ сөзінің ішкі болмысына сай келетін жүйені, дұрыс сауаттандыратын емлені қажет санайды. «Сауаттылық негізі жазу» деген жолды берік ұстана отырып [4, 362], «жазу – әріптердің сүгіретін сала тізу, оқу – әріптердің дыбыстарын айта тізу» екенін нақтылайды.

А.Байтұрсынұлының төте жазуының қазақ қоғамындағы маңызын айқын көрсеткен Т.Шонанов болды. Ол өзінің «А.Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында» деген мақаласында былай дейді: «Болашақ ұрпақты молдалардың дүмше дым білместігінен, миссионерлердің жаңашылдығынан құтқару үшін Ахаң жалғыз күресті. Оның жаңа қазақ алфавитін жасауы іс жүзіндегі ішкі және сыртқы жаулармен күресінің көрінісі болатын, біздің тіліміздегі барлық дыбыстарды сақтай отырып, дыбыс үндестігінің заңдылықтары бойынша жаңа әріптер белгілеп, ана тілінің синтаксисі мен этимологиясын жасап шықты. Ол қазақ тілінде қолданылмайтын мүлдем қажетсіз 12 араб әрпін әліппеден алып тастады. Бұл жазу емлесіндегі көптеген қиыншылықтарды жойды. Сондықтан да Ахметтің жаңа алфавиті мен жаңа әліппесі біздің мәдени өркендеуімізге зор пайдасын тигізетін құбылыс еді. Жаңа алфавит тілдің таза сақталуына мүмкіндік туғызды. Жаңа алфавит әлемді мәдениетпен араласа түсу жолын жеңілдетте түсті» [6,24].

Тілдің қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алмасатын саналы әрекет түрінде жүзеге асады. Өзара хабар алмасатын саналы әрекет түріне ауызекі сөйлеу тілі мен жазбаша сөйлеу жатады. Ауызша және жазбаша сөйлеудің сыртқы (дыбыстау) және ішкі (мағына) жағы болады.

Орфоэпиясы бірдей сөздерді сөйлеу үдерісінде ажырату қиын болғанмен, жазуда ол анық көрініп тұрады. Мысалы, аяз – айаз, таяз – тайаз, баю – байу, аю – айу. Яғни, жазуда аяз, таяз, баю, аю деп жазылғанмен, ауызекі сөйлеу үдерісінде айаз, тайаз, байу, айу болып айтылады. Ауызекі сөйлеу тілінде мазмұндық – мағыналық құрылымын сақтап айтылуы қазақ халқының дыбыстық үндестігін ғасырлар бойы сақтап қалғандығының нәтижесі. Ал, А.Байтұрсынұлы қазақ халқына тән ұлттық дыбысталу ережесін негізге ала отырып жасаған әліпбиі нағыз грамматологиялық еңбек болып табылады. Сонымен, жазу – адамның ой-пікірін, хабарлап айтқысы келген сөзін, мағлұматын таңбалар арқылы жеткізуді қамтамасыз ететін белгілер жүйесі.

А.Байтұрсынұлының «Тіл құрал» оқу құралында бір буынның ішінде бірнеше дыбыс болатындығы, мысалы: не?, же, мә!, ат, аш деген сөздер қатарында бір-бір буын бар екендігі айтылады. Мұндағы әр буында екі дыбыстан бар, мысалы: бірінші дыбыс «н», екінші дыбыс «е».

Сонымен қатар, бір дыбысты буындар да бар болып табылады, мысалы, а-ра, а-та, а-ғу, а-су, а-зу, а-сы деген сөздердің бірінші буындарында бір-бір дыбыстан, екінші буындарында екі-екі дыбыстан бар. Дыбыс таңбасы хәріф деп аталынса, сөз ішінде хәріф, ал айтқан сөз ішінде дыбыс бар. Дыбыс пен хәріф екеуі екі басқа нәрсе. А.Байтұрсынұлының «Қазақша алифба» оқу құралында берілген мысалдарды қарастыратын болсақ, а дыбысына байланысты мынадай мысалдар берілген. Ар, ара, аз, аза, зар,азар, араз. Ал, с дыбысына байланысты келесідей мысалдар беріледі. Ас, аса, асар, сал, сала, салар, ал, ала, алас, сас, саса, сасар, саз, сазар, рас. Мұнда дыбыс айырту мақсатында тұқымдас сөздер алынған. Тұқымдас сөздердің дыбыстарының көбісі бірдей болады. Дыбыстарды айырту барысында жаңа үйретілген сөздер тұқымдастығына қарай сұрыпталып, бірінші астына бірі сатыланып жазылады. Балалар соларды қайталап оқу барысында сөздердің барлығында кездесетін ортақ дыбыстардың үнін де, әрпін де айыратын болады.

Сөз дыбыстан құралған нәрсе болғандықтан, оның дыбыстары жағымды да, жағымсыз да болып құралуы мүмкін. Сөз ішінде дауысты-дауыссыз, жарты дауысты дыбыстар араласып тіркесе келеді. Бір сөзде дауысты дыбыстар, ал бір сөзде дауыссыз дыбыстар көп келеді.

А.Байтұрсынұлы төте жазуының сөйлеу тілін таңбалаудағы маңыздылығы сингармофонемаға тікелей байланысты. Егер, фонема жуан болатын болса, оған жалғанатын дыбыс та жуан, егер фонема жіңішке болса, оған жалғанатын дыбыс та жіңішке. Дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстарға бағынатын болғандықтан, А.Байтұрсынұлы сингарможуан, сингарможіңішке дыбыстарды бір сингармофонеманың құрамын-

да қарастырған, сөз әуезділігі мен сөйлеу әуезділігін сөздердің бойында сақтап қалуға да айрықша назар аударған.

Әуезділік сөздің ішіндегі дыбыстардың үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз. Сөздің үні құлаққа жағымды болуы дыбыстарының тізілуі түрінен, сөйлеудің үні құлаққа жағымды болуы сөйлемдердің тізілуі түрінен. Сөздің әуезділігі ішіндегі дауысты-дауыссыз дыбыстар оңтайлы орналасуынан болады. Дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстар аралас келмеген жерде, яғни кілең дауысты дыбыстар яки кілең дауыссыз дыбыстар қатар келген жерде сөз айтуға оңтайлы болмайды [7].

А.Байтұрсынұлының «Қазақша алифба» оқу құралында а дыбысы дауысты-дауыссыз тіркес құрамында берілген. Мысалы: ар, ара, аз, аза, зар, азар, араз. Сонымен қатар, «Қазақша алифба» оқу құралында әрбір әріпке берілген мысалдардағы дыбыс тіркесімінің дауысты-дауыссыз дыбыстар болып орын алуы сөз әуезділігі мен сөйлеу әуезділігін сөздердің бойында сақтап қалуына, сонымен қатар, тұқымдас сөздерді мысал ретінде бере отырып, әдістемелік-әдіснамалық жағынан тиімді болып табылатын жалқылаулы-жалпылау әдісті оңтайлы қолдана білуіне байланысты болып табылады. Сөздің үні құлаққа жағымды болуы дыбыстарының тізілуі түрінен, сөйлеудің үні құлаққа жағымды болуы сөйлемдердің тізілуі түрінен екенін ескеретін болсақ, дыбыстарының тізілуі мен сөйлемдердің тізілуі тұрғысынан Ақыметтің «Қазақша алифба» оқу құралы нағыз грамматологиялық бағытта жазылған еңбек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Абақан Е.М. Тілдің мәдени философиясы: монография. – Алматы: «Айкос», 2000. – 184 б.*
- 2 *Оспангазиева Н.Б. Қазақ тіліндегі дыбыстардың фонологиялық сипаты //Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. –2017. – № 3(61). – 93-96 бб.*
- 3 *Сыздықова Р. Сөз сазы (Сөзді дұрыс айту нормалары). Көмекиші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995. – 120 б.*
- 4 *Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу –ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.*
- 5 *Базарбаева З. Қазақ тілі: интонология, фонология –Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2008. – 326 б.*
- 6 *Шонанов Т. Ахмет Байтұрсынов халық ағарту және әдебиет саласында// «Жұлдыз», 1992. –№2.*
- 7 *Тіл және қоғам //Астана, Альманах, 2004. – №1.*

МРНТИ 16.21.31

Б.М. Сүйерқұл¹, З.А. Умирова²

*¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан*

*²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және
«Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институты,
Алматы қ., Қазақстан*

**ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІН ЛАТЫН ЖАЗУЫНА КӨШІРУ ЖАЙЫНДА
(Өзбек тілінің тәжірибесі негізінде салыстырмалы талдау)**

Аңдатпа

Тіл – ұлттың рухы. Әр ұлттың дүниетанымы, мәдениеті мен салт-дәстүрі өз ана тілінде көрініс тауып, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып беріліп отырады. Тілдің графикасы да өте маңызды факторлардың бірі, ол тілдің өзіне ғана емес, сол тілде сөйлеп, жазатын халыққа да өз ықпалын тигізбей қоймайды. Қазақ тілінің жазу тарихында әліпбидің бірнеше рет ауысқаны белгілі және соңғысы криллицидан латынға көшу болып отыр. Латын графикасы 2006 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың тарапынан қолдау тапты. Латын графикасына көшу – заман талабы, жаңа технологиялар мен ХХІ ғасырдағы ғылыми жаңалықтардың қайнар көзі. Қазіргі таңда қазақ тілінің латын графикасына көшуі – ең өзекті тақырыптардың бірі болып отыр. Сондықтан мақала авторлары оның артықшылықтары мен кемшіліктеріне тоқталып, қазақ тілінің латын графикасына дұрыс әрі сапалы көшуіне қатысты кейбір мәселелерді шетел тәжірибесіне сүйене отырып қарастырған. Сонымен бірге отандық тілші ғалымдардың ұсыныстарына тоқталып, оларға қатысты тұжырымдар жасалған.

Кілт сөздер: латын графикасы, әліпби, таңба, дыбыс, диграф.

Сүйеркул Б.М.¹, Абдухамидқызы У.З.²
¹Институт языкознания им. А.Байтұрсынова,
г. Алматы, Казахстан

²Казахский Национальный университет им. аль-Фараби и
научно-исследовательский институт на базе комплекса «Гылым ордасы»,
г. Алматы, Казахстан

К ВОПРОСУ О ПЕРЕХОДЕ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА НА ЛАТИНСКУЮ ГРАФИКУ (Сравнительный анализ на основе опыта узбекского языка)

Аннотация

Язык является духом нации. Мировоззрение, культура и традиции каждой нации отражаются в ее языке и передаются от поколения к поколению. Языковая графика также является одним из самых важных явлений, и она влияет не только на язык, но и на сознание людей, говорящих и пишущих на этом языке. Известно, что в истории казахского письма алфавит менялся несколько раз, последний – переход от кириллицы на латиницу. Латинская графика была поддержана президентом Нурсултаном Назарбаевым в ходе его выступления на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана в 2006 году. Переход на латинскую графику является требованием современности, источником новых технологий и научных открытий XXI века. В настоящее время переход на латинский алфавит является одной из наиболее актуальных тем. В связи с этим авторами рассматриваются преимущества и недостатки этого процесса, анализируются некоторые моменты, касающиеся перехода казахского языка на латинскую графику, на основе зарубежного опыта. Также приведены предложения отечественных ученых-лингвистов и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: латинская графика, алфавит, знак, звук, диграф.

B.M. Suiyerkul¹, Z.A. Umirova²
¹*Institute of Linguistics named after A. Baytursynov,*
Almaty, Kazakhstan
²*al-Farabi Kazakh National University*
and complex "Gylim ordasi",
Almaty, Kazakhstan

ON THE ISSUE OF THE TRANSITION OF THE KAZAKH ALPHABET TO LATIN SCRIPT (Comparative analysis based on experience of the uzbek language)

Annotation

Language is the spirit of the nation. The world view, culture and traditions of each nation are reflected in its language and transmitted from generation to generation. Language graphics are also one of the most important phenomena, and it affects not only the language, but also the consciousness of people speaking and writing in that language. It is known that in the history of the Kazakh letter the alphabet changed several times, the last one - the transition from Cyrillic to Latin. The Latin graphics was supported by President Nursultan Nazarbayev during his speech at the 12th session of the Assembly of the People of Kazakhstan in 2006. The transition to Latin graphics is a requirement of the present, a source of new technologies and scientific discoveries of the 21st century. Currently, the transition to the Latin alphabet is one of the most relevant topics. In this regard, the authors consider the advantages and disadvantages of this process, analyze some points concerning the transition of the Kazakh language to the Latin graphics, based on foreign experience. Also, suggestions of domestic linguistic scientists are given and the corresponding conclusions are drawn.

Keywords: Latin graphics, alphabet, sign, sound, digraph.

Осыдан бес мың жыл бұрын адам баласы жазу үлгісін тауып, ойы мен пікірін хатқа түсіру жүйесін жасаған болатын. Сол кезден бастап әріп пен жазу адамзат өмірінің ажырамас бөлігі болып қана қоймай, оның тыныс-тіршілігі мен өмір сүру тетігіне айналды. Ертедегі жазуларды бабалардың қолтаңбасы десек, бүгінде олар құнды мұра ретінде мұражайларда сақтаулы. Қазақ ұлты да сан ғасырлар бойы бірнеше жазу үлгісін қолданып келгені аян. Соның ішінде, мысалы, А.Байтұрсынұлы жасаған әліпбидің маңыздылығы

жоғары болды. А.Байтұрсынұлы қазақ тіл біліміндегі фонеманың алғашқы түсінігін қалыптастырды және қазақ тіліндегі фонетикалық жүйені қарастырды. Ахмет Байтұрсынұлы былай деп жазды: «Алфавит – бұл тілдің негізгі дыбыстарына арналған белгілердің жұмағы». Ол көбінесе лингвистикалық дыбыстарды нақты графикалық таңбалауға, оқудың, жазудың және оқытудың қарапайымдылығына назар аударды. Ол сөйлесу мен жазудың арасында үлкен сәйкестігі бар көптеген жазбаларға Төте жазу (Төте жазу А.Байтұрсынұлының жасаған жаңа орфографиясы) туралы айтады. «Аліп-би» (алфавит) – бұл грамматикалық бағытта жазылған, қазақ тілінде 24 дыбыс бар, оның ішінде 5 дауысты, 17 дауыссыз, 2 жартылай дауысты дыбыстар. Дыбыстар дауысты, дауыссыз және жартылай дауысты деп бөлінеді [1]. Дауысты дыбыстар: а – ا, о – و, ұ – و, ы – ي, е – ي, ә, дауыссыз дыбыстар: б – ب, п – پ, т – ت, ж – ج, ш – ش, д – د, р – ر, з – ز, с – س, ғ – غ, к – ك, қ – ق, г – گ, ң – ن, л – ل, м – م, н – ن жартылай дауыстылар: ۋ) у), ۋ) й).

Қазақ лингвистикасының негізін қалаушы А.Байтұрсынұлы қазақ тілін қолданып әріптердің лингвистикалық ерекшеліктерін жақсартты. Оның оқулығы адамдардың сауаттылығын арттыруға арналды. А.Байтұрсынұлы 1912 жылдан бастап қазақ әліпбиін реформалау үшін араб жазуларын қолданды және ол қазақ тілінің сипатына бейімделген Төте жазуы А.Байтұрсынұлының алфавитінің негізі болып табылады. Қазақ тілінің табиғаты қазақ халқының табиғи тілі болып табылады. Ауызша тіл жазбаша тілге жақын болуы керек. Жазу адамның бейсаналық деңгейде қалыптасуына түрткі болады. Орынборда жарық көрген «Тіл-құрал» (1914) оқулығында А.Байтұрсынұлы былай деп жазды: «Біздің ғасыр - жазу ғасыры. Бұл жазба ғасыр, жазбаша тіл ауызекіге қарағанда ең жоғары деңгейге ие. Алыста тұратын адаммен сөйлесу мүмкін емес, әлемнің бір жағындағы адам жазудың көмегімен әлемнің екінші жағындағы адаммен сөйлеседі. Сондықтан, қалай сөйлеу керектігі қажет болса, жазудың қажеттілігі туралы айтқан-нан әлдеқайда көп». Бұл әліпби - ұлттық жазбаны қалыптастырудағы ұлы мәдени жетістік. Ол басқа ұлттың жазбаша жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастырды және араб жазуын таңдады. Қазақ алфавитін реформалауда неге ол араб жазуын таңдады? Қазақ әліпбиін реформалау кезінде араб әріптерін таңдаудың себебі араб әріптері лингвистикалық дыбыстарда артықшылықтарға ие. Жазу нүктесінен ескере отырып, қолдың қозғалысы бағыты сағат тілімен бірдей, ал оң жағынан солға жылжиды. Қол білекке жылжиды және қозғалысы оңай. А.Байтұрсынұлы грамматиканы үш негізде қарастырып, үш түрге бөледі. Олар: фонетика, морфология және синтаксис. Сонымен, фонема деген не? Сөздердің әртүрлі дыбыстары айтылады, оларды сөйлеудің көптеген түрлері бар және олар фонема деп аталады. Анықтаудың бұл түрі фонемаға беріледі: тілдің ең кіші функционалды бөлігі, дыбыс түрі, сөздің мағынасын және формасын ажыратады. А.Байтұрсынұлы шығармашылығында жазу екі әріпке бөлінеді: әріптік және хат негізінде. Емле төрт жүйеге бөлінеді: белгілер жүйесі; әдеттегі жүйе; салыстырмалы емле; дыбыстық жазу. Қазақ тілі дыбыстық жазумен байланысты. Дыбыс жазу - әріпке негізделген жазбаша жазу жүйесі. А.Байтұрсынұлының ауызша сөйлеу тілін белгілейтін алфавитінің мәні вокал фонемасына тікелей бағытталған. Егер фонема жуан болса, оған қосылатын дыбыс та жуан, егер фонема жіңішке болса, оған қосылған дыбыс та жіңішке болады [1]. Төте жазуды қазіргі кезде Қытай Халық Республикасында тұратын қазақ халқы қолданылатыны мәлім.

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған кезден, академик Ә.Т. Қайдардың бастамасымен, қазақ лингвистері мен зиялы қауым арасында латын әліпбиіне көшу туралы сан түрлі пікірлер айтылып, талқыланды. Халықаралық деңгейде ойлайтын ойшылдарымыз бен ұлт жанашырлары латынға көшуді қолдаса, кейбір зиялы қауым өкілдері тарихтың бұл үрдісіне қарсылық білдіріп келеді.

Қазіргі уақытта латын қарпін қолдану, ең алдымен, заман талабы болып отыр. Сондықтан заманауи технологияларға тәуелді екенімізді мойындап, жаңа дүниелермен санасуымыз керек. Латын әліпбиі бізге таңсық емес, себебі, ол біздің қоғамға еніп кеткен. Оны еліміздегі кез келген сауатты адам белгілі бір дәрежеде біледі. Ал латын әліпбиінің бізге берері не болмақ дегенде, оның көптеген тиімді тұстарын көрсетуге болады. Мысалы, «Үштұғырлы тіл» саясатын жүзеге асыру барысында ағылшын тіліне едәуір назар аударылып келеді. Бұл идеяның үшінші құрамдас бөлігі – ағылшын тілін үйрену. Жасыратыны жоқ, бүгінгі таңда ағылшын тілін меңгеру дегеніміз – ғаламдық ақпараттар мен инновациялар ағынына ілесу деген сөз. «Не үшін латын қарпіне көшуіміз керек?» деген сауал төңірегінде ойымызды өрбітер болсақ, негізінде, латын жазуы қазаққа бейтаныс емес. Ең алдымен, кириллицамен сіңірілген отарлық санадан арылу үшін оның мәні зор. Екіншіден, латын жазуы қолданысқа оңай, игеруге ыңғайлы. Оған қоса жаратылыстану ғылымдарында да қолданыста дәлдігі мен икемділігі дүние жүзілік тәжірибеде дәлелденген және бұл әліпбидің ақпараттық-технологиялар саласын дамытуға септігін тигізері сөзсіз. Қазір әлемде осы алфавитті қолданушы мемлекеттер саны да көп. Біз көптілділік аясында жаппай дайындық жасап жатқан ағылшын тілінде де осы әліпби қолданылады. Бүкіл ғаламтор кеңістігінің басым бөлігінде осы қаріппен жазылған ақпарат кеңінен жұмсалады. Тіпті, жастарымыз да, күнделікті өмірімізден нықтап орын алған әлеуметтік

желілерде осы қаріппен жазуға әуес. Оның үстіне, бұл таңбалар – біз үшін мүлдем жат емес, кезінде қолданыста болған қаріп.

Латын әліпбиін қолдану озық техника мен компьютер тілін меңгеруге жол ашады дегеннен бөлек, мемлекеттік тілдің қолданылу аясын да кеңейте түседі, өйткені шет елдерде тұратын қандастарымыз осы жазу арқылы қазақ жерінде болып жатқан барлық жаңалықтан хабардар болады. Қазір қоғам да, адамдар да соған санасын үйретуі керек. Ең бастысы, бұл – ел болашағы үшін жасалып жатқан іс. Басқасын айтпағанда, түркі халықтарына ортақ қаріп. Біз әлемдік ғылым мен технологияны, экономиканы игеру үшін ағылшын тілін үйреніп жатырмыз. Латын әліппесі сол тілді игеруге негіз, тиімді алғышарт болары сөзсіз. Халықаралық терминологияны алсақ, медицина, химия өндірісі тағы басқа ғылымдар саласындағы деректер көбіне латынша жазылады. Сонымен қатар, түркітілдес халықтардың әліпбилеріне зер салсақ, өткен ғасырдың 90-жылдарына дейін қырғыз, өзбек ұлттарының өкілдерімен еркін араласып, сөйлесіп, жазуларын еркін оқи беретін едік. Қазір олардың жазуын оқу біршама баяулаған. 1924 жылға дейін бір халықтай болдық, еркін түсіністік. Қазір түркі халықтары бір-бірімізден алшақтап бара жатырмыз. Жаһандану дәуірінде өзге арнаға ауып кетпей, түркі халықтарына түсінікті болатын, ортақ әліпбиді сақтап қалған жөн. Жоқ сөздерді бір-бірімізден алып, тілдерімізді өзара жақындату – рухани жаңғырудың бір жолы. Сонда бір-біріміздің еңбектерімізді де еркін оқи аламыз. Алдымен қазақ сөздерін, одан кейін түркі сөздерін, содан кейін ғана ағылшын сөздерін алу керек. Латынға көшу тек жаһандану талабы ғана емес, түркітілдес туыстас халықтар тілін жақындатудың да маңыздылығынан туындап отыр.

Мәдениеттанушы Серік Ерғали латын қарпіне көшу туралы былай дейді: "Қазіргі қолданыстағы кирилл әліпбиі қазақ тіліне тән емес, қазақ тілі кирилл әліпбиіне бағынған. Сол негізде орыс-қазақ кирилл әліпбиі дүниеге келген. Мен орысша теру үшін ешқашан орыс регистрін қолданбаймын, өйткені, ол тілдегі мәтінді теруге қазақ клавиатурасы жеткілікті. Бүгінгі кирилл-қазақ клавиатурасы арқылы орысша да, қазақша да теруге мүмкіндік беретін ортақ дүние, демек, әліпби де екі тілге ортақ. Әлемде бұндай парадокс жоқ" [1]. Айта кетейік, қазақ елінің латынға көшуі туралы хабар әсіресе, Түркия мен Еуропада қоныстанған қазақтарды қатты қуантқан болатын. Латынға көшу – сауатын ашқаннан латын әліпбиін қолданатын Батыс елдеріндегі қазақтардың атажұртпен мәдени, рухани қарым-қатынасын арттырып, өзара түсінісуіне мол мүмкіндік береді деп күтілуде.

Қазақстан латын әліпбиіне 2025 жылы өтуге байланысты дайындық жұмыстарын бастағалы бері бұл тақырып ел ішінде қызу талқылануда. Осымен байланысты, қазақ жұртшылығы көптеген елдердің латын әліпбиіне көшу тәсілі мен тәжірибесіне баса назар аударуда. Оған себеп те жоқ емес. Өйткені бір алфавиттен өзге бір әліпбиге өту – өте күрделі процесс. Түркі тілдес елдердің ішінде Түркия, Әзербайжан сынды мемлекеттер латын әліпбиіне аса бір қиыншылықсыз өткені белгілі. Бірақ Өзбекстан әлі күнге дейін қос әліпбиді (кирилл және латын) пайдаланып келеді. Біз осы өзбек елінің не себепті осы уақытқа дейін латын әліпбиіне толық көше алмай келе жатқандығына жауап іздеп көрмекпіз.

Өзбекстан кирилл алфавитінен латын әліпбиіне өтуге байланысты заң жобасын 1993 жылдың 2 қыркүйегінде қабылдаған болатын. Бұл заңның өзбек елінде қысқа уақыт ішінде қабылдануына басты себеп, сол уақытта Түркиямен арадағы қарым-қатынасының жақсы деңгейде болуы еді. Өйткені Орталық Азиядағы түркі тілдес мемлекеттер тәуелсіздік алған алғашқы жылдары Түркияның Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Қырғызстан сынды елдердегі саяси салмағы басым болды. Жоғарыда аталған елдердің барлығы Түркияның даму жолын үлгі тұтты. Сол уақытта Түркия егер Өзбекстан НАТО мен батыс елдері жағына шығатын болса, онда оған елге инвестиция тартуға, дамудың жаңа деңгейіне көтерілуіне, тіпті латын әліпбиіне көшуге көмектесетінін айтқан. Бірақ кейіннен Ташкент пен Анкара қарым-қатынасы бұзылып, Өзбекстан билігі латын әліпбиіне көшуді 2000 жылға, одан кейін 2005 жылға, сосын тіпті 2010 жылға дейін ысырды. Осы кезден бастап Өзбекстан мектептерінде қос әліпби оқыту бағдарламасы енгізілді. Бұл бағдарлама уақыт өте келе өзбек қоғамын үлкен екі лагерге бөліп тастады. Олардың бірі Кеңес одағы кезінде кирилл алфавитімен білім алып, өмір бойы кирилл әліпбиімен жазып келген аға буын өкілдері болса, екіншісі – тәуелсіз Өзбекстанда туылып, латын әліпбиінде оқыған жас буын өкілдері.

Қазіргі таңда Өзбекстанда 25 жасқа дейінгі өзбек жастарының барлығы дерлік латын әліпбиін пайдаланады. Ал аға буын өкілдері керісінше кирилл алфавитінде жазады. Елдегі кітаптер мен ғылыми еңбектер, газет, журналдар қос алфавитте шығады. Бірақ мектептер мен жоғары оқу орындарының басым көпшілігі латын әліпбиінде жазылған кітаптарды қабылдамайды. Кітапханаларда латын алфавитінде жазылған кітаптардың саны өте аз. Мысалы, Өзбекстанның Әлишер Науаи атындағы көне кітапханасында өзбек тілінде жазылған 600 мыңнан астам кітаптар мен құжаттар сақталған. Ал олардың арасында латын әліпбиінде басылған нұсқалары жоқтың қасы. Өзбекстан Ғылым академиясының кітапханасындағы жағдай да осыған ұқсас. Онда кирилл алфавитінде жазылған 5 мыңнан астам ғылыми еңбектер бар. Оны әлі күнге

дейін ешкім латын әліпбиіне ауыстырмаған. Соңғы статистикалық мәліметтерге сүйенетін болсақ, елдегі «Davt Press», «Akademnashr» және «O'qituvchi» сияқты ірі баспаханалар жылына басып шығаратын кітаптардың 48 пайызы латын әліпбиінде, 52 пайызы кирилл алфавитінде жазылады екен. Латын әліпбиінде жазылған кітаптардың басым көпшілігі балаларға арналған еңбектер.

Ал жоғары буынға арналған ғылыми-танымдық, әдеби-көркем шығармалардың барлығы кирилл алфавитінде шығарылады. Бұл – кирилл алфавитін білмейтін, білсе де толыққанды меңгермеген жас буынның әлемде болып жатқан ғылыми жаңалықтар мен көркем шығармаларды оқуға мүмкіндігі шектеулі деген сөз. Ал ол, өз кезегінде, өзбек жастарының дамуына, алға қарай қадам жасауына үлкен кедергі тұғызары хақ. Жалпы Өзбекстан жазу тарихына көз жүгіртетін болсақ, өзбектер де қазақтар сияқты бастапқыда (1917 жылдарға дейін) араб әліпбиін пайдаланып келген. Бірақ 1926 жылы Баку қаласында өткен I түркі тілдес халықтар съезінде қабылданған, Кеңестер одағы құрамындағы барлық түркі тілдес халықтардың бір ауыздан араб алфавитінен латын әліпбиіне көшуі керек деген шешіміне байланысты 1930 жылы Өзбекстан латын әліпбиіне ауысқан. Ол кезде Өзбекстанға латын әліпбиіне көшу аса бір қиындық тудырмаған. Өйткені сол кездегі өзбек халқының басым көпшілігі сауатсыз болған. Алайда арада он жыл өткен соң, 1940 жылы 8 мамыр күні ел билігі Өзбек КСР-ы Жоғары кеңесінің III сессиясында толықтай кирилл алфавитіне өтуге шешім қабылдаған.

Негізінен, осы уақытқа дейін, Кеңестер одағы құрамында болған түркі тілдес елдердің ішінде латын әліпбиіне толыққанды өткен Әзербайжан ғана. Бұл елде латын алфавитіне өтуге байланысты талқылаулар XX ғасырдың соңында-ақ басталып кеткен. Бірақ Әзербайжан билігі латынға тәуелсіздік алғаннан кейін бір-ақ көшкен. Жалпы Әзербайжан – ТМД елдері арасында да латынға көшкен ең бірінші мемлекет. Алайда бұнда да 2000-шы жылдарға дейін газет, журналдардың басым көпшілігі қос алфавитте шығып келген. Тек 2000 жылдың ортасына қарай толыққанды латын әліпбиіне ауысқан.

Енді 2025 жылға қарай латын әліпбиіне көшеміз деп отырған Қазақстанға келсек. Бұл жерде біз не көреміз? Бұл арада, бірінші кезекте, латынға көшуде осыдан 15-20 жыл бұрын Өзбекстан елі жіберген қателіктерді қайталауды байқаймыз. Ол қателіктің басы – компьютер пернетақтасындағы 26 әріптен аспау мақсатында диакритикалық (ноқаты бар) әріптердің орынына қос әріп пайдалану. Бұған дәлел – өткен жылы Парламентте талқыланған алфавит. Онда кирилл әліпбиіндегі «ә» әрпі латын алфавитінде «ae» деп белгіленген. Дәл осындай қателікті 1995 жылы Өзбекстан елінің тіл мамандары да жіберген. Олар да өз латын әліпбиіндегі Ç ç, Ş ş сынды диакритикалық таңбаларын Ch ch, Sh sh диграфтарына ауыстырған. Бірақ бұнымен әлі күнге дейін «айды аспанға шығарып», ғаламды таң қалдыратын софт жасап, компьютердің пернетақтасында зырылдайтын өзбек баласын көрмеді әлем жұртшылығы. Олар да, қазіргі Қазақстандағы тарихта қалуды ойлап жүрген шолақ белсенділер сияқты, латынға 26 әріппен өтсек, бәрі «керемет» болады деді. Алайда, іс жүзінде, олай болмай шықты. Халық қабылдай алмайтын әліпби жасау дамуға емес, керісінше, құлдырауға, қоғамды екі лагерге бөліп тастауға алып келетінін олар кеш түсінді. Түсінгенімен осы уақытқа дейін латынға қашан толық өтетіндіктерін ешбір атқамінер айқындап көрсеткен жоқ [2].

Бір топ өзбек ғалымдары фейсбуктағы парақшаларында өзбек латын әліпбиіндегі кемшіліктерге тоқталып, оларды шешу үшін әліпбиді қайта жасау керектігін айтады. Мысалы, Хамза Фозилжонов деген ғалым, өзінің фейсбуктағы парақшасында дәстүрлі өнімдерді аудару барысында O' мен G' әріптері және апостроф тұғызып жатқан мәселелер өте көптігін, олар сөздерді екі бөлікке болып тастайтынын, «O'zbekistonda» деген сөзді индекстегенде «o-zbekistonda» болатынын және әлемдегі әліпбилердің ешбірінде мұндай тыныс белгісі жоқтығын айтады. Сонымен қоса, ол әліпби мінсіз болмай тұрып, оған негізделген жазуды да мінсіз етіп болмайды. Жұмысты әліпбиді жетілдіру және оны қателіктерден тазалаудан бастау керек екенін айтқан. Өзбек латын әліпбиіне қатысты талқылауда қысқарған сөздерге қатысты мәселелерге де тоқталған. Мысалы, "sh" мен "ch" әріптері қысқарған сөздер құрамында келгенде «AQSh па, әлде "AQSH» па? Латынша «o'» мен «g'» әріптерін беру үшін қайсы белгіні қолдану керек (апостроф немесе теріс бір тырнақша?), FH DY o, AY o QSh, Ya IM сияқты аббревиатуралар латыншада бір «y» мен (FH DY, AY QSh, YIM) жазылуы дұрыс па, әлде «ya», «yo», «yu» bo'lib (FH DY o, AY o QSh, Ya IM) түрленуі керек пе, "Sentabr" ма, әлде "sentyabr" ма деген сияқты сұраулар бар.

Талқылау барысында құқықтанушы Хушнудбек Худойбердиевтің "Қайсы бірі дұрыс: "sentabr" әлде "sentyabr"?" атты баяндамасына көңіл аудардық. Оның назарын 2013 жылы Өзбекстан Ғылым академиясы жанындағы Тіл және әдебиет институтында жарық көрген 85 мыңнан астам сөзден тұратын "O'zbek tilining imlo lug'ati" атты емлесіндегі күз айларының атаулары "sentabr", "oktabr" емес, "sentyabr", "oktyabr" түрінде жазылғаны аудартқан болатын. Ол өзбек халқы 15-16 жыл бойы "sentabr", "oktabr" деп қолданып, енді үйреніп қалғанын, бәлкім тағы 5-6 жыл өткенде жаңа тілшілер тобы шығып "sentabr" вариантын қолдаса не істейміз деп өзінің қарсылығын білдірген. Талқылауда «Ц» әріпінің баламасына қатысты мәселелерге де

тоқталған, мысалы «цех» сөзі «sex» күйінде берілуі, «цанга – sangа», «церий – seriy», «цокол – sokol» дегендердің «S» таңбасы арқылы берілуі сөздердің мағынасын мүлдем өзгертіп жіберетіні айтылып, бұл емлені жасаушылардың немқұрайдылығының нәтижесі деп бағаланған. Осындай талқылаулардан шаршаған Азам А. Камалов былай деген: "Айыптың бәрі – осы әліпбиді жасағандарда. Меніңше, қазіргі таңда өзбек латын әліпбиі әлемдегі ең ұсқынсыз латын әліпбиі болса керек: кроссвордқа да, аббревиатураға да жарамсыз.

Өзбекстан Тіл және әдебиет университеті ректоры Шухрат Сирожиддинов Өзбекстанда мемлекеттік тіл туралы заңға сәйкес амал қылуды қадағалайтын орган жоқтығына өкінішпен тоқталып, тіл заңдылықтарын бұзғандарды жауапкершілікке тартатын бөлімдер ашатын уақыт келгенін айтқан. Ректор әліпбидегі "ң", "ц" дыбыстары үшін арнайы әріп берілмегені, кейбір сөздердің кирилл және латын емлесінде екі түрлі жазылуы туралы пікір білдірген. «Бұл сауат ашып жатқан оқушылар үшін түрлі қиындықтар тудырып жатыр. Мысалы, «ng»-ды білдіретін бір әріп болмағандықтан, оқушылар «теңізді – den-giz, көңілді - ko'n-gil түрінде жазып, буынға қате бөліп жүр, "biotsikl", "biotsentr" сияқты сөздерді "biot-sikl", "biot-sentr"күйінде тасымалдап жүр. Бұл мәселелерді шешу өте маңызды және университетіміздің бір топ мамандары осы мәселемен айналысуда» дейді ол [3].

1924 жылы маусымның 15-інде Орынборда өткен мәжілісте А.Байтұрсынұлы «Әліпби тақырыбы» деген баяндама жасайды. Ол түркі халықтарының қолданып келе жатқан жазуы бар екендігін, оны тастап, басқа графикаға көшу оңай емес деген пікірін осы съезде дәлелдейді. Әліпби (графика) қандай қасиеттерге ие болу керек деп, қазақ халқы қолданып отырған, икемделіп, өңделген (реформаланған) араб алфавитінің он сипатын (қасиеттерін) көрсетеді де, латынға көшкенде, латын алфавитін қолданушы Еуропа халықтары тіліне түркі жұрттарының қатысы жоқ дей келіп, «латын әліпбиін тұтыған (еуропалық) жұрттар орыстың орнында болып, аузына қарап... Онда алуға мағына бар дер едік» деп ойын орнықтыра түседі. А.Байтұрсынұлының осы баяндамасын және латын таңбаларын алуды қостаған Алаш арысы, біртуар мемлекеттік қайраткер Нәзір Төрешұловтың баяндамасын талқылап, екі алфавиттің оң – теріс жақтарын сарапқа салып қарағаннан кейін, съезд: «Қазақ тұтынып отырған түрк (араб таңбалы) әліпбиінің баспа түрін дара болмауы баспа ісіне де, үйрету жағына да қолайсыздық қылатын болғандықтан, ол қолайсыздықтан құтылу үшін түрк әліпбиінің өзін түзету өзге әліпби алудан анағұрлым оңай болғандықтан, түрк әліпбиінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара түрінде алу керек» деп А.Байтұрсынұлы реформалаған және баспа түрінің де вариантын ұсынған араб жазу негізіндегі қазақ алфавитін қабылдау керек» деген қарар ұсынды. (Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. Орынбор. 1925).

Ғалым 1926 жылы Баку қаласында өткен Бүкілодақтық Түркологиялық съезде де өз пікірін барынша дәлелдеп, қазақтардың латынға көшуіне қарсы болды. Бұрыннан пайдаланылып келген, әрі нақтылы бір ұлт тіліне лайықталып, реформаланған араб (мысалы, қазақтардікі сияқты), не орыс (мысалы, сол кезде чуваштар қолданып отырған) графикасын латыншаға ауыстырудың ешқандай не саяси-идеологиялық, не экономикалық тиімділігі жоқ, сауат аштыру, оқыту ісінде де лайықталған араб графикасы мен қабылданбақшы латын жазуының бір-бірінен артық-кемдігі шамалы, керісінше, жазу таңбасын өзгерту сан ғасырлық жазба мұрадан, жазба дәстүрден қол үздіреді дегенді айтты.

А.Байтұрсынұлы екі әріпті теңестіріп, артық-кемін тексеріп, өлшеуге салғанда, таразының табан тірейтін нәрселері мыналар боларға тиіс деп көрсетеді:

1. Тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша?
2. Қайсысымен басылған я жазылған сөз оңай оқылады?
3. Қайсысымен жазу жеңіл, жазылғанын тану жеңіл?
4. Қайсысы баспаға қолайлы (баспаға сыйымды болуы, жұмыстың өнімді болуы да сонда)
5. Үйретуге (сауат ашуға) қайсысы оңтайлы?
6. Көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?

А.Байтұрсынұлы осы критерийлер бойынша латын және араб графикаларын салыстырып, араб графикасының латынға қарағанда әлдеқайда тиімді әрі артықшылығы көп екендігін дәлелдеген болатын. Мысалы, дыбыстық жеткіліктілігі жағынан қарасақ, араб графикасымен қазақ әліпбиіне 14 әріпті өзгертпей және 5 әрпіне ереже қосып алынса, латыннан 15 әріпті өзгертпей және 7 әрпі өзгертіп алуға жараған, басқалары тіпті жарамаған соң, «Ң» мен «Й» дыбыстарын ойдан шығарып, «N, J» таңбаларын алып отыр. Бұған қарағанда, тіл дыбысына жеткіліктілігі жағынан араб әрпі артық болып шыққан. Мына таңбалардың орналасуына назар аударайық:

■ ■ ■ ■ ■ – латын графикасының көрінісі;

■ ■ ■ ■ ■ – араб графикасының көрінісі.

Қайсысы санауға немесе оқуға ыңғайлы? Әрине, араб графикасы жазуға да, оқуға да ыңғайлы әрі тиімді екені бір қарағанда көрініп тұр. Сонымен қоса А. Байтұрсынұлы жазу мәдениеті бар халыққа бір

әріпті тастап, екінші әріпті ала қою оңай жұмыс емес. Бірте-бірте барып алып кетуге бірталай уақыт керек, бірталай артық тұрған қаржы керек. Баспа дүниелері екі әріппен бірдей басылып шығуы керек. Мұның бәрі екі шығын болмақ. Артық күш керек. Мұндай екі шығын, екі жұмысты көтеретіндей қаржы мен қайрат қазақ түгіл түріктің қай жұртында да жоқ – деген болатын [4].

Қазіргі таңда латын графикасына көшу өзекті мәселелердің бірі болғандықтан, еліміздегі тілші ғалымдар өз ойларын білдіріп, түрлі ұсыныстарын айтып жатыр. Мысалы, профессор Ә. Жүнісбек былай дейді: Өткен ғасырдың 50-ші жылдарының ортасында қазақ жазуына реформа жасалды. Ол кезде де айтыс-тартыс көп болды. Бірақ ол саяси реформа еді. Астарында не жатты? Мақсат – қазақ тілінің айтылуын, жазылуын орыс жазуына икемдеу. Сол реформаның нәтижесін қазір көріп отырмыз. Осы реформаның бағдарымен өскен көзі ашық тіл мамандарының өзі бас тарта алмауда. Қазіргі әліпби – қазақ әліпбиі емес, тіпті, қазақ-орыс емес, орыс-қазақ әліпбиі. Сондықтан латын әліпбиіне өту наұқанын бір әліпбиден екіншісіне өту емес, қазақ жазуына реформа жасау деп түсінген дұрыс. «Ел бүгіншіл, менікі – ертең үшін» деген екен Ахмет Байтұрсынұлы. Қазір қолға алып жатқан дүниенің бәрі – біз үшін емес, бүгін-ертең балабақшаға баратын ұрпақ үшін жасалып жатқан тірлік. Ол үшін қазақтың жазуы ұлттық болуы керек. Егер жаңағыдай аралас болса, онда басты қатырмай, осы жазуда қала беру керек. Біріншіден, қазақ тілінде қанша төл дыбыс бар, соның басын ашып алу керек. Қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс, 19 дауыссыз дыбыс, бас-аяғы 30 дыбыс бар. Яғни, бізге керегі – 30 таңба. Оған кірме дыбыс кіріп кетсе, бүкіл жүйе бұзылады. Бірақ қазіргі заманда халықаралық атаулар, терминдер көп. Оның бәрін орыс тілі тұрғысынан айтамыз. Одан құтыла алмаймыз. Мұны қалай шешеміз? Ресейдің өзі компания атауын, жарнамаларды латын қарпімен жазып жатыр. Біз де өз еркімізбен бірдеңе ойлап таппаймыз, сол халықаралық үлгінің негізінде жасауымыз керек. Бұл – ұлттық сананың жаңғыруы. Жаңғыру – жазудан басталады. Қазір «қазақтың тілі дамып кетті» деген пікірді жиі естимін. Қазақтың тілінің дамығаны – тек лексикасы ғана. Дыбыс дамыған жоқ. Керек десеніз, қазіргі дыбыс Орхон жазуындағы дыбыстармен тең. Тағы бір мәселе – осыдан біраз жыл бұрын Түркі кеңесі 34 таңбадан тұратын әліпби түзді. Ондағы мақсат – егер түркі халқы республикалары латын әліпбиіне көшетін болса, таңбаны соның ішінен алсын деді. Әрине, сөздің айтылуы әртүрлі бола беруі мүмкін, бірақ жазылу тұрқы бәріне түсінікті болады деді. Ататүрік латын қарпіне өткенде қиналып, араб таңбаларымен жазып отырады екен. Тек біреу келіп қалса, латынша жазуға көшетін көрінеді. Біздің де басымыздан осы жағдай өтеді. Біз де латынға өтетін болсақ, биліктегілердің өздері үлгі көрсетуі қажет.

Біз «Абай жолын» бұдан былай шығармаймыз ба? Енді жарық көретін болса, латын қарпімен басып шығарамыз. Яғни, сұрыпталған дүниелер басылады. Мамандар ортағасырлық, көне түркі жазуларын оқып, зерттеп жатыр. Қабдеш Жұмаділовтің «Оқылатын кітап қай әліпбиімен жазылса да, оқылады. Оқылмайтын кітап қалай жазсаң да, оқылмайды» деген пікіріне қосыламын.

Ал өзбектер латынға көшкенде комиссия құрамында екі-ақ тіл ғалымы болыпты. Тілді не компьютерге, не компьютерді тілге икемдеуі керек еді. Өзбектер керісінше, тілін компьютерге икемдеп, латын әліпбиінің қадірін кетіріп алды. Ал Әзірбайжанның көшелерінің бәрі – латынша. Ешкім адасып жүрген жоқ. Мұнда орыс тілін білмейтін ұрпақ өсіп келеді. Егер біз латын әліпбиіне қазақтың төл дыбыстарын баптап өтетін болсақ, ешқандай қиыншылық болмайды. Әрі кетсе, бір-екі жыл ішінде латынша жазып шыға келеміз. Қаражат, тағы басқаның бәрі – бітпес іске себеп көп. Амал жоқ, халықаралық терминдерді жазу үшін біраз дыбыстарды алуымыз қажет. Оның да үлгісі бар, түк қиындығы жоқ. Ең бастысы, қазіргі қолға алған тірлік – бүгінгі бүлдіршіннің қамы.

Қазір жасалған жобалар 100-ден асып кетті. Қосақталған таңбалар өтпейді. Біз ағылшын емес, қазақпыз. Тіпті, әріге кетер болсақ, қазақ тілінде 153 дыбыс бар. Ал дыбысты 26 латын таңбасына сыйғызу үшін әліпбиіміз жыпырлап кетеді.

Жарайды, төл дыбысқа байланысты төл әліпби дайындап берсек, шенеуніктер жібермейді. Олар біздің дыбыстың ерекшелігін, сөздің әуезін қалай сақтауды білмейді. Арамтер болып дайындап жатырмыз, бірақ қайдам... [5].

2007 жылы алғаш рет тапсырма беріліп, шетелдік тәжірибені бажайлай бастадық. Республикалық саларалық комиссия құрылып, әзірбайжан, өзбек, түрік ғалымдарымен кездестік. Осы процедураны жүргізіп, басы-қасында болған ғалымдармен тілдестік. Өзбекстанда бізге әліпби таңдау ісі – ең маңызды іс екенін жылдарман боп жеткізді, - дейді А.Фазылжанова. «Әліпбидегі графемаларды таңдауды ғалымдарға берген дұрыс. Өзбекстанда комиссия құрамындағы он екі адамның тек екеуі ғана ғалым, қалғандары шенеуніктер болған. Соның кесірінен айтылған пікір сыртта қалды. Себебі, технологияға икемді, аз қаражат жұмсалатын, пернетақтадағы 26 графеманы ғана алдық», – деген ғалым Әбдірахманов.

Мысалы, «ш» дыбысын ағылшын тілінде «sh» деп таңбалайды. Бірақ бізде «с» мен «х» әріптерінің де тіркесі бар. Мысалы, «асхана» сөзі. Асхананы ағылшындар сияқты жазсақ «ashana», яғни «ашана» болып

оқылады. Өзбекте ең жиі кездесетін есім – Исқақ. Латын әліпбиімен «Ishak» деп жазылды, оны барлығы «Ишак» деп оқыған. Ешқашан тілді техникаға икемдеуге болмайды, техниканы тілге икемдеу керек. Тіл ғасырлар бойы өмір сүреді. Мысалы, түріктер латын әліпбиіне көшкен кезде техника да болған жоқ. Өздері қабылдаған қаріп бойынша пернетақта жасап алды. Кейіннен «қ» әрпін жоғалтып алдық деп шулады. Түркиядағы «қ» әрпі қазақ тіліндегі «қ» әрпінен бөлек. Түріктердің әдеби тілінің негізіне Стамбұл диалектісі алынған, бұл – оғыз тектілердің тілі. Оғыз текті түріктердің тілінде «қ» жұмсартылып, «к» болып айтылады. Ал Анадолы түріктері – қыпшақ тектілер «қ» әрпін анық айтады. Осыдан кейін түріктер «Q» пернетақтасын енгізді, онда «қ» таңбасы бар. Кез келген ұлт өзінің ұлттық мүддесі үшін техникаға қаржы құюда аянып қалмау керек, бұл болашаққа құйылған қаржы. Құжаттар өтпеді, бағдарлама жасалмады деп кідіріп қалмай, барлығын ретімен жасаған абзал.

2007 жылдан бері осы мәселе бойынша жинақталған сұрақтардың жауабын тапқандай болдық. Қазір көршілес мемлекеттердің тәжірибесіне сүйеніп, ғалымдарын шақырып, комиссия құру керек деп жиі айтылып жүр. Тіл білімі институтының ғалымдары шетел тәжірибесінің оң-солын зерделеп шықты. Бізге осы тәжірибені пайдалану керек, себебі, басқа ұлттың ғалымы бізге әліпби жасап бере алмайды. Отандық тілтанушы мамандарға әліпби таңдауда басымдық берілуі тиіс. Әліпбиді тіл мамандары жасайды. Әліпби таңдауды идеология, саясат, экономикамен байланыстырудың қажеті жоқ. Мұндағы басты түйткіл – ұлттық эгоизм. Әліпби ұлттық мәселенің барлығын шешпейді. Дегенмен тіл мәселесін шешкен соң, басқа мәселелер өздері-ақ реттеледі. Бұл – таза лингвистикалық проблема.

Елімізге кирилл жазуының қандай әсері болды? Шынында, бұл орыс жазуы. Жалпы, кириллицаның латын әліпбиіне қарағанда мүмкіндіктері зор. Кириллица – латын қарпінің негізінде пайда болған жас графика. Оның жүйесі латынға сүйенеді, латынның оң тәжірибесін алған. Кирилл жазуын қолданатын ұлттар да оны жетілдірді. Компьютерде латынның жинақталған таңбаларына қарағанда, кириллицаның таңбалары анағұрлым көп. Бұл өте жақсы графика, тез икемделеді. Олай болса, неге біз кириллицадан қашамыз? Графика тілді бере алмайды деген ұғым дұрыс емес. Егер тілтанушы мамандар мықты болса, кез келген графиканы өз ұлтына сәйкестендіріп, әліпби жасап алады. Ахмет Байтұрсынұлы араб жазуын пайдалана отырып, қазақтың ұлттық әліпбиі – төте жазуын жасады. Кириллицаға қарағанда, латын жетілген әліпби деген ой да түбегейлі қате. Кирилл әліпбиі қазақтың санасында мықты стереотип қалыптастырған. Кирилл жазуы «мені орысша жаз» деп тұрады. Орыс тілі бізге донор тіл, бұл – тарихи ақиқат. Біз посткеңестік кеңістікте өмір сүреміз, басқа кеңістікке көшіп кете алмаймыз. Посткеңестік кеңістіктегі ақпарат көзі – орыстілді ақпарат. Егер Қазақстанда ағылшын тілінде сөйлейтін халықтың саны көп болса, олар басқа әлемге есік ашады. Ағылшын тілінен қазақ тіліне өздері-ақ тікелей аударып алады. Егер кирилл жазуында қала берсек, шет тілінен енген сөздердің бәрі орыс тілі арқылы кіреді. Олай болса, жаңа сөздерді қазақша айтылу жүйесіне сіңдіре алмай қаламыз. Бұрын тіліміз арқа сүйеген форма – ауызша сөйлеу еді. Амал жоқ, қазір жаһандану дәуірінде жазбаша тілге кез келген әдебиет арқа сүйейді. Жазбаша тіл арқылы жаңалықтар кіреді, хабар таратылады. Солай емес пе? Елімізге алғаш переселендер келіп, кеңес дәуірі орын алғанға дейін, тілімізге қаншама орыс сөздері енді. Қазір айтсам, ол сөздерді танымайсыздар. Мысалы, бөкебай – пуховой, болыскей – польский, әмірқан етік – американский етік, бөрек – пирог, атбекет – адвокат, кровать – кереует. Ауызша тіл арқылы игерілген сөздер өз тілімізге еніп, икемделді. Қазір осы процесс тоқтап қалды. Бұл – кез келген тілдің өміршең болуы үшін қажет механизм. Сырттан келген сөздерді игеріп отырудың ең күшті жолы – фонетикалық, дыбыстық игеру. Кирилл әліпбиі енгізілгеннен кейін, орыс тілінен енген сөздер орыс орфографиясымен жазылып, орыс орфоэпиясымен айтылсын деді. Өз басым үш орфографиялық сөздіктің редакторы болдым. Осыдан байқағаным, орыс сөздерінің саны жылдан жылға көбейіп келеді. Әлемдік дамуға ілесу үшін дүниелердің атауын атауымыз керек, ал олар бізге орыс тілі арқылы кіруде. Енді жаңа сөздерді тілімізге икемдеп, кирилл жазуымен түсірсек, оның образы қабылданбайды. Егер латын қаріптерімен жазсақ, қабылдауға жеңіл. Өйткені латын әліпбиінде сөзді басқа тілдің ережесімен жаз деген стереотип жоқ. Сондықтан латынға таза тілтанымдық тұрғыдан көшуіміз керек. Сонда шет тілдерінен енген сөздерді игеру механизмі қайтадан іске қосылады, тіліміздің иммунитеті күшейеді. Ахаңның «Ел – бүгіншіл, мен – ертеңшіл» дегені осы [5].

Қорыта айтқанда, қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру – өте маңызды әрі үлкен жауапкершілікті талап ететін іс. Сондықтан бұл мәселеге немқұрайдылықпен қарауға болмайды. Өйткені бұл ұлттық мәселе және оны шешуде көршілес елдердің тәжірибесіне назар салып, олар жіберген қателіктерді қайталамауымыз керек. Сонымен қоса отандық тілші ғалымдарымыз бірігіп, ең дұрыс деген қазақ латын әліпбиін жасау қажет. Бұл іске әрбір қазақстандық ат салысуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сайбекова Н.У. А.Байтұрсынұлы әліпбиінің маңыздылығы // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. «Филология ғылымдары сериясы», 2017.–№3. – 99 б.
- 2 http://www.inform.kz/kz/latyn-ga-koshu-zaman-talaby_a3031975. Қаралған күні: 20.04.2018.
- 3 <https://www.qazaquni.kz/2017/09/26/75285.html>. Қаралған күні: 22.04.2018.
- 4 <http://www.bbc.com/uzbek/lotin-37729658>. Қаралған күні: 20.04.2018.
- 5 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 6 <https://turkystan.kz/article/28398-latyn-lipbii-zha-yru-zhazudan-bastalady>. Қаралған күні: 20.04.2018.

МРНТИ 16.01.33

Г.С. Сулеева¹, С.С. Джансеитова¹, А.Ж. Машимбаева¹

¹ Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерватория
Алматы қ., Қазақстан

МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІ ҚАБЫЛДАУ МЕН ОЛАРДЫ ЖАЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада алаш зиялылары кезеңінде халықаралық терминдердің тілімізге икемделіп қабылданғаны, тіліміздің ерекшелігіне сәйкес айтылып, жазылғандығы, сонымен қатар сол қалпында ешбір өзгеріссіз қабылданған терминдер жайлы сөз қозғалады. Алаш зиялыларының осы мәселеге қатысты пікірлері беріледі. Кеңес өкіметі кезінен кейін де халықаралық терминдерді тілімізге қабылдау және оның жазылуы бір қалыпқа түспеді. Бұл кезеңде Қ.Жұбановтың және басқа ғалымдардың қағидаттары негізге алынды. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен соң, өзге тілден енген терминдерге қазақша балама табу жұмысы қолға алынды. Дегенмен халықаралық терминдер деген мәртебесі бар мәдениет және өнер терминдерінің басым көпшілігі қолданыста өзінің бастапқы қалпында қалып отырды. Тілімізде баламасы табылған осы сала терминдерінің қолданысқа ене бастауы мәдениет және өнер саласына қатысты жазылған басылымдардан көріне бастады. Әрине, шет тілінен енген терминдерді қабылдау, аудару, жазу, қолдану мәселелері Кеңес өкіметі кезіндегі ғалымдардың қағидаттары және алаш зиялыларының қағидаттары негізінде жүзеге асырылды.

Түйін сөздер: халықаралық терминдер, алаш зиялылары, фоно-морфологиялық заңдылықтар, қағидаттар, мәдениет және өнер терминологиясы.

Сулеева Г.С.¹, Джансеитова С.С.², Машимбаева А.Ж.³
^{1,2,3} Қазақская национальная консерватория имени Курмангазы

ВОПРОСЫ АДАПТАЦИИ И ПРАВОПИСАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТЕРМИНОВ В ТЕРМИНОЛОГИИ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА

Аннотация

В статье рассматриваются адаптированные международные термины на нашем языке, их произносительные и письменные соответствия с особенностями нашего языка, а также условия терминов, которые были приняты без изменения в период Алашской интеллигенции и их высказывания по этому вопросу. Даже после советской эпохи не было единой нормы ведения и написания международных терминов на языке. В этот период в основу были заложены принципы К.Жубанова и других ученых. После обретения независимости ученые начали искать альтернативные условия для казахского языка и была поставлена работа каждому заимствованному термину находить казахский эквивалент. Однако, большинство терминов культуры и искусства, которые имеют статус международных терминов, остаются в их нынешнем состоянии. Ведение и употребление казахских эквивалентов международных терминов начали отражаться в публикациях в области культуры и искусства. Конечно, вопросы ведения, перевода, написания и применения иностранных терминов на казахский язык были основаны на принципах ученых советской эпохи и принципов Алашской интеллигенции.

Ключевые слова: международные термины, алашская интеллигенция, фонеморфологические законы, принципы, терминология культуры и искусства.

G.S. Suleeva¹, S.S. Dzhanseitova², A.Z. Mashimbayeva³
^{1,2,3} Kazakh national conservatory named after Kurmangazy,
Almaty, Kazakhstan

ISSUES OF ADOPTING AND WRITING OF INTERNATIONAL TERMS IN THE TERMINOLOGY OF CULTURE AND ART

Abstract

The article considers the adapted international terms in our language, their pronunciation and written correspondences with the peculiarities of our language, as well as terms which were adopted without change in the period of the Alash intelligentsia and their statements on this issue. Even after the Soviet era, there was no single norm for the adopting and writing of international terms in our language. During this period, the principles of K. Zhubanov and other scientists were laid on the basis. After gaining independence, the scientists began to search for alternative conditions for the Kazakh language and the work was put to each foreign term to find the Kazakh equivalent. However, the most of the terms in the field of culture and art, which have the status of international terms, remain in their current state. The adopting and using of Kazakh equivalents of international terms began to be reflected in publications in the field of culture and art. Of course, the issues of adopting, translating, writing and using of terms from foreign languages into Kazakh were based on the principles of Soviet-era scientists and the principles of the Alash intelligentsia.

Key words: international terms, Alash intelligentsia, phonomorphological laws, principles, terminology of culture and art.

Мәдениет және өнер терминологиясына халықаралық терминдерді қабылдау XIX ғасырдан бастау алып келе жатыр десек қателеспесбіз. Бұл кезең – алаш зиялыларының өмір сүрген кезімен тұспа-тұс келетіні анық. А. Байтұрсынұлы бастаған алаш зиялыларының әртүрлі сала бойынша термин қалыптастыру ісімен айналысқанын және осы кезеңде тілімізге біз сөз етіп отырған салаға қатысты халықаралық терминдердің де тілімізге енгені мәлім. Дегенмен, қазіргі кезеңнен айырмашылығы бұл кезеңде орыс тілі арқылы тілімізге енген шетел сөздерінің барлығы дерлік тіліміздің фоно-морфологиялық заңдылықтарына икемделіп қабылданғанын, тіліміздің ерекшелігіне сәйкес айтылып, жазылғандығын айта кету керек. Оған осы кезеңде тілімізге енген халықаралық терминдер мысал бола алады. Мұндай қолданыстарды осы кезеңде жарық көрген ғылыми монографиялар мен еңбектердегі терминдердің қолданысынан, сөздіктер мен оқулықтарда берілген терминдерден байқауға болады. Әсіресе, сол кезеңде жарық көрген Н. Қаратышқановтың «Пән сөздері», «Атаулар сөздігі» атты маңызды сөздіктерде ондай терминдер мен кірме сөздер көптеп кездеседі. Мысал ретінде осы сөздіктерден алынған **тілімізге икемделіп жазылып қабылданған терминдерді** келтіре кетуге болады: артист – әртес, автор – аптыр (жазушы, шығарушы), мрамор – мырамыр, программа – пыроғырам, фотограф – потограпияшы, фотография – потограпия, акварель – әкпәрел, аккорд – әккөрді (шырқау), актер – әктір (әртес), акустика – әкүстике (дыбыс үні туралы ғылым), альбом – әлбом (сурет, өлең дәптері), альт – әлт (нәзікүн), ария-эрие (бір дауыспен айтылатын ән), арфа – арпа (мүзике сайманы), бенефис – бенепис, галлерейя – гәлерей (сарай, мұнара), декорация – декаратсие (сақына суреті), дирижер – деріжер (ән, күй басқарушы), диссонанс – десенәнс (дыбыстардың ұласуы), драма – дырамы, жонглер – жөңгілер, кабаре-кәбер, композитор – кәмпәзитір (күй шығарушы), композиция – кәмпәзитсе, консерватория – кәнсерваторие, манеж – мәнәж (ат сарай), миниатюра – миниетір (сурет), мозайка – мәзейік (әшекей), музыка – мүзике, негатив – негетіп, октава – өктәбе, оркестр – әркестр, спектакль – іспектакіл, трагедия – трәгедие (қайғы, күйік), фарс – парс (күлкілі пиесе), штатив – ыштатып (үш аяқ), т.б.

Мұндай терминдер мен сөздерді, тіпті еңбектерді кеңестік қазақ тіл білімі тұсында нормалар мен орфографиялық заңдылықтардың қалыпқа түспеген, қалыптаспаған кезеңіндегі қателіктер ретінде қабылданғаны да жасырын емес.

Байқалатын анық ерекшелік – кезеңге тән қиындықтар мен терминологиядағы қиын таңдауға қарамастан, алаштықтар ұлт тілінде термин қалыптастыруға немесе кірме терминдерді ұлт тілінің ерекшеліктерін сақтап қалуға ұмтылыстар жасай алған.

Сөздіктердің құрлымынан сондай-ақ, **сол қалпында ешбір өзгеріссіз қабылданған терминдер де кездеседі.** Мысалы: Балет – балет (би өнер), бас – бас (жуан дауыс), гитара – гитар (күй - сауық құралы), киноаппарат – киноаппарат, нота – ноты, пейзаж – пейзаж (табиғи сурет) т.б. [1, 9 б.].

Мән беріп қарасақ, қазақ тілінің сөйлеу, дыбыстау заңдылықтарын сақтап қабылданған терминдердің үлесі өзгеріссіз сол қалпында қабылданған терминдерге қарағанда басым. Яғни, қазіргі терминдерді қабылдау үдерісінде болып жатқан тіліміздегі үдерістерге керісінше үдеріс ерекшелігін байқай аламыз.

Аталмыш сөздіктерде халықаралық мәдениет және өнер салалары терминдерінің дыбыстық өзгеріске ұшырап, тілімізге икемделіп айтылғанымен, басым көпшілігінің жанына терминнің мағынасын түсіндіріп жазу көзделген. Ал, сол қалпында жазылып, айтылатын халықаралық терминдердің өте аз мөлшерде болғанын байқадық. Жазылуы мен айтылуы бірдей болғанымен, сөздікте бұл терминдерге де түсініктеме берілген. Бұл кезеңде көптеген терминдер тілімізге икемделіп жазылған болса, сонымен қатар терминдердің көпшілігінің аударылғандығын да көруге болады. Халықаралық терминдердің тілімізге енуі сол кезеңде қалыптасқан қағидаттар негізінде жүзеге асқаны белгілі. Елдес Омарұлының 1924 жылы сиезде жасаған баяндамасында көрсетілген қағидаттардың бірінде былай делінген: «Иауропа халықтарының бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына келтіріліп, бізге де пән сөз болып алынсын, - жалпы Иауропа сөзі мен қазақша сөз түбінде екеуі қатар жазылып отыратын болсын» [2, 38 б.].

Бұдан біз ғалымның Еуропа сөздерін қабылдауға қарсы еместігін, бірақ оларды өз заңдылықтарымызға бағындырып қолдануымыз қажеттігін баса айтқандығын көреміз. Заман талабына сай түрлі салалардың шарықтап дамуының негізінде тілімізге жаңа ұғымдарды, яғни шетел сөздерін қабылдауымыз заңды еді. Сол кезеңде өмір сүріп, ғылыми терминологияның қалыптасуына өзінің мол үлесін қосқан ғалымдардың бірі – Халел Досмұхамедұлы еді. Ол «Ауропа сөздерін алғанда, сөзді қазақ-қырғыз тілінің заңымен өзгертіп, сіңуге қолайлап алу керек. Ауропа тілінен бізге әсері көп тиетін тіл орыс тілі, орыс сөздері ықтиярсыз қолдануға керек болатын дәуірде тұрмыз. Сондықтан орыс сөздерін қолданғанда өте сақтық керек. Күнбатыс Ауропа сөздерін алғанда түбін тексеріп, шамадан келгенше сөзді түпкі иесінің сөйлеуіне жақындатып алу керек», - дейді [3, 96 б.]. Ғалым Еуропа сөздерін қабылдағанда орыс тіліндегі нұсқасын емес, сол шет тіліндегі нұсқасының айтылуына жақындатып алып қабылдау керек дейді. Ал, осы мәселеге қатысты Түрікшілердің Бірінші құрылтайында жасаған баяндамасында алаш зиялыларының көсемі Ахмет Байтұрсынұлы былай деген: «мы все иностранные слова будем брать в таком виде, чтобы это было легко для произношение казаков. Точно так же и другие тюркские народы не должны считаться с происхождением слов, а должны считаться с говором, с артикуляцией населения» [4, 418 б.]. Сонымен бірге, осы құрылтайда Аханның ұсынған қағидаттарының бірінде: «Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек» - делінген [3, 40 б.]. Мұнда да ғалым пікірінің өз замандастары пікірімен мазмұндас екендігін көреміз. Яғни, басты мәселе – қабылданған әрбір сөздің қолданыста қазақ айта алатындай болуына басты назар аудару керектігін сөз етеді. Ғалым өмір талабына сай еуропа тілдерінен термин қабылдауға болады, бірақ ол терминдер біздің ана тіліміздің заңдылықтарына икемделуі тиіс дейді. Халықаралық терминдердің қазақ тіліне ену тарихындағы маңызды бағыттардың бірі - алаш зиялыларының жат сөздерді (халықаралық терминдерді) тіліміздің заңдылықтарына сәйкестендіріп қабылдауы еді. Бұл бір жағынан, таза қазақ тілін қолданушылардың тұрғысынан халықаралық терминдерге деген көзқарастың айқын көрініс тапқан кезеңі, екінші жағынан, халықаралық терминдердің саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты қазақ тіліне белсенді түрде ене бастаған алғашқы кезең болып табылады. Сондықтан бұл кезеңдегі халықаралық терминдердің ене бастау жайы мен оның ұлт зиялыларының зерттеп, талдауы бүгінгі күн тұрғысынан да маңызын жойған жоқ. Сол кезеңде Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Елдес Омарұлы, Нәзір Төреқұлұлы, Манан Тұрғанбайұлы, Қошқе Кемеңгеров сынды алаш зиялыларының термин шығармашылығына қатысты пікірлері бір бағытта болды. Өзге тілдің атауларын өз тілімізге енгізу үшін біріншіден, ана тілімізден балама табуымыз қажет, екіншіден, балама бола алатын сөз табылмаған жағдайда түркі тілдерінен сөз алу көзделген, үшіншіден, ондай мүмкіндік бола қоймаған тұста жат сөздерді тіліміздің заңдылықтарына бағындырып қабылдау қағидаттары басшылыққа алынған. Бұл қағидаттарды басшылыққа алудың себептерін таратсақ: а) өз тілімізден балама табуымыз қажеттігі терминнің жалпы халыққа түсінікті болуын көздейді; ә) қазақ тілінен балама бола алатын сөз табылмаған жағдайда түркі тілдерінен сөз алудың негізгі себептері: сөздердің түбірлері бір, түсіну, айту және тыңдауға жеңіл болуы; б) жат сөздерді қабылдағанда тіліміздің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкестендіріп қабылдауымыз керек.

Осындай ортақ қағидаттардың негізін қалаған алаш зиялыларының көшбасшысы болған Ахмет Байтұрсынұлы бұл мәселеге қатысы өз көзқарасын: «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алмастыра, ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей, айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан, мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын, қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болады», - деп көрсетеді [5, 350-351 б.].

Қазақстанның егемендік алып, тәуелсіздікке қолы жеткен шақта тіліміздегі барлық сөздерді жаппай аудару ісі басталды. Тіл, тілдің мәртебе алуы айналасындағы мәселелер де осы сұрақтың ілгерілеуіне өз

ықпалын тигізбей қойған жоқ. Мұндай онды шара ұлттық терминологиямызды ұлт тілінде қалыптастыруымызға деген қажеттіліктен туындағаны анық. Қазақ тілінде ұғымдар мен атауларды беруге деген әрекет шынайы ұмтылыс, жай қызығушылық түрінде болсын әр түрлі деңгейде жүзеге аса бастағандығы белгілі. Сонымен бірге мемлекет ішіндегі түрлі салалар бойынша жасалған өзгерістер тілде, соның ішінде, терминологияда қамтылмай қалмады емес. Нақтылай айтқанда, елімізде болып жатқан әлеуметтік-қоғамдық құрлымымыздағы өзгерістердің ықпалы ұлттық терминологияда да өз өзгерістерін енгізуге жетеледі. Осындай өзгерістер барысында дамыған елдер тәжірибесін қолдану – ұлт тілінде жасалған терминдер қатарының басым болуы керектігіне, халықаралық терминдердің үлесін азайту қажеттігіне көз жеткізді.

Бұл әрекеттер басқа жағынан қарағанда, ұлт тілінің мүмкіндігін пайдалануға деген сұраныстың жылдар бойы пайдаланылмауының әсері болса, екінші жағынан жылдар бойы пайдаланылмай келген тілдің қайнар көздерін, сөздік қорын пайдалануға деген жоғары деңгейдегі ұмтылыс еді.

Бұдан біз 60 жыл бойы тілімізге орыс тілінен, орыс тілі арқылы басқа шет тілдерінен өзгеріссіз терминдер қабылдауды мақсат тұтқан ғылыми қағидаттардың өміршең еместігін дәлелдейтін уақыттың жеткендігін де көреміз. Ұлт тілін пайдаланушылардың және сол тілдің мамандарының өзге тілді сөздерге жатырқай қарағандығының да көрінісі байқалмай қоймайды. Осыған орай тіліміздегі жалпы сөздердің, салалық терминдердің аударылуына тікелей әсер етуші күштердің – нақтылай ықпал етуші қозғаушы күштердің болғандығын атап өту керек.

1930 жылдан бастап тілімізге шет тілдерден терминдердің қабылдануы басқа қағидаттар негізінде жүзеге асты. Дәлірек айтқанда, жаңа кезеңнің талабына сәйкес, шетел тілдерінен енген терминдер орыс тілінде қалай жазылып, айтылса біздің тілімізде де дәл солай, ана тіліміздің дыбыстық заңдылықтарына икемделмей, аударылмай қабылданды. Бұл кезең – тіл тарихында Жұбанов кезеңі деп аталғаны мәлім. Осы кезеңде мәдениет және өнер терминдерінің қазақ тіліне қабылдануы аталмыш қағидаттар негізінде жүргізілді. Сол кезеңде жарық көрген терминологиялық сөздіктерден осы сала терминдерінің қалай қабылданып, жазылғанын көруге болады.

Сол қалпында ешбір өзгеріссіз қабылданған шетел терминдері: автор – автор, академия – академия, арена – арена, галерея – галерея, театр – театр, этюд – этюд, шаблон – шаблон, увертюра – увертюра, комедия – комедия, акробат – акробат, клуб – клуб, искусство – искусство, т.б.

Қабылданған терминдердің басым көпшілігі орыс тіліндегі қалпында жазылса, кейбір шетел терминдерінің аудармасы бар. Қ.Жұбановтың 1935 жылы Мәдени қызметкерлер съезінде ұсынылып, бекітілген қағидаттарының бірінде (бесінші) былай делінген: «Халықаралық терминдер орыс әдебиетінде қалай жазылса, сол түрінде қабылданады. Егер қазақ тілінде кей дыбыстар болмаған жағдайда (бұл терминдерді беру үшін), олар қазақ әліпбиі шегіндегі әріптермен бейнеленеді (форма – рофта, химия – қіјміја, революция – rebolutsija және т.б.) [3, 103 б.]. Бұл қағидаттың алаш зиялылары ұсынған қағидаттармен ұқсастығын көруге болады. Қ.Жұбанов әліпбидегі дыбыстың жоқтығына сүйеніп айтса, А.Байтұрсынұлы тіліміздің дыбыстық ерекшеліктеріне икемделуі тиіс дейді. Дегенмен, осы кезеңдегі қағидаттардың басым көпшілігі орыс тілі арқылы енген шетел сөздерінің ұлт тіліне енгенде өз қалпын өзгертпеуге негізделгенін айта кету керек. Оған дәлел, осы кезеңде академик Н.Сауранбаевтың терминологиялық сөздікке жазған алғы сөзінде сол кезеңдегі қағидаттар негізінде сөздік құрылғанын баяндауы. Мұндағы қағидаттардың басым көпшілігі халықаралық терминдерді қабылдауға, жазуға арналған. Мәселен, жазуға байланысты оныншы қағидатта былай делінген: «Аударылмай алынған терминдер қазақ тілінің емле ережесінің туыс жүйелі принципіне сай орыс тіліндегі негізгі формасы сақталып жазылды (материя, философия т.б.)» [3, 107 б.]. Бұл – біз сөз етіп отырған кезеңнің негізгі қағидаттарының бірі. Бұған мазмұндас қағидаттар басқа ғалымдар тарапынан да ұсынылып отырды. С.Бәйішев осы мәселеге қатысты «шетел және орыс тілдерінен кірген интернационалдық терминдерді аудармай қабылдау керек» дей отырып, айту, жазуға қатысты «шетел және орыс тілдерінен бізге кірген және болашақта кіретін терминдер орыс тілінде қалай айтылатын және жазылатын болса, бізде де дәл солай айтылып, жазылуы керек» дейді [6, 16-17 б.]. Яғни бұл кезеңде шет тілі терминінің жазылуы ешбір өзгеріске ұшырамай, орыс тілінде қалай жазылса, қазақ тілінде солай жазылуы көзделген. Оған жоғарыдағы терминдер мысал бола алады.

Халықаралық терминдерді тілімізге қабылдау және оның жазылуы Кеңес өкіметі кезінен кейін де бірқалыпты болмады. 90-жылдардан бастап тілімізге түрлі салалардың дамуына байланысты көптеп жаңа терминдер ене бастады. Әрине, бұл кезде де біз Қ.Жұбанов кезіндегі қағидаттар шеңберінен аса алмадық. Тілімізге қаптап еніп жатқан терминдер орыс тіліндегідей дыбысталып, жазылудан шыға алмады. Еліміз егемендікке қолы жетіп, тілімізге, дінімізге көңіл бөліне бастаған шақтан бастап, ұлт тілінде термин жасау, мүмкіндігінше, шетел терминдеріне қазақша балама табу ісі қолға алына бастады. Тәуелсіздігіміздің арқа-

сында алаш зиялылары ақталып, олардың еңбектері көпшілік қолданысына түсе бастауы – терминжасам ісіне де өз әсерін тигізді. Осы кезеңде ғалымдарымыз кеңес өкіметі кезіндегі қағидаттармен қатар алаш зиялыларының ұстанымдарына да көңіл бөле бастады. Дегенмен, бұл әлі де болса толық қарастырылмаған мәселелер қатарына жатады. Мұндағы басты мәселе - шетел терминдерінің ұлт тіліндегі балмасын табу еді.

Біз қарастырып отырған сала терминологиясында да басқа салалардағы кемшіліктер орын алуда. 90-жылдардан бастап мәдениет және өнер саласына қатысты жарық көрген сөздіктердегі, осы салаға байланысты жазылған әдебиеттердегі т.б. басылымдардағы терминдердің басым көпшілігі орыс тіліндегі қалпын сақтап жүргендігі айқын. Мысалы: пьеса, пуьлт, радиотеатр, пианино, пируэт, пассаж, балет, комедия, ария, арена, аттракцион, фотоальбом, фотокамера, студия, режиссура, репертуар, т.б.

Әрине, бұл ұстанымды да қате деп айтуға болмайды. Нақты баламасы табылмаған халықаралық терминдерді сол қалпында қолдану орынды. «Тілімізде тек ұлттық терминология қалыптастырамыз деп шет тілдерінің сөздерінен қашкатап, біржақтылыққа бой алдырмау жағын да, әрі тілімізге келмейді деп өз тіліміздің ішкі мүмкіндіктерін, сөз, термин жасау қабілетін терең пайдаланбай қалу жағынан тіліміздің дамуына үлкен ықпалы бар екендігін де ұмытпау керек» [3, 107 б.].

Кейбір аударуға болатын немесе дыбыстық өзгерістер енгізіп, қолдануға болатын терминдер сол қалпында қолданыс табауда.

Мәдениет және өнерге қатысты жазылған еңбектерде кірме терминдерден құрылған сөйлемдердің түсініксіз болуы жасырын емес. Мысалы: Күйдің динамикалық дамуы барысында қос ішекті төкпелей, ұрып қағу, сол арқылы нюанстық шеберлік көрсету дәстүрлі күйшілерде кең қолданылады (Ысқақов Б.) [7, 169 б.]. Өткен ғасырдың басында қазақ совет композиторлары халық музыкасының тақырыбында шағын формадағы фортепианолық пьесалар жаза бастады [8, 362 б.]. Әндегі алғашқы бунақтар терция көлеміндегі трихордпенсатылап көтеріліп, екінші бунақтан кейін жоғарғы үшінші басқышта тұрақтайды (Тұрмағамбетова Б.) [7, 365 б.]. Қарастырып отырған салаларымыздағы кейбір терминдер қазақ тілінің фоно-морфологиялық заңдылықтарына икемделіп қабылданып, жазылып жүр: мрамор – мәрмәр, т.б. Тіліміздің фоно-морфологиялық заңдылықтарына икемделіп қолданылып жүрген терминдерге қазақ тілінің қосымшаларын үндестік заңына сәйкес жалғай аламыз: әртістер, әртістің, әртіске, әртістік т.б.

Тілімізге шетел терминдерінің икемделіп қалыптасуына көптеген факторлардың ықпалы бар. Бұқаралық ақпарат құралдары, оқулықтар, оқу құралдары және т.б. терминдерді қалыптастыруда рөлі басым. Егер біз ескі үдеріспен кете берсек, тілімізде ешқандай өзгеріс болмайды және одан түк те шықпайды. Оған дәлел, мәдениет және өнер салалары терминологиясында ғана емес, басқа да салаларда терминдер мен сөздердің қазақ тілінде жазылған нұсқаларының қалыптасқандығын байқауға болады. Мәселен: Пекін, Жапон, дискі, зауыт, т.б. Тілімізде тек ұлттық терминология қалыптастырамыз деп шет тілдерінің сөздерінен қашқақтап, біржақтылыққа бой алдырмау жағын да, әрі тілімізге келмейді деп өз тіліміздің ішкі мүмкіндіктерін, сөз, термин жасау қабілетін терең пайдаланбай қалу жағының тіліміздің дамуына үлкен ықпалы бар екендігін де ұмытпау қажет [9, 70 б.].

Бір сөзбен, терминдер қалыптастыру оны ұлт тіліндегі тілдік бірліктермен алмастыру ісіне мақсатты түрде кірісу, оны қабылдауға саналы түрде ұмтылу – қазіргі терминология жағдайында ғана емес, тіл жағдайында да маңызды деп білген дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қаратышқанов Н. Пән сөздері. – Алматы: Ер-Дәулет, 2004. – 128 б.
- 2 Қазақ білімпаздарының тұңғыш сіезі. – Орынбор, 1925: Кирил жазуына түсіріліп, қайта басылып шығуы. – Алматы, 2005. – 144 б.
- 3 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. – Алматы, 2004. – 205 б.
- 4 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
- 5 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жазушы, 1991. – 463 б.
- 6 Бәйішев С. Қазақ тілінің терминологиясын жасаудың негізгі принциптері мен міндеттері // Халық мұғалімі. – 1948 ж. – № 5. – 13-21 б.
- 7 Музыкалық білім және музыкалық ғылым саласындағы өзекті мәселелер: Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы, 2005. – 792 б.
- 8 Өнер әлемі //2006. – № 5-6. – маусым. – 28 б.
- 9 Сүлеева Г.С. Мәдениет және өнер саласындағы халықаралық терминдердің тәуелсіздік кезеңде қалыптасуы деңгейде зерттелуі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. №3(49), 2014. – 216 б.

МРНТИ 16.21.07

А.О. Тымболова¹, Н.Ш. Қалиева²

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ТАРИХИ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ЖАЗБА ТІЛДЕРІНДЕГІ АТА/АНА ҰҒЫМЫН БІЛДІРЕТІН СӨЗДЕРДІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Ата/Ана концептісінің негізін салушы (негізгі ядросы) «Ата» және «Ана» сөздеріне этнолингвистикалық, диахрониялық, синхрониялық талдау жасау арқылы, бірқатар түркі тілдерінде қазіргі даму кезеңіндегі немесе тарихи дамуындағы өзгерістері анықталды.

Жүргізілген зерттеулер негізінде салыстырылып отырған түркі тілдерінің даму кезеңдеріндегі мысалдар негізге алынып, Ата/Ана ұғымын білдіретін сөздердің бастапқы архетиптері жаңғыртылды. Туыстас тілдердегі әр түрлі шағын жүйелердегі варианттарына ішкі реконструкция жасау арқылы көне тілдік тұлғалары анықталды.

Түркі тілдеріндегі Ата/Ана ұғымын білдіретін сөздердің қазіргі түркі тілдеріндегі қалыптасқан варианттары мен ескі түркі тілдеріндегі тарихи варианттары салыстырып, олардың даму заңдылықтары, өзгерістері анықталды, сондай-ақ, олардың қазіргі түркі тілдері нұсқаларындағы фоно-морфо-семантикалық айырмашылықтары көрсетілді. Салыстырмалы талдау жұмысын жүргізу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдары негізге алынды.

Түйін сөздер: ата, ана, концепт, тілдің тұлға, фонетикалық варианттар, архетип, этимон, морфологиялық өзгерістер, хетт тілі, түркі халықтары, көне түркі тілдері, қазіргі түркі тілдері.

Тымболова А.О.¹, Қалиева Н.Ш.²

^{1,2}Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

ФОНЕТИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИХ ПОНЯТИЕ «ОТЕЦ/МАТЬ» В ИСТОРИЧЕСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ ПИСЬМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье были выявлены изменения в ряде тюркских языков в период современного или исторического развития путем этнолингвистического, диахронного, синхронного анализа слов «Отец» и «Мать», которые являются основой концепта Отец/Мать.

Были возрождены начальные архетипы слов, представляющих Отец/Мать, на основе исследований по сопоставлению примеров периодов развития тюркских языков. Древние языки были идентифицированы путем внутренней реконструкции вариантов разных подсистем в родственных языках.

Было показано сравнение понятия «Отец» и «Мать», варианты в современных тюркских языках и исторических вариантов древнетюркских языков, законов их развития, а также их фоно-морфо-семантических различий в версиях современных тюркских языков. В ходе сравнительного анализа были взяты за основу научные гипотезы отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: отец, мать, концепт, языковая личность, фонетические варианты, архетип, этимон, морфологические изменения, хеттский язык, тюркский народ, древнетюркские языки, современные тюркские языки.

A.O. Tymbolova¹, N.Sh. Kaliyeva²
^{1,2}Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan

PHONETIC AND LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF WORDS REPRESENTING THE CONCEPT OF "FATHER" AND "MOTHER", IN HISTORICAL AND MODERN WRITTEN TURKIC LANGUAGES

Annotation

The article revealed changes in a number of Turkic languages in the period of modern or historical development through ethnolinguistic, diachronic, synchronous analysis of the words "Father" and "Mother", which are the basis of the concept of Father/Mother.

The initial archetypes of words representing the Father/Mother, were revived on the basis of studies comparing the examples of the periods of development of the Turkic languages. Ancient languages were identified by internal reconstruction of variants of different subsystems in related languages.

The comparison of the concept of "Father" and "Mother", variants in modern Turkic languages and historical variants of the ancient Türkic languages, the laws of their development, as well as their phonon-morpho-semantic differences in the versions of modern Turkic languages was shown. Scientific hypotheses of native and foreign scientists were taken as a basis during the comparative analysis.

Key words: father, mother, concept, language personality, phonetic variants, archetype, etymon, morphological changes, Hittite language, Turkic people, ancient Turkic languages, modern Turkic languages.

Түркі тілдері бір біріне фонетикалық, морфологиялық, тіпті сөздердің байланысу тәсілінің ұқсастығына қарамастан, кейде бір ғана сөздің тілдің тарихи даму кезеңі барысында адам түсінбестей түрленіп өзгеріске ұшырап жатады. Бұл көрші халықтар мен тарихи оқиғалардың ықпалынан болатын құбылыс екендігі даусыз.

Мағынасы бірдей болғанымен, дыбысталуында айырмашылығы бар лексемалар тіл білімінде фонетикалық варианттар деп аталатындығын ескере отырып, зерттеу нысанымызға айналған **Ата/Ана** концептісінің негізін салып отырған «Ата» және «Ана» сөздерінің тарихы мен шығу төркініне, сондай-ақ қазіргі түркі тілдеріндегі түлғаларын зерттеп көруді жөн көрдік. Көне түркі заманынан бүгінге дейін өз мағынасы мен құндылығын жоймай келген осы сөздердің тарихи дамуы мен түрленуі мақаламызға негіз болды.

«Сөз тарихы өте қызық. Ал, сөз тарихының арқауы, негізі оның мағынасы. Демек, мағынадан, түсініктен тысқары сөздің өмір сүруі мүмкін емес» – деген Ө. Нұрмағамбетовтың пікірімен толықтай келісе отырып, тарихи құбылыстар мен жағдайларға төтеп беріп, бүгінге дейін ұрпақ санасында құндылық ретінде қабылданған «Ата» және «Ана» сөздері қандай фонетикалық, морфологиялық өзгерістерге ұшырады, бізге қалай жетті, қазіргі түркі халықтарындағы қолданылу ерекшеліктері қандай деген сұрақтарға жауап іздеп көруге тырыстық.

Тіл тарихы зерттелмейінше, оның даму, өзгеру, қалыптасу заңдылықтары ашылмайды, жүйе-құрылымы да, бай мазмұны да, сан салалы әлеуметтік – қоғамдық қызметі де өз дәрежесінде танылмайды [1,3].

Түркілер өз заманының іргелі мемлекетіне айналып, тарих сахнасына «Түрк қағанаты» ретінде шыққан кезі V ғасырдан басталғандығы белгілі. Тарихи деректерге жүгінсек, ол кезде Алтай тауын өздерін «Көк бөріден тараған көк түрікпіз» деп есептеген қаңлылар, қыпшақтар, төлістер, қырғыздар, байырқылар, басмалдар, құрықандар, татарлар, ізгілдер, едіздер, карлұқтар, кенгерлестер, дулаттар, үйсіндер, сол сияқты кейінгі түркі халықтарының негізін құраған басқа да тайпалар мекендеген. Олардың бәріне түсінікті ортақ тілі қалыптасқан [2,6].

«Сақтар», «ғұндар», бергін келе «көктүріктер» деген атпен белгілі болған, Өтікендей жер жәннаты мен Ергенекөңдей тау алқабын мекендеген ержүрек түркі халқының ең алғашқы жазба мұралары тасқа қашалып бізге жетті. Қандай да бір халықтың тарихы әдеби, мәдени мұраларының, тарихи ескерткіштерінің арқасында жасалатындықтан «Ата» және «Ана» сөздерінің тарихи дамуын зерттеуді, осы Орхон, Енисей, Талас, Селенга өзендерінің бойынан табылған ескерткіштерден бастадық. Сол кезеңнің өзінде көне түркі жазба әдебиетінің болғандығына Күлтегінге, Білге қағанға, Тоныкөкке арналған жырлар дәлел.

Орхон-Енисей түркілерінің өздеріне сай бай лексикасы бар. Ол қалай болса, солай сөз жиынтықтарынан құрала салған емес, оның әлденеше замандар бойына жинақталып, қалыптасуының, толығып бауының өзіндік ерекше заңдары мен тәсілдері бар. Қай елдің де сөздік қоры біріне-бірі қатысты сөздер жүйесінен

құралады. Жүйесіз тіл болмайды. Ендеше, Орхон-Енисей ескерткіштері тілінің де белгілі бір лексикалық жүйесі болғанын аңғарамыз. Сондықтан Орхон-Енисей ескерткіштері тілінің сөздік құрамы қалыптасуы, дамуы сол түркі тайпаларының тарихымен тығыз байланысты [3,46].

Әлемде Түркі халықтары алғашқыда Орта Азияны мекендеп, Қытай, Үнді және Батыс елдеріне дейінгі аумақты кеңістікті мекендеп, маңызды діндердің әсерін көріп, қиын-қыстау заманды басынан өткере отырып әлемге танылды. Тарих сахнасына шыққан мезеттен бастап бүгінге дейін әртүрлі әліпби қолданған, соған қарамастан көрші мемлекеттерімен мықты дипломатиялық қарым-қатынас жүргізе отырып, саяси және мәдени көпір құра білген, ұрпақтарына құнды әдеби, мәдени мұралар қалдырған.

Көшпенді өмір салтының әсері, басқа да тарихи оқиғалар тілдегі сөздердің айтылуы мен қолданылуына, қала берді жойылып кетуіне, сондай-ақ, жаңа сөздердің кірігуі мен түркі халықтарының әдеби тілінің қалыптасуына негіз болды. Заман өте келе, сөздер фонетикалық өзгерістерге ұшырады. Ал, біздің зерттеуімізге негіз болып отырған «Ата» және «Ана» сөздері аз ғана фонетикалық өзгеріске ұшырай отырып, немесе дыбысталуы мен мағынасы өзгермей дәл сол қалпында жетіп отыр.

Қазіргі түркі тілдеріндегі «Ана» ұғымын білдіру үшін V ғасырдан бастап осы күнге дейін Орхон Енисей жазбаларында «Ög», ескі түркі тілінде де (ұйғыр тілінде) «Ög», Қараханлы дәуірінде «Ара/Аба/Ума», Қыпшақ дәуірінде «Аба/Ана/Ümm/Ебе», Хорезм дәуірінде «Ана/Üm(m)», Шағатай тілінде «Ана/Üm(m)» тұлғалары қолданыста болғандығы, сол заманға тән жәдігерлер тілі сөздіктерінің көмегімен зерттеу жүргізу барысында анықталды. Ең алғаш Күлтегін ескерткіштерінде қолданылған «Ög» сөзі қазіргі таңда қазақ тілінде түбірі сақталып, «Өгей» тұлғасында қолданылса, түрік тілінде g дыбысының k дыбысына алмасуы және – süz болымсыздық жұрнағын қабылдау арқылы «Öksüz» «Анасыз, яғни, жетім» мағынасында кездеседі. Ескі түркі тілдерінің сөздігінде де «Ög» «Ана» мағынасында көрсетілген. Махмуд Қашқаридың Диуани лұғат ат түркіінде бұл «Ög» сөзі кездеспейді. «Ана» ұғымын беру үшін «Ана/Аба/Ара» тұлғалары қолданылған. Ал, жоғарыда аталып өткен «Ümm» сөзі түркі тілдеріне араб тілінен енген сөз екендігі қараханлы, хорезм, шағатай тілі сөздіктерінде көрсетіледі.

Профессор Дурсун Аян осы сөздерге қатысты зерттеуінде «Ана» сөзінің алғаш рет орта ғасырда ұйғыр тіліндегі мәтіндерде кездескендігін және осы сөзбен қатар «Ög» сөзінің де қолданылғандығын айта отырып, «Ümm» сөзінің қазіргі түркі тілдерінде қолданылмайтындығын анықтап, тек кейбір діни мәтіндерде және сұхбаттарда «ümm'ül müslimin ve ümmehât-ı müslimin» түрінде яғни, мүміндердің анасы мағынасында жүретіндігін көрсеткен [4,115].

Ал, қазақ тілінде «Ұма» сөзі тіпті **«еркек малдың аталық зәр шығару мүшесінің тері астындағы сыртқы бөлігі»** деген мағынаны білдіретіндігін ұмытпағанымыз абзал [5,1334].

Ал, «Ата/Баба» сөздерін білдіру үшін Орхон Енисей жазбаларында «Еңі/Ара/Аба», ескі түркі тілінде де (ұйғыр тілінде) «Ара/Аба/Ата», Қараханлы дәуірінде «Ата», Қыпшақ дәуірінде «Ата», Хорезм дәуірінде «Äbä/ Ата», Шағатай тілінде «Аба/Ата» тұлғалары қолданылса, «Әке» мағынасын білдіру үшін Орхон Енисей жазбалары мен ескі түркі тілінде (ұйғыр тілінде) «Kang/Қаң», Қараханлы дәуірінде «Аба», Қыпшақ дәуірінде «Ата», Хорезм дәуірінде «Ата», Шағатай тілінде «Аба/Ата» тұлғалары қолданылған.

Зерттеу жүргізе отырып, назарымызды аударған «Ара/Аба» сөздеріне тоқталамыз. «Ара/Аба» сөзі адамның жынысына қарамастан, шығу тегіміз, ата, ана, әке, жасы ұлғайған адам, тіпті әкпе сияқты мағыналарда қолданылғаны белгілі болды. Сонымен қатар, бұл тарихи сөз түбір тұлға ретінде сақталып, қосымшалардың көмегімен түрлену арқылы тілімізде қолданылып жүрген басқа да сөздердің пайда болуына себеп болған.

Демек, аба сөзі «арғы ата» мағынасынан «ата-ана» мағынасына ауысып, одан кей тілдерде жалпы жасы үлкен адамдарға байланысты қолданылатын болған. Қазіргі татар тіліндегі абзый, қазақ тіліндегі абысын сөздерінің түбірі осы аба сөзімен байланысты болса керек. Э.В. Севортян аба сөзін ана (мать) сөзімен түбірлес деп санайды. Түркі тілдерінің фонетикалық заңдылығы негізінде б мен п дыбыстарының алмасуын дәлелдеуге болады [6,113].

Демек, біздің пікіріміз бойынша «Ара/Аба» тұлғалары фонетикалық өзгеріс ықпалына түсу арқылы түрленіп отырған. Біз «Ара/Аба» сөздерінің фонетикалық өзгеріс ықпалына түсуін У~У (тау) ~У(W) ~П~Б~В сәйкестігі арқылы түсіндіруге болады деп ойлаймыз. Өйткені көне түркі жазба ескерткіштерінде бірқатар сөздердің құрамындағы **б** (немесе **п**) қазіргі тілімізде сонор **у**-ге айналған. Мысалы, аб (охота на зверей) (ДТС, I) ~ау [«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі»: ауға шықты]; суб(вода) (ДТС, 512) ~сұу (өзен, көл т.б. түзетін түссіз мөлдір сұйық зат).

У дауыстысынан бөлініп шыққан у соноры – есте жоқ ежелгі дәуірде де, көне түркі дәуірінде де тілде өмір сүрген аса байырғы дыбыстың қатарына жатады. Ол дами келе бір кезеңдерде аралық звенолар арқылы қатаң **п** дауыссызына айналған. Түркі тілдерінде барлық дауыссыз дыбыстар ұянданғанда осы

қатаңнан **б** аллофоны пайда болған. Орта ғасырлардағы *в, у (w)*, қазіргі кездегі *п, б, у* табиғаты бір, генетикалық жағынан туыс дыбыстар. Сондықтан бұлар *у~у (тау) ~у(w) ~п~б~в* сәйкестігін түзеді [1,46].

Яғни, көне түркі тіліндегі «аба» сөзінің қазіргі тілімізде «апа» – деп дыбысталып қолданылып жүргендігін жоғарыда аталып өткен *у~у (тау) ~у(w) ~п~б~в* сәйкестігінен туған деп жорамалдаймыз.

Жоғарыда аталған, Ө.Қайдаровтың жорамалына сүйене отырып, «Аба» түбірінен туған абысын сөзі тілімізде жеке тұрып та, абысын-ажын қос сөзі ретінде де жиі қолданылады. Абысын-ажын манғол тілінде екеуі де мағыналы сөз. «Абысын»-жена старшего брата по отношению к жене младшего брата, Ажын – жена младшего брата по отношению в жене старшего брата, невестка/ (Монг.-рус. словарь). Абай ажын сөзін кісі аты негізінде қалдырған. «Ажының жақсы-ақ қызы едім». Абысын – біздіңше о баста тіліміздегі апа және сіңілі сөздерінің қосарлана айтылып, бірігуінен жасалған. Ағайын – аға және іні сөзінен туындауы, апалы – сіңілі, ағалы – інілі. Абысын сөзінің алғашқы бөлігі Апа/Аба сөзінің шығу төркіні туралы (Севортян «этимологический словарь»), ал, сіңілі XI ғ. – сіңіл тұлғасында «младшая сестра мужа», яки қайын сіңілі мағынасында қолданылады /М.Қашқари III т., 408 бет/. Сонда бұл екі сөздің бірігіп бір мағынаны білдіріп, тұлғалық ерекшеліктердің түсуіне былайша кестелеуге болатын секілді: Аба/Апа мағынасында, сіңіл/сіңілі мағынасында, аба-сыңыл → абасын/-ыл/ → абасын-абысын. Сонымен, талай тарихты басынан өткерген осы бір көне сөздер бір кездерде бірі – іні әйелінің ағасының әйеліне қарата, абысын, ал, екінші аға әйелінің інісінің әйеліне қарата /ажын/ айтылған туыстық атауы болған деп түйін түюге болады [7,16].

Біз «аб-» түбір тұлға екендігін баса айтқымыз келеді. Мысалы қазақ тілінде қолданылып жүрген абыз сөзі де «аб-» түбір тұлғасынан туындаған тұлға болуы мүмкін. Сондай-ақ, Р.Сыздық көне, тірі түркі тілдерінде «қарт адам, қария, әйелдің ері, шал» сияқты мағыналарды беретін абышка тұлғасының түбірі – абы/абу/аба немесе абыш «шал». Ал аба – (түрлі фонетикалық вариантта) түркі – моңғол тілдерінде «әке, ата, әкенің ағасы» мағынасын беретін сөз. Қырғыз тілінде «қадірмен» мағынасын беретін абығый сөзінің, аб/аба тұлғасымен тамырластығы даусыз, өйткені жасы үлкен адам, ата, әке – қадірлі, құрметті адамдар. Демек бұл күнде сирек қолданылатын, көбінесе бұрынғы өлең толғаулар мен қазіргі тарихи, көркем шығармаларда кездесетін абыз сөзі өзінің түп тамырындағы «ата, әке, қарт адам» деген мағынасын да, одан ауысқан «көпті көрген білгір, сауатты, білімді адам» деген мағынасын да көмескілендіріп, «дана, ақылшы, көреген қария» деген ұғымда жұмсалған, жұмсалатын сөз деп танымыз [8,15].

Бір ғана «Ана» яғни көне түркі тіліндегі «Аба/Ара» сөздерінің бірнеше мағынасы бір-біріне ұқсамайтын ұғымдарға әмбебап қолданылғандығын түсіндіре келіп, оларды жақындастырып тұрған экстралингвистикалық фактор: «Туысқандық атаулары» деп аталатын тақырыптық-семантикалық топ – деп негіздейді Б.Сағындықұлы. Бұл дәйекті пікірді қолдамауға ешқандай негіз жоқ.

Олай болатын болса, неге «Аба/Ара» сөздері «Ана/Ата/Ата-баба/ Апа/Әкпе» сияқты бірнеше мағынада қолданылғандығына көзіміз жетті.

Ескі түркі тілдерінде «Ана» ұғымын білдіру үшін «Аба», «Ара», «Апа», «Ög», «Üm(m'')» тарихи тұлғалары жұмсалғандығы анықталды. Ал, қазіргі тілімізде қолданылып жүрген «Мама/Шеше» сөздері жоғарыда аталған қатардан табылмады, олай болса бұл сөздердің тілімізге кірігуінің себебі неде? Бұл тұлғалар қайдан шықты деген сұрақ туады? Зерттеу барысында «Мама/Мата» сөзі ескі түркі тілінде жазылған (ұйғыр тілінде) жәдігерлерде «әйел» мағынасын беретіндігін анықтадық.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «Мама»:

1. Әйелдің баланы қоректендіретін, сүт шығатын мүшесі, емшек;
2. Баланың туған шешесі, апа;

3. Ат байлайтын дінгек ағаш – деп түсіндіріледі. Сондай-ақ, сөздікте ақ мама, мама бие, мама қаз, мама кісі, мама базар, мама ағаш сияқты тіркестер қатары берілген. Бұл жерде ақ мама тіркесінен басқасы шеше мағынасында қолданылып тұрған жоқ. Ежелгі қазақ тілінде «Мама» сөзінің 1) «емшек», «желін» (қойдың, сиырдың); 2) «есейген», «сақайған», «тоқтасқан» (мама бие, мама қаз және т.б); 3) «жуан», «үлкен», «әйдәк» (мама ағаш, мама базар және т.б) мағынада жұмсалғандығын көрсетеді [9,49].

Шағатай тілінде тілімізде қолданылып жүрген «Шеше» сөзіне дыбысталуы ұқсас «Ұйыс» сіңлі немесе қарындас мағынасын беретін тұлға бар. Бұл фонетикалық, семантикалық өзгерістерге түсіп, қазіргі таңда «Шеше» мағынасын беріп жүрген сөз бе, әлде жәй ғана ұқсастық болуы мүмкін бе?

«Шеше», «Мама», «Папа» тұлғалары туралы Б.Сағындықұлы математикада белгіліні пайдалана отырып, белгісізді қалпына келтіру әдісін – сөз төркінін ашудың жаңа әдіс-тәсілі ретінде ұсына отырып, былай дейді: Түбіртек заңы бойынша туысқандық атаулары тарихқа белгісіз көне замандарда бір буынның қайталануы арқылы жасалған сияқты. Мысалы, ба+ба=баба (атаның әкесі, үлкен ата, арғы ата) ба

буынының қайталануы арқылы жасалып тұр. Егер ба буынын «ата» деп түсінсек, «баба» тіркесі «атаның атасы» деген ұғым береді. Мұның өзі шындыққа сай.

Барша халыққа таныс сөздер – ма+ма, па+па атаулары да осындай жолмен жасалған. Еуропа тілдерінде ұшырасатын «ана» мағынасында жұмсалатын на+на термині де осы сипатта. Қазақ тілінде осы тәсілмен жасалған ше+ше (баланың туған ана- сы, апа) деген сөз бар. Осы тұлғаны математикалық жолмен анықталған формула бойынша бұрынғы қалпына келтіре аламыз. Ш қатаңының шыққан тегі – ч (тш) аффрикаты. Яғни ч>ш немесе шиә>е. Бірақ е көп жағдайда а дауыстысы сипатында бұрынғы қалпына келеді. Сонда шеше деген сөзді *ча+ча түрінде ежелгі дәуірлердегі формасына қайта түсіруге болады. Тіл-тілде мынадай универсалды заңдылық бар: бұрын үнемі бірінші буынға түскен екпін, тарихи даму барысында екінші буынға түсті дегенше бірінші буынның абсолют (ұшар) басындағы дауыссызы жойылып кетеді. Мысалы, ба+ба>а+ба. Бәрібір «аба» тұңғыс- манчжур тілдерінде «үлкен ата», «арғы ата» мағыналарын бере береді. Ежелгі түркілік туысқандық атауы ча+ча формасы да осы заңдылыққа бағынып, кейінгі дәуірлерде ача түрінде айтыла бастаған. Қатаңдардың ұяңдану дәуірі келгенде «аджа» формасына түскен. Аффрикаттар ыдырағанда «ажа» кейпіне келеді. Ең соңында жуан дауыстылар жіңішкергенде осы заманғы әже (әкесінің, сондай-ақ анасының шешесі, үлкен шеше) атауы жұмсала бастайды. Егер ча деген ежелгі түркілік буынды «ана, шеше» деп түсінсек, *ча+ча сол аса ежелгі кездің өзінде-ақ «шешенің шешесі» деген нақты ұғымды білдірген. Ал «ча» деген түбіртектің мағынасын (ша+ғын) (кішкентай), «жа+с» (жасы кіші) сөздерінің құрамындағы ша (ча>ша), жа (ча>джа>жа) буындарымен салыстыру арқылы шамалауға болады: «кіші шеше» [10].

С.Қондыбай индуистік мифологиядағы мың басты жылан Шешаға байланысты зерттеуінде қазақ тіліндегі «шаш» және «шеше» сөздерінің ежелгі үнділік «шеша» сөзімен байланысты болуы деген мәселені көтереді. «... ал қазақтағы «шеше» сөзінің «шеш-ажы» > «шеш -ашы» > «шеше» болып өзгере алатындығын, оның да «Ұлы ана» есімдерінің бірі бола алатындығына (біз «ұрғашы», «нағашы», «әже», «абысын», «ажын» сөздерінің түпкі мағынасының жылан табиғаты Ұлы ана ұғымымен байланысты екендігін дәлелдегенде «шеше» (мать, бабушка, женщина) сөзінің осындай мағыналарға ие болуға құқығының бар екендігіне сене аламыз [11, 289] деп топшылайды.

М.Қашқаридің Диуани лұғат ат түркіінде «Әкпе» мағынасын беретін «Еңе», «Жасы ұлғайған әйел» мағынасын беретін «Есі» тұлғасы кездеседі. Біздің жорамалымыз бойынша, «Шеше» тұлғасы осы «Еңе» тұлғасындағы соңғы буындарының қосарлануы арқылы немесе алдыңғы ч дыбысының түсіп қалуы арқылы жасалған тұлға болуы мүмкін. Нақты дәлелдеу үшін әлі де зерттеуді қажет ететін мәселе. Дегенмен де, жоғарыда айтылып өткен «Ана» ұғымын білдіру үшін қолданылған «Аба», «Ара» сөздерінің әмбебап лексика-семантикалық ерекшелігін ескере отырып, «Шеше» сөзінің «Еңе» тұлғасымен байланысты болуы ықтимал деп пайымдаймыз. Өйткені «Жасы ұлғайған әйел/Әже/Әпке»мағыналарын көне түркі тілдерінде аша-ақи-еңе-еңі-еңі-еке-еке қатарынан көре аламыз. Қазақ тілінде де «Шеше» тұлғасын өз анасына да, сондай-ақ жасы үлкен аналарға да қолданатындығымыз арқылы пікірімізді нақтылағымыз келеді.

Ал, шешемен қатар жүретін тіліміздегі «Әке» сөзінің Орхон жазба ескерткіштерінде дыбысталуы «Kang/kaң» екендігін, сонымен қатар, (аша, ага ~ al}a, ара ~aba, ата, baba қатары кездесетіндігін айтып өттік.

Б.Сағындықұлы қазақ тілінде балалы болған ер адамды «Әке» дейді. Әр адам өзінің туған атасын «әке» деп атайды. Бұл сөздің жуан варианты «ақа» батыс облыстарда «аға» мәнінде қолданылады. «Ақа» сөзі жіңішке вариантқа ауысқаннан кейін «ағайынды адамдардың жасы үлкені» мағынасын жойып алса керек – деген жорамалды ұсынады.

Сондай-ақ тілімізде жиі қолданылатын «Ай дер ажа, қой дер қожа» фразеологиялық тіркесінің құрамындағы «ажа» тұлғасының этимоны әке мағынасын беретін «ачу» және «аджу» көнерген тұлғалары «... «ай дер ажа» дегеніміздің кезіндегі мағынасы – «ай дер әке», арыдан айтсақ, «Әй дер құдай» болып түсіндірілмек [12,34].

«Ай дер ажа, қой дер қожа» тұлғасы Ә.Қайдаров пен С.Сәтенованың зерттеуінде қостағанды фразеологиялық тіркес ретінде қарастырылады.

Бұл мысалдан бірден көзге түсетіні – іштей екі топ, паралельді екі тіркесті компонент құрап тұрған қос тағандылық. Темір ошақтың үш тағаны болмаса тұра алмайтындай, ФТ-нің бұл тобы жоғарыдағыдай қос тағаны, қос тіреуіші, қос сүйемелі, тұғыры болмаса басы құралмайды, өйткені бірінің бірінсіз күні жоқ [13,6].

«Әке» тұлғасының біз Ата/Ана сөздерінің тарихи және қазіргі түркі тілдерінің ішінде қазақ тілінде қолданылатындығына басымдық бере отырып, бұл сөздің төркіні «әкелу» етістігімен байланысты болуы

мүмкін деп пайымдаймыз. Өйткені «Әке» отбасының тірегі, негізгі асыраушысы. Бұл сөздің шығу төркінін әлеуметтік жағдайлардың туындауымен байланыстыруға болады.

Мысалы, қазақ тіліндегі «бебеуле» туынды етістігіне қатысты мына бір мысалды қарастыра кетейік: «Қиналғанда, қысылғанда зар қағу» мағынасында түсінілетін «бебеуле» етістігінің әдеби тілде жуан варианты жоқ. Сөйлеу тілінде «бабаула» тұлғасы кездеседі. Бұл сөздің этимологиясы жайында тілші Х.Кәрімов былай деп жазады: «Бабаула => «бабала» (бабасына сыйыну, бабасын шақыру) етістігімен түбірлес (біз ол сөзді баба + ау + ла = деп түсінеміз - Б.С.), екеуі де **баба** есімінен жасалған туынды етістіктер. Көне түркі диалектілерінде «әке» мағынасын білдіру үшін «аба», «ата» сөздерімен қатар «баба» сөзі де қолданылған. Қазіргі түрікмен, әзірбайжан, диалектілері мен әдеби тілдерінде, гагауз, қырым татарлары тілінде, өзбек, алтай тілі диалектілерінде осы мағынада жұмсалады [Кәрімов, ҚТТТМ, 1986, 35-36].

Ата/Ана сөздерінің тарихи дамуын қарастыру барысында назарымызды аударған тағы бір мәселеге тоқталуды жөн көріп отырмыз. Зерттеуімізде біз бұл тұлғаларды жеке-жеке қарастырдық. Бала үшін ата-ананың қамқорлығынан асқан бақыт жоқ. Олардың орны қашан да бөлек. Осыған байланысты қазақ тілінде: «Ана алдында – құрмет, әке алдында – қызмет», «Әке – асқар тау, ана – етегіндегі бұлақ, бала – жағасындағы құрақ», «Ана көрген тон пішер, әке көрген оқ жонар», «Әкеден – ақыл, анандан – мейір», «Ата-ананың қадірін – балалы болғанда білерсің», «Ана сүтін ақтамағанды, ешкім мақтамайды», «Әке тілін алмаған, аман болып көп жүрмес», «Ана бір қолымен бесікті, бір қолымен әлемді тербетеді», «Ананның хақы – Құдайдың хақы», «Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада», «Ананды Меккеге үш арқалап барсаң да, қарызыңнан құтыла алмайсың», «жұмақ – ананың табанының астында» сияқты мәдени коннотацияға ие паремиялар жиі қолданыс табады. [14,118]

Тілімізде «Ата-ана», «әке-шеше» тұлғаларында қос сөз ретінде кездесіп, қандық туыстықты білдіріп, баланы дүниеге әкелуші, асыраушы мағынасында жұмсалады. Ата/Ана ұғымын концептілік өрісінде микроконцепт ретінде қарастыруға болады. Зерттеу барысында көзімізге іліккен «Atana/Etan/Eten/Orana» «Ана жатырында баламен бірге дамып, босанғаннан кейін түсетін бөлік» мағынасын білдіретін тарихи тұлғаға тоқталдық. Бұл тұлғаның фонетикалық қалпы да, функционалды-семантикалық қызметі де «ата-ана» ұғымының қалыптасып қолданысқа түсуіне танымдық тұрғыда қандай да бір әсері болуы мүмкін деп жорамалдаймыз. Ана жатырында баламен бірге дамып, босанғаннан кейін түсетін бөліктің медициналық тілде «плацента» екендігі мәлім. Ал, плацентаның ана жатырында атқаратын қызметін, баланы жарық дүниеге әкелгеннен кейін ата-ананың атқаратыны белгілі. Яғни, баласын асырайды, қорғайды, өсіреді, ақтық демі таусылғанша жүрегінде тасиды. Бұл пікіріміз қазіргі тілімізде қолданылып жүрген нұсқаны көрсете ме, әлде жай ғана дыбысталу ұқсастығы ма? Бұл әлі де тереңірек зерттеуді қажет ететін мәселе. Дегенмен, көне түркі тілінде «Ата-ана» мағынасын беретін сөздердің жасалу формасы қосарлану арқылы емес, қатар тұру арқылы (тіркесу) берілген. Мысалы, ескі түркі тілдерінің сөздігінде **Ög qañ**, қараханлы дәуірінде *Ata ana/Ana baba*, Хорезм дәуірінде«*Ata ana*», Шағатай тілінде «*Ата ана*» тұлғалары қолданыста болған.

Қазан төңкерісінен кейін әдеби тілі толық қалыптасып, дамыған қазіргі түркі тілдерінде «Ата» және «Ана» сөздері ескі тарихи түбірлерін сақтады ма, әлде қоғамдық немесе лингвистикалық әсерлерге ұшырады ма? – деген мақсатпен бірқатар түркі тілдеріне көз жүгірттік.

№	Қазақ тілі	Қыр-ғыз тілі	Өзбек тілі	Татар тілі	Баш-құрт тілі	Түрік тілі	Әзірбайжан тілі	Қарақалпақ тілі	Түрікмен тілі	Ұйғыр тілі
1.	ата, баба	ата, баба	бува	ата-баба, баба, бабай	ата-бабалар, олатай, бабай,	деде	баба, ата-баба	ата, баба	ата, баба	бова, бовай, чон дада
2.	әке	ата	дада, ота, ада, падар	атай, эти, эткэй	атай, бабай	баба	ата	әке, ата.	кака, ата	ата, дада
3.	ана, шеше	эне, апа;	она, ойи	ана, эни	эсэ, инэ	ана, анне	ана	эне,ана, апа.	эже, эне	Ана, апа
4.	ата-ана, әке-шеше	ата-эне, эне ата	ота-она	ата-ана	ата-эсэ	анне баба, ебевейн	ата-ана, валидейн	ата-ана, әке – шеше.	ата-эне	ата-ана

Кестеден көріп отырғанымыздай, қазіргі түркі тілдерінің ішінде Ата/Әке, Ана ұғымдарының этимондары, фонетикалық, семантикалық тұлғалары ұқсас келеді.

Қазіргі түркі тілдерінің ішінде қолданылып жүрген «Ана» сөзімен қатар оғыз бұтағындағы түрік тілінде «Anne» сөзі қолданылады. Басқа қазіргі түркі тілдерінде біз бұл тұлғаны кездестіре алмаймыз. Олай болса, бұл тұлғаның фонологиялық ерекшелігі не? «Anne» тұлғасын Түркияда көбінесе қала тұрғындарының қолданатындығы белгілі, дегенмен де соңғы жылдары аймақтық қолданыста да жиі кездеседі. «Anne» тұлғасының фонетикалық өзгеріс әсеріне түскен, «Ана» тұлғасы дыбысталуының бір варианты екені анық. Бұл «Anne» тұлғасы туралы Дж.Клаусонның сөздігінде ескі түрік тіліндегі (ұйғырша) «Ана» тұлғасының бұзылған бұр түрі анықтамасы беріледі [15,164].

Бұл тұлғаны қарастыру барысында аңғарғанымыз, «Anne» тұлғасы буын үндестігі заңдылықтарына бағынбай тұр. IX ғасырда Ыстамбұл диалектілерінде бала тілінде қолданылған форма екендігін алға тарта отырып, n дыбысының әсерінен сөз соңындағы a дыбысы e дыбысына ауысып, жұмсарып кеткен болуы мүмкін деп пайымдаймыз. Бұл Ыстамбұл аймағы халқының сөйлеуіне (произношение) байланысты болуы мүмкін. Өйткені кейбір сөздер шығу төркіні түрік тілінде болғанына қарамастан, дыбыс үндестігіне бағынбайтындығы (Anne (ana), dahi (dahi), elma (alma), hangi (hangi), kangı), kardeş (karındaş)) мәлім. Сондай-ақ, сөз ортасындағы n дыбысының қосарланып айтылуын, түрік тілінде жиі қолданылатын көмек сұрағанда, назар аударту, әсірелеу үшін жұмсалатын «aman» одағайы ауыз екі тілде m дыбыстарының қосарлануы арқылы «amman» тұлғасында кездесіп, сөзге күшейтпелі мағына үстеп тұратындығын (amman düşme!) дәйектей отырып, түсіндіруге болады. Сол сияқты «Anne» тұлғасы да бала тіліндегі «Ана» тұлғасының ананы дауыстап шақыру кезінде назарын бірден аударуға бағытталған жұмсалымдық форма деп жорамалдаймыз. Өйткені бала үлкеннің сөзін қайталап айта бастаған кезінде көбіне фонетикалық қателіктерді жасайды.

Д. Аян осы тұлғаға байланысты жүргізген зерттеуінде Исмет Зеки Эюбоглының «Anne» сөзінің Хетт тіліндегі «Annas» сөзімен байланыстыратындығын айтады. Оның пікірінше ««Anne» сөзі түрік тіліне хетт тайпасы тілінен бірден кіріккен жоқ. «Anne» тұлғасының мазмұнын ашатын «дүниеге сәби әкелуші» яғни, «туу» мағынасын бұл сөздің түбірі бере алмайды. Сондықтан да «Ана/Anne» тұлғаларының түбірі басқа тілден келген. Түрік тілінде «an-» түбірі Азиялық түркі тілдерінде ер адам (anuk, angış, anbazuk, angay) есімін білдіретін құрылымдарда кездеседі. «an-» түбірінен басталып «Ана/Anne» туу қабілетіне ие бір тұлға қалыптастыруы мүмкін деуге негіз жоқ. Хетт тілінде «an-» түбірінен басталатын сөздерде «туу» ерекшелігін білдіретін мағыналар баршылық. Мысалы: annitalvatar=бала туу күші, anniyatar=аналық, arha anniyatar=әйелдердердің етеккірі, annavalanas=өгей шеше, sal annatar=жүкті болу, h-annas=әже, апа, huh h annas=ата-ана, anniyamis=жиен қыз мағыналарын береді [4,116].

Демек, «Ана» тұлғасының этимоны, яғни алғашқы нұсқасы хетт тайпасы тілінен қалған түбір тұлға екендігін мойындауға болады деген пікірді ұстануға болады.

Қорыта айтқанда, зерттеу барысында Орхон ескерткіштері, ескі түркі тілі, қараханлы дәуірі, қыпшақ дәуірі, хорезм, шағатай тілі дәуірі сияқты кезеңдерде жазылған жәдігерлер тілінен алынған «Ата/Әке» және «Ана» сөздерінің дыбысталуы мен қолдану қызметіне, жұмсалымына (функционалдық табиғаты) байланысты талдау жасай отырып, түркілердің әлемнің ең ескі және түбі бір текті халық екендігіне, сондай-ақ құнды жәдігерлерінің арқасында ұрпақтарына әдеби, жазба өте бай мұра мен мәдениет жасап қалдырған ұлы халық екендігіне көзіміз әбден жетті. Әлі де зерттеуді талап ететін сөздерді есепке алмағанда, бір ғана Ата/Ана ұғымын білдіретін сөздерге тарихи салыстырмалы зерттеу жасау арқылы түркі тілдері сөздік қорының қаншалықты бай екенін аңғардық. Түркі тілдерінің байлығын зерттеуімізге негіз болған, Ата тұлғасы үшін де, Ана тұлғасы үшін де әмбебап қолданылған сөздер де, түбір тұлғадан туындаған, фонетикалық, морфологиялық, семантикалық өзгеріске ұшыраған нұсқалар да айқындалды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері: монография. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.
- 2 Нүсіпова О.Н. Көне түркі жазба мұралар тарихы. – Алматы, 2004. – 178 б.
- 3 Айдаров Ф. Күлтегін ескерткіші. – Алматы, 1995. – 232 б.
- 4 Аян Д. Aile ve Toplum // *Eğitim-kültür ve araştırma dergisi*. – 2011. – Т.7. – № 26. – 115 с.
- 5 Қазақ сөздігі. Қазақ тілінің біртотымдық үлкен түсіндірме сөздігі. – Алматы: 2013. – 1334 б.
- 6 Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.
- 7 Қасым Б. Туыстыққа қатысты күрделі аталымдардың тілдік танымдық сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы – 2009. – № 4 (30). – 116 б.

- 8 Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Арыс, 2004. – 232 б.
- 9 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 11 т. / Құраст.: Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы: Арыс, 2009. – 752 б.
- 10 Сағындықұлы Б. Ана тілі газеті. – Алматы, 2016. – №20 (1330). – 4 б.
- 11 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 11 том. Үшінші кітап. – Алматы: Арыс, 2008. – 284 б.
- 12 Тымболова А.О. Тұрақты тіркестер құрамындағы мағынасы күңгірттенген компоненттер / ф.ғ.к. дисс. – Алматы, 1999. – 133 б.
- 13 Қайдаров Ә., Сәтенова С. Қазақ тіліндегі қостағанды фразеологиялық тіркестердің тілдік және поэтикалық табиғаты // Ізденіс. ҚР Білім министрлігінің ғылыми журналы. – 1996. – №2 Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 157 б.
- 14 Тымболова А., Мурзинова А. Тілдік санадағы стереотиптердің ұлттық-мәдени ерекшелігі («отбасы» концептісі негізінде) // Абай атындағы ҚазҰПУ, Хабаршы «Филология ғылымдары» сериясы – 2017. – №2 (60). – 118 б.
- 15 Дж. Клаусон. Он үшінші ғасырдағы түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі. – Оксфорд, 1972. – 164 б.

МНРТИ 16.21.61

Ханбутаева Л.М.¹

¹Азербайджанский университет языков,
г. Баку, Азербайджан

РЕЧЕВЫЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ КАК КОММУНИКАТИВНАЯ СИНТАКСИЧЕСКАЯ ЕДИНИЦА

Аннотация

Основным объектом исследования в данной статье являются речевые высказывания как коммуникативные синтаксические единицы.

Являясь независимой единицей общения, речевые высказывания отличаются от предложений. Будучи речевой единицей, высказывание реализует речь, активизирует, делает процесс общения более интенсивным и по этой причине является первичным моментом коммуникации, его ядром. В статье так же говорится о кодировании и декодировании высказываний. При передаче информации человек использует сложные связи и отношения. Информация, передаваемая посредством кодов, приводит к речевым актам и в этом, несомненно, важную роль играют психологические факторы.

Речь должна выражать мысль и довести ее до уровня высказывания. Эта ситуация называется кодированием высказывания. В кодировании высказываний используется ряд синтаксических средств - вспомогательные слова (предлоги, союзы). В процессе декодирования происходит обратный процесс; это превращение развернутой системы сообщения (высказывания) в стоящую за ним мысль.

В коммуникативном плане высказывание не принимается в качестве независимой единицы, так как оно выполняет коммуникативную функцию в структуре предложения.

Ключевые слова: речевые высказывания, коммуникативный, психолингвистика, кодирование речи, декодирование.

Л.М. Ханбутаева¹

¹Әзербайжан тілдері университеті,
Баку қ., Әзірбайжан

СӨЙЛЕУ КОММУНИКАТИВТІК СИНТАКСИСТІК БІРЛІК РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Зерттеудің негізгі объектісі сөйлеу коммуникативтік синтаксистік бірліктер ретінде болып табылады. Қарым-қатынас сөздері тәуелсіз сөйлеу бірлігі бола тұра, сөйлемнен ерекшеленеді. Сөйлеу бірлігі пікір білдіруді жандандырады, қарым-қатынас процесін неғұрлым қарқынды іске асырады және осы себептен коммуникацияның бастапқы сәті, оның ядросы болып табылады. Ақпаратты беру кезінде адам күрделі байланыс және қарым-қатынас қолданады. Ақпарат кодтар арқылы берілгенде сөйлеу актілеріне әкеледі және мұнда психологиялық факторлар маңызды рөл атқарады. Сөйлеу ойды білдіруі тиіс және, пікір білдіру деңгейіне жетуі қажет. Бұл жағдай кодтау деп аталады. Бұл кодтау бірқатар синтаксистік құралдар

– көмекші сөздер (шылау, одақтар) тәрізді тұжырымдарды пайдаланылады. Қайта кодтауда кері процесс жүреді, мұнда түпкі ой кеңейтілген жүйесіне, хабарламаға (пікір) айналады.

Коммуникативтік тұрғыда пікір ретінде тәуелсіз бірлік ретінде қабылданбайды, ол сөйлем құрылымында коммуникативтік қызмет атқарады.

Түйін сөздер: сөйлеу сөздері, коммуникативтік, психоллингвистика, сөйлеуді кодтау, қайта кодтау.

¹L.M. Khanbutayeva

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

AN UTTERANCE AS A COMMUNICATIVE SYNTACTIC UNIT

Annotation

This article deals with the use of the utterances as a communicative syntactic unit in speech. As a unit of a language the utterance differs from the sentence. The utterance being a speech unit, serves to realize speech, activates and intensifies the communication and for this reason it is considered to be the initial moment and nuclear of speech. Here are also the coding and the decoding of the utterances taken into consideration. In the transmission of the information the man realizes complex contacts and attitudes. The information having transmitted by means of codes, creates speech and here the psycholinguistic factors play a great role. In coding the utterance some syntactic means –structural words (the prepositions and the conjunctions) are very frequently used. Speech must manifest the idea and bring it to the utterance level. This case is called the coding of the utterance. But in decoding of the utterance an opposing process takes place, so the received utterance converts to the idea. The utterance is not accepted as the independent unit in the communicative plan, because it fulfils the communicative function within the sentence structure.

Key words: language utterances, communicative, psycholinguistics, coding of the language, decoding.

Язык основан на определенных единицах, наиболее важными из которых являются синтаксические единицы. В регулировании синтаксических единиц важную роль играет синтаксическая структура языка. Синтаксические единицы так же выполняют номинативные, коммуникативные, текстообразующие, психоллингвистические и другие функции. В виду того, что объектом исследования данной статьи является речевое высказывание, основное внимание будет уделяться его роли в процессе коммуникации.

В лингвистике термин "высказывание" рассматривается сквозь определенную призму. Были случаи, когда термин "высказывание" использовался для определения термина "фраза". В своей работе Ф.М. Агаева показывает, что данные единицы отличаются друг от друга и не соответствуют традиционно выраженному в предложении значению [1, 45].

В исследовательских работах, наряду с термином "высказывание", используются так же и такие термины, как фраза, выражение, дискурс и т.д. Речевое высказывание - коммуникативная единица, которая выражает определенную мысль, то есть, служит средством общения. Несмотря на то, что речевое высказывание, в основном, соответствует предложению, в некоторых случаях оно выходит за границы предложений, считается независимой единицей языковой системы и отличается от предложения, которое является единицей низшего уровня. Одно и то же предложение, в зависимости от коммуникативной задачи, может служить для передачи нескольких выражений [2, 5]. В синтаксическом плане высказывание имеет множество синонимичных вариантов. Являясь основной синтаксической единицей, оно выражает конкретную мысль. "Высказывание", как единица речи отличается от предложения, которое является языковой единицей. В то время как предложение имеет особый предикат, высказывание, в основном, используется как средство коммуникации в диалогах. Высказывание, являясь коммуникационной единицей, содержит в себе элементы содержания и выражения. План содержания указывает на то, что высказывание является коммуникативной единицей, а план выражения – что оно является единицей интонации [3, 54]. Интересное отношение к исследуемой проблеме можно найти также в казахском языкознании: « Слово – не образуется во время речи, а используется как готовая целая единица. Оно используется в готовом виде в составе словосочетания или предложения. Если свободное сочетание слов и предложение образуются во время речи, то слово – входит в состав словосочетания и предложения в готовом виде. Значимая особенность современной лингвистики определяется рассмотрением мышления, языка и познания как целого когнитивного речевого комплекса» [4, 20].

Во многих исследованиях "словосочетание" рассматривается как минимальная единица. Такие ученые как Ф.Ю. Вейселли, Г.С. Кязимов и другие, считают целесообразным замену термина "словосочетание"

термином "высказывание", так как, по их мнению, высказывание, с лексической точки зрения, является наиболее универсальной частью речи [5, 140]. Чаще всего речевые высказывания употребляются в процессе общения и в данном случае немаловажную роль играет интонация.

Существует несколько типов классификации высказываний. Первой и самой популярной является классификация по коммуникативным целям. По данной классификации, высказывания бывают двух типов: 1) вопросительные высказывания; 2) утвердительные высказывания. Основной целью вопросительных высказываний является поиск информации, а цель утвердительных высказываний состоит в передаче информации. Утвердительные высказывания не выражают вопрос и, в свою очередь, по цели и интонации являются повествовательными предложениями, выражают желание и предложение. Данный тип высказываний претворяется в жизнь посредством глагольных форм, ряда частиц и интонации. В повествовательных предложениях глагольная форма представлена в форме сказуемого или сослагательного наклонения.

Например: /Они победили. Ах, если бы они победили!//

Еще одной формой утвердительных предложений являются высказывания, содержащие побуждение. Они употребляются в форме повелительного наклонения. Например: /Идите быстрее! Сидите тихо!//

Они так же могут употребляться в безличных предложениях. Эти предложения, в основном, служат для выражения эмоций. Например: /Воды! Убирайся!//

"В побудительных предложениях высказывания отличаются самостоятельностью и даже вне контекста остаются значимыми коммуникативными единицами" [6, 17]. Речевые высказывания в форме сослагательного наклонения, выражающие пожелание, в русском языке употребляются с частицей "бы", а в азербайджанском - словом "kaş".

Например: /Поехал бы ты в санаторий. Kaş sanatoriyağa gedəydin!//

Вопросительные высказывания выражаются посредством интонации и индивидуальных показателей, вопросительных местоимений (кто? что? куда? зачем? и т.д.), вопросительных частиц (то есть, если, если так и т.д.). Необходимо отметить, что вопросительные высказывания различаются по своим функциям. Вопросительные местоимения, употребляемые в вопросительных высказываниях, служат: 1) для получения информации; Например: /Что случилось? Что нового?// 2) для передачи информации; Например: /Кто может помешать ненавидеть врага?//

По мнению А.А. Леонтьева, основными в процессе образования речевых высказываний являются следующие параметры: 1) место высказываний в синтаксической структуре; 2) конкретная морфологическая реализация и грамматические особенности; 3) семантические особенности; 4) акустические (графические) особенности [7, 208].

По утверждению Е.А. Стародумовой, существует четыре типа речевых высказываний: 1) общеинформативные высказывания. Эти высказывания передают информацию в целом. Напр.: /Прозвенел звонок. Стук в дверь//. 2) частноинформативные высказывания. Эти высказывания передают частную информацию и через нее мы получаем остальную информацию. Напр.: /Встреча состоится через два дня. Об этом знаем только мы двое//. 3) общеверификативные высказывания. Информация, заключенная в этих высказываниях, представляет собой не новое сообщение, а реакцию на мнение собеседника. Другими словами, это верификация мнения и его коррекция. Напр.: /Встреча не состоялась. Петя уже вернулся// 4) частноверификативные высказывания. Данные высказывания устанавливают реальность не факта в целом, а какого-то его аспекта. Напр.: /По ночам в парках гуляют не только пожилые люди. [8, 42].

Являясь речевой единицей, речевые высказывания реализуют речь, а в качестве языковой единицы составляют структурную модель предложения. В речевой деятельности высказывания становятся активными, интенсивными и считаются основой коммуникации. Речевые высказывания, как коммуникативно-синтаксические единицы, характеризуются актуальными частями предложения. Логическое ударение в высказываниях является основным просодическим средством. Актуальной частью высказывания считается выделенное ударением слово, а порядок слов формирует различную стилистическую окрашенность высказывания.

Например: /Он вчера поехал путешествовать на машине. Вчера он на машине поехал путешествовать. Вчера на машине он поехал путешествовать.//

"В коммуникативном плане высказывание не считается независимой единицей, так как коммуникативную функцию выполняет внутри предложения, в его структуре" [5, 148].

Анализируя функциональную смысловую нагрузку высказываний, мы так же изучаем и их номинативное значение. Прежде всего, высказывание является эквивалентом слова и им обоим (как слову, так и высказыванию) присуща функция номинативного значения. Построение и действие высказывания

такое же, как и у слова, и благодаря этим качествам оно отличается от предложения. Именно поэтому предложение называют коммуникативной, а высказывание номинативной единицей. Для того, чтобы речевые высказывания выражали коммуникативность, между их компонентами должна быть логическая связь. Коммуникативный аспект связан с речевой деятельностью и реализуется при речевом акте. Вся основная информация содержится в теме речевого высказывания, являющегося единицей актуального синтаксиса. Тема – это предмет сообщения, а рема - коммуникативный центр высказывания, основное содержание сообщения. В процессе актуального членения происходит классификация речевых высказываний: 1) нейтральные 2) и экспрессивные высказывания; 2) расчлененные и нерасчлененные высказывания; 3) синтагматически независимые и синтагматически обусловленные высказывания; 4) высказывания простые и с многоступенчатым актуальным членением [[http://scicentersonline/ Синтаксис высказывания](http://scicentersonline/)].

По причине того, что обычно высказывания состоят из двух слов, им свойственно наличие темы и ремы. В высказываниях первое слово является темой, а второе - ремой, и это строение считается нейтральным и нормальным. Иногда высказывания выражают экспрессивность и в этом случае тема и рема меняются местами. По коммуникативной структуре экспрессивные высказывания сходны с нейтральными, однако в них меняется интонация. Как нейтральные, так и экспрессивные высказывания могут быть расчлененными и нерасчлененными. Расчлененные высказывания состоят из темы и ремы. В неполных предложениях тема отсутствует, но подразумевается из контекста.

Например: /Это чья книга? - Моя.//

Несмотря на то, что высказывание выражается одним словом, оно расчленяется. Нерасчлененные высказывания не имеют предмета сообщения, сообщаемый факт существует в данной ситуации в целом.

Например: /Дул сильный ветер.//

Синтагматически независимые высказывания в актуальном членении не зависят от текста, состоят они только из темы и ремы. В таких высказываниях тема содержит уже известную информацию. Эти высказывания могут быть частноинформативными, то есть отвечать на частичный диктальный вопрос.

Например: /Что ему обещали за это дело? - Ему за это дело обещали повышение//

В разговорной речи ответы на такие вопросы обычно состоят только из ремы. Простые высказывания членятся только на тему и рему. Тема, как правило, однословна, а рема выражена словосочетанием. Актуальное членение в таких высказываниях является ступенчатым. Многоступенчатые высказывания образуются на базе сложных предложений.

Например: /Я верил ему, так как это уже было не первое доверенное ему дело.

В актуальном членении главная часть является темой, а придаточная - ремой. Роль предложения в образовании речевых высказываний не вызывает сомнений, однако, высказывание, имеющее в основе логико-грамматическую сущность, в разговорной речи реализуется как отдельный пласт языка. Для того, чтобы понять сущность речевого высказывания, необходимо понять цепочку сегмент - высказывание - предложение. "Сегмент - это отрезок речи, вычлняющийся из линейной последовательности (речевого потока) и воспроизводимый без потери тождества в других последовательностях."

"Высказывание - это речевое произведение, созданное в ходе конкретного речевого действия, совершенного в соответствии с принципами и правилами речевого поведения, принятыми в данном обществе (речевого акта). Рассматривается в контексте этого речевого акта как часть дискурса [9, 141].

Огромную роль в образовании высказываний играют суперсегменты - интонация, словесный ряд. В работе Н.Хомского "Синтаксические структуры" структура речевого высказывания представляется как сильная модель. Трансформационная модель по Хомскому является глубинной и превосходит структурную модель высказывания. Структурная модель высказывания состоит из смыслового содержания и это смысловое содержание представляется как словосочетание. Например, в своей исследовательской работе Н.Хомский при синтаксическом разборе предложения /The man hit the ball// делит его на две части [10, 29].

В то же время, он делит это предложение на небольшие фрагменты / The + man + hit + the + ball//. Однако, на синтаксическом уровне такого рода деление неприемлемо. Н.Хомский называет это деление "terminalstrings" [10, 30]. Выражение "The old men and women" может иметь два значения. а) The old men and The old women; в) The old men and women. В интерпретации варианта (а) "прилагательное" old" может относиться как к мужчине, так и к женщине, а в варианте (в) - только к мужчине. Н.Хомский называл такие выражения структурной многозначностью или конструкционной омонимией (constructional homonymity) [10, 28].

Таким образом, Н.Хомский приходит к выводу, что предложение должно состоять, как минимум, из NP + VP сочетаний. Естественно, его универсальную грамматику нельзя считать совершенной, она так же имеет свои ограничения. Согласно концепции Н.Хомского, изучение языка происходит не посредством

различных языковых элементов. Для этого достаточно овладеть системой правил и выучить лексические единицы высказывания. Создание предложения не зависит от грамматического строя различных слов, оно носит динамичный характер. "Глубинные структуры" выполняют функцию "строительного материала" и каждый "глубинный пласт" имеет основное базовое выражение. Согласно Хомскому, "глубинная структура" является "универсальным компонентом" языковой системы. Структура предложения зависит от коммуникации. Важную роль в формировании речевых высказываний играют мотив и план [11, 17].

А.А. Леонтьев утверждает, что образование высказываний проходит в несколько этапов: 1) мотив, играющий важную роль в возникновении речевой интерпретации; 2) план. Согласно А.Леонтьеву, эти этапы способствуют возникновению темы и ремы в высказываниях; 3) внутреннее программирование. Известно два типа программирования: а) индивидуальное программирование конкретного высказывания; в) программирование речи в целом. Основополагающим в программировании является образ и этот образ реализует его смысловую характеристику; 4) лексико-грамматическая характеристика высказывания [5].

Так же, важнейшее значение в процессе коммуникации имеет кодирование и декодирование высказывания. Процесс восприятия является основным средством соединения автора и адресата, и этот процесс базируется на компетентности и доверии при передаче высказывания. Использование в высказывании или предложении близких по смыслу слов является основой в ходе общения и взаимопонимания говорящего и слушателя. Понимание сказанного свидетельствует о наличии техники использования необходимых знаков.

В лингвистике известен ряд объективных средств для превращения словосочетаний в смысловые высказывания. В активных языках существуют различные типы этих средств - флексия, вспомогательные слова, положение слов в словосочетании. К примеру, возьмем слова "кусок" и "масло". По отдельности они выражают определенное значение. Однако, "один кусок масла" является уже элементарным высказыванием. "Дом" и "горит" - отдельные слова. А сочетание "дом горит" является простым предложением. Высказывания выражающие сравнительно простую мысль, однозначно, состоят из N + V (сущ. + гл.) или Adj + N (прилаг.+сущ.). В состав более сложных высказываний входят несколько слов и для них характерна схема S + P + O.

При передаче информации человек использует сложные связи и отношения. Информация, передаваемая посредством кодов, приводит к речевым актам и в этом, несомненно, важную роль играют психологические факторы. Язык превращается в предмет лингвистики, а в качестве психологического процесса формирования и передачи мысли – в предмет психологии и всесторонне изучается в психолингвистике.

В кодировании высказываний используется ряд синтаксических средств - вспомогательные слова (предлоги, союзы). Вспомогательные слова создают подходящие условия для кодирования языка, а так же играют важную роль в установлении различных отношений между словами.

Расположение слов в предложении является одним из основных объективных средств. В русском языке обычно на первом месте стоит субъект, а на втором – объект. Данные синтаксические средства систематизируют язык, создают возможности выражения и восприятия мысли. Наряду с этими средствами, важное место в речевых высказываниях занимает интонация. В устной речи интонация выделяется изменением голосового тона, а на письме – ударением [10, 272].

В лингвистике существует два основных типа информации: 1) ситуационные коммуникации; 2) межличностные коммуникации. Несмотря на то, что в этих двух типах информации используются практически одинаковые средства, они существенно отличаются друг от друга. "Ситуационная коммуникация" в предложении выражается в простом субъективном и предикативном отношении. В данном типе большое значение имеют жесты - изобразительные или указательные. В межличностной коммуникации имеются отличия. Существуют такие высказывания, которые не передают информацию о каких-либо событиях, а выражают известное всем отношение" [10, 273].

Основным объектом психолингвистики является речевой механизм. Именно в процессе сложных действий возникают и формируются речевые высказывания. И именно в данном процессе появляются его коммуникационные типы. Как форма деятельности речь имеет две формы: Первая форма - передача информации - здесь необходимо участие двух лиц: говорящий и слушатель. Вторая же объединяет говорящего и слушателя вокруг одного субъекта и, в то же время, речь перестает быть только средством общения и превращается в орудие интеллекта [10, 276].

В качестве средства общения речь участвует в двух реальных процессах. С одной стороны, речь должна выражать мысль и довести ее до уровня высказывания. Эта ситуация называется кодированием высказывания. Анализ процесса порождения речевого высказывания называется психологией высказывания или экспрессивной речью. При декодировании же происходит обратный процесс; это превращение развернутой системы сообщения (высказывания) в лежащую за ним мысль. В психологии путь перехода

от речи к мысли называют процессом понимания и изучает этот предмет психологии - психологически импрессивная речь. Данные процессы происходят как в устной, так и в письменной речи. Любая форма речи имеет свои индивидуальные психологические особенности. Следовательно, переход от мысли к речи называется кодированием, а обратный процесс - декодированием. Многие считают, что процесс понимания принятой информации является просто пониманием отдельных слов. Это неверно. Понимание информации или декодирование является кодированием общего значения.

Рассмотрим психологический процесс перехода от мысли к речи. Для того, чтобы довести до собеседника свою мысль, человек использует речевую форму - мотив высказывания. Мотивом речевого высказывания может быть требование или какое-либо обращение информационного характера. В этом случае высказывание будет носить прагматический характер. В качестве мотива высказывания может выступать обращение информационного характера, связанное с общением между людьми, а так же желание яснее сформулировать свою собственную мысль. Существуют простейшие формы речи, которые не требуют специальной мотивации и которые нельзя назвать речевым высказыванием в прямом смысле этого слова. Речь идет о тех случаях, которые можно назвать восклицаниями. Это зависит от эмоционального состояния, например, в состоянии внутреннего беспокойства, стресса.

С другой стороны, мотив речевого высказывания в течение всего процесса находится в активном действии и является необходимым связующим звеном на пути перехода мысли в речь. Мысли возникают на следующих этапах. Психологический анализ мысли создает в психологии некоторые трудности. По мнению таких ученых, как К.Бюлер, Н.Бах, Ш.Кюльпе, собственно "мысль" не имеет ничего общего со словами, не опирается ни на образы, ни на речь. По утверждению других психологов, мысль является сложнейшим обобщенным отражением действительности, направляющимся известными мотивами. Мысль понимается как продукт сложных форм психологической деятельности человека. Позже, Л.С. Выготский подтвердил, что мысль не представляется, она формулируется в речи.

Речевые высказывания выражаются в двух формах: устной и письменной. Различие между ними в том, что каждый из них может выразить определенную речь по-разному.

Самой простой структурой устной речи является имеющая условное название "аффективная речь". К ней относятся восклицания "ах!", "ах, ты!", "убирайся!" и др.

В этой форме (просьба, требование) нет точного мотива, его заменяет аффективное состояние. Другой формой устной речи является диалогическая речь. Эта форма имеет своеобразную психологическую структуру. Диалог в устной речи имеет свой мотив; он представляет собой совокупность просьбы, приказа или какой-либо информации. Возникает как ответ на вопрос, мнение, суждение. Таким образом, данный мотив находит свое отражение в поведении того или иного субъекта (например, ответ на заданный вопрос). То же самое можно сказать и о мысли. В начале разговора у человека возникает мысль; эта мысль выражается в том, чтобы довести до сведения собеседника определенную информацию, либо выражается в просьбе. В то время как говорящий собирается ответить на вопрос, (если ответ положительный или отрицательный) в речи собеседника уже формируется вопрос и весь разговор строится по данной схеме. Главным преимуществом является то, что в течение всего разговора субъект не должен находить и формулировать какую-либо мысль. Особенность диалога в том, что собеседникам всегда известна суть разговора. В диалогах в устной речи есть еще одно преимущество. В данной форме разговорной речи можно пользоваться и внешними факторами - жестами, мимикой, информацией.

Все это определяет структуру диалогической речи. Эта речевая форма может выражаться в неполной, сокращенной, фрагментарной, эллиптической форме, однако в любой форме речь остается понятной. Третьей, и одной из самых сложных форм высказывания является устная монологическая речь, которая может выражаться в форме размышления, призыва, оценки чьих-либо действий. Устная монологическая речь должна иметь мотив и план. Именно исходя из плана и формируется мысль. В отличие от диалога, здесь мысль не дается в готовой форме, она формируется в ходе разговора [10, 280].

Другая форма монологической речи называется "эпическая речь". Эпическая речь практически не сопровождается выразительными средствами. Речь должна строиться максимально грамотно и в ней необходимо использовать максимальное количество речевых кодов (лексических и синтаксических) [8, 283].

Последней и самой сложной формой высказывания является письменная монологическая речь. В отличие от устной, в письменной монологической речи собеседник отсутствует или же он может быть вымышленным. Именно этот факт определяет психологическую структуру данной формы высказывания.

В случае, если письменная монологическая речь выражает не полностью сформировавшуюся мысль, а некоторые детали еще не полностью раскрыты для самого субъекта, восприятие высказывания вызывает определенные трудности. И устная, и письменная речи выполняют основную функцию: они играют

важную роль в формировании мысли, конкретизации интеллектуальной деятельности субъекта.

Понимание устного высказывания с точки зрения психологической структуры отличается от понимания письменной информации. В устной речи можно использовать внешние факторы, которые не находят отражения в письменной речи. Мы являемся свидетелями того, какую огромную роль играет в процессе понимания слово, которое является основной единицей языка. Изолированное слово может выражать предмет, однако не в состоянии дать полную информацию о нем. Важным условием выражения мысли является взаимосвязь нескольких слов. Именно посредством этой связи образуются синтагма, предложение или высказывание. Например, "дом" - указывает на "место проживания", а словосочетание "дом горит" выражает полностью сформированную мысль.

Выбор слов в формировании речи обусловлен тремя факторами: 1) ассоциативно- семантическая характеристика слова; 2) звуковая форма; 3) субъективный фактор. Вследствие взаимосвязи субъекта и предиката начинается процесс синтаксического высказывания [5, 20].

Многие лингвисты утверждают, что слова многозначны и каждое слово практически является метафорой. Декодирование информации в первую очередь требует выбора необходимого значения из ряда многозначных. С помощью интонации выбранное слово автоматически становится посредником в выборе альтернативного слова. Еще одним важным фактором в выборе нужного значения является контекст. "Во время декодирования в понимании слова возникает ряд сложностей. Например, недостаточно богатый словарный запас. Именно этот факт вызывает затруднения в понимании одинаковых по звучанию и написанию омонимов. Например, weather - погода, whether - будь то. Следующее средство - визуальное мышление. Встречается в языке глухих. Например, выражение "на улице холодно, барометр сильно упал", можно понять как "термометр разбился". Последнее (в зоне декодирования слова) происходит в период сильной усталости, сонливости, сильной нервной возбудимости" [10, 289].

Исходя из проделанной работы, мы пришли к выводу, что речевые высказывания, являясь независимой единицей общения, отличаются от предложения. Основным показателем высказывания является актуальное членение, выражает себя в грамматической (разбирается по элементам предложения) и актуальной (из-за наличия темы и ремы) форме. Основными показателями темы и ремы является интонация, словесный ряд. Рема - основа коммуникации, источник важной информации. В качестве речевой единицы высказывание реализует речь, активизирует, делает процесс общения более интенсивным и по этой причине является первичным моментом коммуникации, его ядром.

Список использованной литературы:

- 1 Агаева Ф.М. Синтаксис устной речи. – Баку: Маариф, 1975. – 118 с.
- 2 Кротевич Е.В. Предложение и его признаки. – Львов: Издательство Львовского Университета, 1954.–58 с.
- 3 Вейсалли Ф. Лингвистическая энциклопедия. – часть 1. – Баку: Мутарджим, 2006. – 524 с.
- 4 Аккузова А. Кайырбекова У., Манкеева Ж. Явления коммуникативных единиц в теории речевых актов. – Вестник КазНПУ им.Абая. Серия «Филологические науки». – 2016. – № 2(56). – С.20-23.
- 5 Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: Учебник для студ. вузов обуч. по спец. "Психология" /Леонтьев А.А. -5-е изд. Стер. – Москва: Смысл, 2008. – 287 с.
- 6 Абдурахманова К. Актуализация компонентов высказывания в тексте. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Баку, 2017. – 24 с.
- 7 Стародумова Е.А. Синтаксис современного русского языка. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2005. – 142 с.
- 8 Лурия А.Р. Лекции по общей психологии. Серия "Мастера психологии". – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
- 9 Кязимов Г.С. Азербайджанский язык. Синтаксис. – Баку 2004. – 399 с.
- 10 Хомский Н. Язык и мышление. – Москва: Издательство МГУ, 1972. – 123 с.
- 11 Вейсалли Ф. Лингвистическая энциклопедия. – Ч. 2. – Баку: Мутарджим, 2008. – 526 с.

ЭДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ LITERATURE

МНРТИ 17.09.91
УДК 821(091)

Алекберли А.Ю.¹

¹Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан

ЭПОС КАК ЭТНОГЛОБАЛИЗИРУЮЩИЙ ЖАНР НАЦИОНАЛЬНОЙ ПАМЯТИ (на основе Западно Азербайджанского фольклора)

Аннотация

В статье исследованы эпосы, являющиеся ведущими жанрами общезазербайджанского фольклора, в том числе фольклора Западного Азербайджана, их жанровая специфика, их региональное своеобразие по Западному Азербайджану и специальное внимание уделяется вопросу историзма в эпосах.

В статье также рассмотрены нюансы, связанные с историей эпоса «Книга моего Деда Коркута», который обладает особым местом в традиции азербайджанского эпосоведения и связан с Западным Азербайджаном, а также проведен сравнительный анализ эпической импровизации эмпирической истории.

Затем в аспекте «фольклор и история» были рассмотрены ашугские эпосы, составляющие большую ветвь азербайджанских эпосов, а также образцы, связанные с Гейчинским поселением Западного Азербайджана. Тот факт, что фольклор Западного Азербайджана, в первую очередь, эпосы повлияли на процесс становления фольклора армян, переселяемыми на эти территории начиная с XIX века в массовом порядке и не владеющими традициями фольклора и оказали сильное воздействие на письменную литературу переселенцев доказаны фактами.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, «Книга моего Деда Коркута», Ич Огуз, ашугские эпосы, Дирсе хан, Огузнаме, Гейча

А.Ю. Алекберли¹

¹Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының фольклор институты,
Баку қ., Әзірбайжан

ЭПОС ЭТНОЖАҢДАНУ ЖАНРЫ ҰЛТТЫҚ ЕС ЖҮЙЕСІНІҢ БІРЛІГІ РЕТІНДЕ (Батыс Әзірбайжан ауыз әдебиетінің шығармалары негізінде)

Аңдатпа

Мақалада әзірбайжан халқына ортақ жанр, сонымен қатар Батыс Әзірбайжан фольклоры, олардың жанрлық ерекшеліктері, жергілікті халықтардың тарихи эпостары талданады.

Батыс Әзірбайжан эпосының тарихи көзі “Қорқыт ата” шығармасы әзірбайжан дәстүрінде үлкен орын алады, осы шығарма негіз етіп алынған және эмпирикалық тарихтың импровизациясы ретінде салыстыру талдауы жасалған.

Содан кейін «фольклор мен тарих» призма тұрғысынан Әзірбайжан эпосының үлкен бөлігін құрайтын Ашук эпостары, сондай-ақ Батыс Әзірбайжанның Гочи ауылы бойынша үлгілер қарастырылды.

Батыс Әзірбайжан фольклорының бірінші кезекте эпостардың, армяндардың фольклорын қалыптастыру үдерісіне әсер еткен, бұл аумақтарға 19 ғасырдан бері көбірек көшіп, фольклор дәстүрін білмеген және жазбаша түрде қатты әсер еткен қоныстанушылар әдебиеті фактілермен дәлелденді.

Тірек сөздер: Батыс Әзірбайжан, «Дәдә Коркуд», Ич Огуз, ашугтық эпостар, Гейча, Ашук Алы, Ашук Алескер.

A.Y. Alakbarli¹

¹Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan

THE EPOS AS AN ETHNO-GLOBALIZING GENRE OF THE NATIONAL MEMORY (based on the Western Azerbaijani folklore)

Annotation

This article deals with a research of eposes, their genre specificity and regional identity on all-Azerbaijan and the western Azerbaijani territory and there was paid special attention to the matter of historicism of eposes.

The fragments contained in the epos “Book of Dede Gorgud” having special place in the epics’ traditions of Azerbaijan and being directly related to the territory of the Western Azerbaijan were considered comprehensively and the epic improvisation of the empirical history has been analyzed comparatively.

Then, the ashug eposes, constituting a great part of Azerbaijani epics, the fragments of these eposes related to the region Goyche of the Western Azerbaijan were analyzed on the context “folklore and history”. The fact that the Western Azerbaijani folklore has especially brought about the formation of the folklore and written literature of Armenians moved to these territories commencing from 19-th century was proven in detailed form.

Key words: Western Azerbaijan, “Dede Gorgud”, Ich Oghuz, ashug eposes, Goyche, Dirse khan, Oghuzname

Одним из своеобразных и широко распространенных жанров фольклора являются дастаны. Автор фундаментальных исследований о дастанах в азербайджанской фольклористике проф. Мамедгусейн Тахмасиб пишет следующее о происхождении азербайджанских – тюркских дастанов: “Древняя тюркская – огузская традиция благодаря силе поэтического мышления и художественного замысла с древнейших времен до раннего среднего тысячелетия, служила существованию этнического образа жизни, рыцарства, которые порождались из тюркской нравственно – культурной системы и верхового образа жизни. Этнический уклад жизни, взятое из Огузнаме, которое заняло значительное место в культуре эпоса древних тюрков, является неопровержимым олицетворением данной исторической реальности” [1, 224].

Профессор Ф.Баят рассуждает о том, что дастан начал формироваться со времен возникновения идеи о строительстве государства, национального сознания, национального единства ради родины [2, 243], что полностью совпадает с мнениями патриарха азербайджанской фольклористики М.Тахмасиба.

Ф.Баят именно ссылаясь на основы такого общетюркского мышления продолжает свои мысли: «Традиция героизма мифологических времен согласуется друг с другом на почве событий исторической эпохи в тюркском этнико – культурном мире и при этом возникает новый фольклорный жанр – дастан, то есть эпос. Дастаны, будучи художественной летописью народной борьбы, как правило, начинают иллюстрироваться с самопознанием нации, и приобретают более совершенную форму благодаря знаниям профессиональных повествователей – озанов, бахши, акынов, кайчи, жиравов, олонхистов в области истории искусства. Трудно сказать, когда именно возникли дастаны в качестве фольклорного жанра. Только каждый дастан обобщая в себе исторические, культурные, и политические события столетий, а может и тысячелетий формируется в пределах знаний национальной истории и понятия о национальном самопознании и при этом дастан становится пиком фольклора, фольклорного мышления» [2, 243].

Но здесь нельзя не отметить беспокойство Ф.Баята по поводу отношения азербайджанской фольклористики к дастану. Этот заключается в том, что у нас «дастанное творчество больше всего излагается с точки – зрения ашугской концепции» [2, 244]. Это значит, что “при этом не учтены дастанное творчество тюркского мира, и дастаны, мифологические элементы, словесная история, возникшая со времен национального героизма остались без должного внимания” [2, 244].

Верно, что в истории дастанов все еще наблюдаются случаи сочинения ашугом эпоса под собственным именем, и случаи формирования в последующем дастанов на основе жизни и стихов нескольких мастеров слова – ашугов. Но следует учитывать, что это является событием последнего этапа ашугского искусства и множество таких «дастанов» в будущем были забыты или превратились в факт письменной литературы.

Таким образом, если Огузнаме, котороназывают устной летописью нашей истории, является не только творческим событием устной истории, а также событием устного художественного творчества [3, 180] и если происхождение тюркских дастанов обусловлено с Огузнаме, то весьма естественным является возникновение Огузнаме о Деде Коркуте в виде первичного совершенного эпического образца – то есть в виде дастана.

Мы считаем закономерным заняться исследованием проблемы историзма фольклора Западного Азербайджана именно на основе дастана «Книга моего Деда Коркута». С другой стороны, это имеет несколько причин. Во-первых, в географию Ич Огуз (Ичгуз по историческим источникам) Газан хана входит территория Западного Азербайджана, а именно Деречичек-Алтунтахт – Гейкчаморе – Гарадэрэ-Зенгезур – Алинджакала – Агрубелии на склоне гор Аладаг-Агры– Сюрмели – и оттуда горы Алагоз. Во-вторых, наши последние исследования, связанные с дастаном (эпосом) «Книга моего Деда Коркута» доказывают, что события, происходившиеся в дастане в действительности ничто иное, как процесс огузизации территории Арманийе (в том числе Западного Азербайджана), то есть родины кыпчагских тюрок под руководством Газан хана.

Таким образом, уже как 200 лет «Книга моего Деда Коркута» признан наукой и как уже 200 лет в научной, публицистической и в художественной литературе нашли место многочисленные мнения и соображения по данному эпосу. Но все это разве достаточно для разъяснения непонятных моментов, а также мифических, исторических и художественных истин, отраженных в данном эпосе? В последнее время профессор Камал Абдулла правильно ответил на данный вопрос со своими интересными исследованиями, и нетрадиционными соображениями, которые привлекают внимание: «Скрытый Деде Коркут» или «Тайный эпос»!

Это на самом деле, подтверждает, что все сказанное и написанное до сих пор о «Книге моего Деда Коркута» недостаточны, а во многих нюансах это ничто, кроме подтверждения его ошибочности. И в этом смысле, мы полностью поддерживаем позицию уважаемого профессора!

А тогда из чего состоит эта «скрытая» «тайна»?! Уважаемый академик ищет настоящую тайну в мифологической ипостаси эпоса и это является вполне естественным. Потому, что в литературе, в особенности, в фольклоре следует перенести мифологические ипостаси на передовое место и в последнее время стало модным вооружить мифологическим смыслом каждую маленькую деталь. Следует признать, что эти соискания Камал Абдуллы отвечают на вопросы, связанные с дастаном, но иногда при этом возникают новые вопросы. Именно поэтому, никакой дастан не рождается на почве мифа и дастан не создается ради существования мифологического мышления народа. Это, больше всего как художественный текст относится к жанровой специфике мифа, легенды и рассказа. В корне эпосов, в особенности героических эпосов стоят реальные исторические события или героическая судьба исторических личностей, которые являлись участниками этих событий. А мифологическая ипостась вводится в структуру эпоса в качестве информации, которая хранится в подсознании, и в памяти его создателя, то есть народа.

В первую очередь следует начать с того, что «Книга моего Деда Коркута» является Огузнаме Кавказа, иначе быть не может, потому что «отсутствовали благоприятные условия для хранения эпических рассказов не только в Малой Азии, а также на Балканском полуострове. Трудно было бы формирование эпической легенды о Коркуде, певце – шамане, который играет на гопузе, в других условиях, чем Кавказ [4, 126]

Несомненно, невозможно раскрыть в одной статье все нюансы «этого тайного эпоса», и оттого, что наша тема не связана непосредственно с «Книгой моего Деда Коркута», то это не представляется возможным. Именно поэтому мы решили остановиться на той части дастана, которая связана с Западным Азербайджаном (в действительности, все события в дастане, целиком и полностью происходят в определенные времена и в определенном пространстве, а точнее в Западном Азербайджане и в ближайших регионах) – и в первой песне под названием – «Песнь о Бугадж хане, сыне Дирсе хана».

Сначала, следует отметить, что первая песня этого памятника письменности, повествующая о Дирсе хане является его показателем идейно – художественного статуса в дастане. Во-вторых, кроме Баяндур хана, в дастане Дирсе хан является единственным персонажем, кому неукоснительно представляется ханский титул, тогда как порой мы видим, как наделяется бекским титулом Ич Огузский хан Газан хан, который в принципе носит груз всех событий, происходящих в дастане. Интересным является тот факт, что сын Газан хана точно как его отец носит титул бека, в то время как сын Дирсе хана Бугадж хан титулован ханом. Это показывает себя в названиях частей дастана: «Песнь о том как Сын Дирсе хана Бугадж хан объявляет себя ханом», «Сын Газан бека Уруз бек объявляет себя беком». Тем временем жена Дирсе хана также является ханской дочерью и он обращается к своей жене как «Ханская дочь»: «Ханская дочь, встать ли мне с места?», «Ханская дочь, в чем причина, скажи мне!»

Но вначале дастана Дирсе хан получает жестокое наказание. По поручению Баяндур хана его уводят в черную палатку, под него стелят шкуру черного овца, и для него готовят кавурму из мяса черного овечка, и говорят, что хан велел: «Захочет поест, не пожелает, уйдет». Поручение Баяндур хана таково.

Как видно, такой жестокий поступок – то есть оскорбление человека за то, что он не имеет детей, не только не подходит такому мудрецу, главе государства, хану всех ханов, как Баяндур хан, а также такому

наказанию не достоин такой Огузский хан, полководец, бек целого махала, как Дирсе хан. В любом случае, для такого тяжелого наказания должна была быть причина. И притом такая причина, должна была вызывать такой яростный гнев Баяндур хана. Потому, что несомненно, перед тем, как давать такое указание, он точно знал, что такое наказание предусматривается для Дирсе хана. По нашему мнению, это решение принято именно для Дирсе хана.

В таком случае, мы обязаны найти главную причину такого необдуманного шага Баяндур хана. Дастан не показывает эту причину. Из исторических источников нам становится ясно, что сведения, связанные с личностью Дирсе хана полностью отвечают на заданные вопросы.

Сначала, вопрос, связанный с именем Дирсе хана. В Дрезденском экземпляре дастана Самет Ализаде прочел имя Дирсе хана не только как Дирсе хан, а также как Дарса хан [5, 34], после чего был вынужден дать ему такое толкование: «В Дрезденском экземпляре в нескольких местах имя хана написано то ли, как «Дирсе», то ли, как «Дарса». Как видно, на языке озанов среднего тысячелетия употребляются оба варианта» [5, 229].

Таким образом, большая истина, скрытая в последнем мнении исследователя заключается в том, что реальное имя хана был Дарса хан, тогда как в последующем его имя на языке озанов употребляется в двух вариантах – Дарса и Дирсе, и по всей вероятности, в последующие столетия имя Дерсе заменялось именем Дирса.

Кстати, выдающийся коркудовед В.В. Бартольд однозначно прочел в Дрезденском варианте имя Дирсе хана как Дарса хан и перевел в прочитанном виде [4, 16-24]. В «Энциклопедии Деде Коркута» об этом имеются соответствующие заметки; «В Дрезденском экземпляре имя «Дирсе» также написано как «Дарса»» [6, 88]

Таким образом, имя Дерсе//Терсе в значении «Гарса» является «материальным» доказательством того, что вероисповеданием Дирсе хана является христианство. Веление Баяндур хана о том, что открыть для Дирсе хана черную палатку, настилать под ногой шкуру из черного овца, и для него приготовить кавурму из мяса черного овечка на самом деле это знак того, что он принадлежит неверным, и является богохульником в черном одеянии. В действительности, тот факт, что Дирса / Дарса (в последующем назовем его как «Дарса» - А.А) хан не принял ислам было известно не только Баяндур хану, а также другим Огузским бекам. Даже Дарса хан не был единственным христианином среди Огузских беков. В дастане события происходят во времена Посланника Аллаха Расула алейхи ва саллама, и в раннем среднем тысячелетии, когда Огузский народ переживал такие времена своей истории, в обществе господствовала определенная религиозная толерантность. Эта толерантность больше всего господствовала между исламом и христианством. А это более, чем естественно. Потому, что в те времена в Азербайджане Огузы, обладающие территориальным – административным устройством на уровне главенствующего этноса и государства недавно приняли Исламскую религию, которая появилась на исторической сцене ропотными шагами. А до принятия ислама на этом географическом пространстве существовали такие государства, как Албания, Арманийе и Иберия, вероисповеданием которых было христианство.

В дастане даже те Огузы, которые приняли ислам во главе с Газан ханом, не достаточно соблюдали каноны ислама и во многих вопросах внимали правилам своих предков. В таком случае, из чего вытекает гнев Баяндур хана к Дерсе хану? На этот вопрос снова можно ответить благодаря тем сведениям, что имеются в исторических источниках в связи с личностью и деятельностью Дерсе хана.

В исторических источниках Дерсе хан, чье имя пишется как Дерсеикан/Дерсеиджан/Дерсеич и во многих случаях, когда согласное Д в начале имени заменяется согласным Т, господствовал в XIII-XIV столетия на исторической территории Сиюни, которая охватывает территорию Гекча – Даральяз – Зенгезур нынешнего Западного Азербайджана и являлся одним из известных правителей рода Орбелианов. Он, в 1273 году был избран правителем Сиюни (Сюник) и его нарекли «ханом всех ханов», «великим ханом» (в русском переводе: «князем всех князей», «великим князем»).

Род Орбелилов / Орбелианов, коим принадлежал Дерсе хан, в действительности, был родом из Турана и задолго до рождества Христова этот род поселился на территории Ибер (Иберии) и представители этой династии расширили территорию страны, благодаря своему героизму. Но, Орбелианы, которые нежеланно стали участниками политических процессов, происходящих внутри страны, в 1177 году подняли восстание против грузинского царя Георгия и вскоре это восстание было разгромлено, после чего мятежник скрылся в крепости Лору и многие представители его рода были казнены царем Георгием и в живых остались только Либарит Орбелиан и его два сына Иване и Эликум, которые подались в бегство и получили покровительство Эльдегузов (Эльденизов). Эликум добился глубокого уважения Атабека Шемседдина Эльдегуза, отчего был назначен правителем Нахичевани и немного позже женился на племяннице Сюникского

епископа Степаноса на Хатун. Сына, рожденного от Хатун он назвал Либаритом и он когда подрос, был назначен дворцом Атабеков правителем Сюника. Дерсе хан был пятым сыном этого Либарита и Аспа Хатун [7, 147-148].

Самая содержательная информация о Дерсе хане отражена в произведении «История Сюника», написанная в конце XIII столетия его средним сыном, епископом Сюника, знаменитым историком Степаном Орбелианом [8, 29-65]. Не только в «Истории Сюника», а также в других исторических источниках Дерсе хан олицетворяется как «могущественная личность», «непобедимый герой», «бесстрашный и храбрый воин». Он был высокого роста и обладал свирепым видом, что пугало врага.

Несмотря на то, что Дерсе хан был христианином, его жена Аруз Хатун приняла ислам и родила ему трех сыновей. Но Дерсе хан не то, что не принял ислам, даже во второй раз женился, сватаясь в пожилые годы в компании грузинского князя к великому Хачын – Арцахскому князю Джалалу Атабеку и прося руки его дочери Мины Хатун [9, 11].

Видимо, от второй женитьбы он не имел долгое время детей и по всей вероятности, озаны, повествующие дастан не упустили эту деталь. Тот момент, когда по велению Баяндур хана Дерсе хана провожали в черную палатку можно по идее объяснить именно тем, что Дерсе хан не имел от второй жены детей. Но по нашему мнению, даже этот факт не является достаточным, чтобы вызвать гнев Баяндур хана. Здесь должна быть другая более веская причина, чтобы прогневить Баяндур хана. И эта причина выявляется в ходе сравнительного анализа эпоса и исторических источников.

Наши исследования доказывают, что Дерсе хан был зятем Газана. Баяндур хан разгневался на Дерсе хана по той причине, что он женился во второй раз при живой жене, внучки Баяндур хана (дочери Газан хана) Аруз Хатун, принявшей ислам и женился при этом на дочери христианина, на Мине Хатун и Баяндур хан наказав его, подобным образом, выразил свой протест.

Среди эпосов, связанных с территорией Западного Азербайджана важное место занимают ашугские дастаны и большую часть этих дастанов составляют дастаны Гекчи, которая являлась колыбелью ашугского искусства на Южном Кавказе. Часть этих дастанов хоть и публиковались в книгах отдельных ашугов в различных фольклорных сборниках советской эпохи, впервые они были напечатаны в систематизированном порядке в 2001 году Фольклорным Научно – культурным Центром (с 2003 года Институт Фольклора НАНА) Института Литературы имени Низами НАНА под названием «Гейчинские дастаны и ашугские рассказы» [10]. В книгу внесены 26 дастана и ашугских рассказов Мискин Абдала, Аг Ашуга, Ашуга Алы, Ашуга Мусы, Ашуга Алескера, Чобана Мухаммеда, Новраса Имана и других.

Часть этих дастанов составляют любовные дастаны: «Мискин (бедный) Абдал и Санубер», «Аг Ашуг и Сусенбер», «Ашуг Муса и Меликниси ханум», «Алескер и Сехнебань» и другие.

Диалог ашугов во время Анатолийского похода Ашуга Алы, известного мастера герайлы, гошмы, теджниса, дивани и мухаммас нашли свое отражение в «Походе Ашуга Алы в Турцию», а его отношения с Асмер ханум были внесены в дастан «Ашуг Алы и Асмер». То есть, основу этих дастанов составляют исторические факты.

В дастанах «Встреча Ашуга Алескера с Мир Меджид Агой» и «Поход Ашуга Алескера в Гарагойунлу» нашли своего отражения многочисленные нюансы из жизни великого мастера слова и события из этих дастанов основаны на реальные исторические факты. То же самое можно сказать о дастане «Зенгибасарский поход Ашуга Алескера» [11, 407 – 423], составленного на основе Иреванских событий.

«Дастан, который считается самым совершенным образцом литературы является не только поэтической формой Азербайджанского фольклора, а также самым крупным жанром с точки зрения жанровой структуры. Такие дастаны, как «Книга моего Деда Коркута», «Короглы» считаются монументальными памятниками письменности благодаря своему крупному объему. В том числе, дастан как жанр преобладая над другими жанрами, способен внести их в свою поэтическую структуру. Не случайно, что в фольклористике дастаны классифицируются как эпос и наряду с этим считаются эпическим – лирическим жанром. Поэтический мир дастана, то есть эпоса, который совокупляет в своей поэтической структуре формы стихов и рассказа, а в жанровой структуре эпические, лирические и драматические виды литературы (половицы, поговорки, анекдоты, а также, гошма, герайлы, мухаммас и баяты из народной поэзии) на самом деле, является неисчерпаемым миром. Теоретический уровень науки фольклористики все больше углубляется, после чего возникает возможность проникновения в более глубокие ипостаси поэтической

структуры дастана» [13, 13]. Неслучайно, что в современной тюркологии широко распро-странено сравнительно-сопоставительное изучение эпосов-дастанов разных тюркских народов [14, 155].

Фольклор Западного Азербайджана, в первую очередь, дастаны привели к становлению армянского фольклора, у которого практически не имела фольклорная традиция по мере того, что начиная с XIX века стартовал процесс массового переселения армян в данный регион, и дастаны оказывая сильное влияние на армянскую письменную литературу, сыграли исключительную роль в процессе ее развития [15 54-137; 16, 16-27; 17, 152-160]. Г.Сейидова справедливо отмечает, что «если в советское время тема традиции азербайджанского эпоса в армянском фольклоре изучалась под заголовком «литературные связи» или «фольклорные связи», то в настоящее время невозможно изучить настоящий вопрос в отношении армян под письменными или устными «литературными связями». Влияние азербайджанского фольклора, а также эпоса на армянский фольклор и в особенности, на письменную литературу соответствует теме «литературные связи» только с точки – зрения внешних сторон данного вопроса. Кровавая история соседства азербайджанцев с армянами на Кавказе начиная с XIX века доказала, что мы можем только рассказывать о любых «литературно – фольклорных связях» с грузинами или с другими не тюркскими народностями Кавказа. Только получается, что такие литературные связи в отношении армян никогда не существовали» [13, 19-20].

Список использованной литературы:

- 1 Тахмасиб М. Избранные сочинения. - I том. – Баку: Мутарджим, 2010. – 488 с.
- 2 Баят Ф. Уроки о фольклоре. – Баку: Наука и образование, 2012. – 424 с.
- 3 Аскер А. Творчество Огузнамэ. – Баку: Наука и образование, 2013. – 340 с.
- 4 Бартольд В. Турецкий эпос и Кавказ // В кн. Книга моего Деда Кокута. – Баку: YNE “XXI”, 1999. – 622 с.
- 5 Китаби-Дэдэ Коркут. – Баку: Язычы, 1988. – 265 с.
- 6 Энциклопедия Китаби Дэдэ-Коркуд. - II том. – Баку: 2000. – 587 с.
- 7 Берже А. Кавказ в археологическом отношении. – СПб., 1875. – 188 с.
- 8 История монголов по армянским источникам. – СПб., 1873. – 184 с.
- 9 Егиазарян О. Памятники культуры Азизбековского района. – Ереван: Госиздат, 1955. – 156 с.
- 10 Гекчинские дастаны и ашугские рассказы. – Баку: Сада, 2001. – 684 с.
- 11 Антология азербайджанского фольклора. - X книга. – Баку: Сада, 2004. – 563 с.
- 13 Гекчинские дастаны и ашугские рассказы. – Баку: Сада, 2001. – 684 с.
- 13 Сейидова Г. Проблемы исследования азербайджанских дастанов (Автореферат диссертации, представленной для получения научной степени доктора философии по филологии). - Баку, 2013. – 24 с.
- 14 Кадирханова С. Несколько слов о исследовании эпоса «Шора батыра» (на основе казахского, каракалпакского, ногойского эпосов) - Вестник КазНПУ им.Абая. серия Филологические науки. - № 2(56). - 2016 г. – С. 155-159
- 15 Аббасов И. По вопросам перевода, анализа и публикации азербайджанских дастанов на армянский язык // “Исследования”. - V книга. – Баку: Наука. - 1977. – С.123-135
- 16 Аббаслы И. Набахет Гучаг и Азербайджанский фольклор // Исследования по азербайджанской устной народной литературе. - XXII книга. – Баку: Нурлан. - 2007. – С.23-45
- 17 Рамазанов Я. Позиция азербайджанских народных дастанов в творчестве Х.Абовяна // “Исследования”. - VII книга. - Баку: Наука. - 1987. – С.76-87

МРНТИ 17.71.91

УДК398(4/9); 801.8(4/9)

Атаев Ф.К.¹

Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана
г. Баку

ВОПРОСЫ ВЛИЯНИЯ ГЕЙЧИНСКОЙ АШУГСКОЙ СРЕДЫ НА ОБЩЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ АШУГСКОЕ ИСККУСТВО

Аннотация

В статье повествуется о ведущем месте Гейчинской ашугской среды в азербайджанском ашугском искусстве, о его влиянии на среды Борчалы, Гянджабасара, Даралаяза, Агбабы, Гюмри, Иревани, Ширвана, Нахчывани и др. Известно принесенные этой средой в азербайджанскую ашугскую поэзию в целом новое настроение, свежесть. Поскольку эта территория исторически известна как регион проживания огузов, край древних огузов. Развитие высокой исполнительской культуры в настоящее время в Гянджабасарской ашугской среде, появление поколения мастеровитых ашугов-исполнителей, продолжение многочисленными ашугами-исполнителями исполнительских традиций связано с идущими именно из Гейчинской ашугской среды творческими вопросами и самобытными традициями среды.

Ключевые слова: ашуг, мастер, ученик, традиция, Гейча, ашугская среда.

F.K. Atayev¹

¹Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan

ISSUES OF THE INFLUENCE OF THE GOYCHA ASHUGH ENVIRONMENT ON THE GENERALIZED AZERBAIJANI ASHUGH CREATIVITY

Annotation

The article tells about the leading place of the Goycha Ashug environment in the Azerbaijani ashug art, its influence on the environments of Borchali, Ganjabasar, Daralayaz, Agbaba, Gumri, Irevani, Shirvan, Nakhchivan, etc. The new mood is brought to Azeri ashug poetry as a whole, freshness. Since this territory is historically known as the region of Oguz residence, the edge of ancient Oguzes. The development of a high performing culture at the present time in the Gyanjabasar ashug environment, the emergence of a generation of masterful ashug performers, the continuation of numerous ashugs-performers of performing traditions is associated with creative issues and unique traditions of the environment originating from the Goycha ashug environment.

Key words: ashug, master, pupil, tradition, Goycha, ashug environment.

Ф.К. Атаев¹

*¹Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының фольклор институты,
Баку қ., Әзірбайжан*

ГЕЙЧИН АШУГ ОРТАСЫНЫҢ ЖАЛПЫ ӘЗІРБАЙЖАНДЫҚ АРАСЫНДАҒЫ ӨНЕР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Гейчин агуш ортасының әзірбайжан агуш өнеріндегі негізгі орны, Борчалы, Гянджабасара, Даралаяза, Агбабы, Гюмри, Иревани, Ширвана, Нахчывани және тағы басқа орталарына әсері қарастырылады. Бұл ортаның әзірбайжан агуш поэзиясына тұтас жаңа көңіл-күй, тазалық сыйлағаны анық. Тарих көрсеткендей, бұл территория оғыз, ежелгі оғыздар Отаны екені белгілі. Қазіргі кезеңде Гянджабасар ашуг ортасындағы орындаушылық өнердің жоғары дамуы ашуг шебер орындаушылардың келуіне, Гейчин ашуг ортасының шығармашылық мәселелерімен, ортаның өзіндік салтымен, орындаушылық дәстүрімен жалғасын көрсетеді.

Ключевые слова: ашуг, шебер, оқушы, дәстүр, Гейча, ашуг ортасы.

Гейчинская ашугская среда обладает важнейшим местом в Азербайджанском ашугском искусстве. Это место обусловлено признаками, косвенно вызванными специфическим подъемом и развитием данной среды. Этот период примерно можно оценить следующим образом:

1. Охватывающая среду территория, будучи одной из древнейших мест жительства человека, представляет собой место жительства древних азербайджанских тюрков. Для уточнения правильности этого высказывания достаточно обратить внимание на слово «Гейча». То есть слово «Гейча» перекликается с древнейшими временами. В научной литературе об этом говорится следующее: «Есть факты, показывающие исконность азербайджанцев на территории Армении. Одной из них является название озера Гейча, регион Гейчи издревле (еще с первого тысячелетия до нашей эры) было местом обитания племен тюркского происхождения» [1, 73]. Любопытно, что это можно видеть и в древних исторических источниках, а точнее, в письменах михи Урарту. Профессор Г.Гейбуллаев указывает, что такие топонимы, как Элар, Самух, Адьяман и Кичик Адьяман из названий «странь», отмеченной в книгах на языке Урарту, найденных в скалах Гейчи и Зангезура и относящихся к VIII до нашей эры, находятся на территории Гейчи, просто названия этих мест в письме подверглись некоторым искажениям [2, 53-54]. И поэтому издревле здесь жили, и, поскольку в регионе не было этнических племен и малых народностей, размножились тюрки, естественно, развив озано-ашугскую культуру в себе, прославили регион как край ашугов, озанов.

2. Ускоренное развитие и богатство среды связано с её чистой природой, невероятно красивыми, прекрасными, чарующими уголками, панорамами. Здесь человек волей-неволей вспоминает стихотворения великого Ашуга Алескера «Горы», «Пастбище» и др. Разумеется, стихотворений на эту тему было немало. Любопытно, что сильное влияние природы Гейчи на мастерство и ашугскую поэзию одобряет и У.Гаджибеков. Он пишет: «Ашуг исполнительскому мастерству обучается не в схоластической среде; его вдохновляет чистый воздух, зеленый луг, аромат луговых цветов, высокие горы, обширные поля, щебет птиц, журчанье рек» [3, 206].

3. Троица - Аг Ашуг (Ашуг Аллахверди), Ашуг Алы, Ашуг Алескер в ашугской среде Гейчи обеспечило и богатство, и ускоренный подъем среды. Так как и Аг Ашуг (Ашуг Аллахверди), и Ашуг Алы, и Ашуг Алескер были прославленными мастерами своего времени, как необычайно творчески ашугствовали, так же и наставляли, развив взаимоотношения наставника и ученика, создали благоприятные условия для формирования все новых ашугов-мастеров. Это сохранило актуальность и отличие от других сред данной среды, то есть сохранило сильное средство влияния на другие среды. Естественно, что столь сильное трио, то есть Аг Ашуг, Ашуг Алы, Ашуг Алескер не встречается ни в одной ашугской среде. Эти ашуги-корифеи сыграли большую роль и в развитии традиций наставников и учеников, и в создании новых мелодий для саза, и в еще более искусном исполнении классических мелодий для саза.

4. Порядок в среде, вопросы высшего мастерства увеличили его потенциал. Подъем и в сфере исполнительства, и в сфере ашугской поэзии проявило свое положительное влияние в других ашугских средах. Естественно, что ашугская среда Гейчи сначала повлияла на западные ашугские школы (на ашугские школы Агбабы, Гюмри, Иреван и Даралаяза, а также среды Борчалы и Гянджабасара), так как эти среды были и близки территориально, и значительная часть этих школ сформировалась на территории Армении. По этой причине ашугская среда Гейчи оказала большое влияние прежде всего на ашугскую среду Даралаяза, так как территории Гейчи и Даралаяза находились поблизости друг от друга. Кроме того, народные мастера этих территорий поддерживали друг с другом связь, часто встречались. Мастер-ашуг Даралаязской ашугской среды Джалил уважительно относится к Ашугу Алескеру, исполнив при нем только созданные мелодии для саза, получал благословение великого ашуга. Влияние ашугской среды Гейчи на другие школы профессор Магеррам Гасымлы отмечает таким образом: «Мелодии, выпестованные в ашугской среде Гейчи, распространились чуть позднее во всех ашугских обществах Азербайджана и закрепились в музыкальном репертуаре ашугов. Кроме этого, и в исполнении в других средах множества мелодий на сазе ашуги Гейчи продемонстрировали самобытную мастерскую искусственность» [4, 185].

Разумеется, ашугская среда Гейчи оказало большое влияние и на Иреванскую ашугскую среду. Так как ответ Ашуга Алескера на стих Мир Маджида, приезд в дальнейшем иреванского ашуга по имени Исмаил в Гейчу и, несмотря на чтение произведения «Аббас и Гюльгыз» в течение 12 ночей, внезапный его отъезд, оставив недочитанным произведение, поездки Ашуга Алескера и других корифеев в города Иреван, проведение ими там ашугских собраний, наладили тесные связи с иреванскими ашугами. В некотором роде, между ашугами двух сред образовался мост дружбы и искренности, благодаря этим встречам они еще более заматерели и подготовились к вызовам.

Влияние ашугской среды Гейчи проявило себя и в ашугской среде Агбабы. Встреча Ашуга Насиба с Ашугом Алескером, его предания вроде любопытных историй очесальшике из Гейчи показывают последовательность и продолжительность творческих отношений между этими средами. На наш взгляд, естественно формирование и в Агбабе все новых мелодий для саза под влиянием вновь созданных в Гейче песен. То есть, взаимное обогащение народных мастеров при встречах друг с другом, использование мастерского опыта было для них полезно и эффективно.

Сфера влияния ашугской среды Гейчи охватило и ашугскую среду Борчалы. Здесь проявляются контакты и влияние ашугской среды Гейчи в создании школы, объединяющей в себе исполнительскую традицию Садига Султанова – Амраха Гюльмамедова – Камандара Эфендиева. Как отмечалось чуть ранее, основатель исполнительской школы (имеется в виду исполнительская школа Садига Султанова – Амраха Гюльмамедова – Камандара Эфендиева) Ашуг Садиг Султанов был родом из Гейчи. Об этом исследователь Т.Мамедова пишет: «Выдающийся мастер Борчалинской ашугской среды Ашуг Садиг Султанов (1886-1965) в эту среду пришел извне – из Гейчинской среды. Он был и племянником (сыном сестры – прим. автора), и учеником знаменитого Ашуга Алы. Формирование линии основателя особого исполнительского общества в борчалинском ашугстве Ашуга Амраха Гюльмамедова творческой генеалогией восходит к Ашугу Садигу» [5, 17].

Не были редкими отношения ашугской среды Гейчи с Нахчыванской средой. Об этом сообщают поездки Ашуга Алескера в Нахчыван, проведение там весомых меджлисов, наличие последовательных творческих отношений, продолжительного живого общения. К тому же, прибытие после армянских зверств 1918-1920 годов народных мастеров, мастеровитых ашугов Даралаяза в Нахчыван (из-за крайней близости Нахчывана к территории Даралаяза большинство даралаязцев нашли прибежище в Нахчыване), пусть и косвенно, подтверждает привнесение традиций Гейчинской ашугской среды в Нахчыванскую ашугскую среду. К тому же прибытие в это время Ашуга Джалила в Нахчыван стало причиной значительного обогащения данной среды, так как Ашуг Джалил, продолжив свою деятельность и там, созданием нескольких мелодий для саза, новых песен приобрел в народе большое уважение и почтение.

Роль народных мастеров родом из Гейчи в развитии Нахчыванской ашугской среды была не мала. Их неоднократные поездки в Нахчыван, проведение важных меджлисов, музыкальные перебранки оказали влияние на сохранение там традиций ашугского искусства, дальнейшее развитие традиций наставник-ученик. Например, одним из учеников гейчинца Ашуга Мусы (племянника Ашуга Алескера, сына брата Мешеди Салаха) был Ашуг Набат. Этот ашуг был народным мастером Нахчыванской среды. Естественно, что было немало подобных этому случайностей в традициях наставников и учеников среды, просто они не были своевременно зафиксированы и исследованы. Поэтому сведений об этом мало. При том, что это является одним из основных признаков того, что творческие связи между средой Гейчи и Нахчывани не случайны, эти узы неразрывны. Поскольку Гейчинская ашугская среда обладала достаточным потенциалом и народными мастерами, прошла особый путь развития, её влияние на все ашугские среды было положительным, каждый корифей породил подъем в ашугской среде.

Одной из таких сред является Дербентская ашугская среда. Естественно, что эта территория тоже не была за пределами Азербайджана. Если весть о Гейчинских ашугах идет из Басры, Багдада и более отдаленных мест, естественно, что не мог остаться в стороне и Дербент. Так как стихотворения Аг Ашуга, Ашуга Алы, Ашуга Алескера, Ашуга Наджафа и других мастеровитых ашугов распространялись из края в край, из уст в уста, дошли и до этих мест, заняли основное место в репертуаре народных мастеров.

Естественно, что это можно сказать и о Ширванской ашугской среде. Хотя и существуют присущие Ширвану шешенги, пешров и другие мелодии и песни, естественно, особое почтение и любовь были и к классическим ашугским мелодиям. А эти мелодии в Гейчинской ашугской среде народными мастерами исполнялись замечательно. Разумеется, народные мастера Ширвана в исполнении классических мелодий для саза не отставали от Гейчинских ашугов. Вместе с тем, известно стихотворение знаменитого ашуга Ширвана Ашуга Мирзы Билала, адресованное Ашугу Алескеру. Интересно, что пение известным учеником Ашуга Алескера Ашугом Наджафом Дашкендским (1866-1918) шикесте и мугама, и изумление этим исполнением самых прославленных ханенде показывает, что существовали неразрывные узы, тесные связи между Ширванской и Гейчинской ашугской средой. Просто все это отмеченное нами является явным проявлением взаимного использования и контакта между Ширванской и Гейчинской ашугскими средами. Естественно, что поскольку богатство и естественность Азербайджанской ашугской поэзии видится более ясной, более привлекательной, все остальные среды пользовались этим горячим источником.

Разумеется, как и другие ашугские среды, и Закатальская ашугская среда также воспользовалась Гейчинской ашугской средой. Достаточно сказать, что самый выдающийся из действующих здесь

современных мастеровитых ашугов Ашуг Валех родом был местечка Керкибаш, что находится в Гейче. Его отец Ашуг Рахим также был ашугом-корифеем, в свое время был учеником Ашуга Гулу. Ашуг Рахим в то же время был наставником своему брату Ашугу Али, провел множество весомых меджлисов и собраний. Ашуг Али является наставником Ашуга Сираджа (Ашуг Валех, 78 лет). Подчеркнем, что хотя Ашуг Сирадж и жил в городе Гяндже, родом был из Шеки. Он является искусным ашугом со своим богатым творчеством. Ашуг Сирадж также заводил речь о Гейчинских ашугах, демонстрировал свое большое почтение той среде. Всегда говорил: «Гейча представляет собой величественный храм искусства. Я это увидел, почувствовал, когда служил своему наставнику Ашугу Али. У ашугов-корифеев там есть достаточно и характер, и мастерства, и сильная поэтичность, и искусное исполнение» (Гаджир Курбанов, 60 лет).

Если сказать, что наибольшее влияние Гейчинской ашугской среды было на Гянжабасарскую ашугскую среду, несомненно, не ошибемся. Также любопытно, что здесь не найдется ни одного города, поселка, села, населенного пункта в целом, где не было бы хотя бы одного-двух народных мастеров родом из Гейчи. Так как город Гянджа, окрестности города Гянджи, город Гейгёль, его окрестные сёла, Дашкесан и сёла Дашкесана и прочие территории и в контексте природных условий и географии соответствовали климату и условиям Гейчи, переселившиеся с насиженных мест Гейчинские ашуги заложили здесь строения, придали украшение и изыск свадьбам, серьезным меджлисам края. Одним словом, «Гарагез» Ашуга Мусеиба, «Гилена» Ашуга Мурада Ниязлы, «Поездка в Турцию Ашуга Алы» в исполнении Ашуга Гаджи Байрамова, «Аббас и Гюльгыз» в исполнении Ашуга Махмуда принесли небу новый вкус, душам крылья, сердцам новый огонь. Одним словом, народные мастера Гейчинского происхождения наряду с получением славы и в исполнении, и в сказании дастанов, ведении меджлисов в Гянжабасарской среде, развитии взаимоотношения наставников и учеников, оказывали большие услуги в развитии творческих вопросов в традиционном русле.

Гейчинская ашугская среда проявила свое влияние и в Карабахе. С наступлением осени гейчинские ашуги спускались в Карабах, ведя в селах того уезда меджлисы, проводили запоминающиеся собрания (Ислам Алескер, 87 лет). Фиридун Шушинский пишет: «Сам Ашуг Алескер неоднократно совершал поездки в Карабах и даже в очаге Валеха в Абдал-Гюлаблы вел многочисленные меджлисы. Музыкально-поэтические собрания, устроенные им с Ашугом Аббаскулу и Ашугом Наджафулу из этого села, превратились в притцу во языцах как приятное повествование» [6, 95-96].

Приобретение Гейчинской ашугской средой подобного влияния на Севере, естественно, не могло не оказать своего влияния и на Юг. Это положительное общение проявляется в исполнении, сказании дастана и ведении меджлиса и на Юге. Профессор Азад Набиев ценит переход на лидирующие позиции в Гейчинской среде исполнительства на сазе и указывает на преобладание этой среды на Севере. Он пишет: «В регионах Иревани, Даралаяза, Агбабы-Чылдыра, Борчалы, Гянджибасара существовало достаточное историческое основание традиций слова и саза. И поэтому связанная с Гейчинской школой, в частности с именем Ашуга Алескера, манера исполнения и творчества, присущие ашугской школе параметры и требования легко воспринимались на этих территориях» [7, 245].

Естественно, что ашугская среда Гейчи, как влияла на Север, так же контактировала и с Югом (Иранским Азербайджаном), сыграла роль основного образца, источника в создании новых форм как в исполнении, так и ашугской поэзии, в развитии эпического творчества.

Таким образом, становятся ясными занятия Гейчинской ашугской средой важного места а азербайджанском ашугском искусстве, вопросы влияния на другие среды, принесенные ею в азербайджанскую ашугскую поэзию в целом новое настроение, свежесть. Поскольку эта территория исторически была известна как регион проживания, край огузов.

Интересно, что сазы, используемые в западных средах народными мастерами, обладают древнейшей историей, идентичной с древними сазами. Достойны внимания предположения профессора Рафика Имрани об этом. Он пишет: «Устройство лада саза Садига Султанова в 1958 году, привязанные к грифу этого саза лады идентичны древности. То есть используемая в древности звуковая система в течение более чем 2000 лет в Борчалинской ашугской среде не подверглась изменениям. Этот пример показывает нахождение Ашугом Шенликом древнего грифа в основании звуковой системы, опирающейся на древность, идущего из Борчалинской, Нахчыванской, Тебризской ашугской среды» [8, 23].

Существование таких мастеров, как Озан Ибрагим и Озан Гейдар в Гейчинской ашугской среде показывает отличие этой среды от других сред. Поскольку доказательства, подтверждающие широкое распространение озана, коркутства были отмечены в предыдущей главе, не считаем необходимым повторять сказанное. Хотим лишь напомнить, что формирующиеся на традиции озана мастера, сохраняя мотивы героизма, впитали образ Короглу в дух народных мастеров – ашугов, заложили основы

Гейчинского короглуханства. Этот резонанс распространился и по окружающим средам, закрепился в Гянджабасарской ашугской среде на более высокой вершине, превратился в основную традицию.

Гейчинская ашугская среда, ее образная система и своеобразные особенности не раз привлекались к исследованию в Азербайджанской фольклористике [9, 169].

Одним словом, поскольку у Гейчинской ашугской среды есть значимое место среди азербайджанских ашугских сред и сильное влияние на другие среды, она создавала все новые возможности для прогресса, обогащения ашугской среды, и в исполнительстве проявился большой прогресс. Дальнейшее развитие высокой исполнительской культуры в настоящее время в Гянджабасарской ашугской среде, появление поколения мастеровитых ашуг-исполнителей, продолжение многочисленными ашугами-исполнителями исполнительских традиций связано с идущими именно из Гейчинской ашугской среды творческими вопросами и самобытными традициями среды. Да, хотя Гейчинская ашугская среда под воздействием армянского вандализма и пала, традиции, отношения наставников и учеников, особенности исполнения, древние традиции озана среды существуют в Гянджебасаре. Среди местных известных народных мастеров жили и творили, участвовали в развитии среды, создавали образцы высокой поэзии, обеспечивающие её богатство и свежесть, проявляли мастерство в исполнении мастера Гейчинского происхождения. Все отмеченное в очередной раз сообщает об особом месте, значении Гейчинской ашугской среды в азербайджанском ашугском творчестве.

Список использованной литературы:

- 1 Будагов Б., Гейбуллаев Г. Толковый словарь топонимов Азербайджанского происхождения в Армении. – Баку: Огуз эли, 1998. – 151 с.
- 2 Гейбуллаев Г. Древние тюрки и Армения. – Баку: Азернешр, 1992. – 140 с.
- 3 Гаджибеков У. Избранные произведения. – Баку: Язычи, 1985. – 653 с.
- 4 Намазов Г. Азербайджанское ашугское искусство. – Баку: Язычи, 1984. – 192 с.
- 5 Мамедова Т. Борчалинская ашугская среда. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Баку: 2001. – 24 с.
- 6 Шушинский Ф. Народные музыканты Азербайджана. – Баку: Ишыг, 1985. – 480 с.
- 7 Набиев А. Ашугские школы Азербайджана. – Баку: Нурлан, 2004. – 310 с.
- 8 Имрани Р. Тюркские музыкальные лады в античности и их влияние на восточную культуру. - *Международные музыкальные издания.* – 2010. – 230 с.
- 9 Касумова А.М. Некоторые вопросы исследования Азербайджанских гачагских дастанов // *Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки».* - № 1(59). – 2017. – С.169-173.

МРНТИ 17.71.01

Б.Д. Керімбекова¹, Ә.Н. Қуанышбаева¹

¹Сулейман Демирель атындағы университет,
Қаскелең қ., Қазақстан

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДА «УАҚЫТ/ЗАМАН» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Аңдатпа

Мақалада өз бастауын алдыңғы дәуір ақындарынан алған XX ғасыр басындағы поэзия туралы сөз болады. Негізгі мақсат «уақыт/заман» бейнесін ашуға бағытталғандықтан, ең алдымен, XX ғасырдағы қоғам, адам, ұлт бейнесі, сол кездегі тарихи жағдай туралы айтылып, Ахмет, Міржақып, Мағжан сынды қайраткер ақындардың көзқарастары баяндалады. Олардың сол кездегі қазақ қоғамына берген бағасы көрінеді. Елін азаттыққа, білім-өнер үйренуге шақырған ақындардың, соның ішінде қазақ ақыны Мағжан мен қырғыз ақыны Қасымның отты жырлары арқылы сол кездегі заман бейнесі сипатталады. Қос ақынның туындыларын салыстыра келе, олардың мазмұн, түр, идея тұрғысындағы үндестіктері де айқындалады. Мағжан мен Қасым өлеңдері арқылы заман бейнесін айқын көрсететін негізгі бірліктер анықталып, ақындардың уақыт, оның ішінде балалық шақ, жастық шақ, өмір туралы философиялық ой-толғамдары талданады.

Тірек сөздер: уақыт, заман, XX ғасыр басындағы поэзия, әдеби байланыс, ортақ идея, оқу-білім, азаттық.

Керімбекова Б.Д.¹, Қуанышбаева Ә.Н.¹
¹Сулеймен Демирел ат. университет

ОБРАЗ «ВРЕМЕНИ/ЭПОХИ» В КАЗАХСКОЙ И КИРГИЗСКОЙ ПОЭЗИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье говорится о поэзии начала XX века, в которой главным источником являются произведения акынов предыдущей эпохи. Основной целью является раскрытие образа «времени и эпохи». Поднимаются вопросы касающиеся человека, нации, исторического состояния XX века и предоставляются мнения деятелей-поэтов, таких как Ахмет, Міржақып, Мағжан. Отображается взгляд авторов на жизнь казахов того времени. Описывается образ эпохи через произведения поэтов, а именно казахского поэта Мағжана и киргизского поэта Касыма, которые призывали свой народ к свободе, к знаниям и искусству. Сравнивая произведения Мағжана и Касыма выясняется сходство содержания, вида, идей их произведения и выявляются основные художественные единицы, характеризующие образ эпохи. В заключении представлен анализ на философские мысли поэтов о времени, в том числе о детстве, о молодости и жизни.

Ключевые слова: время, эпоха, поэзия начала XX века, литературная связь, сходство идей, знание, свобода.

B.Kerimbekova¹, A.Kuanyshbayeva¹
¹Suleyman Demirel University

THE REFLECTION OF THE CONCEPTS OF "TIME / HOPE" IN THE KAZAKH AND KYRGYZ POETRY OF THE XX CENTURY

Annotation

In this article it is told about poetry of the beginning of the XX century in which the main source are works of poets of the previous era. A main objective is disclosure of an image of "time and an hope". Questions of concerning person, the nation are brought up, a historical condition of the XX century and opinions of poets, such as Akhmet, Mirzhakyp, Magzhan are provided. The view of authors of life of Kazakhs of that time is displayed. The image of an era through works of poets, namely Kazakh poet Magzhan and Kyrgyz poet Kasym who called the people for freedom, for knowledge and art is described. Comparing Magzhan and Kasym's works similarity of contents, a look, the ideas of their work becomes clear and the main art units characterizing an image of an hope come to light. The analysis on philosophical thoughts of poets about time, including about the childhood, about youth and life is presented in the conclusion.

Key words: time, hope, poetry of the beginning of the XX century, literary communication, similarity of the ideas, knowledge, freedom.

XX ғасыр басындағы Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы сияқты ұлт зиялылары бастаған Алаш идеясының арғы тегі XIX ғасырдағы «Зар заман» ақындарының қазақтың азаттығын аңсаған айшықты жырларында жатқандығы анық. Тек XIX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ даласының әр тұсында басталған поэзиядағы отаршылыққа наразылық идеясы мен Кенесары Қасымұлы, Исатай-Махамбет бастаған ашық күрескерлік XX ғасырдың басында пісіп жетіліп, үлкен ұлттық мәдени-саяси қозғалысқа айналды. XIX ғасыр ақындары тығырықтан шығар жол таппай күңіреніп, жалаң қылыш асынған батырлар мұздай қаруланған жауға қарсы шапса, XX ғасырда еуропалық терең біліммен жарактанған қазақ зиялылары азаттық идеясын өркениетті түрде жаңа сатыға көтерді. Олар білек күшімен емес, білім күшімен күресті. «Зар заман» әдебиетін зерттеуші ғалым Бауыржан Омарұлы XX ғасыр басындағы ұлттық оянуға бетбұрысты: «Міне, зар заман поэзиясындағы сарындардың, дәстүрлі тұжырымдардың біртіндеп жоғала бастайтын тұсы да осы. Алдымен «заман азды, жер тозды» мотивін ағартушылық идеялар, әрекетшілдік қадамдар ығыстырды. Өлең-жыр ақырзамандық сарыннан арылды. Мағжанның «өткен – аяулы» деп жырлағанындай, кешегі күнді көксеу сарыны халықтың көшпенді өмірін, азат дәуренін сағынудан гөрі, адам баласы үшін артта қалған қалған тіршіліктің қадірлі болатынын айту әуеніне қарай ойысты. Жаңа дүниенің құбылыстарына тосырқай қарау, күдіктене-күмәндана жырлау үрдісі жойылып, тосын жаңалықты дәріптеп, мұны қазақ үшін керек нәрсе деп бағалау дәстүрі қалыптаса бастады», - деп жазады [1, 44 б.].

Зар заман ақындары шұрайлы жерлердің жат қолына түсуі, айрандай ұйыған ел ішінің нілдей бұзылуын ел басқарған қазақ ұлықтарынан көрсе, А.Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялылары оның себебін жекелеген адамдардың ашкөздігінен емес, жалпы халықтың бейғамдығының кесірінен іздейді. Мысалы, «Жиған-терген» өлеңіндегі:

Қазағым елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып,
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзінді оянып.
Қанған жоқ па әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сиқың?! [2, 13 б.] - деген

шумақтардан ақынның бейғам қазақтың надандық дәуіріндегі іс-әрекетіне налыған, оларды рухани оянуға, бірлікке шақырған жанайқайын көреміз.

Бұл тақырыпты өзек еткен Мағжанның өлең өрнегі тіпті өзгеше:

Бұл қазақ, тәңірге зар еткен қазақ!
Қиналып, қанды азап шеккен қазақ.
Әйтеуір қанды азаптан құтқарар деп,
Оқыған азаматын күткен қазақ [3, 32 б.]

Ақынның өзіндік жазу стилі болумен қатар, суреттеу мәнері де ерекше. Мағжан поэзиясына тән жоғары пафос айқын сезіліп, өлеңнің өн бойынан лапылдаған жалын байқалады.

Бұл тәсіл басқа түркі халықтарының әдебиеттерінде де кездеседі. Мәселен, татардың даңқты ақыны Ғ.Тоқай шығармашылығындағы отаншылдық, елшілдік сарын оның ағартушылық тақырыбында жазылған өлеңдерімен жалғастық тапқанға ұқсайды. «Білім бағында» деген өлеңінде:

Шат-шадыман сайрандайық, достар, білім бағында,
Бізді көріп жан да, жын да таңырқасын тағы да...
...Көпке дейін қалдық ұйықтап, ойланып, көз ашайық,

Ояна сап, өнер-білім өріне қадам басайық, - деп үлгілі ұлттардың қатарында болуға жол сілтейді. Тағдыр-талайы, әлеуметтік жағдайы бір болғандықтан түркі текті елдердің оқыған азаматтарының мақсат-мұраты да бір болды. Ол мақсат, арман – басқа жұрт секілді ғылым-білім, өнер арқасында өсіп еркендеу. Осындай өлең жолдары, яғни ағартушылық арқылы азаттыққа жетуді аңсау сарыны сол тұстағы басқа түркі тектес халықтар қаламгерлерінің шығармаларынан да көрінді. Алаш зиялылары өздері өмір сүрген дәуірді азаттыққа ұмтылу дәуірі деп есептеп, әр оқыған азаматты халыққа дұрыс жол көрсетуші, білім-ғылымға бастаушы ретінде қабылдаған. Азаттыққа бастар замандағы өз орындарын шын жүреппен сезіне білген. Осы сәтте қырғыз ақыны Қасым Тыныстанов өзінің ұстанымын:

Жүректі жарып шыққан нәзік сүю,
Байланды ұлт деп жазған жалғыз сөзге [4], - деп білдірсе, Міржақып Дулатұлы:

Кез-келген соң кер заман біздің баққа,
Жау жарағын асынып, міндік атқа.

Ел бастайтын ерлерге бұл бір зор сын,

Жаңа талап, жас ұлан, қарап жатпа [5, 22 б.], - деп батыл үндеу тастап, өз ғасырына *кер заман* деп баға береді.

Келтірілген мәліметтерге сүйенсек, түркі халқының әдеби байланыстары ХХ ғасыр басында өте қарқынды жүрді. Егер ертеде рухани алмасу процесі тек көркем-генетикалық бірлік бастауы негізінде жалғасын тапса, ХХ ғасыр басында шығармашылық қарым-қатынастар жаңа түр, формалармен толысты. Бұл кезеңдегі қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, ұйғыр т.б. ақындарының үндестігі тек түр, стиль жағынан ғана байқалмайды, жоғарыда атап өткеніміздей, олардың идея бірлігі, өз замандары туралы ойтолғаныстары, азаттыққа бастау, ғылым-білімге шақыру мотиві ортақ туындылар берген. Мысалы, Мағжан өзінің көп өлеңдерінде азаматтық позициясын танытып:

Жиылмай өнерге аяқ баса алмаспыз,
Нық сінген надандықтан қаша алмаспыз.
«Заман түлкі болғанда, тазы болмай»
Биік қырдан алдағы аса алмаспыз! [3, 31 б.] - деп

халқын тұлкі заманның арбауына көнбей, алға ұмтылуға шақырса, қырғыз ақыны Қасым:

Алачым, кандай эле мурунку чак?
Ал кандай кара туман – ортоңку тап?
Бул заман – окуу, билим заманасы,
Ишке кир, белинди буу бекем уштап! [4] деп

ұран тастайды. Еліне бұл заман – оқу-білім заманы екенін ескертеді.

Ал кейбір сәттерде «Келешек пенен кеше – анық, Бүгін деген бір бу ғой» деп Мағжан айтқандай, бүгінгі күндерін күреспен өткерген ақындар арагидік кешегі күнге үңіледі, белгісіздіктің бұғауындағы *бүгінгі күн – бу* деп санап, өткен өмірді аңсайды. О бастан-ақ халқына азаттық өмір тілеген ақындар туған елінің өткен тарихына үнемі көз жіберіп отырады. Сол арқылы тарихи шындықтың бетін ашады. Атап айтқанда, Мағжан «Өткен күн» атты өлеңінде Еділ мен Ертістің арасын жайлаған қазақтың бір кездегі жайнаған даласы мен көкорай шалғынды жайлауын, айна көлдері мен алаңсыз күн кешкен тұрмысын, қаһарман батырлары мен әділ билерін, ел тұрмысының сәні болған ұлттық салт-дәстүрлерін мақтан ете отырып:

Өткен күнді ойласам,
Ойға терең бойласам,
Кешегі қайран қазақтың
Сәулеті мен дәулеті
Көз алдыма келеді [3, 78 б.] , - деп,

бұдан ары қарай осы тіршіліктің шырқы бұзылғанын баяндайды. Қасым да орыс патшалығынан бұрынғы қырғыз-қазақ салтанаты мен батыры қол, көсемі жол, шешені сөз бастаған сәулетін, дәулетін жырлай келіп:

Бир убак кара туман алды чулгап,
Өткөнгө жете албадык колду булгап,
Көздөн жаш, жондон таяк арылган жок,
Сагынып замананы өткөн жырғап [4], - деп

өткенді аңсап емес, қолда бар асылынан айырылғанын өкіне баяндайды. Заманды *қара тұманға* балайды.

Мағжан мен Қасым шығармаларының бір-біріне әсерін, әсіресе, осы тұста аңғаруға болады. Мағжанның «Батыр Баян» поэмасы Қасымның «Жаңыл-мырза» дастанының идеялық мотиві мен мазмұндауында ұқсастық мол. Сөзіміз дәлелді болу үшін қос шығарманы салыстырып көрсек, бірінші байқағанымыз – екі ақын да поэмаларын лирикалық шегіністермен бастайды. «Батыр Баянда»:

Түйіннің тоқсан түрлі шешуі бар
Әдемі ертегідей баяғыда.
Әдемі өткенді ойлап айнымасам,
Сұм өмір күшті уын аяды ма? [3, 136 б.] - деген

шегініс пен «Жаңыл мырза» поэмасындағы:

Өткен күн кадырданбай калган болсо,
Жалындап жаз жүрөгү неге жансын?
Өткен күн укканга бир, көргөнгө бир,
Сакталмак, ардакталмак жугузбай кир...
Тек гана мен жолоочу куш качырган,
Ыр ырдап, көктү карап көңүлүн баскан [4], - деген

жолдардың бір-бірінен стильдік, бейнелік тұрғысында айырмашылығы болғанмен, идеялық мотиві жағынан ұқсас. Екеуінде де қазақ, қырғыз елдерінің тәуелсіз, азат кезеңін еске алу мотиві бар.

Байқап отырғанымыздай, екі ақын да өткен күнді азаттықпен, салтанатпен, сәнмен, дәулетпен байланыстырады. Бүгінгі күнге көңілдері толмайды. Мағжан желдей зулап кеткен, бостандықта өткен, қалауыңды жасайтын жыл құсындай ерікті күнді сағынатынын жырға қосса, Қасым:

Өткөн күн – желдей соккон эрки чексиз,
Өткөн күн – көк деңиздей түпсүз, четсиз.
Өткөн күн сулуу сүрөт ойлогонго
Тендикти, эркиндикти элестеткич [4], - дейді.

Өткен күндегі азаттықты, теңдікті *сұлу сурет* түрінде елестетеді.

Тағы да Мағжан бейне күндей жарқын болған *өткен күн - алтын* шығар деп сауал тастап, «Айға» деген өлеңінде менде де бұрын тәж бенен тақ болған, жас едім, жалынды едім, батыр едім, ол уақытта қолыма бақ қонып еді деп Аймен сырласады. Өткен күнді ертегі деп есептеп, жалғыз ғана желден жүйрік ой жететін «*өткен күн – ұстатпайтын сұлу сағым*» десе, енді бірде:

Өткенді әркім мақтайды,
Білмеймін, өткен алтын ба?
Болмаса, мақтау өткенді
Адамзаттың салты ма? [3, 58 б.] - деп

ой толғайды. Қариялар *желкілдеген жас заманды* жақтырмай өткенді мақтайды. Оларда заң да, әділдік те, жақсы да болған. Әр адам «*өткен – артық*» деп есептейді, жаңаны мақтамайды дей келіп, ақын өтірік пе, шын ба, ол анық емес, әйтеуір «*өткен – аяулы*» деп түйіндейді. Қасым болса:

Ой чиркин... күн экенсің өткөн заман,
Тамшантқан, такылдатқан, таң калтырған.
Кийиктей эркин өскөн элиң кандай,
Кайгысыз, убайымсыз ыр ырдаған [4], - деп

ойша өткенге оралады. Киіктей еркін өскен елімен бірге, тамсантқан, таң қалдырған дәуренін есіне алады. Қайғысыз, уайымсыз жыр жырлаған, қайта жылжып келмейтін *өткен күнді – күн* экенсің деп толғанады.

Тағдыр-талайы ұқсас, сүрген дәурені бір туысқан халықтар өкілдерінің көтерген мәселелері мен алдағы мақсат-мүдделері де бір болуы заңды нәрсе. Уақыт талабынан туындаған мүдде ортақтығы, мақсат бірлігі қазақ-қырғыз ақындарын халықгы ескіліктің бұғауынан құтылып, жаңалыққа ұмтылуға, «жарқырап күн туған ақ таңды» қарсы алуға шақырады. Ұлт зиялылары азаттықтың ақ таңы – оқу-білім алу, өркениетке ұмтылу деп білді. Бұл ретте Қасымның «Таң», «Бүгінгі күн», «Жастарға» т.б. өлеңдері мен Мағжанның «Бір күні», «Тек таң атсын», «Жаралы жан» т.б. шығармасында ғасыр басындағы қоғам өмірін сипаттайтын көптеген өзекті мәселелер қарастырылады. Ақындардың ойынша *ақ таң – азат ғасырдың таңы*. Бұл пікірді Мағжан мен Қасымның Алашорда құрылған кезеңдегі өлеңдерінен айқын байқауға болады. Мысалы, Мағжан уақыты ауыр өтетін қап-қара түнде халық көзінен жас төгіп бір Пайғамбарды күтетін айта келіп:

Күншығыстан таң келеді – мен келем,
Көк күңіренеді: мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем! [3, 62 б.] - деп

азат ғасыр, еркін заман сыйлаушы ретінде мен, мендей азаматтар келеді дейді. Ал Қасым:

Ағарды күн чыгыштан эрик таңы,
Үмүткөр мейнеткордун кеди чагы.
Ағарып атқан таңға салам берип
Чуулады табиғаттын түрлүү жаны [4], - деп

өзінің қуанышын білдіріп, барлық тіршілік иелерімен бірге *ерік таңын* қарсы алады. Атқан таңның дүниені нұрмен көмгенін, қураған әртүрлі гүлдердің қайта өнгенін, ел басындағы қиындық іспетті тау басындағы қар мен суықтың бірі қалмастан бәрі кеткенін баяндайды. Мағжан өзін жер жүзіне нұр беретін бір Пайғамбар есебінде таныса, Қасым азаттық таңын хабарлаушы ретінде «ер Алаш атқан таңға сәлем бер, нұрына кір, замандасыңды құттықта» деп сандуғаш болып сайрайды.

Белгілі Алаш қайраткері, қырғыз ұлт-азаттық қозғалысың басшысы болған, елінің еркіндігі мен өркендеуі жолында поэзияда да, ғылым да да, саяси өмірде де аянбай еңбек еткен Қасым Алашорда үкіметі орнаған тұсты ерекше екпінмен жырлап, сол заманды *теңдік заманы, жақсы заман* деп бағалайды:

Бірас ақ, жақшы заман, ниеті кең;
Кары-жаш, аял, эркек – баарына тең [4].

Сондай-ақ ақын азаттық таңы үшін сүйінші сұрап қана қоймай, «Алач ели алдыда жүр», тұлпарымызға мінейік, қуанайық, ойланайық деп жастарға ой тастайды:

Ойло жаштар, ойно жаштар!
Атқан таң мене чыкты күн.
Жүрөктөгү дартты жоғолт,
Кара булут, кетти түн [4].

Уақыттың бір қыры заман болса, бір қыры – адам. Нақты айтсақ, адамның өмірі. «Өмір – заман, жазыда бар, қысы бар» деп Мағжан өзі атап өткеніндей, өмір – бізге өлшеніп берілген уақыт. Ол қаншаға созылатынын өзі ғана біледі. Біз тек оның қандай болатынына, қалай өтетініне ғана әсер ете алуымыз мүмкін. Қалғанының барлығын уақыт өзі шешеді.

Жел сокмок, жер айланмак, дарыя ташмак,
Күн да түн ала салмак, алмак-салмак.
Жаш акмак, жар айнымак, жалын өчмөк,
Эски өтмөк, жаңы жетмек, орун басмак [4], - деп

Қасым Тыныстанов тереңінен жырлағандай, біз де дүние есігін ашамыз, ержетеміз, бойжетеміз, басымыздан түрлі дәурен өткеріп, қартайымыз. Бұл туралы Мағжан:

Өтер жылдар – қайғырармыз, күлерміз,
Өтер жылдар – сарғаярмыз, кеберміз,
Өтер жылдар – қартайармыз, өлерміз,
Бірте-бірте құрып шамдай сөнерміз [3, 77 б.], - дейді.

Табиғат та солай. Бұр жарады, өседі, өнеді, қуарады. Өз уақытымен барлығы өзгереді. Бар дегеніміз жоқ болады, бұрын болмағандар пайда болады. Мағжан да, Қасым да өздеріне дейінгі барлық ақындар секілді уақыттың осы бір құдіретіне тоқталмай кетпеген. Мысалы, Мағжан ең алдымен ең бір ерке кезең балалық дәуренге:

Балалық шағың
Патшаның тағы

Ала алмас оны бағалап [3, 83 б.], - деп балалық шақты бәрінен жоғары қойып, тіпті, патшаның тағына де теңгермейді. Кейіннен жастық шақ туралы ой қозғап, осы кезде алдағы күнді ойлап, білім үйрену керектігін «қайтпас уақыт, қал дәмін татып, бос өткізбе еркелеп» деп ескертеді. *Жастық – бағасыз*, оның қадірін санасыз ғана білмейді деп жастарды уақытында білім үйренуге шақырып, ойын:

Жастық – алтын,
Құрып қал салтын,
Салты оның – үйрену...
...Надандықтан жирену[3, 54 б.], - деп түйіндейді.

Елім деп, жерім деп ғұмырында қиындықты көп көріп, тағдырдың қатал сынына ұшыраған жалынды ақын Мағжан кейбір сәттерде уақытқа мұңын шағып, «Шық-шық!» деп соғып тұр, Тоқтаусыз бұл сағат, - деп кей сәтте ішкі наласын білдіреді. Адамзат ең бірінші жаралғанда сұм дүниенің көңілі шат болатынын, кейін оған жат болатынын, адам дүне есігінен кірместен сағаттың «шық, шық» деп қоймайтынын, адамның бұл өмірде дән рақат көрмейтініне көңілі толмай, ойын:

Мінекей, бұйырып тұр
Бұл сағат деп: «Шық-шық!»
...мойның бұр,
Сен де шық, сөзін ұқ [3, 47 б.], - деп аяқтап, уақыттың билігін

еріксіз мойындайды.

Мағжан, әсіресе, осы сарындағы өлеңдерін уақыт – өмір, өмір – заман ұғымдарының аясына сыйғызып, түрлі философиялық ойларды тереңінен қозғайды. Өмірге деген өзінің адамдық, одан кейін ақындық көзқарасын танытады. Мысалы, Мағжан мына бір өлеңінде «өмір – мұз», «өмір – жалын», «өмір – дауыл», «өмір – сынап» деп метафоралық тәсіл арқылы өзінің ойын ұтымды жеткізеді, адамға сол сынаптай құбылған өмірді бір Тәңірдің сыйлағанына да баса назар аудар аударды:

Адамға берген Тәңірі өзі аз өмір,
Бұйрығы: «Жаса-дағы, жерге көміл!»
Бірде мұз, бірде жалын, бірде дауыл,
Құбылған өмір – сынап, бейне көңіл [3, 88 б.].

Бұл өлеңінде ақын өмірдің бірқалыпты болмайтынын бірде суығымен, бірде ыстығымен келіп, өзгеріп тұратынын жоғарыдағы метафораларды қолдану арқылы тура жеткізе алған. Одан бөлек тілімізде «сынап-тай сырғыған уақыт» деген де қолданыс бар. Бұл өмірдің көзді ашып-жұмғанша тез өте шығатынын аңғартады. Енді бірде ұзын жолда қиналсаң, жас төксең, жұбататын жарың кім болады, ондай жақы жолдас таба да алмай қаласың, басыңды бұлт шалғанда ата-ана да жақын болмайды, сенің көз жасыңда ешкімнің ісі жоқ, барлығы жанған жаныңды көрмейтін соқырға айналады, сондықтан да ақын «өмір – зәндем, қара бұлтты қара түн» деп есептейді. Адамның өмірі – тағдырдың ойыны екенін білуіміз керек. Әлі ақ, жастығымыз өтеді, көздің нұры кетіп суаламыз, сүмбіл қара шаштар да өз реңін жоғалтады, бұл сұм тағдырдың мазағы деп адам уақытының өтіп бара жатқанын оның өз келбеті арқылы суреттейді. Өмір – тек бүгінгі күн деп ескертеді. Тағдырдың тезіне көп ұшырағандықтан ба ақын үнемі «сұм жалған» эпитетін өмір сөзімен қатар қолданады:

Басы – сайран, сұм жалғанның соңы – ойран,
Адам өмірі – тағдыр ойыны, Біл де ойлан!
Есіл жастық ескен желдей гүлдеп,
Әлі-ақ кетер жүректен от, күш бойдан [3, 91 б.].

Өлеңге тереңірек үңілсек, осы тұста ақынның өкінішін анық аңғарамыз. Ақын бұл идеядағы өлеңдерін уақытқа мойынұсынуден тәмамдайды. «Өмір – өзен» деп уақыттың билігін мойындап, ешкім де оны бағындыра алмай, биіне көніп кете беретінін, мәңгі өмір сүрмейтінін жеткізеді:

Өмір – өзен, сылқ-сылқ күлер, сылдырар,
Қайда ағады, оның жөнін кім сұрар?
Аққан сумен біз де ағармыз, кетерміз
Ағынға ермей, жағасында кім тұрар? [3, 96 б.].

Сонымен қатар бұл өмірдің адамға сынақ есебінде берілгенін тағы бір есіне алып, оқырманды да «өмір – көпір, от үстіне салынған, ойлап қана өт, шарпу көрме жалыннан» деп ескертеді. Эстетикалық объектінің сыртқы дүние, әлеммен байланысы алуан түрлі әсерлерден құралады. Ал аңыз, хикаяттар, әпсаналар туралы шығармашылық үдеріс мүлде басқа жағдайда өтеді. Мұнда уақыт та басқа [6, 157 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Омарұлы Б. Бұғауға бағынбаған жырлар. – Алматы: “Ана тілі”, 1998. – 265 б
- 2 Байтұрсынұлы, А. Маса: өлеңдер мен көсемсөздер. – Алматы: Раритет, 2005. – 348 б.
- 3 Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 302 б.
- 4 Касым Тыныстанов ырлары: <http://kyrgyzinfo.ru/yrlar/kasym-tynystanov>
- 5 Дулатұлы, М. Оян, қазақ : өлеңдер, аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2003. – 334 б.
- 6 Бисенғали З. Жыраулар поэзияс және Қалғанияз мұрасы. // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2017. – № 4.

МРНТИ 17.07.41

Ә.Д. Қабылов¹

¹Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инженеринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

М.МАҒАУИННИҢ АЛҒАШҚЫ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ИРОНИЯЛЫҚ АСТАРЛАР

Аңдатпа

Мақала көрнекті қазақ жазушысы Мұхтар Мағауиннің алғашқы әңгімелеріндегі ирониялық қолданыстарға арналған. Қаламгердің философиялық-эстетикалық ойлауының негізгі категориясы, көркемдік әлемінің ажырағысыз бөлігі ретінде ирония жазушының алғашқы шығармаларынан бастап белсенді қолданылып, суреткерлік стилінің бір қыры түрінде қалыптасты. Автор қаламгердің «Мынау диалект ғой», «Кешқұрым», «Әйел махаббаты», «Күтпеген кездесу» секілді әңгімелеріндегі иронияның стильдік қызметіне талдау жасайды.

Салыстырмалы түрде нақты контексте ажырату оңай көрінгенмен, иронияға ғылыми тұрғыда нақты анықтама берудің қиындығы оның басты қасиетін, әмбебап қызметін айқындаудың күрделілігінен көрінеді. Әсіресе, көркем-поэтикалық мәтіндердегі иронияны талдап, оның мән-маңызы мен поэтикалық қолданысын айқындаудың күрделілігін айтуға болады. Иронияның бірегей көркемдік құрал ретіндегі қасиеті – айтылған жайдың екіұдайлық қабылдауға ыңғайлылығы. Мұндай ирониялық баяндаудың мәні контекске қарай ашылып, діттеген межесіне жетіп отырады. Өзінің амбиваленттік табиғатына сәйкес ирония кейде адамдық болмыстың сипаттық көрінісі, кейде жалғандықты әшкерелеп, нағыз құндылықтарды табудағы құрал болып та келеді. Сондықтан әдебиеттегі иронияның типтерінсіз көркемдік жүйелерді, олардың философиясын, образдар жүйесі мен поэтикасын пайымдау оңай емес.

Түйін сөздер: ирония, стиль, көркем мәтін, суреткерлік шеберлік, көркем образ, көркемдік әлем, сюжет.

А.Д. Кабылов¹

¹*Caspian State University of Technology and Engineering named Sh.Yessenov*

ИРОНИЧЕСКИЙ ДИСКУРС В РАННИХ РАССКАЗАХ М.МАГАУИНА

Аннотация

Статья посвящена функции иронии в ранних рассказах М.Магауина. Как основная категория философско-эстетического осмысления, составная часть художественного мира писателя ирония активно применяется с ранних произведений писателя и формировалась как одной из грани идеологии художника. Автор анализирует стильевую функцию иронии в ранних рассказах писателя как «Это – диалект», «Вечерком», «Женская любовь», «Неожиданная встреча».

В художественно-поэтических текстах определить иронию и важность ее поэтических применений требует концептуального анализа. Как уникальный художественный прием ирония обладает свойством амбивалентности. Суть иронических повествований и изображений раскрывается по контексту и создает целевой эффект. В соответствии своей амбивалентной природе ирония является иногда характерным изображением общественной действительности, иногда средством искания истинных ценностей обличая человеческих недостатков. Поэтому без художественных типов иронии в литературе трудно осмыслить художественных систем, их философии и поэтики.

Ключевые слова: ирония, стиль, художественный текст, художественное мастерство, художественный образ, художественный мир, сюжет.

A.D. Kabylov¹

¹*Caspian State University of Technology and Engineering named Sh.Yessenov*

IRONIC DISCOURSE IN EARLY STORIES OF M.MAGAUIN

Annotation

The article is devoted to the function of irony in the early stories of M.Magauin. As the main category of philosophical and aesthetic interpretation, in the part of the writer's artistic world irony is actively used in the early works of the writer and was formed as one of the boundaries of the artist's ideology. The author analyzes the style function of irony in the early stories of the writer as "It is a dialect", "In the evening", "Women's love", "Unexpected meeting".

In artistic and poetic texts, to determine the irony and importance of its poetic uses conceptual analysis is required. As a unique artistic method irony has the property of ambivalence. The essence of ironic narratives and images is revealed in context and creates a targeted effect. In accordance with its ambivalent nature, irony is sometimes a characteristic depiction of social action, sometimes a means of seeking true values by exposing human flaws. Therefore, without artistic types of irony in literature, it is difficult to comprehend artistic systems, their philosophy and poetics.

Key words: irony, style, artistic text, artistic skill, artistic image, artistic world, plot.

Ирония кейбір қаламгерлерінің философиялық-эстетикалық ойлауының негізгі категориясы, көркемдік әлемінің ажырағысыз бөлігі болып табылады. Жазушылар рухани-поэтикалық салада алдына орасан міндеттер қоя отырып, өзіндік бақылауда, тіршілік көріністерінің шынайылығын тексеруде иронияны жиі пайдаланып отырады. Өзінің амбиваленттік табиғатына сәйкес ирония кейде адамдық болмыстың сипаттық көрінісі, кейде жалғандықты әшкерелеп, нағыз құндылықтарды табудағы құрал болып та келеді. Сондықтан әдебиеттегі иронияның типтерінсіз көркемдік жүйелерді, олардың философиясын, образдар жүйесі мен поэтикасын пайымдау оңай емес.

Салыстырмалы түрде нақты контексте ажырату оңай көрінгенмен, иронияға ғылыми тұрғыда нақты анықтама берудің қиындығы оның басты қасиетін, әмбебап қызметін айқындаудың күрделілігінен көрінеді. Әсіресе, көркем-поэтикалық мәтіндердегі иронияны талдап, оның мән-маңызы мен поэтикалық қолданысын айқындаудың күрделілігін айтуға болады. Мұнда сөйлеуші-ирониялаушы «Меннің» субъектіге қатынасы ашық көріне бермейді, яғни «сөйлеуші» түрлі жақтан болуы мүмкін (автор, лирикалық кейіпкер, лирикалық субъект, персонаж, рольдік бетперде). Иронияны зерттеушілер үшін В.Янкелевичтің мына пікірі жолашар болары анық: «Қалай болғанда да, иронияны анықтау мүмкін болмаса да, оның бар екендігі күмән туғызбаса, оның құрылымын талдамағанмен, қозғалысы мен «қылықтарын» сипаттауға болады. Біздің иронияны анықтаудағы қиындықтарымыз бен әрбір адамның бір қарағаннан иронияның сан қырлы ньюанстарын ажырату интуициясының арасындағы қайшылықтар сабақ болуы керек» [1,28].

Көрнекті жазушы М.Мағауиннің суреткерлік стилінің көрнекті бір қыры ретінде ирония ерекше қуатпен танылады. Жазушының алғашқы әңгімелерінен бастап-ақ иронияның иірімдері түрлі көркемдік қуатымен тұрақты орын алып келеді. «Қазақ әдебиетінің тарихында»: «М.Мағауиннің біраз шығармаларында мысқыл, кекесін сезіліп отырады. Тіпті мұндай нышан жазушының алғашқы әңгімелерінде де бар екен», – деп, Б.Майтановтың 1970 жылы жарық көрген мына бір пікірін дәлелге келтіреді: «Ал «Мынау диалект ғой», «Өткінші», «Сентябрьде» әңгімелерінде мысқыл мен кекесін табы, бұғып бүрер ирония мол» [2,762].

«Мынау диалект ғой» әңгімесінде диалектологиялық практикаға барған студенттердің басынан кешкен оқиғасы, атап айтқанда, жергілікті тұрғындардан диалект сөздер жинау жайы бейнеленеді. Әңгіменің басталуының өзінде оқырманды тақырыптың мазмұнына бағдарлап, «диалект» мәселесіндегі талас пікірлер тоғысына ыңғайлайтын кекесін жатады: «Бұл мәселелер біздің арамызда бұрын да талай дау туғызған-ды. Абайды оқып отырсаңыз қазіргі әдеби тілімізде мүлде қолданылмайтын, ата-тегі белгісіз көптеген күмәнді сөздерге ұшырасасыз. «Біреу малма сапсиды салып иін...»; «Күләпара басымда, пұшпақ тымақ...»; «Тағыны жетіп қайырған...».

Ғылым көзінен қарап, үңіле зерттеген адам мұндай түсініксіз сөздердің талайына ұшырасады. Сонда бұл не? Әрине, диалект. Абай қанша танылды дегенмен, осы бір жайдың жұртшылық назарынан қақас қалып келгені анық. Мүмкін бұл пікірді мойындамаушылар табылар. Заңды. Ғылым талас-тартыссыз, концепциялар қақтығысызсыз дамымақ емес. Бірақ әйтеуір таласқанның жөні осы деп әділ айтылған соны пікірге ден қоймау тағы әбестік...» [3,13-14].

Қарауылдағы жұрт сыйлайтын кәрікұлақ Бекеннің үйінде отырып, студент (практикант) жастардың диалект жинау шаруасын тындыруы – әңгіменің өзегіндегі ойды танытатын негізгі арқау. «Диалект» терминіне қатысты Бекен ақсақалдың мына сөзінде де кекесіндік екпік бар: «...алпыс түгіл жетпіске келіп, жер таянып отырған менен Әкәдемиә білмей жүрген нәрселерінді несіне сұрайсыңдар. Ди-әлек, мый-әлек деген жоқ менде, біздікі қазақтың қара тілі ғой» («Мынау диалект ғой») [3,15]. Диалектінің «ди-әлек» болып естілуі, шынында да, күлкі тудырады әрі «мый-әлек» сөзімен жалғаса келіп, ирониялық реңкті үстей түседі.

Бұларға кімдердің сөзі керек екенін білмек болған Бекен қарттың сұрағы мен бұлардың оған жауабы диалог түрінде емес, сұрақ пен жауаптың жинақталып, өзара жымдасып жататын тоғыспалы стильде мысқыл-кекесінмен баяндалады: «Шәкәрім қажының өлендерін жазамысыңдар? Пәледен аулақ дестік біз. Көкпай молда? Діншіл ақын болған. Оның үстіне Абылайды, Кенесарыны мақтаған. Найман Әріп ақын? Шет елде тұрған ба, қалай, өмірбаянында бір кілтипан бар. Керей Уәйіс ақын? Ондай кісіні естімедік?

Асан Қайғы? Реакцияшыл үстем таптың пікірін білдіріп, халықтар достығына қайшы келетін өлеңдер шығарған ескішіл және қашан туып, қайда өлгені белгісіз, сайда саны, құмды ізі жоқ жан. Бұқар жырау ше? Феодализмді жақтаған сарай ақыны. Ал билерге қалай қарайсындар? Қаз дауысты Қазыбек? Кеңгірбай, Құнанбай? Ақтамберді, Жобалай? Бұлардың бәрі де үстем таптың саясатын жүргізген, халыққа жат адамдар...» [3,15].

Осы сұхбаттық сипатты жинақтайтын баяндау астарында өз кезеңінің идеологиялық көзқарасын танытатын ащы мысқыл жатыр. Әңгіме 1960 жылы жазылған. Хрущевтік «жылымық» демесеңіз, ол да кеңестік саясаттың ызғары есіп тұрған кез болатын. Кеңестік заманның халықтың хас ұлдарын зерттемек түгіл, есімдерін ауызға алуға тыйым салған қатаң саясатының салқынын автор осындай емеурінмен түйреп өтеді. Шәкәрім, Абылай, Кенесарылардың есімдері мен еңбектерін халық жадынан өшірмек болған кеңестік кезеңде осылайша олардың «аттарын атап, түсін түстеп» (оларға тағылған айыптарды ишаралап) беру, сөйтіп елдің есіне салып қоюы да – автордың тар жерден тиянақ табуының бір амалы. Және оны иронияға сүйеніп, мысқыл-кекесінмен жүзеге асырып отыр.

Иронияның бірегей көркемдік құрал ретіндегі қасиеті – айтылған жайдың екіұдайлық қабылдауға ыңғайлылығы. Мұндай ирониялық баяндаудың мәні контекске қарай ашылып, дйттеген межесіне жетіп отырады. Жоғарыдағы баяндауларды тура түсінсек, шынында да қазақ тарихындағы дара тұлғаларды айыптау, жоққа шығару болып көрінеді. Ол кездегі ресми саясаттың ұстанымы да сол. Автор сол саясат тұрғысынан сөйлеген боп көрінгенмен, шын мәнінде кеңестік қатаң саясаттың солақайлығын мысқылдап отыр.

Ақсақалмен арада болған әңгімеден практикант жастар «сүйек», «рәсім», «кебе», «исі» деген сөздерді түртіп алып жатады. Ең бастысы (күлкілісі), студенттердің бірі (жасы үлкен жауаптысы) Жаңабек ақсақалдың ашуланғанда аузынан шыққан «етиаумайт» деген сөзді де жазып алады:

« – Етиаумайт, өзің неткен мылжың баласың, бұқаның кісінегенін қай атаңнан көріп едің?

– Етиаумайт? Мынауыңыз диалект ғой! – деді Жаңабек қойын дәптеріне бұл сөзді де жазып алып жатып» [3,17].

Диалект таппаққа ынтығып, алдарына нақты мақсат етіп қойған, өздері мағынасын түсінбейтін қазақтың небір шұрайлы сөздерін диалект ретінде қабылдауға бейіл жастардың орыстың осы бір былапыт, бейпіл сөзінің қазақша қолданысын да диалектіге жатқыза салуы – адамның күлкісін келтіретін әрі ойлантатын жағдай. Қазақ тілінде диалект бар ма, жоқ па деген пікірталасқа орай автордың ұстанымы осы күлкілі жағдайдың астарынан аңғарылып тұрғандай. Әңгіменің концептуалдық өзегінде біріне-бірі өзара сабақтас бірнеше мәселелер тоқайласып жатыр: диалект туралы көзқарастар қайшылығына меңзеу, алға қойған мақсатқа жету үшін жоқтан бар жасауға тырысушылықты, өзі мағынасын түсінбейтін сөздерді диалектіге жатқыза салу әдетін мысқылдау, жастардың ана тілінен ажырап, қазақ сөздерінің мағыналарын түсінбеуін айыптау т.б.

Әңгіменің филиалы да осы қарапайы оқиғаның нәтижесін аңғартатын ирониялық астардағы абзацпен аяқталады: «...Бұл осыдан төрт-бес жыл бұрын, біздің студент кезімізде болған оқиға. Сол сапарда диалектология ғылымына икемім жоғын аңғарған соң мен «аш құлақтан тыныш құлақ» деп, оқуымды бітіре сала ауылға тарттым. Ал Жаңабек аспирантурада қалды. Естуімше, өткен қыста «Шыңғыстау диалектісі» деген тақырыпты кандидаттық диссертация қорғапты. «Талапты ерге нұр жауар» деген осы! [3,18].

«Кешқұрым» (1961) әңгімесі жасы алпысты алқымдап қалған Жұмағұлдың ауылдасы Серікбайдың қызы Жанаттың ауылға жігітін ертіп келгені, жақында қосылатыны туралы хабарды кемпірінен естуінен басталады. Кемпірінің араларында бала жоқтығын айтып кемсеңдеп айтқан сөздеріне («Құдай маңдайымызға сондай шашы сербиген бір жаман қызды да жазбады ғой, тескентаудан өтіп кетсе де пәлен жерде ұрқымыз бар деп көңілге медеу тұтып жүретін») онша мән берместен, қарияның көршінің қызы Жанатты ойлауында бір мән бары аңғарылады.

Шынында, бұлардың екі ұлы болған. Екеуін де оқытып, адам болсын деп қолдан келгеннің барын жасап, қатарынан кем қылмай өсірген. Алайда сұм соғыс екеуін де жалмап тынды: үлкені Жомарттан қара қағаз келсе, кішісі Таңат мүлде хабарсыз кетті. Әйткенмен, Жұмағұлдың дәтке қуат, көңілге медеу боларлық «бірденесі» бар екен: «Жат біреудің тәрбиесінде жүргені болмаса, мұның да баласы бар... Мейлі, білмей-ақ қойсын, әйтеуір өз тұяғы ғой. «Тұлпар түбін табады» деген... Жұмағұл кемпірін аяп кетті, бірақ үндемеді» [4,10].

Осы жерде бар сыр ашылады. Жас кезінде Жұмағұл Серікбайдың келіншегі Зайрамен көңіл қосып, содан араларында осы Жанат дүниеге келген болып шығады. Оны екеуінен басқа ешкім білмейді. Зайра о дүниелік болып кеткен. Серікбайдың көңілі күдіксіз, өз балам деп, шешесін жоқтатпай мәпелеп, ерке қылып өсірген. Енді міне, қыз бой жетіп, жат босағаға аттанар алдында Жұмағұл оны көріп, өз ұрқы екенін көңілге демеу қылмақ.

Баяғы Зайра екеуі соңғы рет кездескен өзен жағасына келген Жұмағұл жастық шағын есіне түсіреді. Алдынан шыққан қыз бен жігіттің өзара сөйлескен сөздері келеді құлағына. Қыз Жанат екен. Жұмағұлдың Зайрамен кездескен сәттерін еске түсіреді.

Байыпты баяндалатын шағын ғана оқиғаның астарында адам өмірінің мәніне бойлататын әлдебір қатпарлы сыр жатыр. Тілдік тұрғыдан тура тәпсірленіп, айқын рәсімделмегенмен, концептуалдық тұрғыда тағдырдың тәлкегіне меңзейтін пайымдаушы ирония қылаң береді. Кезінде мән бермей, өзінікіне ұмтылмай, назардан тыс қалдырған Жанаттай қызының енді өзінен басқа ешкім білмесе де, мұның тұяғы екендігі Жұмағұлдың өзіне ғана аян, соны медет тұтады. Бұл да көркем шығармада көрініс беретін «тағдыр тәлкегінің» («ирония судьбы») бір көрінісі. Соны көркемдік жүйемен оқырманның көз алдына әкелуі әрі нәзік ирониялық өрнекті пайдалануы – автордың шеберлігінің бір қыры екені сөзсіз.

Концептуалдық иронияның іздерін «Әйел махаббаты», «Күтпеген кездесу», «Алтыбақаннан соң» әңгімелерінен де көруге болады. Мұндағы иронияның мәні шығарма мазмұнындағы идеялық қайшылықтардан туындап жатады.

«Әйел махаббатындағы» (1961) мектепте бірге оқыған құрбылар Зия мен Бәтиманың он екі жылдан кейін кездескенде өткен-кеткенді еске ала отырып баяндаған Зияның институтта жүрген жігіті Төлегенмен арадағы махаббат хикаясы шығарманың негізгі желісін құрайды. Кезінде соншалықты бір елеулі көрінбегенмен, өмірінде ерекше із қалдырған махаббат сезімі арада қаншама жыл өтсе де, кейіпкердің жадынан өшпей, қайта өмірінді өзгертіп жібергендей көрінетін сәтсіз махаббат линиясының түпнегізінде тағдыр тәлкегінің өрнегі жатыр.

Өмірде аяқастынан өткенді еске түсіріп, тіпті тірлігінді опан-топан қылып, тағдырында басқа арнаға бұрып жіберетін шешуші сәттер болады. Зия да сондай күтпеген кездесуге тап болады. Арыстанға тұрмысқа шыққаннан кейін Төлегенді ұмытып та кеткендей еді. Новосибирскіге көшіп барғаннан кейін ойда жоқта кезекті клиентіне барар жолда жындыхананың қасынан өтіп бара жатып, өзіне бүйірден біреудің қадала қарап тұрғанын сезеді. Жалт қараса, үсті-басында сау тамдығы жоқ, пашы ұйпа-тұйпа, сабалақ біреудің шарбаққа жабысып, бұған тесіле қарап, қимылсыз сілейіп тұрғанын көреді. Мұны танып қалған ол баж етіп қолымен бетін басып теріс қарап кетеді. Бұл – Төлеген еді. Бірнеше күннен кейін жындыхананың дәрігеріне барған Зия мәселенің анық-қанығына жетеді.

Осыдан алты-жеті жыл бұрын ағайындарының бірі Төлегенді осында әкеліп тапсырыпты. Шөп шауып жүргенде айдалада ұйықтап қалған екен. Содан аурулы болып, осы жындыханаға түскен. Мұнда бірде-бір тентектік көрсетпеген. Көп үндемейді екен. Тек кейде белгісіз бір әуенді айтып, бір бастаса жуық арада қоймайтын көрінеді. Тек соңғы үш күннің ішінде қатты азаптанып, бүгін таңға жақын дүние салыпты. Зияның жан дүниесі астан-кестен болады. Әйтеуір батылы жетіп, Төлегеннің сүйегін алып, өз қолымен шығарады. Сол үшін Арыстанмен арада жанжал шығып, ақыры өзіне бақытсыздық әкелген қаланы да, Арыстанды да тастап, Алматыға тартып отырады.

Кезінде өзі жақсы көріп тұрса да, онысын ашық білдірмей, Төлегеннен тартып алғандай болған батыл Арыстанға еріп кете барған мұның сол бір қылығы орны толмас өкінішке ұрындырады. Төлегеннің сүйегін алуға барғанда алған мұның суреті оның төсқалтасынан шығыпты. Сол суретті өмір бойы өзімен бірге сақтапты: «Өзім жат біреудің құшағында жатқан кездерімнің бәрінде де суретім Төлегеннің төсінде тыныстапты. Мен арам денемді сатып, алдамшы сезімге елітіп жүргенімде оның осы жансыз суреттен басқа сүйеніш етерлік ештеңесі болмаған...» [4,28]. Ал мұның енді Төлегенді еске түсіріп, көңіл жұбататын сол оның жазған соңғы хаты мен әлгі бір әні ғана.

Махаббат – жұмбағы көп сезім. Ал әйел махаббаты – өздерінің жанының жұмбағындай құпиясы мен қалтарыстары мол шеткіз-шексіз әлем дерсіз. Шебер жазылып, шынайы сомдалған әңгімені Зия бейнесінен әңгіме эпиграфына алынған Г.Мопассанның «Иә,... шын сүйе алатын тек әйелдер ғана», – деген сөзінің растығына қол қоясыз.

Осындай баянсыз махаббат хикаясы «Күтпеген кездесу» әңгімесінің де сюжетін құрайды. Мұнда баяндаушы кейіпкеріміз күтпеген жерден трамвайда кездесіп қалған аяғы кемтар, оң аяғына тізеден төмен протез киген бейтаныс жігітпен дүкенде «жылынып тұрып», оны кенет тани кетеді. Бұдан бірнеше жыл бұрын, студенттік кездегі өмірінде уақытша жолы тоғысқан жігіт Көшім болып шығады. Әңгімешіміз үшінші курста ЖенПИ-ді жағалап жүріп танысқан Күлмира деген қызға барып жүргенде оның құрбысы Әдияға осы Көшім келіп жүреді. Әдия оған қарамай қойған соң ғашықтықтың отына әбден шарпылған Көшім байғұс оған: «Сенсіз өмір сүре алмаймын, енді маған өлім артық» деп хат қалдырып, сол күні трамвайдың астына түсіп, жарымжан боп қалады. Содан қыздардың өтінішімен өлең жазған дәптерін өзіне қайтарып бермек болып бұл ауруханада жатқан Көшімге барады. Алайда дәптерді Көшімге тапсыра алмай, кері қайтады. Енді сол хабарды жеткізбек болып қыздарға барғанда, Күлмира жатақханада болмай,

Әдиямен сөйлеспек болып (Көшім махаббатының шынайылығын жеткізіп, қызды райынан қайтару мақсатымен) оңаша алып шыққанда, сөз ыңғайын басқаша түсінген Әдияның мұның өзін сүйетіндігін айтып қалуының астарында шынайы сезімді бағаламау мен махаббаттағы өзімшілдікке деген ащы мысқыл жатыр.

Енді міне, арада көп жылдар өткеннен кейін сол Көшімнің аулашы болып істейтінін, өз тұрмысына риза қалпын көріп баяндаушының көңілі жайланады. Өзін таныстырып, өткен күндерді еске түсіруді жөн көрмейді. Ол да мұны танымастан кетеді. Сол күндерде махаббат хикаятын бастан кешкендердің әрқайсысының өз жолы болды. Әркім өз ниетіне сай несібеге қол жеткізеді, таза сезім, шынайы махаббат иелері ғана бақытқа лайық деген ишараны сеземіз: «Сонау бір жылдары өткен шағын ғана драманың кейіпкері болған төртеуіміздің ішіміздегі бақытқа ең лайықты жан – осы Көшім еді. Ақыры өзінің мұратына жеткеніне қуандым [4,113].

Әңгімедегі концептуалдық иронияның арқауын ұстап тұрған кейіпкерлер – Күлмира мен Әдия. Оларға деген ашық ирония анық көрінбегенмен, оқиға орайындағы баяндау аясында адам болмысындағы рухани кінәраттарға деген көңілтолмастық мысқыл-кекесін табы жатыр. Күлмираның сөздерінен, ниет-пиғылынан аңғарылатын көрсеқызарлық, безбүйректік, іштарлық секілді қасиетсіздікті жеткізуде автор иронияның тілдік иірімдерін шебер пайдаланады.

«Жаңылысу» әңгімесіндегі (1961) ирония өмірде кездесетін жағдаяттың төркініндегі оқыс шешім, тосын жайдан туындайды. Оқиға совхозға практикаға келген зоотехникалық-мал дәрігерлік институттың студенті Омарбай мен оның осында жүріп танысқан практикант қыздар – СХИ-дің электрофагінің студенттері Алма мен Бибі арасындағы қарым-қатынастың орын алуынан басталады. Осы үш-төрт айда Омарбай қызмет атқарып жүрген шаруашылықпен аралары қашық болса да, ара-тұра совхоз орталығына келіп, екі қызды киноға шақырады, көбінесе Алма әрнәрсені сылтауратып үйде қалып, Бибі екеуі қыдырады. Сабырлы да салмақты Омарды Бибі ұнатып қалады. Сөйтіп көңілінде үміт ұялайды, алайда күдік те жоқ емес: «Әрине, ол мені сүйеді, – деп ойлайтын, – тек айта алмайды. Соншалықты салмақты бола тұра қорғаншақ. Жігітке батылдық керек қой...» [4,33].

Сөйтіп жүргенде мәселенің түйіні кенеттен шешіле кетеді. Ойда жоқта автобус аялдамасында тұрған Омарбайды кездестірген екі қыздың түсінгені: оның әйелі босанып, дүниеге ұл әкеліпті, бойы елу бес сантиметр, салмағы төрт кило үш жүз жетпіс грамм! Қуанышы қойнына сыймай сөйлей береді: «...Шешем байғұстың тілеуі ғой. Көзім тірісінде бір немере сүйе алмай кетем бе деп, қатты армандаушы еді. Үлкен ағам, – үйленгеніне аттай сегіз жыл, – бір шикі өкпе дегенде зар еңіреді. Жеңгем де тамаша адам, ондай адам жаралмас. Тек не керек... Тұяғы бүгін тұлпар бар ма... Кеше ғана түскен біздің Сайраның өзі бір баланың анасы болып отыр. Ұл дейді. Төрт кило үш жүз жетпіс грамм!» [4,34].

Енді әңгіменің соңына – автобус жүріп кеткеннен кейін абдырап қалған екі қыздың сөзіне – ішкі ой-түйсігіне назар салалық:

« – Семьясына адал, неткен пәк жігіт, – деді Алма аздан соң, әлі қойыла қоймаған қараңғылықта оты әлсіз жылтырап, ұзап бара жатқан автобустың артынан қарап тұрып. – Бақытты әке!

– Ақымақ, – деді көзіне жас үйірілген Бибі, – Маубас!» [4,34].

Бұған қандай түсініктемеме керек? Алданған сенім! Ақталмаған үміт! Адыра қалған арман!

Әңгіме финалындағы перепитиялық бетбұрыс нені меңзейді? Бұл сұрақтарға жауап беріп жату артық. Және ол біздің міндетімізге де жатпайды. Оқырманның патша көңілі оны өзінше парықтайды. Мәселе, автордың осы бір қарапайым жайтты өзіндік өрнекпен көркем бейнелеп, оқырман пайымдауы үшін өзінше оңтайлы шешім ұсынуында. Мұндағы ирония күтілген жайдың ақыры басқаша қалып алып, кейіпкеріміздің ойынан алшақ жататын өзгеше шешім табуында жатыр. Өмірдің кейде болмашы өкініш ұсынатын сәттерінің, тағдырдың тылсымы мол мың тараулы жолдарының бір көрінісі дейміз де қоямыз да!

Ирония көптен бері зерттеуші философтардың, лингвистердің, психологтардың, әдебиеттанушылардың, әлеуметтанушылардың, мәдениеттанушылардың т.б. назарын аударып келеді. Әсіресе әлемдік гуманитарлық ғылымда ХХ ғасырдың 80-жылдарынан бүгінгі күнге дейін иронияға деген қызығушылық толқыны толастаған емес. Мұндай қызығушылық – ғасырлар тоғысындағы адамзат өмірі мен қоғамдық санадағы серпінді өзгерістердің салдары екені сөзсіз. С.Зонтагтің пікірінше, жаңа дәуір «иронияның трагедиядан жеңімпаз шыққандығының» дәлелі болып табылады [5,213].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Янкелевич В. Ирония. Прощение: Пер. с фр. / После сл. В.В. Бильякова. – М.: Республика, 2004. – (Б-ка этической мысли). – 335 с.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. 9-том. – Алматы: Қазақпарат, 2005.
3. Мағауин М. Шығармалар жинағы. Он үш томдық. 1 том. – Алматы: Қағанат, 2002.
4. Мағауин М. Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1990.
5. Зонтаг С. Мысль как страсть. – М., 1997. – 480 с.

МРНТИ 17.82.10

З.Ж. Мүтиев¹, А.А. Ақболатов²

^{1,2}М. Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Орал, Қазақстан

ШӘНГЕРЕЙ БӨКЕЕВ АҚЫНДЫҒЫ: ТАҚЫРЫП АЯСЫ, ИДЕЯЛЫҚ БАҒЫТЫ

Аңдатпа

Қазақтың соңғы ханы Жәңгір ханның немересі Бөкеев Шәңгерей Сейіткерейұлы өз заманына сай білім алған, өнер игерген, өз дәуірінің көзі қарақты аса сауатты адамдарының бірі болған. Ғылым, өнер, мәдениет, әдебиет саласынан мол хабардар Ш. Бөкеев туындыларының тақырып аясы, идеялық бағыты әр қилылығымен көңіл аударды.

Шәңгерей заман ағымын, дәуір бет алысын, өмір ахуалын терең түсінген адам болды. Ақынның орыс қоғамымен терең араласып, байланыс жасауы өз замандастарына қарағанда ел ішіндегі саяси-әлеуметтік жағдайды оңтайлы ұғынуының алғышарты болды.

Мақалада Ш.Бөкеевтің ақындығы, сөз өнерін игерудегі жаңашылдығы, ақын қолданысындағы көркемдеуіш-бейнелеуіш құралдарының ерекшеліктері талданады.

Түйін сөздер: лирик ақын, рухани жаңғыру, ғылым, өнер, мәдениет, әдебиет, философиялық әуен, символ, аллегориялық тәсіл, гуманист суреткер

Мүтиев З.Ж.¹, Ақболатов А.А.¹

¹Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
Уральск, Казахстан

ПОЭЗИЯ ШАНГЕРЕЯ БОКЕЕВА: ТЕМА, ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ОРИЕНТАЦИЯ

Аннотация

Внук последнего казахского хана Жангира Бокеев Шангерей Сейткереевич был одним из самых образованных людей своего времени. В его работах наблюдается идеологическая ориентация и разнообразие в знании науки, искусства, культуры и литературы.

Шангери был человеком, который понимал время, эпоху и жизнь того времени. Тесное общение поэта с российским обществом стало основой для лучшего понимания политической и социальной ситуации в стране, чем его современники.

В статье анализируется поэзия Ш.Бокеева, его новизна в освоении ораторского искусства, особенности в использовании художественных и образных материалов поэта.

Ключевые слова: поэт-лирик, духовное возрождение, наука, искусство, культура, литература, философские мотивы, символ, аллегорический метод, гуманист

Z.Zh. Mutiyev¹, A.A. Akbulatov²

^{1,2}M.Utemisov West Kazakhstan State University
Uralsk, Kazakhstan

POETRY OF SHANGYEREI BOKEEV: THEME, IDEOLOGICAL ORIENTATION

Annotation

The last Kazakh khan of Zhangir, Bokeev Shangerey Seitkereeovich was one of the most educated people of his time, mastered the art and mastered his art. Knowledge of science, art, culture, literature draws attention to the theme of Bokeev's works, his ideological orientation.

Shangery was a man who understood age, age and life. Deep communication between the poet and Russian society has become the basis for a better understanding of the political and social situation in the country than her contemporaries.

In the article Poetry Bokeeva, the novelty in mastering vocal art, the features of the poet's artistic and visual aids.

Key words: lyrical poet, spiritual revival, science, art, culture, literature, philosophical melody, symbol, allegorical approach, humanist

Қазақтың көркем әдебиеті – қазақ ұлтының рухани мәдениетінің біртұтас жүйесі боп табылса, ал оның негізгі қабатын Өлке әдебиеті құрайтыны анық. Яки, әдеби өлкетануды зерттеу арқылы, Әдеби өлке әдебиетін қалпына келтіру нәтижесінде Елбасымыз атап өткен рухани жаңғыру мәселесі түбегейлі шешілмек.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында қазіргі таңда ұлттық сананы жаңғырту мәселелеріне назар аудара келе: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Ғасырлыр қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» [1] деп атап көрсеткен болатын.

Өткен кеңестік дәуірде қалтарыста қалып, зерттелуі кемшін қап келе жатқан рухани мәдениет өкілінің бірі – Шәңгерей Бөкеев.

Ш.Бөкеев ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің тарихында үлкен орны бар, өзіндік жаңалығы мол ақын. Шәңгерейдің туындылары алғаш рет Ғұмар Қараш құрастырған «Шайыр» (1911), «Көксілдер» (1912) жинақтарында [2, 199 б.], Ахмет Байтұрсынұв жиыстырған «23 жоқтау» (1926) кітабында [3] жарық көрген. «Шайырда» ақынның өлеңдері «Сұлтан Шаһингерей Сейдгерей ұғлы Бөкеевтің жырлары» деген атпен жарияланса, «Көксілдерде» ақынның М.Ю. Лермонтовтан аударған «Қашқын» поэмасы мен «Фунограф» (кейінгі атауы «Эдисон») өлеңі басылып, Шәңгерейдің фотосуреті жарияланған. Ахаң құрастырған төрт ғасырдың тарихи оқиғасын қамтитын «23 жоқтау» Шәңгерейдің «Құйрық атып құлия (Сыршы)» атты өлеңімен ашылған. Шәңгерейдің өлеңдер жинағын бірінші рет 1933 жылы дербес кітап қылып шығарған адам – Нұғман Манаев [4].

Н.Манаев жинаққа алғысөз жазып, ақынның ғұмырбаян дерегін түзіп, өлеңдерге түсінік берген. Қазақ әдебиеттану ғылымында Ш.Бөкеев шығармашылығын зерттеу жұмысы да Н.Манаевтан бастау алады. Сонымен бірге 1935 жылы басылып шыққан Елжас Бекеновтің «Ұлт қозғалысы және ұлтшылдық әдебиет» (1935), [5] Е.Ысмайыловтың «ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті (1941) [6] аталған еңбектерінде Шәңгерей шығармаларына заман ағымына қарай талдау жүргізіледі.

Ал орыс тілінде Москвада 1940 жылы шыққан «Песни степей. Антология казахской литературы» [7] деген жинақта Ш. Бөкеев шығармашылығы алғаш рет сөз болады.

Кейіннен ақын шығармаларына назар аударған М.Әуезовтің «Әр жылдар ойлары» (1959) [8], Қ.Жұмалиевтің «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» (1967) [9], З.Ахметовтың «Шәңгерей Бөкеевтің лирикасы» (1959) [10], Ы.Дүйсенбаевтың «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындары шығармаларының жинағы» (1962) [11], Б.Ақмұқанованың «ХХ ғасырдағы қазақ ақындары» (1989) [12], М.Мағауиннің «Ғасырлар бедері» (1991) [13], Х.Сүйіншілиевтің «XIX ғасыр әдебиеті» (1992) [14] т.б. әдебиеттанушы ғалымдар еңбектерінде Шәңгерей ақындығына барлау жүргізілді.

Шәңгерейдің ғұмырнамалық баянын зерделеуге еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана қол жеткізіле бастады. Ш.Бөкеевтің жасампаздық тұлғасын толыққанды зерттеген әдебиеттанушы-ғалым Мақсат Тәжімұратов. Оның «Шәңгерей. Жасампаздық өмірі» (1998) [15] зерттеуі әдеби және тарихи деректілігімен ерекшеленеді.

Шәңгерей Бөкеевті баспа бетінде қазаққа алғаш танытқан, әрине, Ғұмар Қараш болуы керек. Оның «Жиһангер ханның немересі Сұлтан Шаһингерей Сейдігерей ұғлына» аталатын баллада жанрындағы арнау өлеңі Ш.Бөкеевтің шығу тегін, әулетін, адами, имани тұлғасын көркем әдебиетте танытқан тұңғыш туынды. Тіпті Шәңгерейтанудың алғашқы қадамы да осы мадақ жырынан бастау алады десек те дұрыс болар. Ғ.Қараш Шәңгерейдің бүкіл бітім-болмысын, даралық жаратылысын осы арнау жырына сыйғызып жіберген. «Сұлтандардың ішінде / Алғыр қыран сұңқарым, / Ойласа ойшыл көсемім, / Сөйлесе тілді шешенім» - деп толғай келе «Алғыр жүйрік сұлтаным, / Ақылың жетіп алысқа / Ілгеріні болжадын» деп бір түйіндейді.

Ақынның шығу тегін таратуға келгенде автор «Түпкі бабаң белгілі / Баһадүр Шыңғыс хан екен, Арғы атаң атақты / Әбілқайыр, Нұралы / Кіші жүздің елінде / Жарық бір жанған шам екен, / Бабаң Бөкей бас болып / Көлденең жатқан Жайықтан / Көктей өтіп, ел бастап / Қоныс алған хан екен / Бергі атаң хан Жәңгір / Еділ, Жайық арасын / Мекен етіп, шәр салып / Шар тарапқа жар салып, / Қарағаш пен қалмақтан / Сызық салып жер алып, / Қайраты асқан дана екен» тарихи оқиғалардан да хабардар етеді.

Шәңгерейдің еларалық мәселелерді шешудегі, дипломатиялық қарым-қатынастарды реттеудегі шеберлігін ақын:

Самарқанд, Бұқар ашпаған,
Орынбор, Қазан шешпеген
Талай мүшкіл түйінді,
Бір ауыз сөзбен шешкенсің [17, 100 б.]

- деп суреттейді.

Ғұмар туындысында Шәңгерейдің жоғарыда аталып өткеннен басқа да неше бір қырлары, адами-имани іс-әрекеттері, көпке жасаған жақсылық істері де сөз болады.

Қазақтың соңғы ханы Жәңгір ханның немересі Бөкеев Шәңгерей Сейіткерейұлы өз заманына сай білім алған, өнер игерген, өз дәуірінің көзі қарақты, аса сауатты адамдарының бірі болған. Орынбор кадет корпусында, Астрахан гимназиясында оқыған деген деректер бар.

Шәңгерей заман ағымын, дәуір бет алысын, өмір ахуалын терең түсінген адам болды. Ақынның орыс қоғамымен терең араласып, байланыс жасауы өз замандастарына қарағанда ел ішіндегі саяси-әлеуметтік жағдайды оңтайлы ұғынуының алғышарты болды. Ғылым, өнер, мәдениет, әдебиет саласынан мол хабардар Ш.Бөкеев туындыларының тақырып аясы, идеялық бағыты әр қилылығымен көңіл аударды.

Шәңгерейдің ақындығы туралы сөз бастағанда оның алдымен лирик ақын екендігін айту ләзім. Ақын жырларының табиғаты оны лирик ақын есебінде танытады. Ақын шығармашылығында көлемді эпикалық туындылар ұшыраспайды, алайда қысқа да тұжырымды, оқырманына ой салар шағын шығармалар мол. Ал ұзақтау, бір сарындылау көрінетін өлеңдері лирика тегінің аясына молынан сыйып, тақырыптық-идеялық сарынына қарай өріс алып, дамып отырады.

Шәңгерей туындыларының негізгі арқауы өзі өмір сүріп отырған дәуірдің тынысымен байланысты боп келеді. Қай тақырыпты жырласа да шыншылдық, реалистік сипат басым. Әсіресе, философиялық бағытқа мойын бұратыны аңғарылады. Өмір туралы толғаныстарында көңіл күйлік сарынмен қоса философиялық көзқарастарын да байқатып отырады. Мәселен, «Өмірдің өтуі», «Жалғаншы, жарық дүние», «Таудағы тас ұядан», «Ол күндерді тапсырдым», «Бұл дүние панилығын етеді екен» аталатын өлең-жырларында бұл өмірдің өткінші жалған, опасыз дүние екенін баян етіп, толғанады. Философиялық сарынға құрылған бұл туындыларында ақын өмір құбылыстарын өзінің жеке пәлсапалық көзқарасына сай баяндайды. Оқырмандарына бұл өмір тіршіліктерінде болатұғын құбылыстың мәні мен мағынасын ұғындырып, нұрлы насихат сөзін айтады. Мысалы:

Құдыққа құлан құлаған,
Құлағанды құрбақа
Қауып-қатерсіз ойнаған.
Ойлағанға бұл заман:
Қырда құлан жүрсе аман
Лаң, түрлі қазадан
Бақа жаны баз кешер
Құлағына құланның
Ойнаймын деп бойлаудан [18, 179-б.]

(«Өмірдің өтуі»)

- деп термелейді. Ақынның өңкей бір мысалдап, астарлап сөйлеуінің де мәні бар. Шәңгерей Бөкеев - хан тұқымының ақ сүйектік қасиетін жоймай, ананың сүтімен, атаның қанымен тараған бегдарлық дәрежеде өмір сүрген әулеттің өкілі. Өмірдің өтуін ақын өз көзімен көріп, куә болған оқиғалардан алып, баяндайды. Символдық, аллегориялық тәсілмен жазылған өлең өрімінде астарлы сөйлеудің, пернелеп айтудың үлгісі жатыр. «Құлан құдыққа құласа, құлағында құрбақа ойнар» деген мәтелдің өлең-жырда кеңінен тарқатылу үлгісі бұл. Әр түрлі лаң, қазадан құлан аман жүрсе, бақаның жаны баз кешер болса, ал тағы бір қауіп жолбарыстан болмақ. Сусаған құлан қақ іздеп, шөліккеп суатқа бет түзегенде:

Жолбарысқа жол тосқан
Қазалы құлан тап болар,
Бой жасырып ол жыртқыш,
Шыға бір шапса сайлаудан

Астарлы ұғыммен ақырындап, сатылап, шолу жасай келе дүниенің кезек екенін, күштілердің де күштісі болатынын пернелей жеткізеді. «Іздегені тап болып, / Олжасына қарқ болып, / Маң-маң басып ол қайтар, / Буынына түсіп жылы қан / Қайратына мас болған, / Қайдан білсін ол айуан?!» - алдында не күтіп тұрғанын. Басында бөкен терісінен киген бөркі бар, сексеуілден тіккен күркесі бар, бауырына төсеген тулағы бар, қаңбаққа жасырынған жүзі бар, білтелі қара мылтығы қолында, шақпақтап оған от беріп:

Жолында жатыр бір адам,
Қазаң жеткен жолбарысым!
Құмалақтай қорғасын
Аға шығар шаң беріп

Шәңгерей өмірдің бітім-болмысын аллегориялық топшылаулар арқылы сипаттай келе, оның соңғы нүктесін қояды. Өлеңде стихиялы жоспар бар. Ол: құлан → бақа → жолбарыс → аңшы → қатын-бала зары; теңеуі ≈ өмірдің өтуі. Ақын философиясы күрделі, мәңгілік ештеңе жоқ. Жасырынып жатып жолбарысты атып алған мергенге тосқауыл қоятын – ғазірайыл (әзірейіл, жан алғыш періште) [18, 84-б.].

Дүние опа кімге еткен?!
Тереңді тонап олжа еткен,
Ғазірейіл жағын кезенсе,
Мергенім тірі қала ма,
Қатын-бала жылаудан?

Өмірдің өтуін ақын символдық мәнде қақпақкылдай (құлан+бақа+құлан+жолбарыс+мерген+ғазірайыл) ұғындырған. Өлең түйіні оқырманын ойландыруға жетелейді. Әр нәрсенің шегі бар, адам да, табиғат та бір-біріне тәуелді, ешкім ешкімді жеңбек емес дегенді мегзейді туынды мазмұны.

Пәни бар жерде бақидың болатындығын ескертетін, жоғарыда талданған тақырып арқау еткен туындының бірі «Жалғаншы, жарық дүние!» деп басталатын шағын жыр. Мұнда Ш.Бөкеев өмір туралы толғаныс-насихатын кеңірек тарата әңгімелейді. Мысалы:

Жалғаншы, жарық дүние!
Бізден де бір күн қаларсың.
Піл сауырлы қара жер
Қойныңды ашып, қол жайып
Құшағына аларсың! [17, 180 б.]

(«Жалғаншы, жарық дүние!»)

- деп толғайды. Автор пайымынша бұл өмірдегі тұрмысыңа ризашылық керек. Мәңгілік ғұмыр жоқ екендігіне оқырманын иландыруға асыққан ақының айтары кім-кімге де ой салғандай.

Ойқай, сонда күн қараң,
Басыңа ақ тас қойылса
Сөзбен түрлі безенген.
Үстіңе топырақ үйілсе
Шөккен нарға меңзеген

Ақын жалған дүниенің өткіншілігін барын сала тәптіштеп түсіндіреді. Нақты сипаттама береді, ілікті сөздермен ой сабақтап, дәлелдеме жасайды. Өлең мазмұнында жалаң пікір жоқ, салмақты ой басым. Өмірдің қандайлық сапалық қасиетті иеленетінін ақын өз түсінік-пайымының өлшемінде алып, қарастырады. Содан да болса керек: «Тіл кесіліп, үн бітер, / Сайраған мұны жыраудан, / Таңдаған айтар: «Не пайда / Мұндай сөзді жырлаудан?» - дейді. Сол себепті болса керек: «Дүние құған көңілім, / Нәпсіменен қарайған» - деп бұл дүниеде нәпсінің құлы болмай, азат ойлы ғұмыр кешуді насихаттайды.

Жалпы Шәңгерей танымында өмірдің құнын адамзат баласы кеудесінде жаны бар, алдында малы бар уақытында бағалай білгені абзал. Өйткені «Хақ, диуанға асықтай, / Мұрат тапқан құдайдан» пенденің соңғы барар жері белгілі болса керек. Сонда ғана көңілдің сап болатынын, жалғыз жатып күңіреніп, қазаны ойлап толғанғанмен бәрі кеш болуы мүмкін. Ақын толғанысы өмірдің бағасын білу керек, құнын түсіну керек сынды нұрлы насихатты уағыздайды.

Ш.Бөкеев өз шығармаларында қазақтың әдеби тілін молынан қолданған. Сөз саптау тәсілі, ой жүйесі мейлінше бай және тұрақты. Сонымен бірге ақынның өмір сүрген дәуірінің ықпалына қарай кітаби лексика тілдерінің (иран, араб, парсы т.б.) ықпалы да жоқ емес. Туындыларында шарият заңдылықтарының кейбір элементтері кездесуіне байланысты діни уағыз терминдері араласып отырады. Кей реттерде ақын өзінің айтпақ ой-идеясының үдесінен шықпақ ниетте кейіпкерлерінің іс-әрекетін даралау үшін құран тілінің, оның мазмұнының ізімен де жүріп отырады.

Ақын қолданған көркемдеуіш, бейнелеуіш құралдарының жатықтығы сондай, оқырманын жалықтырмай жайымен елітіп, жетектеп отырады. Жүрекке жылы тиетін бейнелі сөздер мен тіркестердің шоғыры мол. Троптар мен фигуралар мәтін мазмұнында үйлесімді өрнек тауып, шығарма әрін арттырып, көркемдік қуатын шындай түседі.

Ажарлау құралдары туынды тақырыбына қарай түрленіп, күрделеніп, еселене оң алып, әр тұста өлең-жырға мағына үстеп, жарығын төгіп, сәулесін шашып отырады.

Шәңгерей өлеңдерінде негізінен эпитет пен теңеу жиі қолданылады. Ақын қолданысындағы эпитет сөздердің басым бөлігі қазақ поэзиясында әу бастан бар тіркестерден тұрса, енді бірқатарын ақынның өзі

дүниеге әкелген. Айталық, шөккен нар, жарық дүние, көк қақпа, қара жер, қалы кілем, қызыл құм, тал шыбық, жас көңіл, алмас қылыш, шыбын жан, жылы қан, ақ көңіл, майлы сүйек, ақ ниет, асқар тау, алтын сырға, жалғыз жар, ақ бет, ақ тас, жап-жасыл жер жүзі, сап ауа, титтей арман, көк найза, жанат бөрік, қызыл шарқат, ақтан көйлек, аршын төс, алма мойын, ақ жүз т.б. эпитеттер ұлттық тіл байлығының асыл қазынасы болса, ақын оларды өз шығармаларында жаңғыртып, сәтті қолданған.

Ал, мына эпитеттерді ақынның өзі тудырған құбылту құралдарына жатқызсақ керек-ті. Олар: сусаған құлан, қазалы құлан, шая шөп, шыбын жан, бөкей тері, сексеуіл күрке, жалғаншы, жарық дүние, піл сауырлы қара жер, тас ұя, алалы сақа, саба құрсақ билер, еңіреген ерлер, бура сан, сұлу із, мойыл көз, тоқ жүз, қияқты төмпе, масақы келген шашақ, бәйшешек бет, ай белгілі ақ мешіт, жас көңіл, нән балық, алалы сақа, ақты асық, дәулет құсы, ата дәулет, бала дәурен, жан жолдас, тар төсек, асық жар, адыра нәпсі, иман жүз, ақша бет, тас болат, тар қапа, алтын тақыт, зор ғұлама ишан, барқыт төбе, зер қарғы, арық қу, жекей тері, ғалым адам, т.б.

Ақын жоғарыда аталып, тізбеленген эпитетті сөздердің баршасын өз жанынан шығарды деуден аулақпыз, десек те әу бастан бар халық тіліндегі сәулелі сөздерді өз шығармаларында жаңаша мағына үстеп, жандандырып, қайта тірілтіп, басқаша өң беріп қолданды.

Ұлттық тіл байлығын ұмыттырмай, күнделікті өмірде қолдануға лайықты етіп, жаңа бір ұғым туғызып, дамытып, жетілдіріп, жатсынбайтындай дәрежеге көтеруге еңбек қылған сөз зергерлерінің сапында Ш.Бөкеев те бар. Поэзияның көркем сөз өнерін жетілдіруші жанр екенін, рухани тәрбие құралы екендігін Шәңгерейдің кәміл ұққаны анық.

Ұлт поэзиясына айқындаудың біраз түрін, үлгісін алып келген Шәңгерейдің жырларында белсенді көрініс тапқан құбылтудың бір түрі - теңеу. Ақын құбылысты басқа затпен теңеп жеткізу амалдарын шебер меңгерген. Айталық:

Сұңқардай шалықтаған тас ұяның,
Болжаған жер қияның, ер қиялым.
Мерт болған арыстандай айға шапшып,
Қайғылық айтып болған шер қиялым,

Осы төрт тармақта ақын теңеу сөзді, бейнелі ой-образды күшейтіп, әсерлі ету мақсатында сұңқар мен арыстанды таңдаған да оған - дай жұрнағын тіркеп теңеу тудырған. Әрине, автор теңеу тудыратын сөзді әдейі іздеп тапты деп айта алмаймыз. Ақын теңеулері оқырманға таныс, сол дәуірдің ұғымына, түсінігіне сай келетін халықтық қолданыстағы сөздер.

Жалпы алғанда ақын қолданысындағы теңеулер күнделікті мұқым жұртқа көз таныс заттар мен бұйымдармен жасалады. Мысалы: зер өрген шаибаудай, шайықтың ершатқа басатұғын мөріндей, қарындай үрген домалап, шыққан оқтай жаядан, түсі алтындай ақ сары, меруерттей ажары, қобыздай күңіренген, мақпалдай төсеп салған, мақпалдай көгерінкі, күмістей жүзі балқыған;

2) Жан-жануар, аң мен құс, жәндік-хайуандарға қатысы бар теңеулер: құмалақтай қорғасын, лашын-дай сарыққан қиядан, шытақтай жұқа құлағы, нән балықтай, сұңқардай шалықтаған, арыстандай айға шапшып, жәнәттің бұлбұлындай, тіміскі ұры иттей, тағыдай таңда бұйырып су ішпесем, түлкідей қашқан зымия, лашындай сызып жер қия;

3) Қоршаған орта мен табиғат құбылысына, адамзат баласына қатысты ұғымдардан пайда болған теңеулер: жасындай барып жалт етіп, көзіндей сенің, қарқарадай шаншылған, күйрікты туған жұлдыздай, жослаушыдай шөл қаққан, адасқан арық қудай, баладай риясыз еркелеген, асқар таудай, айдындай ақ төсіне, жұмақтың нақ төріндей, сопақша сұлу із салған, көрген түстей, патшалықтай бала жас.

Шәңгерей поэзиясында көркемдеуіш қызметін шінара болса да атқарып тұрған тіл құралының сапында антоним сөздерді айта кеткен жөн. Мағынасы қарама-қарсы мәнде келгенімен антонимдер де сөз өрнегін жасап қосымша реңк үстеген. Мысалы:

Кең сарай сахарада өтті күнім
Тас болат, тар қапада шықпайды үнім

Тең көрген бай-жарлыны, бала күнім

Болғанда жарыңсондай, құрбың мұндай

Әуелінде бар болып
Ақырында жоқ болмақ

Күнім базар, түнім той

Ақын өлеңдерінің көркемдік қуатын танытуда ерекше қызметке ие боп тұрған фигураның бірі - қайталау. Қайталаудың бірнеше түрі бар десек, Шәңгерейде осының қай-қайсысы да кездеседі. Мәселен:

1. Жай қайталау:

Сұңқардай шалықтаған тас ұяның,
Болжаған жер қияның, ер қиялым.
Мерт болған а рыстандай айға шапшып
Қайғының айтып болған шер қиялым.

Осы шумақтағы қиялым сөзі өлеңге онша салмақ салмай, бар болғаны екі жерде жай қайталанып тұр.

2. Еспе қайталау:

Бір күні едім мен бала
Бала болған сол жерлерім
Анау тұрған адыра
Адыра бір қалған Нарында
Адыра дедім Нарынды

Бұл мысалдарда нағыз еспе қайталанудың үйірлі, ұйытқылы түріне кезігеміз. Бала, адыра, Нарын зат есімдері бірде тармақтың соңында келіп, іле-шала келесі тармақтың басында келіп, еспе қайталау жасап тұр.

3. Анафора (әдепті қайталау):

Мақпалдай төсеп салған қайран жерім,
Мақпалдай көгеріңкі төсеп салған

Бұл тармақтарда логикалық ой бастапқы сөзде (мақпалдай) тұр және төсеп салған тіркесі екі рет қайталанып, еспе қайталау мен кезекті қайталаудың (анафора) элементін қоса қамтыған.

4. Эпифора (кезекті қайталау):

Кезекті қайталауда бір сөз өлең тармағының аяғында немесе логикалық ойдың соңында араға бірер жол салып қайталанып отырады. Мысалы:

Әуелі ата-анадан туған інің,
Аз уақыт олармен тұрған інің,
Бес жаста жұда болып ата-анадан,
Аш белін жетімдікке бұған інің
Уайымсыз балалықтың арқасында
Болмады еш азалы оған інің.
Ат етіп тал шыбықты қайғы орнына,
Қоңызды, көбелекпен қуған інің
Алалы сақа менен ақты асыққа
Таласып бетін жасқа жуған інің

Осындағы туелдік жалғауының II жағында тұрған інің сөзі бірнеше рет сөз соңында келіп кезекті қайталаудың шоғырлы үлгісін жасап тұр.

Түйіндей айтқанда Шәңгерей Бөкеев – XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихында үлкен орны бар классик ақын. Өзі өмір сүрген дәуірдің талаптарына сай, орысша оқып білім алған, Еуропа дүниесінен хабары бар, сергек ойлы жан болған. Астрахань реалды училищесінде, Орынбордағы кадет корпусында оқыған деген деректер бар. Әйтсе де, оның қай қалада, қай оқу орнында білім алғандығы жөнінде әлі де толық, нақты, дәлелденген құжаттар табылмағандығын да айта кету жөн болмақ. Шәңгерей зерттеушілері бұл мәселеде үлкен ізденістер жүргізіп, ақын өмірі мен шығармашылығынан тың, соны деректер табуға ұмтылуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Назарбаев Н.Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, №70 (29051). – 12 сәуір - 2017 жыл.*

2 *Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. – 592 б.*

3 *Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Том 5. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.*

4 *Манайұлы Н. Шәңгерей. – Алматы: Қазақстан, 1933. – 117 б.*

5 *Бекенов Е. Ұлт қозғалысы және ұлтшылық әдебиет. – Алматы, 1935.*

- 6 Ысмайылов Е. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: ҚМБ, 1941. – 203 б.
- 7 Песни степей. (Антология казахской литературы/под ред. Л. Соболева). – М.: Художественная литература, 1940. – 588 с.
- 8 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: ҚМКӘБ, 1959. – 556 б.
- 9 Жұмалиев Қ. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті: жоғары оқу орындары студ. арналған оқулық / Қ.Жұмалиев. – Алматы: Мектеп, 1967. – 435 б.
- 10 Ахметов З. Шәңгерей Бөкеевтің лирикасы // Қазақ әдебиеті. – 1959. 19 июнь.
- 11 Дүйсенбаев Ы. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындары шығармаларының жинағы / ред. Ы.Т. Дүсенбаев. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясы, 1962. – 419 б.
- 12 Ақмұқанова Б. XX ғасырдағы қазақ ақындары. – 1989.
- 13 Мағауин.М. Ғасырлар бедері: әдеби зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 432 б.
- 14 Сүйіншіалиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1992. 6-шы кітап. – 223 б.
- 15 Тәжімұратов М. Шәңгерей. Жасампаздық өмірі. – Алматы: Өлке, 1998. – 336 б.
- 16 Қараш Ф. Замана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 240 б.
- 17 Ай заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды) екі томдық (құраст. М.Мағауин, М.Байділдаев). - Алматы : РБК. Т. 1. - 1991. – 384 б.
- 18.Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968.

МРНТИ 17.01.11

Н.К. Сарсекеева¹, Р.Т. Қасымова¹, Ю.К. Аманбаева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

GERMENEVTICHESKIY KONTEKST I ЕГО ВОЗМОЖНОСТИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация

В статье на основе фундаментальных работ исследователей определяются границы герменевтического контекста для адекватного истолкования художественного текста, его основные требования. В рамках прежних подходов предполагался диалог между автором и читателем, и в этом случае интерпретация текста сводилась к установлению замысла автора. Согласно новой герменевтике интерпретация становится более динамичной, так как опирается на концепцию открытости текста. В рамках концепции открытости литературного произведения устанавливается, что современная герменевтика расширяет поле интерпретации сложных текстов философской или психологической направленности. Новая концепция герменевтики предполагает взаимодействие не только текстов, но и культур. Огромную роль в интерпретации художественного текста играет реконструкция исторической и культурной среды, в которую был включен автор. Необходимым требованием остается при этом тщательный грамматический и филологический анализ в соответствии с законами языка оригинального текста.

Ключевые слова: художественный текст, герменевтика, интерпретация, автор, рецепция, понимание, культура.

Н.К. Сарсекеева¹, Р.Т. Қасымова¹, Ю.К. Аманбаева¹,

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

GERMENEVTICALYK KONTEKST ЖӘНЕ КӨРКЕМ МӘТІНДІ ТҮСІНДІРУДЕГІ ОНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада зерттеушілердің іргелі жұмыстарының негізінде герменевтикалық контекстің шекаралары көркем мәтінді, оның негізгі талаптарын барабар түсіндіру үшін анықталған. Алдыңғы тәсілдер шеңберінде автор мен оқырман арасында диалог орнатылды, бұл жағдайда мәтінді түсіндіру автордың ниеті бойынша шектелді. Жаңа герменевтика түсіндірмесіне қарағанда, мәтіннің ашықтығы тұжырымдамасына сүйеніп, қарқынды дамып келеді. Әдеби шығармашылықтың ашықтығы тұжырымдамасында қазіргі заманғы герменевтика философиялық немесе психологиялық бағыттағы күрделі мәтіндерді түсіндіру саласын

кеңейтетіні анықталды. Герменевтиканың жаңа тұжырымдамасы мәтіндерді ғана емес, сондай-ақ мәдениеттердің өзара әрекетін қамтиды. Көркем мәтінді түсіндіруде автордың енгізілген тарихи-мәдени ортаны қалпына келтіруде үлкен рөл атқарады. Қажетті талаптар бір мезгілде түпнұсқа мәтіннің тілінің заңдарына сәйкес мұқият грамматикалық және филологиялық талдау болып қала береді.

Түйін сөздер: көркем мәтін, герменевтика, түсіндіру, автор, қабылдау, түсіну, мәдениет.

*Sarsekeeva N.K.¹, Kassymova R.T.¹, Amanbayeva Yu.K.¹
¹The Kazakh National University named after al-Farabi*

HERMENEUTIC CONTEXT AND ITS POSSIBILITIES IN THE INTERPRETATION OF THE ARTISTIC TEXT

Annotation

In the article, on the basis of the fundamental works of researchers, the boundaries of the hermeneutic context are defined for an adequate interpretation of the artistic text, its basic requirements. In the framework of previous approaches, a dialogue was planned between the author and the reader, and in this case the interpretation of the text was limited to the author's intent. According to the new hermeneutics interpretation becomes more dynamic, as it relies on the concept of openness of the text. Within the concept of openness of a literary work, it is established that modern hermeneutics expands the field of interpretation of complex texts of a philosophical or psychological orientation. A new concept of hermeneutics involves the interaction not only of texts but also of cultures. An enormous role in the interpretation of the artistic text is played by the reconstruction of the historical and cultural environment in which the author was included. The necessary requirement remains at the same time a thorough grammatical and philological analysis in accordance with the laws of the language of the original text.

Key words: artistic text, hermeneutics, interpretation, author, reception, understanding, culture.

Введение. В основе истолкования действительности, будь то сущность, явление, вещь, лежит понимание. Формула М.Хайдеггера «самое главное – не в том, чтобы выйти за пределы круга понимания, а в том, чтобы правильно войти в него» [7, 482], является наиболее точным комментарием к нашему предположению о том, что верное определение границ герменевтического контекста – базовое условие для адекватного истолкования художественного произведения. Будучи продуктом культуры, текст представляет собой сложный объект для интерпретации ввиду того, что он «вписан» в определенный исторический контекст, находится в отношениях «взаимной детерминации» с Автором, обращен к читательской рецепции.

Методы. Признанным интерпретатором, как отмечает Г.-Х. Гадамер, не является даже сам художник, создающий образ [3, 241]. Координатами в моделировании смысла при этом являются три элемента: знание, понимание, интерпретация. В интерпретации художественного текста важно как понимание личностных смыслов, так и содержания, по мнению В.Филатова [5, 73]. Для достижения этой цели исследователь О.И. Валентинова, в частности, предлагает метод определения доминанты, выделяя дотекстовую, текстовую и послетекстовую доминанты. «Создание текста знаменует начало самостоятельной жизни доминанты. Реализуясь как источник самодвижения, пронизывающий собой весь текст, подчиняющий себе все его элементы и управляющий ими, доминанта окончательно освобождается от воли творца» [2, 13].

По мнению О.И. Валентиновой, все три доминанты находятся в отношениях жесткой причинной зависимости. Данная концепция еще раз подтверждает выдвинутый Г.-Х. Гадамером тезис о том, что даже Автор не может быть объективным интерпретатором собственного творения: необходимо учитывать комбинаторику сопутствующих факторов, то есть дискурс, в который погружен текст.

Результаты. Природа текста диалектична; текстовая имманентность, «тождество самому себе» весьма условны и накладываются на его же дискурсивность, открытость восприятию Адресата, фактор его существования в определенном (многомерном) контексте – философском, социально-культурном, идеологическом и т.п. Филологическая герменевтика, в русле которой решаются задачи истолкования художественного текста, имеет два основных ответвления – положительное и отрицательное, или «новое».

«Положительная герменевтика» предполагает диалог между Автором и Читателем, то есть между двумя субъективированными сознаниями, разделенными хронологически и территориально. В этом случае интерпретация текста сводится к попытке «установить замысел автора». Данная задача является не только первостепенной, но и единственно приемлемой.

Дискуссия. С позиции «отрицательной герменевтики» интерпретация литературного произведения – поливариантный феномен; более того, точка зрения автора не является «точкой отсчета» в исследовательском процессе, так как между Автором и Читателем могут «пролегать века», следовательно, *«интерпретация может быть обогащена за счет новых знаний, не известных автору, но известных читателю»*, как полагает автор новейшего труда по теории литературы [6, 58].

Новая концепция герменевтики также диалогична, однако понимание диалога в данном случае более широко и предполагает взаимодействие не только текстов, но и культур. Концепция семиосферы, разработанная Ю.М. Лотманом, подразумевает, что *«работает не последний временной срез, а всятолица текстов культур»* [4, 254]. Первоначальный смысл существенно обогащается, за счет чего интерпретация становится не только множественной, но и динамичной. Исследователь сравнивает текст с «устройством, вырабатывающим смыслы», и эта позиция соотносится с выдвинутым М.М. Бахтиным понятием «далекого контекста» литературного произведения. *Далекий* контекст понимания (в отличие от *близкого*, границы которого очерчены вокруг современности писателя и ближайшего прошлого), «разомкнут во времени», и именно в «большом времени» происходит обновление прежних смыслов.

Подчеркнем, что именно М.Бахтину принадлежит заслуга специального обсуждения проблем герменевтики, так повлиявшей на современную гуманитарную мысль, особенно в связи с разработкой понятия диалогичности. Характеризуя науку и искусство в аспекте теории общения, в своем фундаментальном труде «Эстетика словесного творчества» М.Бахтин утверждал, что диалогичность составляет основу гуманитарных дисциплин и художественного творчества. Искусство включено в общение между людьми: произведения ориентированы их авторами на чье-либо восприятие, к кому-то обращены, это своего рода послания. В литературе, имеющей дело со словами, коммуникативные начала художественной деятельности выражены особенно открыто и полно.

Доминирующим началом человеческого существования, согласно Бахтину, является межличностная коммуникация (*«Быть — значитобщаться»*). Между отдельными людьми и их сообществами, народами, культурными эпохами устанавливаются постоянно видоизменяющиеся и обогащающиеся «диалогические отношения», в мир которых вовлекаются высказывания и тексты: *«Нет границ диалогическому контексту (он уходит в безграничное прошлое и безграничное будущее»* [1, 298]. Таким образом, в гуманитарной сфере постигается *«говорящее бытие»*, имеющее личностный характер. В диалоге (духовной встрече) с автором читатель, по Бахтину, преодолевает *«чуждость чужого»*, стремится *«добраться, углубиться дотворческого ядра личности»* создателя произведения и одновременно проявляет способность духовно обогатиться опытом другого человека и умение выразить себя.

С концепцией диалогических отношений М.Бахтина во многом перекликаются практически одновременно разрабатывавшиеся идеи западноевропейских *«диалогистов»* (М.Бубер и др.), а также учение выдающего мыслителя XX века А.А. Ухтомского о собеседовании как высокой ценности. Подлинное собеседование по Ухтомскому – это (подобно бахтинскому Диалогу) не только непосредственный контакт, но также духовное общение с людьми, жившими ранее. Гениальные умы – «вечные собеседники для всех», полагал ученый [4]. Обозначенные концепции так же, как и идея диалогичности М.Бахтина, содействуют развитию положений традиционной герменевтики и находят самое широкое применение в современной науке о литературе. Заметим, что все рассмотренные выше положения герменевтики связаны с закономерностями восприятия литературы и ее субъектом, т.е. читателем.

Открытость литературного произведения, о которой писал М.Бахтин, всегда создает широкое поле для интерпретаций. Рассуждая об этом свойстве художественного текста, У.Эко пишет, что *«...произведение конечно, но одновременно и неограниченно. Каждый эпизод, каждое слово могут иметь множество различных соотношений со всеми другими эпизодами и словами в тексте. От того, какой выбор мы делаем в случае одной единицы текста, зависит наша интерпретация всех его остальных единиц»* [8, 95]. Принципы герменевтики, выработанные со времен Ренессанса до наших дней, актуализируются в свете возникновения новых литературоведческих школ и концепций и заключаются в следующих требованиях, изложенных ниже.

Заключение. Таким образом, согласно требованиям современной герменевтики, тексты необходимо изучать не в изоляции, а в общем контексте, целостной структуре произведения, при истолковании текста важно составить по возможности наиболее полное представление о личности автора, даже если неизвестно его имя. Огромную роль в интерпретации художественного текста играет реконструкция исторической и культурной среды, в которую был включен автор, требуется также тщательный грамматический и филологический анализ в соответствии с законами языка оригинала.

Поскольку каждый литературный жанр имеет свои особенности и приемы, важно определить, к какому жанру принадлежит данный текст с учетом специфики его художественного языка (гипербол, метафор, аллегорий, символов и т.д.). Толкованию должно предшествовать критическое изучение рукописей, призванное установить наиболее точное чтение текста. Пониманию смысла текста в немалой степени способствует сравнительный метод, т.е. сопоставление с другими аналогичными текстами.

Суммируя вышеизложенное, можно сделать вывод о том, что адекватное понимание различных текстов и их интерпретация – это одна из труднейших задач, которая стоит перед исследователями. Философы разных эпох сформировали герменевтику как философскую теорию познания, творчества и индивидуальности. В целом в герменевтике, по нашему мнению, расширяется «поле» интерпретации, которое не сводится теперь только к методу работы с текстами, но имеет дело с фундаментальными проблемами человеческого бытия-в-мире. К герменевтике целесообразно, на наш взгляд, прибегать в том случае, когда исследователь обращается к действительно сложным, многозначным философским или психологическим текстам.

Список использованной литературы:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Художественная литература, 1979. – С.297-299.
2. Валентинова О.И. Универсальные принципы анализа вербального искусства: Спецкурс для филологов-магистров: Учебное пособие /Валентинова О.И. – М.: Издательство РУДН, 2010. – 159 с.
3. Гадамер Х.-Г. Истина и метод / Х.-Г. Гадамер; пер.с нем.; общая ред. и вступ.ст. Б.Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
4. Лотман Ю.М. Семiosфера. Внутри мыслящих миров. Часть 2. [Электронный ресурс] URL: <http://www.uic.unn.ru/pustyn/lib/lotman.ru.html>
4. Ухтомский А.А. Доминанта. Статьи разных лет. – СПб.: Питер, 2002. – С.441-443.
5. Филатов В.П. К типологии ситуаций понимания // Вопросы философии. – 1983. - № 10. – С. 71-78.
6. Хазагеров Г.Г. Основы теории литературы: Учебник / Г.Г. Хазагеров, И.Б. Лобанов. – Ростов н/Д: Феникс, 2009. – 316 с.
7. Хайдеггер М. Исток художественного творения / Перевод с немецкого Михайлова А.В. – М.: Академический Проект, 2008. – 528 с.
8. Эко Умберто. Роль читателя. Исследования по семиотике текста / Перевод с англ. и итальянского С.Д. Серебряного. – СПб.: Симпозиум, 2007. – С.95-99.

С.Қ. Сыздықов¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

АҚСЕЛЕУ СЕЙДІМБЕКТІҢ «АҚИЫҚ» ХИКАЯТЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ХАРАКТЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада жазушы Ақселеу Сейдімбек қазақ халқының ежелден келе жатқан ұлттық салт-дәстүрі құсбегілік өнеріне арнаған. Сонымен қатар осы әңгімеде бой көрсеткен құсбегілікке қатысты қаншама ұғымдарды көргенде әңгіменің танымдық-энциклопедиялық мәніне бойлайсыз. «Ақиық» әңгімесінің терең мазмұнынан байқағанымыз, автор сыр көз бақылаушы ғана емес, өзі де құс ұстаған сынайлы. Әңгіме құс баптаудың инструкциясы немесе энциклопедиясы сияқты. Шығармаға жанрлық анықтаманы жазушы өзі береді. Және, атақты қазақ жазушысы Мұхтар Әуезовтің өлең жолдары мен халық жұмбағын эпиграф іспеттес қылып алған. Сол арқылы халқымыздың мінезіндегі ерекше бір қасиет аңшылыққа назар аудартады. Аңшылық қазақ халқының ертеден бойына сіңген ата кәсібінің бірі екен. Қазақ үшін аңшылық тек қана кәсіп емес, үлкен өнер болатын. Сондықтан қазақ аңшылыққа құрметпен қараған, бірақ жапай бәрі аңшылықпен айналыспаған. Қазақ арасында аңшылықтың кең тараған түрі – аңды бүркітпен аулау, бүркіт ұстап саятшы болу. Жазушы бүркітке қатысты нәрсенің барлығын тереңдете зерттегені этнографиялық әңгіменің әр жолынан байқалып тұрады. Біріншіден табиғат аясындағы нақты бір құстың «өмірбаяны» баяндалғандықтан онда натуралистік элементтердің болуы заңды құбылыс.

Жазушы бүркіттің ұя салу өнерін терең таныммен талдаған. Оның бірнеше ұя салуын қандай да бір ғылыми еңбектен таппайсыз. Бүркіт ұстау, құсбегі болу қазақ мінезінің өрлігінен хабар береді.

Түйін сөздер: проза, хикаят, стиль, образ, ұлттық характер, этнография.

Сыздыков С.К.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР РАССКАЗА АКСЕЛЕУА СЕЙДИМБЕКА «АКИЫК»

Аннотация

Данная статья анализирует рассказ А. Сейдимбекова «Акиык» об истории казахского народа и об их традиционных развлечениях а именно – соколиной охоте. Видя множество терминов и понятий касательно птицеводства, вы можете проникнуть в познавательно-энциклопедическую философию значений. Если присмотрется к содержанию истории “Акиык” можно заметить, что сам автор не только наблюдатель, но и сам является большим фанатом этого вида занятий.

История, как инструкция или энциклопедия по птицеводству. Знаменитый писатель Мухтар Ауезов, в своих лирических стихотворениях и народных загадках берет их похоже к эпиграфу. Благодаря этому он обращает внимание читателя к традиционной истории птицеводства.

Среди казахов 2 вида охоты очень распространены, это - охотится с беркутом, и охотится с орлом держа его в руках. Из каждой строки заметно, что он глубокой изучал все, что связано с птицеводством. Во первых, так как там говорится о биографии одной птицы в окружении природы, это законно что там встречаются натуралистические элементы.

Писатель с очень глубоким пониманием описывает искусство строения гнезда орла. Ни в каких учебных материялах вы не сможете найти это искусство. Птицеводство, охота с орлом, это показывает свободу казахского характера.

Ключевые слова: национальный характер, проза, стиль, образ, этнография.

S.K. Sizdikov¹

¹Kazakh national pedagogical University named after Abai,
city Almaty, Kazakhstan

THE NATIONAL CHARACTER OF THE STORY IS NAMED «AKIYK» BY AKSELEU SEIDIMBEKOV

Annotation

This article is about Kazakh nations history of bird-hunting in A.Seidimbekov's story «Akiyk». In the same time, seeing a lot of terminations and meanings about falconry you can understand a deep philosophy of this art.

If we will read a content of the “Akiyk” story, we can find that the writer was not just a viewer and a big fan of the falconry.

The story as a instruction of the falconry hunting. The genre definition is given by the author, calling it as a ethnographic poem. And the famous writer M.Auevov in his lyric poems called it like a same as an epigraphy . Because of this his gave the readers attention to traditional story of falconry.

In the kazakh nation are 2 types of hunting is more popular, there are falconry and hunting with eagles.

After every line it is noticeable that he made a lot of researches about falconry art. At first, it is a biography of one bird's life and it's plainly why there were many natural elements.

Also the writer described very carefully a process of making the falcon net. The falconry and the falcon hunting shows how free kazakh nation's spirit.

Key words: national character, prose, style, form, ethnography.

Жазушы Акселеу Сейдімбек көптеген шығармалары құсбегілікке арналған. Бұл Аханның сүйікті тақырыбы. Осы «Ақиык» хикаяты да құсбегілікке арналған. Жазушы өзінің машығына тән гадетпен Арқаның сұлу табиғатын суреттеумен бастайды: «Арқаның ұсақ сілемді жатаған тауларының ішінде еңселі, шоқтығы биік Бүркітті дейтін тау бар. Бүркіттің мәңгілік тыныштықта қатқан бұж-бұж кереге тастары зеңгір көкке сұғына көтеріліп, бұл төңіректе айбарлы салқындықпен көзге ұрып тұрады. Ал тақала келсеңіз бір-біріне шаншыла сүйеніскен жақпар-жақпар күз-қиялары арса-арса болып, ұңғыл-шұңғылы молая, тылсым, жұмбақ суықтықпен үңілгендей болады. Кейде ұшар басы сұсты қаталдықта қара қошқылданып шырқау биіктен төніп тұрған белгісіз бір құбыжыққа да ұқсас еді» [114,129]. Осылайша суреттеген Бүркіттің қойнауы аң мен құсы мол екенін жазушы еркін суреттейді. Осы ең

далада келе жатқан екеуді жазушы былай суреттейді: «Салқын сабыр үстінде бүркіт ұстап келе жатқан бұл кісі – «Қызылту» совхозының аңшы, саятшысы Сыздық еді. Қасындағы ала аяқ торыға мінген Сыздықтың он алты – он жетілердегі жалғыз баласы Мұрат болатын. Бағана жеті түнде шам жағып, камданып жатқан әкесін көргенде бірге ала жүруін өтінгенді. Баласының бұл тілегін іштей құптап тұрса да, Сыздық салқын шыраймен «жүрсен жүр» дей салып еді» [114,131]. Осындағы ерекше естілетін сөз «Қызылту» совхозы деген тіркес. Осы совхоздың аңшысы. Заман өз өзгерісін әкелген. Ол өзгеріс шығармада тасқа түскен таңбадай болып қалған. Бүгінде совхоз ғана жоқ емес, соны құрған мемлекет те қираған. Ол жөнінде академик Серік Қирабаев дәл көрсетіп айтқан: «Қоғамдық-әлеуметтік салада ол соғыс бұзып талқандап кеткен халық шаруашылығын қалпына келтіру міндеттерін алға қоюдан көрінсе, әдебиетті де соғыс ауыртпашылықтарын көтерген халықтың бейбіт құрылыстағы еңбегін жырлауға жұмылдырылды. Бұл да оңай міндет емес еді. Алапат соғысты бастан өткеріп келіп, бейбіт еңбекке кіріскен қаһарманның ішкі сыры мен қалыптасу жолы күрделі болатын. Соғыстан жеңіп шыққанмен, оның ойында да, бойында да соғыс жарақатының зардабы аз еместі. Ол соғыста құрбан болған жас тағдырлар мен жетім қалған балалардың, жесір қалған жардың, қираған қала мен селоның қайғысын арқалады. Мұның бәрі соғыстан соңғы адамның ішкі сезім дүниесін байытты, оны өмірдің үлкен мектебінен өткізді. Қоғам мен адам арасындағы осындай күрделі қайшылықты қатынастарды зерттеу, жазу қаламгерден әлеуметтік-философиялық көрегендікті, ой-пікір батылдығын, суреткерлік сезімталдықты талап етті» [(115,156]. Қандай күрделі өзгерістер қоғамда болмасын табиғи атадан қалған кәсібін жоғалтпағандар бар. Олар өзгерістерге ілеспейді, өзгерісті өздеріне ертеді. Міне осындай кейіпкердің қатарында Сыздық ақсақал бар. Жазушы Ақселеу Сейдімбектің даралық стилінің құдыреті де сонда, кейіпкерлері ұлттық характермен ғана емес, ұлттық мәдениетпен де, соныменқатар шығармаларындағы кейіпкерлердің сөз саптауларының өзі ішкі сезім-иірімдерімен де ерекшеленіп тұрады. Олардың өз ара қарым қатынасын жазушы үлкен шеберлікпен береді. Шығармадан үзіндіге назар аударайық: «Әсіресе, Сыздықтың көршісі қойшы Қасым далада көп жүргендіктен шөптің басы сынса да сол түз бүркітіне таңып, көрген-білген әсерінің алды-артына ие бола алмастан сөз етуші еді. Бірде Қасым қой жайып жүріп бүркіт алып тастаған түлкі тауып алды. Түлкінің белін үзіп, тілін ғана суырып жеген екен. Бұл көрініс Қасымға қатты әсер етіп еді. Сол күні отарын ауылға ертерек қаптатып, өзі бұрын шауып келген. Келген бетте аттан түспестен қанжығасындағы түлкіні шешіп алып, сылқ еткізіп тастай берген.

Көп жыл көрші болып, Қасымның мінезіне қанған Сыздық:

– Оу, Қасым-ау, мұның не? – дегенде, Қасым:

– Атама деймін, нағыз қыран демеп пе едім. Қар түсіп, аңның қарға аунауын күтіп жүргенде Бүркіттің түлкісін қырып салатын түрі бар, мүттем! – деп даурыға сөйлеп қоя берген. Сонда Сыздық сабырлы ғана жымып алып: Беу, Қасым-ай, Бүркіттің түздің бір торғайы мекен қылды екен деп, мені түлкісіз қалар деймісің. Қосбармағым аман болса өкіметтің жоспарын орындарлық бізге де бірдеме табылар, – деп сабыр шақыра тіл қатқан» [114,132].

Осындағы екі замандастың диалогы мәнділігімен ерекшеленеді. Түз бүркітінің түлкінің белін үзіп, тілін суырып жеуін байқау үшін де тәжірибе керек. Соны байқап келген Қасымның көрегендігіне Сыздық сабырмен жауап қайырады. Көп оқырманға жаңалық болар хабарлар Ақселеу Сейдімбектің кейіпкерлеріне күнделікті тіршіліктің көрінісі ғана. Осы үзіндіде Қосбармақтың да аты аталады. Ол Сыздықтың осы өңірге аты жайылған бүркітінің аты. Жазушының кейіпкерлері өзінің затына сай терең сөйлейді. Тілі көркем. Сөз өнеріндегі көркемдік туралы, көркем әдебиет тілі туралы академик Зейнолла Қабдолов мынадай терең пікір айтқан: «Көркем әдебиеттің негізгі предмети – адам болса, жазушының негізгі құралы – тіл екені белгілі. Тіл жоқ жерде сөз өнері – көркем әдебиет те жоқ. Көркем әдебиеттің бояуы да, үні де, тынысы да, қимылы да, бәрі де сөз. Демек, әдеби тіл жайын сөз ету – әдебиеттің негіздерінің негізін сөз ету болып табылады» [116,215]. Шындығында тіл жоқ жерде өнер жоқ. Сыздықтың замандасына қаратып айтқан мына сөзі қандай нәрлі десеңізші: «Беу, Қасым-ай, Бүркіттің түздің бір торғайы мекен қылды екен деп, мені түлкісіз қалар деймісің». Дала бүркітін «Торғай» деп атап Қасымға қырын қарауы қандай жарасымды. Ақыры сол Қасымның тілін алып түз тағысын байқастауға Сыздық шығады: «Жабайы бүркіт Бүркіттің арса-арса беткей бауырын қомағайлана тінтіп, маңғаз қалқып келе жатыр екен. Сыздық бір сәт көз тігіп, үстіне келіп қалған құстың еш дірілсіз, берік қанат-құйрығына сынап назар аударған. Көп қадалып қарамаса да, құс бітімінің өзгешелігін көзі қарақты құсбегі тез аңғарды. Оның сарғыш тартқан бауыры мен ақ теңбілденген құйрық жүнін көзі шалысымен-ақ: «Жарықтық, ой құсы екен-ау», – деп күбірлеп қойды. Әсіресе, қолмен құйғандай. мінсіз тұлғаның еш дірілсіз, зор қайрат, ұлы сабырда қалқып бара жатқанын көргенде, тасқа шапса да қайтпайтын асылдың қайратындай қайрат таныған еді» [114, 134].

Осы жолдар арқылы жазушы өзінің кейіпкерінің құдыретін танытып кетеді. Бір қарағанда құсқа оның болмысын анықтау сол саланың данасы екенін білдірсе керек. Қазақ деген халықтың құсбегілік өнерінің биік тұсы мейлінше кең суреттелген. Бұл жазушының өзі алған тақырыбын терең білетінінің белгісі. Осындай ұлт әдебиетіндегі жауһарлар терең зерттелмей, бір соцреализмнің құрсауында қалған әдебиеттану ғылымының да тағдыры қиын еді. Ғалым Ербол Тілешов әдебиеттану ғылым туралы: «Көркем шығарманы зерттеу – әдебиеттану ғылымының бастапқы мәселесі, негізгі ісі, басты шаруасы болуға тиіс. Сол себепті де әдеби процесі, кең түрдегі әдебиет тарихын зерттеудің өзі көркем шығарманы зерттеуден барып өріс алады. Яғни, әдеби зерттеудің қандай да бір түрі болмасын, қандай да бір тәсілі болмасын алдымен көркем шығарманы тануды мақсат етуі тиіс. Көркем шығарма поэтикасын зерттеуді жетекшілік орынға қоймай, әдеби процесі бар болмысымен, бүкіл шыныдығымен танып-білу мүмкін емес» деген пікір айтады [117,239]. Ұлттық әдебиеттану ғылымы идеологияға емес, керісінше поэтикаға арқа сүйегенде өрісі кең болатынын ғалым терең атап өткен. Қазақта «әке көрген оқ жонар» дейді. Осы шығармадағы Мұрат та байқампаздығымен көзге түседі: «Түз бүркіті иек астындағы аттылы адамдардан сескенді ме, әлде іздеген жемін асықпай барламақ болды ма, аз аяда ширақ айналып, дөңгелене ұшты. Қақатын қыса сермеп биіктей түскен бүркіт төңкеріле бұрылған сайын қос топшысы таңғы шапаққа шағылып, ағараң қақты.

– Өзі ақиық, – деді Мұрат» [114, 135]. Хикаяттың аты «Ақиық». Осы атау Мұраттың сөзінен бастау алған. Кейіннен хикаяттың өн бойында өріс ала негіздене түседі. Ұлттық характер атадан балаға мирас болуы мүмкін. Бірақ бір ұлттан бір ұлтқа ол өтпейді екен. Академик Сейіт Қасқабасов осы тарапта терең пікір айтқан: «Содержание предания более конкретно, поскольку оно излагает событие, имеющие отношение к истории определенного региона. Поэтому для полного понимания сущности предания еще недостаточно знать о событии, повествуемом в нем. Для этого нужно хорошо знать также этот регион и в географическом, и в историко-культурном отношениях. Предание в большинстве своем носят сугубо национальный характер и очень редко переходят от одного народа к другому» [118, 153].

Хикаяттың бас кейіпкері өзіне тән ұлттық мінезімен ерекшеленеді дегенде, оның өзі өмірдегі тіршілігімен астасып жатады. Шығармадағы баяндаушы да байыптылығымен ерекшеленеді. Сыздықтың парасаты мына жолдарда айқын көрініс тапқан: «Қасқыр терісінен тігілген салмақты биялайды жақтырмаған Қосбармақ жүндес тірсегін бір-екі рет сілкіп қойды. Бірақ одан артық қимыл жасап, қиқарланған жоқ. Әлденеге оқталғандай қос топшысын қоқандатып «қияқ-қияқ» деп шаңқылдап алды да, қайтадан сабыр сақтады. Бұл екі арада күшене ытқытып саңғып та жібергенді. Мұның бәрін жазбай бағып тұрған Сыздық құсының бойынан зор шабыт, қапысыз бапқа қоса денінің тепік екенін таныды. Ол көз алдындағы көп жылғы серігін жаңа көргендей қырланып біткен жұқа тұмсығынан бастап, қара тұяғына дейін қарап шықты. Сонан соң қыранын жеңіне қондырып томағасын сыпырды да, басынан асыра ырғытып жіберді. Бар айтқаны:

– Тәуекел! – деген жалғыз ауыз сөз еді» [114, 135]. Бұл Қосбармақтың қылығы. Сыздық болса оның әр қимылының оның бабын байқап отыр. Айтқаны бірақ сөз: «Тәуекел». Бұл үлкен ұғым. Бұнда барлық харекеттің мазмұны жатыр. Не бар, не жоқ. Сондықтан да тәуекел. Сыздық неге тәуекел етіп отыр. Тәуекел сол Қосбармақты түз бүркітіне салып отыр. Ол аң емес Қосбармақтың өз тегі. Сондықтан, бұнда расында тәуекел ғана бар еді. Жазушының шеберлігі осындай қат қабат уақытта қатар суреттерді, ішкі толқыныстарды беруі еді. Ол жөнінде ғалым З.Қ. Бисенғали: «Бір ғана эпизод немесе кейіпкер көзі арқылы уақытпен кеңістікті қамти суреттеу, құбылыстарды бейнелеу қаламгерлер шығармашылығында жиі кездеседі» [119,12]. Сыздық аспанға бір қарап түз құсын бағаласа, екінші қолындағы Қосбармағының қимылынан оның бабын байқап отыр. Бірнеше сурет қатар беріліп, оның шешімі қандай болатыны оқырманды елітіп өтеді. Бұл жазушының бейнелеу шеберлігі. Жазушы Сыздықтың қолындағы құсының неге Қосбармақ аталғанын оқушыға ретімен түсіндіріп кетеді: «Қантүбіт шақтан өгіп, үшінші қар басқан кезі болатын. Бірде Сыздық аңнан қайтып келе жатып тірнегінің кешкі шабытын қимай томаға тартты. Жұлқына көтерілген құсы сай-саланы ұзақ тінтіп жүріп, ақырында ауыл торыған жалғыз қасқырға түскен. Әлі де топшысы бекіп, әккіленбеген жас құс сол жолы оң аяғының екі саусағын қасқырға шайнатып алды. Содан бастап Қосбармақ атанып кеткен-ді» [114, 137]. Бұл тұста құсбегілердің өз құсына ат қоюы оның тағдырымен тамырлас болып келетінін байқатады. Осындай ұлттық нақыш, терең танымы бар шығарманың бүгін ауадай қажет екені айтылуда. Кеңестік дәуірде бақылау көп болды деп жатамыз. Ахаң соған қарамай ұлттық мәнерінен жаңылған емес. Осы мәселені ғалым Сауытбек Абдрахманов көтерген: «Әдебиетті «қазанның басында» отырғандардың қадағалауы қойылды. Жиырмамыншы ғасырдағы қазақ өлеңінің қазыналы қоржынын ақтарып, уақыт сынынына шыдас беретін шығармаларды таңдайтын шақ туды» деген келелі пікір айтқан [120,137]. Осындағы «уақыт сынынына шыдас беретін шығармаларды таңдайтын шақ туды» деген тұшымды ойды Ақселеу Сейдімбекке қаратып айтуға болады. Тәуекелмен аспанға жіберген Қосбармақ

Мұрат Ақиық деп атаған түз құсымен айқасқан күйі жерге түседі. Оны үстіне жамылғы жауып, айқасқан тұяқтарын ажыратып жатып, Сыздық ерекше тағы бір танымдық тереңдігін байқатады:

«Сыздық осындай қарбалас үстінде түз құсының тарала біткен ұзынша құйрығының қауырсындарын санап та үлгерді. Он төрт екен. Ол өз көзіне езі сенбей, қатты таңданыс үстінде тағы бір санады. Он төрт. Бұл да бұрын-соңды құсбегілік өмірінде көрмеген, естімеген қасиет болатын. Өзі көріп жүрген талай-талай ортақ қол құстың құйрық қауырсыны он бір он екі болып кездесуші еді» [114,142]. Құйрық қауырсынын санап сол сәтте құсқа баға беру құсбегілікті өнер деңгейіне жеткізген қазақ халқының мінезіне тән ерекшелік. Ғалым И.В. Попова ұлттық характер мәселесі туралы: «В.Распутин ищет героя, который смог бы отразить активную волевою сторону русского национального характера» [121,90]. Ұлттық характері айқын кейіпкерді іздеу өзін сыйлайтын ұлттық өнердің басты міндеті екенін байқаймыз. Құсты ауылға әкелгенде замандастарының құттықтай келіп, сөзбен қағытуын қандай жарасымды берген: «Сыздық, қолыңа құс қонды деп естідім, қадамы қайырлы болсын, – деп, құтты болсынды алдымен Оңғар айтты. Іле Рақыш та құптап:

– Иә, құсың бапты болсын, балалардан естіп өтірік-шынын білмей дал едім, үй сыртындағы қосты керіп көңілім орнына түсті, – деді.

Ал Файзолла болса Сыздықпен ойнай беретін әдетіне бағып:

– Қарға мен байғұзды да құс дейді ғой, ол өзі алдымен қандай құс! – деп қойды» [114,157].

Осы жарасымды қалжыңнан байқағанымыз әрбір қазақтың бойында шабандоздық қасиет қана емес, құсбегіліктің де дәні бар ма деп қаласың. Жазушының шығармасынан оның өз халқын ерекше тереңдікпен сүйетінін байқайсың. Құсты бәлен күн ұйқтамай тәрбиелеген Сыздықтың әуресін жазушы кең таратып суреттейді. Бірақ өзіне тән сабырлықпен оның бәрін ол замандастарына тоздырып айтпайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сейдімбек А. Әңгіме алдындағы сөз // «Аққыз». Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 120 б.
2. Қабдолов З. Образ – шындық – дәуір. Кітапта: Қабдолов З. Жебе. Әдеби толғаныстар мен талдаулар. – Алматы: Жазушы, 1977. – 380 б.
3. Қалибекова С.А. Сейдімбектің шығармаларындағы өнер адамының бейнесі // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – №6 (178). 2009. – 81 б.
4. Ибраева А. Қаламгердің әдеби шығармашылық әлемі // Абай ат. ҚазҰПУ. Хабаршы. Серия «Филология ғылымы». – №2 (52). 2015. – 128 б.
5. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
6. Қирабаев С.С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. – 448б.
7. Қабдолов З. Образ – шындық – дәуір. – 213-216 беттер. //Кітапта: Қабдолов З. Жебе. Әдеби толғаныстар мен талдаулар. – Алматы: «Жазушы», 1977. – 380 бет.
8. Попова И.В. Национально-поэтический контекст прозы В.Распутина. 1980-1990 годов. – 2003. Тамбов. – 189 стр. дисс. на соискание учен. степени кандидата филол. наук.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS

МРНТИ 17.07.41

S.Kaldykozova¹, Zh.Riskeldieva¹
M.Auezov South Kazakhstan State University,
Shymkent, Kazakhstan

CULTURE OF THE PROFESSIONAL SPEECH OF THE FUTURE ENGINEER

Annotation

The article is devoted to questions of culture of professional speech of students of the specialty "Technological machines and equipment". Particular attention is paid to the methods of teaching the norms of the literary language in order to form the professional communicative competence of future engineers. The article offers tasks that promote the development of skills for recognizing orthoepic and spelling errors, violations of lexical and grammatical norms of students in technical universities. Thus, when forming a culture of professional speech of students of technical specialties, it is necessary to take into account the peculiarities of professional activity of students, to choose the means and methods of instruction that will meet the requirements of the program and the interests of students. To have a culture of speech means to know and observe all language norms. Speech culture is an indicator of the general culture of a person, his intellectual development.

Key words: culture of professional speech, language of specialty, norms of Russian literary language, professional speech of future engineer, professional communicative competence.

С.Қалдықозова¹, Ж.Рыскелдиева¹
¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қаласы, Қазақстан

БОЛАШАҚ ИНЖЕНЕРДІҢ КӘСІБИ ТІЛДЕ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ

Аңдатпа

Мақала «Технологиялық машиналар және жабдықтар» мамандығының сөйлеу мәдениетіне арналған. Болашақ инженерлердің кәсіби коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруы үшін әдеби тіл нормаларын оқыту әдістеріне ерекше көңіл бөлінеді. Мақалада ортофизикалық және орфографиялық қателерді тану, техникалық жоғары оқу орындарында студенттердің лексикалық және грамматикалық нормаларын бұзу дағдыларын дамытуға көмектесетін міндеттер қарастырылған. Осылайша, кәсіптік білім беру мәдениетін қалыптастыру кезінде студенттердің кәсіби сөйлеуінің ерекшеліктерін ескеріп, бағдарламаның талаптары мен мүдделерін қанағаттандыратын оқыту құралдары мен әдістерін тандап, студенттердің қызығушылығын да ескерген жөн. Сөйлеу мәдениеті техникалық мамандардың визиткасы болып табылады, себебі сөйлеу барысында коммуникативтік дағдылар мен дағдыларды меңгеру дәрежесі ғана емес, адамның жалпы мәдениеті де көрінеді. Сөйлеу мәдениеті адамның жалпы мәдениетінің көрсеткіші, оның интеллектуалды дамуы.

Түйінді сөздер: кәсіби сөйлеу мәдениеті, мамандық тілі, орыс әдеби тілінің нормалары, болашақ инженердің кәсіби сөзі, кәсіби коммуникативті құзыреттілік.

Калдықозова С.¹, Рыскелдиева Ж.¹
¹Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

КУЛЬТУРА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕЧИ БУДУЩЕГО ИНЖЕНЕРА

Аннотация

Статья посвящена вопросам культуры профессиональной речи студентов специальности «Технологические машины и оборудование». Особое внимание уделяется методам преподавания норм литературного языка для формирования профессиональной коммуникативной компетентности будущих инженеров. В

статье предлагаются задачи, способствующие развитию навыков распознавания орфоэпических и орфографических ошибок, нарушения лексических и грамматических норм студентов технических вузов. Таким образом, при формировании культуры профессиональной речи студентов технических специальностей необходимо учитывать особенности профессиональной деятельности студентов, выбирать средства и методы обучения, которые отвечают требованиям программы и интересам студентов. Культура речи - визитная карточка специалиста по технике, потому что в процессе выступления проявляется не только степень мастерства коммуникативных навыков и навыков, но и общая культура человека. Речевая культура является показателем общей культуры человека, его интеллектуального развития.

Ключевые слова: культура профессиональной речи, язык специальности, нормы русского литературного языка, профессиональная речь будущего инженера, профессиональная коммуникативная компетентность.

To date, there is a social order for the training of competent specialists, aimed at professional self-development in the field of technology. An important component of the engineer's professional competence is the linguistic and communicative components. The culture of speech is a broad phenomenon, it includes all kinds of speech activity. Practice shows that the majority of students in technical universities have an insufficiently high level of speech development. However, in modern conditions it is necessary that the future specialist be competitive in the labor market. The culture of oral and written speech, as well as the ability to consistently state their thoughts, the ability to express and persuasively defend their point of view, are the necessary conditions for the formation of a competitive personality specialist. Speech culture is the visiting card of a specialist in engineering, because in the process of speaking, not only the degree of mastery of communicative skills and skills, but also the general culture of man is manifested.

Therefore, a good command of Russian for students of the specialty "Technological Machines and Equipment" of Kazakh branches is not only a necessary condition for mastering the specialty, but also one of the most important professional qualities. Therefore, it is important to emphasize that the solution of this problem involves the search and development of teaching methods culture of professional speech of students specialty "Technological machines and equipment", which should be aimed at the development of not only professional speech smart and skills of the future engineer, but to contribute to the individualization of the student's professional training. "Along with the general requirements, the profession of an engineer has a number of features that must be taken into account in the formation of professional communicative competence: the engineer must be able to process large information, he must learn to implement communicative qualities in public speeches, in negotiations, at production meetings, in discussions and . Therefore, it is important for him to master the norms of the culture of speech "- says Chuikina L.A. [1]. A significant contribution to the establishment of modern norms of literary language was made by scientists A.Kh. Vostokov, F.I. Buslaev, K.S. Aksakov, J.K. Grot, A.A. Potebnya, A.A. Shakhmatov, D.N. Ushakov, S.P. Obnorsky, L.Yu. B.Shcherby, V.I. Chernysheva, S.I. Ozhegov, V.V. Vinogradov. The culture of speech is understood as the mastery of the norms of the Russian literary language in its oral and written form, the use of linguistic means in accordance with the aims and conditions of communication. The culture of speech requires an irrefragable knowledge of linguistic norms - orthoepic, lexical, word-formative, morphological, syntactic. [2.23]

The analysis of the results of oral and written works by students of the specialty "Technological Machines and Equipment" in the Russian language classes made it possible to identify the following errors and classify them: 1. orthoepic errors: a) replacement of some sounds by others (speeding up, speeding up); b) the insertion of a reduced vowel between consonants (hydraulics and hydraulics); c) intonation of sentences, d) non-issuance of a vowel at the end of a word (turbine turbine), skipping sounds (valkyvmv roller). 2. spelling mistakes: a) replacement of Russian consonants and vowels with consonants and vowels of the native language; b) unverifiable unstressed vowels (rotarvm.rotor); c) the vowels after sibilants and q (grind out the milled ones); d) designation of softness of consonants ь (engine engine); e) spelling of consoles to -s-c (crushing of the crushing). 3. lexical errors: a) violation of the norms of the lexical compatibility of words; b) misuse of words in an unusual meaning in the context of a partial semantic similarity; c) redundancy of words in the sentence; d) the use of words of one style in another; e) replacing the Russian word with others, partly similar in phonetic and graphic appearance; e) the limited and standard vocabulary of professional communication among students. 4. morphological errors: a) mixing of the singular and plural numbers of nouns (word-words); b) mixing of masculine, middle and feminine genera of nouns and adjectives; c) the endings of verbs; d) the endings of adverbs. punctuation errors: a) punctuation marks for homogeneous sentence members; b) punctuation marks at comparative turns; c) punctuation marks when referring; d) punctuation marks with participial and adverbial movements; e) punctuation marks with introductory sentences.

The main indicators of the formation of the foundations of the culture of professional speech of students of technical specialties, in our view, are indicators of the degree of mastering the norms of the Russian literary

language, knowledge of professional terminology, and mastery of basic vocational and verbal knowledge, depending on the situation of communication. To form an orthoepic culture of students, one must develop the following skills: 1) analyze speech from the point of view of diction, that is, clarity, intelligibility of pronunciation of sounds and sound combinations; 2) perform orthoepic analysis of the word; 3) analyze your speech from the position of correctness / incorrectness; 4) imitate the sounding pattern; 6) it is correct and rational to use the orthoepic dictionary. [3]. In the study of orthoepicheskih norms, it is first necessary to teach the students of the specialty "Technological machines and equipment" to correctly stress, because the correct setting of stress is an indispensable sign of cultural, literate speech. You can suggest the following exercise.

Assignment. By analogy, give the right stress in the following terms: aggregate, conveyor, electric motor, concrete mixer, locomotive, conveyor, turbine, grinding, abrasion, splitting, rotor, pneumatic pumps, gas blowers, diffuser, nipple, circulation, emulsification, bubbling, sealing, suspension, coagulants. By offering similar assignments at each lesson, we will teach students to constantly pay attention to pronunciation and stress in their speech and in the speech of others, honing their verbal hearing and promoting speech self-improvement. In the process of studying any topic of orthoepia, one should constantly perform a spelling analysis of several words, emphasizing the following:

- whether the word is always pronounced in the same way or in different ways?
- remember (ask, check) which pronunciation is considered correct
- To pronounce the word aloud correctly.

A list of words for parsing can be prepared in advance (cantilever pumps, vortex pumps, power consumption, liquid circulation, filtration, sealing, flocculants, screening, separation).

When forming orthoepic norms students can be offered the following tasks:

Exercise 1. Choose the right type of accent, pronunciation.

A'lkogol - alcohol, blu'da - dishes', includes - include, dremo - drowsiness, zhaluzi - blinds, zavidno - zavidno, i'nsult - insu 'll, and' spark - spark ', katal'log - katalo'g, kauchuk - kauchu'k, kladova'ya - klado'vaya, nekrolo'g - necro'log, provision - provision, o'ptovy - wholesale.

Task 2. Read the words. Check the correctness of the pronunciation of the consonant sounds.

Faded, frozen, embroidered, uttered, occurred, expanded, assimilation, ruthless, compressed, lifeless, greedily, with noise, to unravel, run, sprinkle, burnt, rattling, leaving, miscalculating.

Task 3. Read, observing orthoepic norms. Check yourself in the dictionary. Chopin, muffler, cafe, coffee, exterior, detective, meringue, claim, sonnet, bacterium, debate, hyphen, decimeter, revue, rugby, de jure, de facto, determinism, flight, raid, requiem, relay, dandy, debut, term, thesis, academy, decade, flannel, greatcoat.

The culture of speech is a conscious choice of words in accordance with their lexical meaning, lexical compatibility, relevance, expressiveness, and lexical norms are rules for the use of words and the compatibility of certain words with others. Such a general definition implies a number of particular cases, i.e. normative use of words is: 1) the use of a word only with those values that the norm allows; 2) taking into account synonymous relations of words, avoiding the confusion of synonyms; 3) taking into account the antonymic relations of words; 4) demarcation of homonyms and paronyms when used; 5) precise knowledge of the use of words with a limited scope of distribution (obsolete words, foreign words, professionalisms, dialecticism, vernaculars, neologisms, jargon, argo); 6) avoidance of redundancy (tautology, pleonasm, parasitic words) and incompleteness of utterance; 7) the correct use of phraseological units. [4].

In the methodological work on the inculcation of lexical skills, it is useful for students to give the following tasks: exercises aimed at determining the meanings of a multi-valued word (students need to analyze the composition of the word, the context and determine the meaning independently, the exercises are supported by work with the dictionary) exercises aimed at distinguishing close in meaning nouns, name, name, verbs to admire, enjoy, admire; verbs to use / use, use; apply / apply; to use / use). First, exercises are given for working out each meaning of the word, while attention is drawn to the compatibility of each lexical-semantic variant. Then follow the tasks of matching and transformation, requiring the selection and proper use of one of them. Then, exercises are given to reinforce the skills of using the words being studied in the context and the creative exercises that bring out the learned words: For example, exercises focused on the correct use of synonyms and antonyms contain the following tasks: to choose synonyms or antonyms for a word or phrase; make pairs of synonyms and antonyms; choose one of the synonymous words; find an extra word in the synonymic series; find verbal errors associated with the misuse of synonyms; find the wrong antonym pairs, etc. [5]

The richness of the Russian vocabulary is also evident in the presence of a large number of paronyms. When teaching students the correct use of paronyms, it is advisable to divide them into two groups: 1) paronyms with an international root, often translated into their native language (mediator language) in one word, 2) paronyms with a

Russian root, sometimes is translated by the same word, and sometimes by different lexemes. In the beginning of the work, with the groups of paronyms, it is advisable to give a large number of examples. When studying grammar, it is necessary to minimize the material, taking into account the principles of communicative value and necessity, that is, to study grammatical phenomena, the most frequent in the field of engineering communication, and those grammatical phenomena without knowledge of which contextual sentences cannot be understood. For example, academic texts on the technical profession contain a significant number of verbal nouns, participles and participial turns, as well as short adjectives and participles as a predicate. When studying grammatical norms.

Task 1. Put the verbs in the desired form.

1. According to the principle of operation and the basic design features (distinguish), piston, rotary, centrifugal, axial and jet compressors. 2. Compressors also (divided) by the nature of the compressed gas (air, oxygen, etc.), at the created pressure (low pressure - from 0.3 to 1 MPa, medium - up to 10 MPa and high - above 10 MPa) and other characteristics. 3. The piston compressor consists mainly of a working cylinder and a piston; (have) suction and discharge valves, usually located in the cylinder head. Task 2. Determine from which verbs and how these nouns are formed. Cooling, pressure, load, wear, compression, vacuum, grinding, crushing, filtering, drying, separation, evaporation, distillation.

Task 3. Expand the brackets, insert the missing letters. The heat (...) mode differs heat exchangers of intermittent (...) actions in which an unsteady thermal process is observed and a continuous (...) action with a time-stable process. In heat exchangers of intermittent (...) heat actions (...), a specific (...) product; due to changes in the properties of the product and its quantity, the process parameters continuously vary in the working (...) volume of the apparatus in time.

Assignment 4. Read the sentences and indicate the actual / passive participles, tell from which verbs and with what suffixes they are formed. Explain the punctuation. Filtration refers to the separation of suspensions by passing them through porous baffles that trap suspended solids in liquids or gases. To pass a liquid or gas through a filtering wall, and then a pressure drop is required through the baffle and sediment layer, which represent the flow resistance, which is the driving force of the filtration process.

The main types of exercises aimed at teaching syntactic standards, we include: a) exercises aimed at the formation of syntactic language and language skills: (compilation of word combinations and sentences with studied syntactic categories, dictations of different types with a syntactic task; b) Exercises aimed at the formation of speech (normative) skills and skills: (analysis of correctly constructed syntactic constructions, management of the formation of skills to correctly form certain syntactical etc. Among the main types of exercises in teaching punctuation standards, we distinguish: observation of the facts of the language; deletion (uncomplicated / complicated); punctuation analysis; exercises on finding, classifying and correcting mistakes; all kinds of teaching dictations; work with schemes, compilation of own proposals, texts; narrations and compositions complicated by special synthetics and punctuation tasks, etc.

Task 1. Identify the ways of communication in phrases. Centrifugal method, centrifugal forces, non-uniform system, separation method, centrifugal filtration, centrifugal deposition, settling filter centrifuges, unloading method.

Task 2. Make these sentences with these phrases. Filter, filter baffle, separation, thickening, clarification of heterogeneous systems, liquid filters, gas filters.

Task 3. Expand the missing punctuation marks. Explain the punctuation in these sentences. 1. Processes whose flow rate is determined by the rate of supply or removal of heat are called thermal. 2. The apparatus in which the thermal processes are carried out are called heat exchangers. 3. Heat transfer is a spontaneous irreversible process of heat transfer from more heated bodies to less heated ones. Assignment 4. Write down the sentences.

For the separation of mixtures of liquids and liquefied gas mixtures in industry, methods are used Rectification is widely used in industry for . The essence of the process of rectification is reduced .

Task 5. Transform these complex sentences into simple ones. Explain the punctuation in these sentences.

1. A technological machine is a working machine in which the transformation of a material consists in changing the shape, property, and position of the material or object being processed. 2. An information machine is a machine that serves to transform information and is divided into control and mathematical machines.

An important component of the culture of professional speech in its written form is compliance with the norms of spelling. [6], [7], [9]. Orthographic norms make up the specifics of the written form of speech, and, fixed in the rules of spelling, provide a literate, that is, consistent with uniform norms, a letter that facilitates the reading of the text. Orthographic norms have considerable stability, since orthography is the most standardized area of the Russian language, subject to clear rules and regulations. With the purpose of forming orthographic skills, students perform the following tasks.

Task 1. Insert the necessary orthograms instead of points. Explain the spelling of these words.

Filtration, the process of separation of suspensions, the filter ... the bulk fissures, the ... fine and small ... concentrated thin ... dispersed suspensions, closing the clogging, the recovery of the hydraulic resistance.

Task 2. Write out words with unstressed vowels in the root from this text, pick up test words to them.

Compressor is a device for compressing and supplying air or other gas under pressure. By the principle of action and the main design features distinguish piston, rotary, centrifugal, axial and jet compressors.

Task 3. Write out the terms from the text. Explain their spelling.

Heat exchangers are devices in which heat exchange takes place, between working environments, regardless of their technological or energy purpose (heaters, evaporators, concentrators, pasteurizers, evaporators, deaerators, economizers, etc.). Depending on the type of working media, heat exchangers are distinguished: a) liquid-liquid - during heat exchange between two liquid media, b) vapor-liquid - during heat exchange between steam and liquid (steam heaters, condensers); c) gas-liquid - with heat exchange between gas and liquid (refrigerators for air).

Thus, when forming a culture of professional speech of students of technical specialties, it is necessary to take into account the peculiarities of professional activity of students, to choose the means and methods of instruction that will meet the requirements of the program and the interests of students. To have a culture of speech means to know and observe all language norms. Speech culture is an indicator of the general culture of a person, his intellectual development.

Literature:

1. Chuikina LA, etc. *Culture of speech as an integral part of vocational education of the future engineer// Linguamobilis № 1 (34), 2012.*

2. Skvortsov, L.I. *Language, communication and culture.* – L., 1990.

3. Kiseleva E.Yu. *Formation and development of orthoepic skills in the process of learning the culture of speech.:* <http://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-i-razvitiye-orfoepicheskikh-umeniy-i-navykov-v-protseesse-obucheniya-kulture-rechi#ixzz4MHh9NcWu>

4. Banzer AS. *To the problem of forming the professional communicative competence of medical students within the framework of the discipline "The Russian Language and the Culture of Speech".* <http://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-formirovaniya-professionalnoy-kommunikativnoy-kompetentsii-studentov-medikov-v-ramkah-uchebnoy-distipliny-russkiy-yazyk-i#ixzz4KoKIHVRS>

5. Podberezkaya Yu.A. *lexical norms in the methodology of teaching speech culture to foreign students // Linguamobilis No. 4 (37), 2012*

6. Luneva L.P. *Perfection of the professional-speech culture of the teacher: the author's abstract. diss. ... doc.ped.nauk. Samara, 2004. 16 pp.*

7. Murashov A.A. *Culture of speech. Tutorial. Moscow: Publishing house of the Moscow Psychological and Social Institute, 2004.*

8. Kaldykozova S.E et al. *Russian professional language for students of the specialty "Technological machines and equipment." Tutorial. - Shymkent, 2014. – 152 p.*

9. Goldin V.E., Sirotnina O.B., Yagubova M.A. *Russian language and culture of speech.* – M., 2002.

АУДАРМАТАНУ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ TRANSLATION

МРНТИ 17.01.17

T.Khudaverdiyeva¹

¹*Nakhchivan State University*

SOME ASPECTS OF THE TRANSLATION AND EXPLORATION OF THE ENGLISH FOLKLORE IN AZERBAIJAN

Annotation

The article is dedicated to the Azerbaijani-English literary relations. This problem is investigated on folklore materials. The article investigates lullabies, myths, proverbs, fairy tales, epics of English folklore and the history of translation of these samples into Azerbaijani, the main publications and their main features are also explained. The article also highlights the scientific studies of different Azerbaijani scholars on the English folklore, and their main scientific merits are determined. The scientific ideas on parallelism between English and Azerbaijani folklore samples are also centered. The main scientific aspects and results on comparison of “Kitabi Dede Gorgud” and “Beavulf” epos are especially taken into consideration.

The article also promotes interesting ideas about some content features of English tales. The article gives a full reflection of the English folklore’s research in Azerbaijan by analyzing the works written on English folklore samples. Not only the issue of translation of English folklore in Azerbaijan, is taken attention, but also formation of the Azerbaijani translation school is searched shortly.

Key words: Azerbaijan literary study, English folklore, translation, scientific exploration.

Худавердиева Т.¹

¹*Нахчиванский государственный университет, Азербайджан*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕВОДА И ИССЛЕДОВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ФОЛЬКЛОРА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Аннотация

Статья посвящена азербайджано-английским литературным связям. Эта проблема исследуется на фольклорных материалах. В статье рассматривается история перевода на азербайджанский язык колыбельных песен, мифов, пословиц, сказок, эпосов и других образцов английского фольклора, характеризуются основные издания и их специфические особенности. В статье также освещены научные исследования различных азербайджанских ученых по английскому фольклору, определены их основные научные достоинства. Также особое внимание сосредоточено на научных мыслях о параллелизме между образцами английского и азербайджанского фольклора. В ней находят свое отражение основные научные аспекты и результаты сопоставления эпоса «Китаби Деде Горгуд» и «Беовульфа».

В статье также высказываются интересные идеи о некоторых чертах содержания английских сказок. В ней анализируются основные труды, посвященные исследованию различных образцов английского фольклора в Азербайджане. Здесь внимание обращается не только на вопросы о переводе английского фольклора в Азербайджане, но и на формирование азербайджанской школы перевода вообще.

Ключевые слова: Азербайджанская литературная критика, английский фольклор, перевод, научные исследования.

Т.Худавердиева¹

¹Нахчиван мемлекеттік университети, Әзірбайжан

ӘЗІРБАЙЖАНДАҒЫ АҒЫЛШЫН ФОЛЬКЛОРЫН АУДАРУ МЕН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала әзірбайжан мен ағылшын әдебиеттерінің байланысын кеңінен қарастырады. Бұл өзекті мәселе фольклорлық материалдардан бастап зерттелген. Мұнда әзірбайжан тіліндегі бесік жыры, аңыз, мақалдар, ертегілер, эпостар және ағылшын фольклорының тарихи шығу-тегі мен аударманың спецификалық ерекшеліктерін қарастырады. Мақалада Әзірбайжан ғалымдарының ағылшын фольклорын зерттеуі мен олардың зерттеудегі ғылымилығы негізге алынған. Басты назарға ағылшын және әзірбайжан фольклорларындағы параллелизм туралы ой-тұжырымдарға арналған. Ғылыми аспект ретінде «Китаби Деде Горгуд» және «Беовульф» эпостары қатар алынып салыстырылған.

Ағылшын ертегілерінің қызықты мәселелері мен кейбір мазмұндық қырлары баяндалған. Әзірбайжандық ғалымдардың еңбектеріне және ағылшын фольклорына анализ жасалған. Әзірбайжандағы ағылшын фольклорының аудармасынан ғана тұрмайды, сонымен қатар, әзірбайжандық мектептердегі аударма мәселесі қозғалады.

Folklore is a valuable treasure reflecting the artistic thinking, the history, the roots, the outlook, the lifestyle, the customs and traditions of the people who created it. Having an ancient history, English folklore is distinguished by its diversity of themes, and ideological and artistic richness. The translation, publication and exploration of English folklore in Azerbaijan has a specific history. The study of English folklore in Azerbaijan is based on monographs, articles, manuals and textbooks, dissertations, translations and publications of folklore samples, written explanations on English folklore or Azerbaijani-English literary relations and so on.

Azerbaijani translation school has been consistently applying English literature since the last decade of the 19th century. Having translated W.Shakespeare's "Hamlet" and "Othello" tragedies, Hashim bey Vezirov has given a worthy service to translation issue from western literature in Azerbaijan. Numerous works of the other classics in English literature have been also translated into Azerbaijani in different years.

Along side with these, considerable works have been carried out in the field of translation, publication and exploration of English folklore. Since the beginning of the 20th century, English oral folk literature samples have been collected in Azerbaijan and published in limited quantities, and then these works have begun to be published more widely. The exploration of the English oral folk literature more systematically and scientifically and their study by the most prominent folklorists, the publication of collections have begun to be carried since the 70s of the last century. Shahin Khalilli, Sabir Mustafa, Arif Ajalov and many others showed a serious service on English folklore.

Azerbaijani-English literary relations have an ancient and rich history. Different studies of the explorers confirm that these relations have existed since the Middle Ages. (16.) These literary relationships cover both verbal art of speech and non-verbal literature. Thus, as varied studies have been carried out in the field of study, translation and publication of English literature in Azerbaijan, similar studies have been carried out in England related to our verbal and non-verbal literature, too.

Systematic investigation of English folklore has become a research subject for Azerbaijani specialists in Azerbaijan since the 70s of the XX-th century. Some of these investigations belong to translator and scientist Shahin Khalili. In general, while studying the works written by S. Khalilli, the author of a number of valuable scientific works on translation of the English folklore into Azerbaijani, we should mention two important works called "Azerbaijan-English Literary Relations" (2002) and "Classical Poetry and Literary Relations" (2003). These two books are valuable sources to explore the English folklore samples.

In the second half of the second chapter of his book "Azerbaijani-English Literary Relations" Shahin Khalili reminded us the centuries-old relationships between the two peoples (Azerbaijan and English) by comparing the epic "Beowulf" in English folklore with "Kitabi-Dede Gorgud" epos in Azerbaijan folklore. Shahin Khalili identified similar motifs in both sagas, gave their scientific explanation, and pointed out the pagan and Christian motifs of the "Beowulf" epic, and Shamanism and Islamic elements in the epic of "Kitabi- Dede Gorgud" (15, p.138)

This research clarifies that the epic "Kitabi Dede Gorgud" has more than 1300 years' history, and it is of great interest for English scholars, studied similar epic "Beowulf" and they published a number of works on this issue. Investigating similar features between "Kitabi-Dede Qorqud" and "Beowulf" epics, Shahin Khalilli points

out that heroes have divine power in both epics, and the heroes' attitudes towards the animals are almost similar in both epics. The author also draws our attention to the similarities between people's outlook. As the scientist pointed out, in both works there are similarities between the attitude of the peoples to their own servants, and we observe some similarities between the heroes' own weapons (swords). The article "The image of medieval Denmark in the epic of Beowulf" written by Shahin Khalili should be emphasized specifically. It was published in international scientific-theoretical journal "Language and Literature", in № 6. 2007.

In 2004, Sh. Khalilli compared known epics in his report "Shamanism in Kitabi-Dede Gorgud" (based on Azeri, Turkish and English sources) at the international conference "Turkish epics are the literary chronicles of the Turkic peoples" He notes similarities among the other genres of the Azerbaijani, Turkish and English folklore patterns. (16, p.133-138).

The number of research works related to comparative study of English folklore with Azerbaijan folklore is increasing day by day, and one of these works is the study of Ph.d. Shahin Khalili's "Parallels in Azerbaijan and English folklore". In this study, several English folklore samples are compared with Azerbaijan folklore samples systematically. (14).

Taking into consideration the world epos, we come across lots of parallels in the World people's oral literature and they cover various spheres of oral literature. B.S. Sarbasov investigates toponimic names in the article "The place names in the epic "Kozy Korpesh-Bayan Sulu" and states the importance of oral literature in the life of nations. (25, p.179-183) The other researcher S.S. Kadirxanova also investigates epos "Shor Batur" (on the basis of kazar, kara-kalpak, nogai eposes) in "Vestnik" (Messenger) (25, p.155-158) These samples show that the scientist Sh. Khalilli is right to investigate epos "Beowulf" with "Kitabi-Dede Qorqud" (16, p133-138)

The prominent scientist Shahin Khalili rightly sought to find the subject and plot similarity in oral folk literature samples- epics and ballads, proverbs and sayings, fairy tales and legends, lullabies and cradle songs equally and similar Western and Eastern peoples' way of life realities historically. (15.)

Translating the English lullabies, Shahin Khalilli came to conclusion: In the songs performed by mothers, mothers expressed their everlasting care to their children, their love, and their desire to see them healthy, happy, clever and vigorous. While translating the lullabies, the translator and scientist Sh. Khalilli tried to give the initial notes of national thought in harmony and rhythm along with the unity of music and word. By focusing on the compactness and vitality of the lullabies, the width of the subject circle, by giving samples in both Azerbaijani and English folklore, he stresses the importance of lullabies in rhythm and harmony in both languages. (15)

Comparing Azerbaijani and English lullabies, Sh. Khalilli writes that as the most widespread forms of eastern and western oral folk literature, the lullabies (or nuns, cradle songs), are precious manifestos of all world literature. Sh.Khalilli has given a comparative analysis of some classic samples of Azerbaijani and English lullabies. He has given the translation of the English lullaby, originally "born" in Ireland, but regarded as a classic mother lullaby in Britain (15. p.41)

Calling the lullabies as boundless songs, Sh.Khalili draws our attention to the fact that the lullabies are optimistic, playful and somewhat laconic. Due to Sh. Khalilli, in the English lullabies, the dual-rhyme system in the lines is more attractive, and these lullabies are wise expression of heartbreaking desires and musicalism in both languages. In the 14th century the first English lullaby was transferred into English during the reign of King Edward II. He investigated and compared the Azerbaijan and English lullabies, the most beautiful examples of the English folklore, the lullabies and were given them to the Azeri readers' attention. (15 p.37-43) Due to Sh. Khalilli, in the classic English lullabies, the lines are rhymed dually and they have rhythmic style. The feature attracting our attention is the compactness of the English lullabies and accompanying them by lyrical melody. Nevertheless, there are some differences in the poetic structure of the lullabies of both people, they express the same feelings and have almost the same characteristics.

Remembering as the investigator of many genres of English oral folk literature, Shahin Khalili's large part of the research area comprises English saga and tales' exploration. He both translated the tales of England, systematized them and wrote some works related to these folklore samples. He translated not only the English lullabies, but also the English tales to our mother tongue. He writes about the English folklore in his article "Azerbaijani-English literary relations" in the sixth edition of "Science and Life" magazine in 1983 and states that literary relations between Azerbaijan and England, as well as the world nations began to emerge from the time the Azerbaijani literature was formed. In the mentioned article the author writes his thoughts and commentaries of prominent folklorist and scientist Mammadhuseyn Tahmasib about literary relations of Azerbaijan people with world nations, appreciates M.Tahmasib's works done in Azerbaijan literature studies highly at the beginning of the 20th century and considers his works as a valuable source for the translators translate from the world literature, especially in the field of folklore.

Sh.Khalili underlines that the content features of the English tales is very interesting. In the tale of "Wise men of Qottam", we observe the sluggish men's behaviors living in Qottam. The tale is full of ironic humor. The concept of trust in the souls draws our attention in the fairy tale of "Souls and Saltcellar" (5, p14, 17).

Humor and anecdotes in the English folklore have also attracted the attention of Azerbaijani literary thoughts and began to be published in the 1960 s and 1970 s. In December 1969, in "Azerbaijan" magazine, the English anecdotes translated by Tamara Hajiyeva named "Theatrical Smiles" and in 1971, in "Azerbaijan" magazine's fourth edition, the translation of the English humor and in the sixth edition the translation of American humor belongs to Adile Jalil were given. (24, p.206-208 and 6, p.208). Another edition "English anecdotes" presented by the People's Writer Elchin was published under the pseudonym "Mollabala" in the paper "Literature and Art" in April 4,1980.

E.Hajiyeva and A.Hajiyeva compiled "English-Azerbaijani Distinctive Dictionary of Applauses and Curses". In this book, the authors gave general information about the place of the applause and curses in the oral folk literature, compared English-Azerbaijani applause and curses and searched their similar and distinctive features. Here are some similar features of the applause and curses expressing compactness, high emotionality with few words, lack of time understanding morphologically, and considering the future tense due to their meanings in both languages. For example, "God bless the evil eye!", "God forbid!", "Let it be your last grief!", "Fail in your desire!", "Be it cursed!"

Compiled by T.Abbasguliev, "English proverbs and sayings and their Azerbaijani and Russian equivalents", was published in 1981. Here are 1012 English proverbs and sayings and their relevant interpretation and explanation were also given in this book. The author presented both the Azerbaijani and Russian versions of these English proverbs and sayings. As in our proverbs and sayings, the English proverbs and sayings' diversity, the outlook of the people, the view to life and the creature, love to them are also expressed. In our opinion, the book compiled by T.Abbasguliyev is a commendable publication, and is closely related to both the content and the poetic structure of the two nations' proverbs and sayings and it can be considered as successful works published in this field. (1)

Azerbaijan scholars I.Rahimov and Kh.Ahmadova compiled "Azerbaijani-English, English-Azerbaijani" dictionary. Besides phraseological units, about four hundred proverbs were given in this book. First of all, the authors of the book gave general information about the proverbs, as an integral part of folklore. They claim that the English proverbs are formed in two ways. The first one includes the words created by the English people themselves, and the latter, created by a number of prominent word masters. The English "Shakespeare's proverb" saying confirms this idea.

A number of studies have also been made on English proverbs. Durdana Samedova's dissertation "Typological Characteristics of Azerbaijani and English Proverbs" in 2009 is an example of it.

Shirmammad Qulubeyli, the Associate Professor of English and Translation Department of Nakhchivan State University, translated from "Beowulf" epic and gave considerable analysis of ancient English literature, English folklore patterns and "Beowulf" in his book "A short history of old English literature". (23) Another employee of this chair, E. Aliyeva, gave a linguistic analysis of the Azerbaijani and English puzzles in 2013 in her monograph "Puzzles in Azerbaijani and English". (7)

One of the scientists analyzing English literature and literary relations in Azerbaijan broadly is Sabir Mustafa. Sabir Mustafa has been engaging translation art for many years and he has translated several works from English into Azerbaijani. He translated the English folklore samples in his book, "Far Lands, Native Songs, published in 1989. Besides it, he also translated from English folklore and classic literature. He translated English folk songs, Scottish folk songs, Irish folk songs, and Wales folk songs and published them in the book "Anthology of English Literature".

The tales of epic genres of English oral folk literature have been translated into Azerbaijani mostly. It should be noted that the Azerbaijani readers have been able to get acquainted with a significant part of the British tales in their native language thanks to literary scholars and translators Shahin Khalili and Zakir Safaroglu. "Folk tales of the British Isles" was firstly published in 1989 in "Ganjlik" publishing house, and then in 2005. The British Isles' tales and legends were collected in this book. The book is useful source for folklore researchers. The English translators and the authors of the preface are Shahin Khalili and Zakir Safaroglu. Translators translated the English tales from these sources: English fairy tales. London, 1963; Folk tales of the British Isles. Moscow, Raduga Publishers, 1989.

As it is known, due to the tasks of the President of the Azerbaijan Republic, Mr. Ilham Aliyev "On the implementation of mass-media publications in the Azerbaijani language" dated January 12, 2004, the most valuable examples of world literature were published in Latin graphics in our native language. Shahin Khalilli and

Zakir Safaroglu prepared the book titled "Folk tales of the British Isles" re -published in 2005, in Latin graphic, in the series of "World Children's Literature Selections".

In the preface, there is an information on "The Folk tales of the British Isles". This preface gives wide information to its readers about the literary coverage of the publication. The authors tried to give detailed information about the folklore having special place in English literature, as well as the origins and essences of English fairy tales. To justify their opinions they refer to various world folklore researchers' opinions. The authors of the book, write: "The tales in every corner of the world, opened their wings and rode "their own horses" and they presented miraculous, dreadful, demonish, devilish, monstrous miracles and wise endings to fragile world of little children. In our opinion, these words fully provide the reader with the information about the tales considered the leading genres of folklore. (5, p.4) They emphasize the English folklore, as well as, the tales had an ancient history and these valuable examples are directly related to the history, outlook, household, lifestyle, desires and wishes of the people.

Reflecting folk wisdom, its history, the collection of "Folk Tales of the British Isles", contains 12 separate province and county tales. In English tales, the tales of each province, each county, are chosen by their "unlikeness" from one another. For example, in South East and Middle England, household tales and comic characters dominated, but in Wales tales, magical stories and fairy-tales about demon, souls and fairies are more common. In East England fearsome, nightmare tales prevail. Glancing Scottish tales, we observe more archaic stories there, they are preserved, and the people love them mostly. In these stories, the magical metamorphosis of animals are told with a delicate sense. In Irish tales, the influence of Christianity is felt mostly, and in the development of the plot of the fairy tales, one can come across much more insidiousness, craftiness and deceitness. In English tales, narrations and legends, the most special place is given to the description of the souls, the demon, the devil, the devil, and the other supernatural beings. The souls reflect great faith of the people that the dead men's souls never die.

The fairy-tale creatures depicted as "little men" have always been the subject of both oral and written literature. The English folklorist Henry Bett writes in his book *The English Myths and Traditions*: "In this land ... the little, black iberians have contacts with the small fair celts. The relationship between the dwarfs and the giants ...affected the legendary development". (5, p.8)

The fairy tales collected in the book of "Folk Tales of the British Isles" are the beliefs that the people have been preserving for centuries. The hero's image in fairy tales, the hero's struggle, the hero's relation with the fairy powers are the main features of English tales. English tales begin with the description of the hero's life, ends with victory of the hero after a long struggle. In these tales we come across the hero's struggle with the evil forces and the victory of the first. The hero's struggle with their enemies is the core of fairy tales. In fairy tales, the hero differs from the other human beings due to some peculiarities.

A close acquaintance with the tales in the book "The Folk tales of the British Isles" confirms these conclusions about the richness, colorfulness of the English tales. The first section of the book "Folk Tales of the British Isles" is called "Central County Tales of England". In the second section of the book, called the Scottish Tales, there are eight tales.

There are four examples of East England tales. In the sections of Lankshire Tales, Yorkshire and Lincoln Tales, there are totally ten tales. In particular, tales like "Magician's Funeral", "Headless Woman", "Dwarf", "Hole" are among the examples that attract little readers' attention. Lankashire tales are four, Yorkshire and Linkolnshire tales are six in this book.

There are two North-East England tales and they are commendable examples. The book also includes the Irish tales: Legendary motifs and allegorical puzzles play a leading role in one part of the twelve tales in this section. In this book, two fairy tales recorded on Men island are also given in a separate section. In the final part, Gipsyish tales were given, they are "Mossy Coat" and "Foal".

It should be noted that all the tales collected in the book were translated directly in the original. Comparative analysis and comparisons show that translators who have a profound knowledge of English literature, and folklore, have demonstrated high professionalism, have maintained the essence of the original, and have made valuable translation using broad range of the Azerbaijan language. Finding different frazeological units, expressions in the Azerbaijan language successfully and accurately, and using them correctly are also commendable issues.

In general, the book "Folk tales of British Isles" translated by Professor Sh. Khalilli and Z.Safaroglu has a special place in the Azerbaijani-English folklore relations. The importance of this book is not limited to get acquainted the readers with British tales. Having got acquainted with British tales, our folklorists have gained the chance to apply relevant texts for comparative analysis. In this book, the authors collected 94 tales from different

parts of England. Similar fairy tales to Azerbaijani tales (“Cookie”, “The Well in the end of the World”, “Common Brother When Eats”, etc.) attract our attention due to some features.

“Anthology of English Literature” was published in two editions by Zeidulla Aghayev, a prominent translator in 2007. In the first volume of Anthology the fairy tales “Wise Men of Gotham”, “Dream Ring” and “Five Brothers” were given. The translation of the fairy tale “Wise Men of Gotham” belongs to A.Makhmudova. The authors of the other two tales are S.Imanova and A.Abbasov. This anthology allows the Azerbaijani reader to recognize the roots of the English people. The English Literature Anthology has been re-published in 2009 as a whole. English folk songs included in this collection were translated by Sabir Mustafa.

In the book “Legends of World People” compiled by Arif Mammadov, Arif Ajalov and Chingiz Alioglu were collected and published in 1990. The author of the preface states that, as fairy tales are the artistic expression of oral literature in prose, legends are indispensable history. In the mentioned book there is a title “Legends of European Nations” and here “Legends of Valli” was given. The English legends included in the book are “The Water was closed”, “Satan and Tailor”, “Magic Horn”, “Fairy Ointment”, “The Magician’s Pupil”. Irish legends “The King of the Birds”, “Clever Unakh”, “Bewitched Heroyd Yarla” and “Healing Lake” were also introduced to the readers. The Scottish legends are found on pages 105-112. All translations of these legends belong to Arif Ajalov. Another publication is: “Myths and Legends of the the World People”, Baku.“Chaqioglu”, 2004, 304 p. The compiler of the book is Arif Mammadov, and the authors of the preface are Arif Ajaloglu and Arif Mammadov. This book is a repeated edition of the book published in 1990.

As we noted, the Azerbaijani scholars have given special attention to the comparative study of “Beowulf” epic and the epic “Kitabi -Dede Gorgud”. In the first issue of the weekly literary-public paper “Way” on October 24, 2014, we are reading about the next scientific workshop dedicated to the epic “Beowulf” and the investigation and common features of the epics of “Beowulf” and “Kitabi -Dede Gorgud” and the discussion of this issue at the National Azerbaijan Literature Museum named after Nizami Ganjavi of the Azerbaijan National Academy of Sciences. The article especially emphasizes that, the chronological history of this literary monument is based on the early middle ages which propagate the struggle of Anglo-saxon literature against oppression, mythic evil Powers and in her report, the head of the department Tomris Babanli gave detailed information on the history, origin and contents of the saga, “Kitabi- DedeQorgud” and we learn these two immortal monuments’ common plot and ideas.

It is known that national epics is the main component of the national culture of every nation. The biggest branch of Folklore is epic. Epics is the epicenter of the national book level "(8, p. 30). “Beowulf” epic is considered to be the main book of the Anglo-Saxons. This folklore pattern is an epic poem. Events in this epic take place in Scandinavia before the English (angls) migrates to Britain. This epic is supposed to have been written in the late 7th century and in the early eighth century. The only copy of epic in ancient English is dated to the 11th century (15, pp. 168)The epic “Beowulf” is considered to be the basestone of the English literature. Most historians claim that this epic appeared in the first half of the 7th century, but even some others wrote that the work belongs to the X century. Some linguists claim that this great epic work of Anglo-Saxon literature was written in the dialect of the Nothambria, but the Western Saxon copy of this work, came to us, belongs to about 1000 year.

In the philological thoughts of Azerbaijan, a number of remarkable investigations have been made related to “Beowulf” epic, and some scientific ideas have been stated. They can be formed into two groups. The first group is the information about “Beowulf” epic, the medieval European textbooks and the English literature on the textbooks, as well as the analysis of the Beowulf epic, which carry the promotional characteristics. Relevant teaching materials published in our country since the 1950 s are of this character.

The second group includes English literature or a number of reseachs fulfilled in the field of Azerbaijani-English literary relations, as well as the “Beowulf” eppic, parallels between “Kitabi-Dede Gorgud” and “Beowulf”. We have mentioned relevant studies of Sh. Khalilli. In subsequent years a number of interesting investigations have emerged. The dissertation of Ph.Doctor I.Huseynov (Baku, 2005) on the theme “Interaction of the epos of Azerbaijan and the Western European Epic” were also reviewed on a number of parameters.

Literature researcher Hamida Aliyeva’s doctoral dissertation also draws attention carried out on on the theme “Near East theme in Western European literature” (on epic poetry materials) where “Beowulf” and “Kitabi-Dede Gorgud” parallels was investigated extecively. As a result of this research, the author comes to conclusion that the similarities between these two epos are not casual, they are the former traces of the literary heritage of the Turkish ethnos who marched or migrated to Europe, spread this culture togeher with them and passed to Western European literature. The scientist writes: “We should seek the origin of some subject and plot similarities between the Scandinavian Epic Experience product “Beowulf” epic, the most famous and ancient epic of the Oghuz Turks, “Kitabi- Dede Gorgud”.

The thoughts of the researcher H. Aliyeva draws our attention. She shows the similarities between the two eposes: (Kitabi-Dede Gorgud and Beowulf) One of the most highlighting moments in “Kitabi-Dede Gorgud” and “Beowulf” is related with Tepeguz-Grendel parallels. “In the first part, it was mentioned that Heorot undergoes the sea monster Qrendel’ attacks for 12 years and in the eighth part of “Kitabi-Dede Gorgud (“Basat kills Tepegoz”) almost all events are the same. In Konul Mustafayeva’s research work “Semantic Structure of “Kitabi-Dede Gorgud” and “Beowulf” epics and symbolic meanings of colour” as the linguistic aspect of the epos analyzed the dissertation should be considered important for the researches in this field.

All remembered thoughts confirms that the translation, publication and study of the English folklore in Azerbaijan has rich traditions.

Literature:

- 1 Abbasquliyev T. *English proverbs and sayings, their correspondence in Azerbaijani, Russian.* – Baku, 1981. – 210 p.
2. Ayaz Vefali. *Proverbs, sayings and Mind’s Eye. World People’s proverbs and sayings.* 1976, 136p, 2-nd edition -2015, 264 p.
3. *Azerbaijan folklore anthology, Book I. Collector and compiler -Ahliman Akhundov. Baku, 1968. Revised editions-1984 and 2005, 312 p.*
- 4 *Five brothers. British folk tales / T. Imanova, A. Abbasov.* – Baku: Youth, 1982. – 60 p.
- 5 *Folk tales of the British Isles. Sh. Khalilli, Z. Safaroglu.* – Baku, 2005. – 375 p.
- 6 Jalil.A. “English humor”, *Azerbaijani journal*, 1971, N4, 208 p.
- 7 Aliyeva E. *Linguistic analysis of puzzles in Azerbaijani and English.* – Baku, 2013. – 160 p.
- 8 Aliyeva H. “The topic of Middle East in Western European literature (based on epic poetry materials) doctor of sciences dis. – Baku, 2018. – 289 p.
- 9 Aliyev R. *Azerbaijan Oral Literature (modern actual problems).* – Baku, 2014. – 350 p.
- 10 Hakimov M. *Azerbaijan folk epics, legends, myths and fairy tales.* – Baku: Maarif, 1999. – 296 p.
- 11 Hashimli H. “European Lyric Genres and Azerbaijan Literature”. *Baku, Science and Education*, 2009. – 444 p.
- 12 Huseynov İ. *Interaction of Azerbaijan and Western Europe Epics. (ph.d. dis.).* – Baku, 2005. – 159 p.
- 13 Sultanli A., Alizade I., Zeynalova H. *B. Foreign Literature. Middle Ages and Renaissance Literature: Compiled for high school students.* – Baku: AUL, 1955. – 671 p.
- 14 Khalilli Sh. *Classical poetry and literary relations.* Baku: *Azerbaijan National Encyclopedia Publishing House*, 2003, 164p.
- 15 Khalilli Sh. *Azerbaijani-English literary relations (based on folklore materials).* – Baku, 2002. – 216 p.
- 16 Khalilli Sh. *Shamanism in the epic “Kitabi Dede Gorgud (International Conference Materials)” Turkish epics are the literary chronicles of the Turkic peoples.* – Baku, 2004, (349p)
- 17 *Anthology of English Literature.* – Baku, “East-West”, 2007. – 336 p.
- 18 *English anecdotes. Compiler: Elchin (Mollabala) (Lit. and Art, 1980, April 4)*
19. *England Central County Tales: // Folk Tales of British Isles. Baku, 2005. p136. – P.24-32 p.*
- 21 Mustafayeva K. *Semantic Structure of “Kitabi-Dede Gorgud” and “Beowulf” epics” (Ph.D. dis. 2018).* 30 p.
- 22 Mustafa Sabir. *Far Lands, Native Songs (folklore samples, poems and riddles).* – Baku, 1986. – 190 p.
- 23 Gulubayli Sh. “Short history of Old English Literature”. – Baku, 2005. – 64 p.
- 24 *Theatrical Smiles, C :T. Hajiyeva. “Azerbaijan” magazine, 1969, N12. – 187 p*
- 25 *Kazakh National Pedagogical University after Abai, Bulletin, Series of “Philological sciences”, №, 2(56,) 2016, 252 p.*

ЖУРНАЛИСТИКА JOURNALIST

МРНТИ 19.01.07

Атанаева М.К.¹, Оспанова У.А.¹, Нурумов К.С.¹, Булдыбаев Т.К.¹, Акоева И.Г.¹

¹ АО «Информационно-аналитический центр» Министерства образования и науки Республики Казахстан, Астана

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ИНДИКАТОРОВ ОЦЕНКИ ДОСТОВЕРНОСТИ ПУБЛИКАЦИЙ В СМИ ДЛЯ РАЗРАБОТКИ МЕТОДИКИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТЕПЕНИ ВЕРОЯТНОЙ ДОСТОВЕРНОСТИ ОТДЕЛЬНОЙ ПУБЛИКАЦИИ

Аннотация

Данная статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ № BR05236839 по теме «Разработка информационных технологий и систем для стимулирования устойчивого развития личности как одна из основ развития цифрового Казахстана».

В статье рассмотрен один из актуальных вопросов современного общества по способности и выявлению основных признаков определения достоверности публикуемых в СМИ новостей. Обозначена своевременность исследования по разработке методики определения степени вероятной достоверности публикации в казахстанском сегменте, а также рассмотрены вопросы законодательного регулирования в борьбе с недостоверной информацией. Представлен подход к выработке признаков определения вероятной достоверности публикаций и описана методология определения данных признаков.

В ходе исследования было установлено, что подходы и критерии к определению достоверности публикаций едины. Вместе с тем, большинство методик определения достоверности сведений, информации, данных, а также публикаций основаны во основном на экспертных оценках, в отсутствии автоматизированных инструментов. Таким образом, в настоящее время проверка достоверности текстовой информации проводится только в комбинации с применением информационных систем и экспертных мнений.

По итогам проведенного социологического опроса и литературного обзора были определены ключевые информативные признаки автоматизированного определения вероятной достоверности публикаций для последующего процесса автоматизации их проверки и разработки методики оценки влияния открытых текстовых информационных источников на социум.

Ключевые слова: средства массовой информации, достоверность, влияние на социум, информативные признаки

М.К. Атанаева¹, У.А. Оспанова¹, К.С. Нурумов¹, Т.К. Булдыбаев¹, И.Г. Акоева¹

¹Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ
Астана қаласы

ЖЕКЕЛЕГЕН ЖАРИЯЛАНЫМНЫҢ ЫҚТИМАЛДЫ ДӘЙЕКТІЛІК ДӘРЕЖЕСІН АНЫҚТАУ ӘДІСТЕМЕСІН ӘЗІРЛЕУ ҮШІН БАҚ ЖАРИЯЛАНЫМДАРЫНЫҢ ДӘЙЕКТІЛІГІН БАҒАЛАУ ИНДИКАТОРЛАРЫН АЙҚЫНДАУ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі заманғы қоғамның БАҚ-та жарияланатын жаңалықтардың дәйектілігін анықтау қабілеті және негізгі белгілеулерін айқындауға қатысты өзекті мәселелердің бірі қарастырылған. Қазақстандық сегментте жарияланымдардың ықтималды дәйектілік дәрежесін анықтау әдістемесін әзірлеу бойынша зерттеудің уақыттылығы белгіленген, сондай-ақ жалған ақпаратпен күрес жүргізуге бағытталған заңнама-лық реттеу мәселелері қарастырылған. Жарияланымдардың ықтималды дәйектілігін анықтау белгілерін жасап шығару тәсімі ұсынылған және осы белгілерді анықтау әдіснамасы сипатталған.

Зерттеу барысында жарияланымдардың дәйектілігін анықтаудың тәсімдері мен критерийлері біртұтас екендігі анықталды. Сонымен қатар, мәліметтердің, ақпараттардың, деректердің, сондай-ақ жарияланым-

дардың дәйектілігін анықтау әдістемелерінің көбі негізінен алғанда автоматтандырылған құралдардың жоқ болуына, сараптамалық бағалауларға негізделген. Осылайша, қазіргі уақытта мәтіндік ақпараттың дәйектілігін тексеру тек қана ақпараттық жүйелерді және сараптамалық пікірлерді құрамдасқан түрде пайдалану арқылы жүргізіледі.

Жүргізілген әлеуметтік сауалнама және әдеби шолу қорытындысы бойынша жарияланымдардың ықтималды дәйектілігін оларды соңыра автоматтандырылған түрде тексеруін жүргізу үшін және ақпарат көздерінен таралатын ашық мәтіндердің әлеуметке ықпалын бағалау әдістемесін әзірлеу үшін негізгі ақпараттық белгілері анықталған.

Түйін сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары, дәйектілік, әлеуметке ықпал, ақпараттық белгілер

M. Atanayeva¹, U. Ospanova¹, K. Nurumov¹, T. Buldybayev¹, I. Akoyeva¹

¹“Information and Analytical Center” JSC of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Astana

IDENTIFICATION OF INDICATORS OF ASSESSING THE RELIABILITY OF PUBLICATION IN MASS MEDIA FOR DEVELOPMENT OF THE METHOD OF DETERMINING THE DEGREE OF PROBABLE RELIABILITY OF A CERTAIN PUBLICATION

Abstract

The article addresses one of the topical issues of modern society in terms of its ability and identification of the main features of determining the reliability of news published in the media. Authors indicate timeliness of research on the development of a methodology for determining the degree of feasible reliability of a publication in the Kazakhstan segment, and also consider the issues of legislative regulation in the fight against unreliable information. An approach to the development of features for determining the feasible reliability of publications is presented and the methodology for determining these features is described.

The study showed that the approaches and criteria for determining the reliability of publications are common for similar research. However, most methods for determining the reliability of information, information, data, and publications are based mainly on expert assessments, in the absence of automated tools. Thus, at present, verification of the authenticity of textual information is carried out only in combination with the use of information systems and expert opinions.

According to the results of the sociological survey and literature review, key informative features of the automated determination of the feasible reliability of publications were identified for the subsequent process of automating their verification and developing a methodology for assessing the impact of open textual information sources on a society.

Key words: mass media, reliability, impact on society, informative features.

Введение. Стремительное развитие информационных технологий позволяет производить и распространять информацию намного быстрее чем в прошлом. При этом фейковые новости распространяются быстрее, чем правдивее. Проблема распространения поддельных новостей все чаще обсуждается мировым сообществом так как существует определенное ее влияние на политическое, экономическое и социальное благополучие человечества [1].

В этой связи, одной из главных задач исследования является выработка информативных признаков достоверности публикации для возможного использования автоматизированного подхода в оценке влияния открытых текстовых информационных источников на социум с минимальной вовлеченностью экспертов.

По результатам исследования было установлено, что подходы и критерии к определению достоверности публикаций едины [2]. Вместе с тем, большинство методик определения достоверности сведений, информации, данных, а также публикаций основаны во основном на экспертных оценках. Проверка достоверности текстовой информации проводится только в комбинации с применением информационных систем и экспертных мнений.

Одним из необходимых информативных признаков определения вероятной достоверности публикации могут выступать репутация источника информации и авторов публикации или информации [3]. Чем более независим источник, тем более объективна поступающая от него информация, а значит, и уровень доверия к сведениям повышается.

Главным фактором, формирующим репутацию любого журналиста, является источник информации, который журналист использует в своей деятельности. Уровень доверия к источнику определяется

количеством поступающих от или из него сведений. Чем выше процент подтвержденной информации, тем выше уровень достоверности источника.

Согласно выдвинутой в исследовании гипотезе измерить репутацию источника для определения вероятной достоверности публикации возможно следующими показателями. Первое, уровень цитируемости источника другими изданиями. При этом необходимо учесть цитируемость, когда на источник ссылаются, как на истину в последней инстанции. Второе, когда на данные ссылаются правительственные, политические и общественные организации в официальных заявлениях. В-третьих, история существования источника, ее длительность, отсутствие репутационных издержек. В-четвертых, с какими другими источниками сотрудничает исследуемый объект, насколько авторитетные и уважаемые авторы сотрудничают с данным источником на постоянной и временной основе, какого мнения придерживаются о данном источнике печатные и электронные СМИ. В-пятых, информация о владельце ресурса, о его политических и экономических взглядах, личной репутации, возможностях размещения «заказных» материалов.

Актуальность темы исследования

Вопрос достоверности публикаций находится в фокусе внимания многих исследователей. Так, по данным исследования Массачусетского технологического института (США) было установлено, что 1% ложных новостей, получивших наибольшее распространение в Twitter, распространяются среди аудитории от 1000 до 100 000 людей, тогда как масштаб распространения достоверных сообщений не превышает 1000 человек. Ложные данные распространяются значительно дальше, быстрее, глубже и шире, чем правда во всех категориях информации, а эффекты ложных политических новостей являются более ярко выраженными, чем эффект недостоверных новостей на тему терроризма, природных катаклизмов, науки, городских легенд или финансовой информации [4].

Чтобы научить людей отличать фейковую новость от достоверной ученые из Кембриджа разработали онлайн игру «Badnews». В онлайн-игре игроков обучают с помощью теневых тактик и приемов СМИ создать империю фейковых новостей и при этом не потерять доверие аудитории. Идея ученых состоит в том, что, используя в игре различные тактики и приемы создания и распространения фальшивых новостей, игроки смогут распознать данные приемы в реальном мире [5].

По данным глобального исследования настроений Edelman Trust Barometer (Барометр доверия), подавляющее большинство респондентов в 28 странах мира обеспокоены тем, что фейковые новости используют как оружие для достижения различных целей. Кроме того, большинство респондентов не обладают знаниями и навыками выявления или определения недостоверной информации [6].

На Евразийском медиа-форуме 2018 в г. Алматы ведущие мировые эксперты обсуждали негативное влияние тенденциозно освещаемой информации, искажения фактов и фейк-новостей, ложь в СМИ и ее чрезмерное распространение с помощью новых технологий, а также рост блогосферы, угрозу с ее стороны деятельности профессиональных журналистов, реакцию на данный вызов профессиональных СМИ и правительств [7].

В Казахстане относительно недавно реализуется проект Factcheck.kz, который проверяет новости на достоверность. Главной целью проекта является борьба с недостоверной информацией, информационными манипуляциями и фейковыми новостями. Объектами фактчекинга являются любые персоны, СМИ или организации – их заявления, публикации, фразы, цифры и др. В мире фактчекинг является относительно новым направлением как вариант журналистских расследований [8].

Таким образом актуальность проведения исследования по определению индикаторов оценки достоверности текстовой информации очевидна вследствие озабоченности мирового сообщества распространением недостоверной информации и воздействием этой информации на поведение больших групп населения. В этой связи разработка методики определения степени вероятной достоверности публикации в казахстанском сегменте является своевременной.

Законодательное регулирование в борьбе с недостоверной информацией

Результаты анализа международного опыта в сфере регулирования деятельности СМИ показали, что правовые системы, регулирующие их деятельность в различных странах, неодинаковы. В одних странах права и обязанности журналистов имеют четкое и детализированное закрепление на законодательном уровне. В других - основаны на традициях и принципах общего права. Вместе с тем регулирование деятельности СМИ едины в нормах обеспечения объективности, опубликования информации соответствующей действительности, поиска истины и подотчетности перед обществом.

В Законе «О средствах массовой информации» Казахстана основными принципами деятельности СМИ определены: объективность, законность, достоверность и уважение частной жизни, чести, достоинства человека и гражданина. Законодательство обязывает журналиста не распространять информацию, не

соответствующую действительности и уважать законные права и интересы физических и юридических лиц [9].

В некоторых странах прессу обязывают печатать лишь «проверенные факты» или «истину». Так, например, согласно статье 20 (d) Конституции Испании признаются и охраняются права на свободную передачу и получение достоверной информации посредством любых средств распространения [10].

По результатам анализа установлено, что в большинстве кодексов этических норм журналиста главным принципом является достоверность и объективность публикуемой информации [11, 12]. Однако применение данных норм в борьбе с недостоверной информацией представляется трудно выполнимым, и на практике применяется довольно редко в связи с отсутствием однозначных показателей определения достоверности публикуемой информации.

Подход к выработке признаков определения достоверности

Немаловажным критерием достоверности является ангажированность источника информации [13].

Достоверность информации может определяться присутствующей в ней отсылкой к источнику. Уровень вероятной достоверности информации повышается, если автор ссылается на первоисточник. Однако в этом случае возникает проблема проверки достоверности самого источника информации. Если последний имеет полномочия в какой-либо сфере или специализируется в определенной области, то он является компетентным. К примеру, если источник имеет официальный статус или приводятся данные статистических агентств, научно-исследовательских институтов и др. Определенного доверия к информации заслуживают ссылки в публикациях на официальные документы (НПА, официальные договора и соглашения и др.).

В случаях если источником информации или сведения выступает физическое лицо, то для повышения уровня доверия необходимо проанализировать проверяемые сведения об авторе (уровень образования, репутация в сфере специализации и др.), а также ознакомиться с другими его работами и источниками, которыми он пользуется. Если нельзя проверить каким-либо образом достоверность сведений, то степень доверия к информации падает.

В подавляющем большинстве случаев неназванные источники способствуют снижению достоверности информации, особенно тогда, когда в статье присутствует информация отрицательной тональности, о которых читателю ранее не было известно [14].

Значительно меньшей объективностью обладают показания свидетелей или очевидцев в связи с тем, что их показания о наблюдаемом ими фрагменте действительности являются продуктом отражения реальности в их сознании, а значит, они субъективны. Степень их достоверности возрастает лишь в том случае, если множество очевидцев одинаково описывают ситуацию.

В случаях если информация является анонимной, то степень доверия к информации является сомнительной. Сведения или информация должна иметь своего автора, доказываться его репутацией [15].

Одним из способов проверки достоверности информации может выступать сравнение источников. Достоверность информации повышается если большое количество изданий привели одни и те же сведения. Информация, содержащая факт, полученная от источника, должна подтверждаться результатами исследований, официальными статистическими данными или другой надежной и проверяемой информацией. Помимо этого, информация должна повторяться в других публикациях на аналогичные тематики.

Методология определения признаков вероятной достоверности

В целях определения приемлемых показателей оценки публикации в условиях казахстанской реальности было проведено социологическое исследование мнения населения. Исследованием было охвачено 3 200 респондентов от 15 лет и старше по всей стране, включая все социальные группы населения страны в разрезе гендерной принадлежности (52,5% мужчин и 47,5% женщин), возрастных групп (15-19, 20-24, 25-34, 35-44, 45-54, 55-64, 65 лет и старше), национальностей (61,8% казахи, 26,8% русские и 11,4% другие национальности), языка общения, семейного положения, типа поселения (56,7% город и 43,3% село), по типу занятости (28,8% наемные работники частного сектора, 17,5% работники госсектора, 13,1% пенсионеры, 4,6% предприниматели и др.) и материального благосостояния.

Данные исследования показывают, что наибольшим доверием у жителей страны пользуются телевидение и новостные интернет-сайты. Данным каналам информации в той или иной мере доверяют 86% и 83% соответственно. Несмотря на то, что газеты как основной источник информации используют только 6%, 77% участников опроса в той или иной степени доверяют печатным СМИ. Меньше всего доверия вызывают частные разговоры и социальные сети. Этим каналам в той или иной степени не доверяют 20% и 30% от общего числа опрошенных соответственно.

По результатам анализа ответов респондентов был рассчитан Индекс доверия каналам распространения информации.

При расчете Индекса был использован подход расчета индексов для равнения групп [17]. Индекс по уровню доверия каждому каналу распространения информации рассчитан по следующей формуле:

$$I_c = \frac{(n_+ + 0.5 * n_{1\pm} - 0.5 * n_{2\pm} - n_-)}{(n_+ + n_{1\pm} + n_{2\pm} + n_- + n_0)} \quad (1)$$

где:

n_+ - число доверяющих,

$n_{1\pm}$ - число скорее доверяющих,

$n_{2\pm}$ - число скорее не доверяющих,

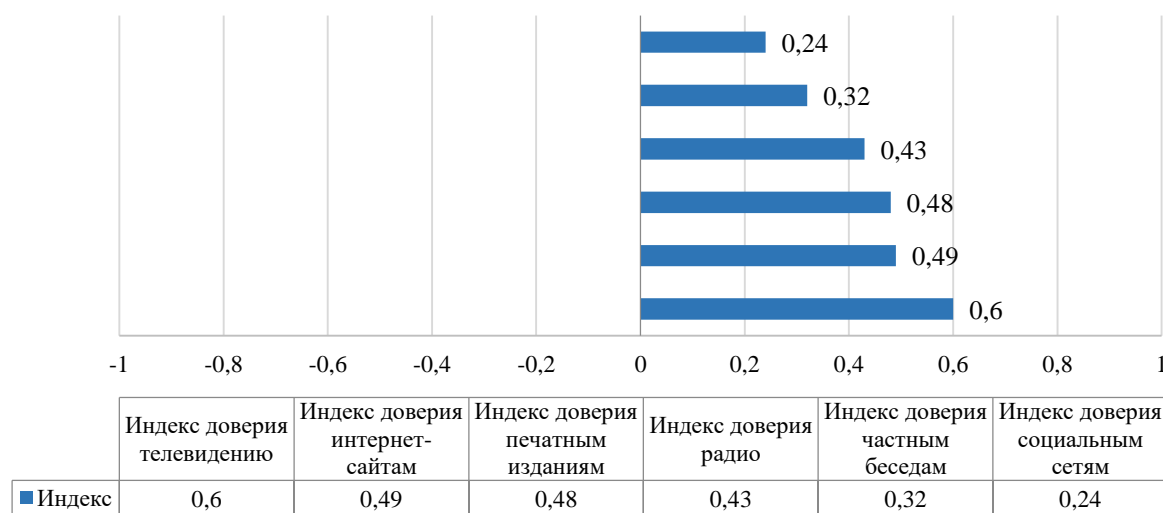
n_- - число не доверяющих,

n_0 - число затруднившихся ответить.

По результатам расчёта, индексы могут принимать значения от 1 до -1, где 1 – абсолютное доверие, а -1 – абсолютная недоверие.

Наибольший индекс доверия каналам распространения информации отмечается у телевидения (0,6), новостным интернет-сайтам 0,49 и печатным изданиям (0,48). В целом по стране Индекс доверия всем каналам распространения информации равен 0,43, что свидетельствует о недостаточном уровне доверия населения существующим источникам информации.

Рисунок 1 – Индексы доверия каналам распространения информации

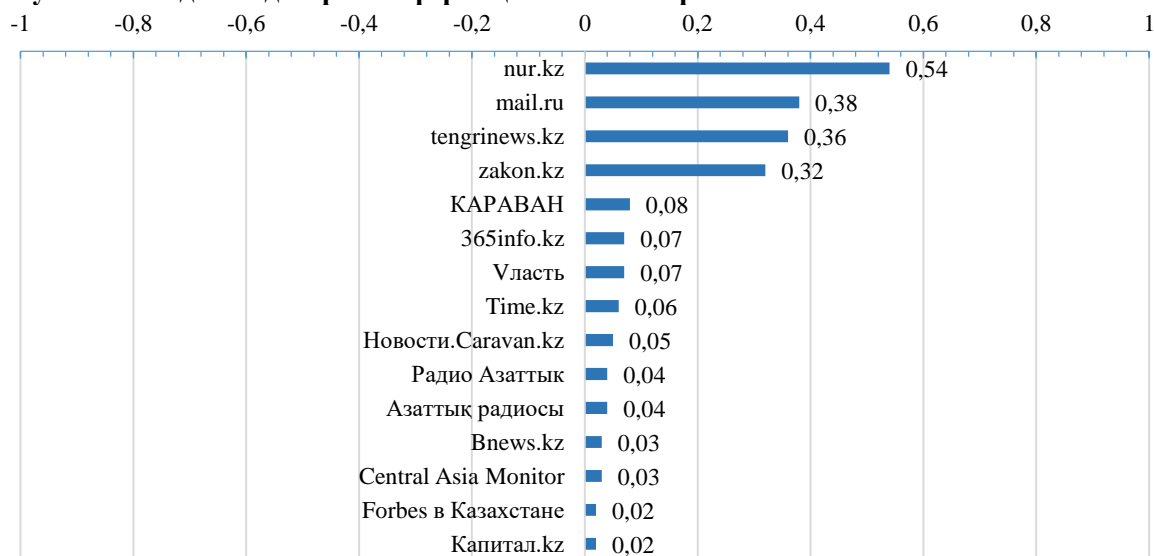

Результаты опроса показывают, что телевидение продолжает оставаться наиболее доверительным каналом распространения информации. Более того, этот источник чаще всего выбирали как наиболее достоверный, правдивый (61%).

Исследованием установлено, что важную роль в формировании доверительного отношения к информации играет отношение к источникам, которые ее распространяют. К основным факторам доверия население отнесло канал распространения информации (телевидение, газеты, интернет-сайты); статус источника информации (республиканский/областной/городской) и наличие в сообщении аргументированных доводов, экспертной оценки. Опрос показал, что оперативность и доступность передаваемой информации не считаются залогом доверия к полученным сообщениям. Это, в свою очередь, подтверждает предположение о том, что доверие к информации в первую очередь основывается на оценке ее достоверности, а не оперативности.

Для сравнительного анализа уровня доверия каналам распространения информации рассчитан Индекс доверия информационным интернет-сайтам. Наибольший индекс доверия информационным интернет-сайтам имеет портал nur.kz (0,54), mail.ru (0,38), tengrinews.kz (0,36) и zakon.kz (0,32).

Рисунок 2 – Индексы доверия информационным интернет-сайтам

По результатам опроса, подавляющее большинство казахстанцев (76%) больше доверяет сообщениям, которые публикуются на сайтах, официально зарегистрированных СМИ, чем сообщениям, которые разные люди и блогеры пишут в социальных сетях (Фейсбук, Твиттер, ВКонтакте и т.п.). Причем, чем старше респондент, тем больше он доверяет официальным СМИ. И наоборот, чем моложе респондент, тем чаще он доверяется мнению знакомых и друзей из социальных сетей.

Исследованием определено, что аудитория не делает особых различий между доверием к официальной журналистике и социальным сетям. Уровень доверия к журналистике лишь на 9% превышает уровень доверия к социальным сетям (суммарный показатель 52,2% против 43,3%).

Одним из факторов недовольства со стороны аудитории, как социальными сетями, так и официальными СМИ, выступают факты использования при подготовке информационных материалов фейковых новостей и их распространение. По результатам исследования, одна из причин недоверия к информации кроется в распространении ложных новостей, которые по оценкам респондентов, являются частым явлением не только в социальных сетях, но и на сайтах, официально зарегистрированных СМИ. При этом, доля тех, кто считает, что в социальных сетях материалы, основанные на слухах и лживой информации, публикуются чаще в 1,5 больше, чем аналогичный показатель по зарегистрированным СМИ (38% и 21% соответственно).

Заключение

Результаты исследования показали, что подавляющее большинство населения не может отличить качественно подготовленный журналистский материал от журналистского материала, основанного на слухах и лживой информации. Более того, критериев, которые аудитория использует для распознавания фейковых новостей, крайне мало, и они не всегда состоятельны.

В этой связи большинство опрошенных положительно ответило на вопрос о необходимости инструмента для оценки доверия представителям журналистского сообщества. [18]

Таким образом по результатам библиографического анализа и итогов социологического исследования были определены наиболее приемлемые показатели оценки вероятной степени достоверности публикации новостного характера.

К информативным признакам, позволяющим определить достоверность публикации, были отнесены:

- наличие ссылки в публикации на компетентный и объективный источник.
- ссылка на первоисточник информации.
- наличие автора публикации.
- рейтинг/репутация издания (сайты новостных и информационных агентств, электронных СМИ, иных аналогичных сайтов), на котором размещена публикация.
- освещение одного и того же события различными СМИ: кроссчекинг, наличие дискурса с другими публикациями.
- соответствии заголовка публикации содержанию.

Выбор данных индикаторов достоверности обусловлен возможностью автоматизации процесса их проверки, а также на основе подтверждения по итогам экспертного опроса. Данные информативные признаки будут использованы для разработки методики оценки влияния открытых текстовых информационных источников на социум.

Список использованных источников:

- 1 Figueira A., Oliveira L. *The current state of fake news: challenges and opportunities* // *Procedia Computer Science*. – 2017 – Vol. 121. – pp. 817-825.
- 2 Rubin V., Conroy N., and Chen, Y. *Towards News Verification: Deception Detection Methods for News Discourse*. – 2015. – p. 13.
- 3 Conroy N., Rubin V., and Chen Y. *Automatic deception detection: methods for finding fake news* // *Proceedings of the Association for Information Science and Technology*, 2015. 52(1). – p. 1-4.
- 4 Vosoughi S., Roy D., Aral, S. *The spread of true and false news online* // *Science*. – 2018. – Vol. 359. – pp. 1146-1151.
- 5 Sample I. *Bad News: the game researchers hope will 'vaccinate' public against fake news* [Электронный ресурс] – 2018. – URL: <https://www.theguardian.com/technology/2018/feb/20/bad-news-the-game-researchers-hope-will-vaccinate-public-against-fake-news> (дата обращения: 29.07.2018)
- 6 Глобальное исследование «Барометр доверия Эдельман 2018» [Электронный ресурс]. - 2018. - URL: http://cms.edelman.com/sites/default/files/2018-02/2018_Edelman_Trust_Barometer_Global_Report_FEB.pdf (дата обращения: 29.07.2018).
- 7 Евразийский медиа-форум. [Электронный ресурс]. – 2018. - URL: <http://eamedia.org/timetable-ru-2/#toggle-id-22> (дата обращения: 29.07.2018).
- 8 О фактчеке [Электронный ресурс] – 2018. - URL: <http://factcheck.kz/o-nas/> (дата обращения: 10.08.2018).
- 9 Закон Республики Казахстан «О средствах массовой информации», от 23 июля 1999 года. – № 451-І.
- 10 Конституция Испании [Электронный ресурс] – 2018. - URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/LAW/SPAIN.HTM> (дата обращения: 29.07.2018).
- 11 Кодекс этических норм Общества профессиональных журналистов [Электронный ресурс] – 2018. - URL: <http://presscouncil.ru/teoriya-i-praktika/dokumenty/1901-kodeks-eticheskikh-norm-obshchestva-professionalnykh-zhurnalistov> (дата обращения: 29.07.2018).
- 12 Бюро международных информационных программ, Государственный департамент США, серия справочников «Законодательство и СМИ». – С. 72.
- 13 Ценность источников информации [Электронный ресурс] – 2018. - URL: http://www.itsec.ru/articles/2/control/cennost_istochnikov_informacii (дата обращения: 10.08.2018).
- 14 Ishida Y., Kuraya S. *Fake News and its Credibility Evaluation by Dynamic Relational Networks: A Bottom up Approach* // *Procedia Computer Science*. – 2018. – Vol. 126
- 15 Достоверность информации: определение, проверка и контроль. Источники информации [Электронный ресурс] // URL: <https://businessman.ru/dostovernost-informatsii-opredelenie-proverka-i-kontrol-istochniki-informatsii.html> (дата обращения: 10.08.2018).
- 16 Результаты социологического опроса по оценке влияния открытых информационных источников (электронных СМИ) на социум. / АО «Информационно-аналитический центр» МОН РК. – Астана, 2018.
- 17 Татарова Г. *Методология анализа данных в социологии* / Г. Татарова. – М., 1999. – 224 с.

МРНТИ 19.01.07

Атанаева М.К.¹, Булдыбаев Т.К.¹, Оспанова У.А.¹, Акоева И.Г.¹, Нурумұв К.С.¹

¹АО «Информационно-аналитический центр»
Министерства образования и науки Республики Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ В ОПРЕДЕЛЕНИИ КЛАССОВ И ИНФОРМАТИВНЫХ ПРИЗНАКОВ В ТЕКСТАХ

*Данная статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ № BR05236839 по теме
«Разработка информационных технологий и систем для стимулирования устойчивого
развития личности как одна из основ развития цифрового Казахстана»*

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы в области оценки влияния СМИ на социум. Поднимается вопрос возрастающей потребности определения информативных признаков достоверности публикуемой в СМИ информации в условиях стремительной переориентации распространения информации посредством электронных ресурсов. Описаны лингвистические подходы в выявлении данных информативных признаков и классов в электронных текстах СМИ.

Согласно целям исследования проводится подготовительная работа для автоматизации процесса оценки текстовой информации с использованием методов машинного обучения. В этой связи на первоначальном этапе ведется подготовка корпуса текстов с экспертной классификацией и глубокой лингвистической разметкой.

Не оставаясь в стороне от решения актуальной задачи определения вероятной достоверности публикаций, Казахстанское экспертное сообщество пытается решить данный вопрос начиная с разработки методологии и формирования базы данных для машинного обучения – проанализированного и детально размеченного корпуса статей.

По итогам работы экспертов-лингвистов по глубокому анализу и детальной разметке медиа-текстов будут получены следующие результаты:

1. Формализация правил по определению информативных признаков;
- Сформированный словарь по каждому информативному признаку.

Ключевые слова: средства массовой информации, корпус текстов, лингвистика, влияние на социум

*M.Atanayeva¹, U.Ospanova¹, T.Buldybayev¹, I.Akoyeva¹, K.Nurumov¹
¹“Information and Analytical Center” JSC
of the Ministry of Education and Science of the Republic of
Kazakhstan, Astana*

APPLYING THE LINGUISTIC APPROACHES TO IDENTIFICATION OF CLASSES AND INFORMATIVE FEATURES IN THE TEXTS

Abstract

The issue of the increasing need in identifying the informative features of the reliability of the information published in the mass media is raised in the conditions of a rapid reorientation of the information dissemination via electronic resources. Linguistic approaches to identify these informative features and classes in electronic media texts are described.

According to the objectives of the study, authors carried out preparatory work to automate the process of evaluating textual information using machine learning methods. In this regard, at the initial stage, a corpus of texts with expert classification and deep detailed linguistic markup is being prepared.

Not staying away from solving the actual problem of determining the feasible reliability of publications, the Kazakhstan expert community is trying to solve this issue by developing a methodology and creating a database for machine learning - an analyzed and detailed marked body of articles.

According to the results of the work of linguistic experts on in-depth analysis and detailed markup of media texts, the following results will be obtained:

1. Formalization of the rules for the definition of informative features;
2. Formed dictionary for each informative feature.

Key words: mass media, text corpuses, linguistics, impact on society.

М.К. Атанаева¹, У.А. Оспанова¹, К.С. Нурумов¹, Т.К. Булдыбаев¹, И.Г. Акоева¹
¹Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ
Астана қаласы

МӘТІНДЕРДІҢ КЛАСТАРЫ МЕН АҚПАРАТТЫҚ БЕЛГІЛЕРІН АНЫҚТАУ КЕЗІНДЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТӘСІМДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа

Мақалада БАҚ-тың әлеуметке ықпалын бағалау саласындағы сұрақтар қарастырылады. Электрондық ресурстар арқылы ақпарат таратудың қарқынды қайта бағдарлануы жағдайындағы БАҚ-та жарияланатын ақпарат дәйектілігінің ақпараттық белгілерін анықтауға деген ұлғаймалы қажеттілік мәселесі көтеріледі. БАҚ электрондық мәтіндердегі ақпараттық белгілері мен сыныптарының деректерін анықтаудың лингвистикалық тәсімдері сипатталады.

Зерттеу мақсаттарына машиналық оқыту әдістерін пайдаланып мәтіндік ақпаратты бағалау процесін автоматтандыру үшін дайындық жұмысы жүргізіледі. Осыған орай бастапқы кезеңде мәтіндер корпусын сараптамалық жіктеуді және тереңдетілген егжей-тегжейлі лингвистикалық белгілеуді пайдаланып дайындық жұмысы жүргізіледі.

Қазақстандық сараптамалық қауымдастық жарияланымдардың ықтималды дәйектілігін анықтау бойынша өзекті міндеттерді шешуден қалыс қалмай, машиналық оқытуға арналған талданған және егжей-тегжейлі белгіленген мақалалар корпусынан тұратын дерек қорды қалыптастырудан және әдістемесін әзірлеуден бастап осы мәселені шешуге тырысады.

Медиа-мәтіндерді терең талдаумен және егжей-тегжейлі белгілеумен айналысатын сарапшы-лингвистер жүргізетін жұмыс қорытындысы бойынша келесідей нәтижелер алынатын болады:

1. Ақпараттық белгілерді анықтау қағидаларын формалдау
2. Әрбір ақпараттық белгілеу бойынша қалыптастырылған сөздік.

Түйін сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары, мәтіндер корпусы, лингвистика, әлеуметке ықпал

Введение

Средства массовой информации оказывают непосредственное влияние на построение общественных убеждений и взглядов, а также могут подтолкнуть общество к социальным изменениям. В тех случаях, когда аудитория не обладает прямыми знаниями или опытом в отношении происходящего, она особенно зависит от информации, предоставленной СМИ. Именно СМИ являются ключевыми игроками в определении повестки дня и фокусируют общественный интерес на конкретных темах, что действует как ограничитель диапазона аргументов и точек зрения, которые выступают информационной основой общественных дискуссий. [1]

По данным глобального исследования настроений Edelman Trust Barometer (Барометр доверия) почти семь из десяти охваченных исследованием респондентов 28 стран мира обеспокоены тем, что фейковые новости и дезинформация используется сегодня как оружие [2]. В этой связи одним из главных вызовов начала 21-го века является умение оперативно распознавать и нейтрализовывать информацию.

Актуальность статьи

На сегодняшний день разработка подходов с целью определения информативных признаков достоверности, политизированности и наличия манипуляторных техник в текстовой информации является весьма актуальной. Речь идет о процессе распознавания данных информативных признаков с использованием автоматизированного подхода при минимальной вовлеченности экспертов. Данный вызов стоит перед ведущими специалистами в области машинного обучения во всем мире. [3]

Однако необходимо осознавать, что для автоматизации процесса оценки текстовой информации с использованием методов машинного обучения, на первоначальном этапе необходим корпус текстов с экспертной классификацией и глубокой детальной лингвистической разметкой.

Казахстанское экспертное сообщество не остается в стороне и пытается решить поставленную задачу начиная с разработки методологии и формирования базы данных для машинного обучения – проанализированного и детально размеченного корпуса статей.

Методология

В ходе исследования источником текстовой информации новостного характера выступили публикации новостных интернет порталов. Почему были выбраны именно интернет порталы?

Во-первых, итоги социологического исследования по оценке влияния открытых информационных источников на социум, показали, что для большинства респондентов из Казахстана (59,8%) основным источником получения информации новостного характера являются следующие источники: социальные сети и блогеры (30,3%), а также новостные интернет-сайты (29,5%). [4]

Во-вторых, одним из важнейших трендов в современной коммуникативистике является резкое повышение влияния онлайн и электронных СМИ. Результаты исследования Агентства GlobalWebIndex, свидетельствуют о преобладании цифровых источников информации, над традиционными СМИ, под которыми понимается просмотр телевидения. [5]

Как результат анализа был определен подход к отбору текстов. Корпус текстов новостного характера был сформирован по 5 источникам. Для формирования корпуса была проведена 2-х этапная систематическая кластерная выборка. Был определен период выбора публикаций: с августа 2017 г. по август 2018 г. В целях определения закономерностей в публикациях, тексты отбирались за 3 последовательных дня.

На первом этапе календарный год был поделен на 122 группы по 3 смежных дня в каждой. Это позволило рассматривать каждую группу как отдельный кластер. Из 122 групп, посредством систематической выборки было отобрано 40 кластеров. На втором этапе внутри каждой группы дня было случайно отобрано по 50 новостных публикаций.

Сформированная таким образом выборка отвечает необходимым статистическим стандартам (каждая единица выборки имеет равный шанс быть отобранной), что в свою очередь позволит перенести выводы апробации на генеральную совокупность статей. [6]

$$1 \text{ этап: } K (\text{шаг}) = \frac{N}{n}; \quad (1)$$

где,

N – общее кол-во кластеров (122),

n – кол-во кластеров для выборки (40).

K (шаг) = округление к ближайшей цифре

Случайным образом проводится отбор чисел от наименьшей до наибольшей внутри полученного шага. От полученного числа систематически отбирается каждый K кластер. В ходе вычисления случайной цифры внутри шага, процедура показала число 1 (из 3) как стартовую для проведения систематической выборки. Таким образом были отобраны кластеры по последовательным номерам 1,4,7,10,13,16,19.....118.

$$2 \text{ этап: } Y (\text{количество элементов выборки в каждой группе}) = \frac{n}{N}; \quad (2)$$

где,

N – общее кол-во новостных публикаций в кластере,

n – кол-во новостных публикаций внутри кластера (максимальным общим количество 250).

Далее в каждом из пяти источников было отобрано по 50 новостных публикаций для формирования конечной выборки анализа. Общее количество новостей варьировалось в зависимости от общего фактического количества публикаций в указанный период времени.

Таким образом был сформирован корпус новостных текстов из 5 тыс. статей.

На следующем этапе предусмотрена экспертная разметка корпуса отобранных текстов.

Для проведения данной работы необходимо, прежде всего, определить классы и параметры, по которым тексты будут размечены. Для целей данного исследования были определены следующие классы и параметры:

1. Достоверный, недостоверный, трудно определяется;
2. Объективный, предвзятый, трудно определяется;
3. Социально значимый, не социально значимый, трудно определяется;
4. Потенциально резонансный, потенциально не резонансный, трудно определяется;
5. Тональность: позитивный, нейтральный, негативный.
6. Наличие манипуляторных техник, отсутствие манипуляторных техник, трудно определить
7. Политизированный, не политизированный, трудно определяется;
8. Казахстанское содержание, не казахстанское содержание, трудно определяется;

9. Принадлежность к сферам (административно-территориальные, коммунальные вопросы; экономика, финансы; гражданское общество; здравоохранение; индустриально-инфраструктурное развитие и технологии и др.).

Для кодировки текстов экспертами была определена следующая шкала:

Класс и параметр	Шкала оценки
– достоверный	1
– недостоверный	-1
– трудно определяется	0
– объективный	1
– предвзятый	-1
– трудно определяется	0
– социально значимый	-1
– не социально значимый трудно определяется	1 0
– потенциально резонансный	-1
– потенциально не резонансный	1
– трудно определяется	0
– позитивный	1
– нейтральный	0
– негативный	-1
– наличие манипуляторных техник	-1
– отсутствие манипуляторных техник	1
– трудно определить	0
– Политизированный	1
– не политизированный	-1
– трудно определяется	0
– Казахстанское содержание	1
– не казахстанское содержание	-1
– трудно определяется	0

Для объективной разметки корпуса экспертами применяется метод триангуляции. [7] То есть, эксперты объединяются в 3 группы по 3 человека. Каждой группе предоставляется одни и те же публикации в одном и том же количестве. Таким образом каждая группа оценивает одни и те же публикации. По результатам проводится оценка сходимости между кодировщиками. Для данной оценки возможно использовать существующие онлайн калькуляторы (к примеру, <https://nlp-ml.io/jg/software/ira/>). По итогам выше перечисленных процедур определяется принадлежность публикации к классу и параметру.

Для обеспечения надежности работы экспертов, предусмотрена разработка стандартизированной инструкции.

В результате разметки корпуса формируется корпус публикаций, отвечающий следующим требованиям:

- Представительный (представительность классов и параметров);
- Сбалансированный (по источникам, классам и параметрам).

Следующий этап работы заключается в формализация правил и формировании словарей по информативным признакам, которые определяются лингвистическими методами. Экспертам предоставляется размеченный корпус по классам и параметрам, а также представительный и сбалансированный корпус текстов.

Также необходимо определить какие информативные признаки требуют формирования словарей и формализации правил. Исходя из целей исследования, формирование словарей и формализация правил для распознавания признаков в тексте осуществляется по следующим параметрам:

1. Тональность: позитивный, нейтральный, негативный (необходимо оценить ключевые слова или словосочетания с включением их в словарь).
2. Политизированность (необходимо определить перечень слов или словосочетаний, придающих тексту политизированную окраску).
3. Предвзятость (необходимо определить перечень слов или словосочетаний, позволяющих определить предвзятость мнения автора).
4. Социальная значимость тематики (необходимо определить перечень социально значимых слов или словосочетаний. Также выделить синонимические ряды обозначения социально значимых объектов).
5. Определения наличия манипуляторных техник (необходимо определить наличие манипуляторных техник и дать им характеристику. Также сформировать перечень слов или словосочетаний, которые используются в качестве манипуляций (подмена понятий, повторение некоторых слов, призыв к действию и т.д.)).
6. Формирование онтологий источников, на данные которых ссылаются в тексте.
7. Формирование онтологий, ключевых слов или словосочетаний, позволяющих определить принадлежность текста к сфере.
8. Определение ключевой тематики обсуждения: субъект, предмет обсуждения, место, действие, время. Сочетания и закономерности в связке субъект-предмет-место-действие.
9. Соответствие заголовка публикации содержанию медиа текста.

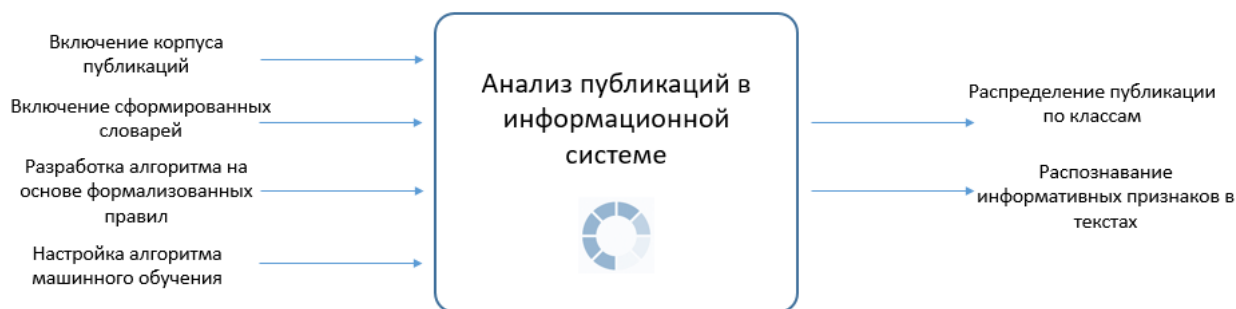
Заклучение

По итогам работы экспертов-лингвистов по глубинному анализу и детальной разметке медиа-текстов будут получены следующие результаты:

1. Формализация правил по определению информативных признаков;
2. Сформированный словарь по каждому информативному признаку.

Заключительным этапом работы является экспериментальное исследование полноты и корректности сформированного словаря и правил для распознавания классов, и информативных признаков в корпусе. Исходя из целей и задач исследования экспериментальное исследование проводится с использованием информационной системы по следующей схеме (схема 1).

Схема 1 – Экспериментальное исследование определения классов и информативных признаков

Согласно схеме 1, в информационную систему включается проанализированный корпус текстов и сформированные словари. Далее разрабатываются алгоритмы определения информативных признаков на основе формализованных правил и словарей. Также настраивается алгоритм машинного обучения, где компьютер обучается определять, какие тексты эксперты отнесли к тому или иному классу и параметру. Информационная система анализирует корпус текстов и распределяет публикации по классам и определяет выявленные информативные признаки в текстах.

По результатам работы определяется точность работы алгоритма в сопоставлении с размеченным экспертами корпусом. При удовлетворительности полученных результатов, следующим этапом экспериментального исследования является повторение данного алгоритма работы на неразмеченном корпусе текстов и экспертная проверка для проведения сопоставительного анализа и подтверждения или опровержения эффективности выработанной методики.

Таким образом в статье представлен экспертный подход разработки алгоритмов определения классов и информативных признаков в текстах для последующей автоматизации процесса оценки текстовой информации с использованием методов машинного обучения.

Список использованной литературы:

1 Mehraj H.K., Bhat A.N., Rameez H. Mehraj // *International Journal of Humanities and Social Science Invention* ISSN (Online): 2319 – 7722, ISSN (Print): 2319 – 7714 www.ijhssi.org // Volume 3 Issue 6, June. 2014. – pp. 56-64

2 Глобальное исследование «Барометр доверия Эдельмана 2018» [Электронный ресурс]. – 2018. – URL: http://cms.edelman.com/sites/default/files/2018-02/2018_Edelman_Trust_Barometer_Global_Report_FEB.pdf (дата обращения: 29.07.2018).

3 Apollonia B., Bassis S. *The randomness of the inferred parameters. A machine learning framework for computing confidence regions.* // *Information Sciences.* – 2018. - Volume 453, pp. 239-262

4 Результаты социологического опроса по оценке влияния открытых информационных источников (электронных СМИ) на социум. / АО «Информационно-аналитический центр» МОН РК; – Астана, 2018.

5 Digital vs. Traditional Media Consumption. Analyzing time devoted to online and traditional forms of media at a global level, as well as by age and across countries. // *INSIGHT REPORT SUMMARY, Q1.* – 2017. – P.35

6 Groves M.R., Floyd J.F., Couper M.P., Lepkowski J.M. Singer E. & Tourangeau R. *Survey Methodology* (2nd Ed.) // *New Jersey: John Wiley & Sons.* – 2009. – P. 488

7 Кошарная Г.Б. Кошарный В.П. Триангуляция как способ обеспечения валидности результатов эмпирического исследования // *Известия ВУЗов. Поволжский регион. Общественные науки.* 2016. №2 (38). – С. 117-122.

Приложение:

1. R код, функция систематической выборки, использовавшаяся на 1 этапе выборки:

```
sys.sample = function(N,n){  
  k = round(N/n,0)  
  r = sample(1:k, 1)  
  sys.samp = seq(r, r + k*(n-1), k)  
  return(sys.samp)  
}
```

MPHTI17.09.91

Мамедова Р.А.¹

¹Бакинский Государственный Университет,
г. Баку, Азербайджан

**ВОПРОСЫ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ГАЗЕТЕ «АЧЫГ СЁЗ»
(«СВОБОДНОЕ СЛОВО»)**

Аннотация

В статье повествуется о культурных аспектах, освещенных на страницах газеты «Ачыг сёз». В газете уделено особое внимание просвещению и области языка. Оба этих аспекта были проанализованы и изучены на основе опубликованных в газете заметок журналистов и публицистов. Объектами исследований выбраны статьи Мухаммед Эмин Расулзаде, Омар Фаиг Неманзаде, Юсиф Везир Чемазменли и др. авторов.

В своих публикациях авторы статей со страниц «Ачыг сёз» вновь и вновь подчеркивали важность получения образования на родном языке, открытия соответствующих школ. М.Э. Расулзаде, О.Ф. Неманзаде, Ю.В. Чемазменли, Г.И. Гасымов, С.Ибрагимов, Б.Талыблы и другие высказывали в своих статьях смелые мысли о просвещении и языке, искусстве, образовании, школе, воспитании и обучении, указывая в то же время пути решения проблем. В газете «Ачыгсёз», издававшейся на протяжении четырех лет, освещались не только борьба за права и свободы человека, всесторонний взгляд на общественно-политические события, последствия I Мировой Войны, предоставление прав и свобод женщинам, но и в равной степени уделялось пристальное внимание вопросам культуры, важности науки и образования, подчеркивалась необходимость изучения родного языка и ведения на его основе обучения в местных школах. Все эти проблемы неизменно освещались в газете, авторы которой периодически публиковали статьи о культуре, просвещении и родном языке. Газета «Ачыгсёз» (1915-1918) – весьма ценный исторический источник в контексте изучения вопросов культуры, просвещения и языка того времени.

Ключевые слова: просвещение, газета, статья, образование, язык, издание, журналист

R.A. Mammadova¹
¹Baku State University,
Baku, Azerbaijan

THE CULTURAL ISSUES IN THE “AÇIQ SÖZ” (“ACHIG SOZ - OPEN WORD”) NEWSPAPER

Annotation

“*Açiq söz*” newspaper (1915-1918) is a very valuable historical source to study the cultural, educational and language problems of the period. The article deals with cultural issues in the “*Açiq söz*” (“Achig soz - Open Word”) newspaper. As one of the main problems covered by the newspaper, the cultural issue is divided into two categories: education and language. Analyses about both topics are made on the basis of the articles published in newspapers by independent journalists and publicists. The writings of the newspaper authors, such as M.A. Rasulzadeh, O.F. Nemanzadeh, Y.V. Chamanzaminli and others are taken as a research object.

The authors of the “*Açiq söz*” (“Open Word”) newspaper insisted on the importance of education in the native language, and they considered essential to open schools in the native language. The authors of articles published on the pages of the newspaper, such as M.A. Rasulzadeh, O.F. Nemanzadeh, Y.V. Chamanzaminli, H.I. Gasimov, S. Ibrahimov, B. Talibli and others expressed courageous ideas on education and language, art, school, training, upbringing, and education and showed the ways of solving the problem. The following issues are considered essential to cover during the four-year activity of the “*Açiq söz*” (“Open Word”): struggle for human rights; a comprehensive review of sociopolitical events; disasters created by World War I; giving women freedoms; coverage of social problems and cultural issues; the importance of science and education; suppression of native language in local schools; and the significance of education in the native language. The newspaper always focused on these issues, and the authors periodically published articles about culture, education, and language.

Key words: culture, enlightenment, newspaper, article, language, writing, journalist.

С момента зарождения национальной прессы Азербайджана были обозначены ее основные тематические направления. Вопросам просвещения в информационной политике печатных изданий отводилось особое место. Все органы прессы, начиная с газеты «Экинчи», в той или иной мере освещали данную тему, прикладывая серьезные усилия для просвещения народа, с тем, чтобы он смог занять достойное в цивилизованном обществе. Газета «Ачыг сёз» не стала исключением в этом направлении. За четыре года своей деятельности вопросы просвещения всегда считались приоритетными для этого издания.

Газета «Ачыг сёз» в основном выдвигала два направления в области вопросов просвещения: соответствующее образование и родной язык. Сотрудников газеты в первую очередь беспокоило просвещение, обучение, и воспитание народа. Являясь основными авторами газеты, М.А. Расулзаде, О.Ф. Неманзаде и Х.М. Джамалов, в своих статьях под названием «Школа и медресе», «А не пришло ли время национальных вопросов?» и «К народу», а также такие авторы, как Ю.В. Чеменземинли, Х.И. Гасымов, С.Ибрагимов, Б.Талыблы и другие, в своих статьях всегда держали в центре внимания вопросы просвещения и языка, разоблачали неудобную политику царского режима в этом направлении. Эти статьи были не раз привлечены к исследованию в Азербайджанском литературоведении [1, 172].

В период издания газеты верхушка царской власти, как в целом по России, так и на Кавказе, готовила планы для коренного изменения системы просвещения тюрков и мусульман. Тогдашний глава народного просвещения Родолев, под предлогом расширения школ, выступил с реакционным проектом, препятствующим обучению тюрков и дискриминирующим их национальные права. В проекте вместо тюркского (азербайджанского) языка был указан татарский, учено-образовательная программа, предусмотренная для тюрков и мусульман, была целесообразно составлена в интересах колониальной политики. Все это, несомненно, было результатом большой государственной политики и исходило из коварных планов лиц, желающих уничтожить нравственность народа. Серия статей Омара Фаига под названием “Чего мы ожидаем?” пролила свет на суть данного проекта, на то, как он был составлен и каких целей придерживается. При ознакомлении со статьями становится ясным, что проект главы народного просвещения олицетворял собой план, направленный против мусульман, а в первую очередь против тюркских народов. Вместо старых школ «Омар» и «Али» должны были быть созданы трехступенчатые школы. Первая ступень: один алфавит и три подготовительных класса, срок образования - четыре года. Обучаемые предметы: шариат, русский язык, татарский язык, арифметика и тюркский. Уроки второй ступени: шариат, русский язык, арифметика, алгебра, геометрия, история, география, тарихи-тебии, хикмети-тебийийе,

рисование, татарский язык, тюркский и гимнастика. Все вышеуказанные дисциплины должны были преподаваться на русском языке. На обучение местному языку выделяли всего два урока, и то данные уроки не были обязательными. Помимо этого, местный язык преподавался в конце учебного дня, когда дети уже были уставшими. Что приводило к тому, что дети не сидели на данных уроках. По новой программе уроки шариата должны были преподаваться на арабском языке, а разъясняться на русском или татарском языках. В связи с этим Омар Фаиг писал: «Неблагодарность господина заведующего к тюркскому языку и якобы оказание данным образом «услуг», конечно же, преследует свою цель, однако в чем заключается смысл препятствия педагогике, если он сам считает себя большим педагогом?» [2, 41].

Третья ступень представляла собой специальную школу по подготовке учителей. Срок обучения в данных школах составлял три года. Целью была подготовка учителей тюркского языка и шариата для русско-турецких школ. Уроки: тафсир (толкование Корана), история Ислама, татарский, арабский, персидский и русский языки, история и география России, усули-телим. Усули-телим, география и история преподавались на русском, остальные дисциплины на арабском языке. Как видно, учебная программа была перегружена. Студены, которые должны были в будущем стать учителями начальных школ, почему то, должны были освоить такие сложные дисциплины, как эльми-калам и фигх. Одним словом, царский режим под предлогом расширения действующих школ был намерен осуществить крайне реакционный проект на Кавказе. Проект был предусмотрен для тюрков Кавказа, то есть для азербайджанцев, и преследовал цель нарушить национальный и религиозный облик нашего народа. Под предлогом расширения действующих школ, учащимся создавали такие условия, чтобы они, впад в состояние замешательства, перестали учиться, таким образом превращая школы не в учреждения просвещения, а в сущий ад. Верхушка царской власти этим самым планировала огородить национальные глубинки от просвещения, выражая неприятельское отношение к мусульманам, в первую очередь к тюркоязычным народам. Не случайно, что Омар Фаиг в своей статье писал: «Мы видим, что в открытых «для нас» школах есть все: образование на русском..., декламация стихов на персидском, вера и идеология, даже эльми-калам на арабском. Нет только одного. Что же это? Нет нас самих!» [3, 42].

Омар Фаиг в своей статье «А не настало ли время для национальных вопросов?», опубликованной в газете «Ачыг сёз», уделял особое внимание вопросам просвещения, называл их вопросами жизни и смерти для народа. Автор в своих статьях затрагивал проблемы прогресса, исследовал их с различных сторон, в том числе с точки зрения просвещения. По его мнению, в области просвещения, как и во многих других сферах, азербайджанцы отстают от других народов. Накопилось большое количество проблем, которые требуют своего решения. А решение этих проблем - задача непростая: «Очевидно, что принимаемые меры и методы отдельных лиц, в особенности правительственных чиновников, ввергнут нас в более скверное положение, вместо того, чтобы излечить наши раны» [4, 246].

Омар Фаиг не довольствовался критикой нового проекта, смело разоблачал дискриминационную политику в области просвещения, предвзятое отношение к азербайджанцам. Он в открытую указывал на льготы и права лиц немусульманского происхождения, в особенности армян, в области просвещения. Основываясь на неопровержимые факты, доказывал, как монархи покровительствуют армянам. Неслучайно, что столь смелые статьи публициста, мнения, разоблачающие с помощью весомых фактов дискриминационную политику царского режима, не оставались в стороне от внимания цензоров. Отдельные части его статей, иногда одна, а то и несколько колонок извлекались из тиража, а их места оставались пустыми.

Как было указано ранее, не только Омар Фаиг, но и другие представители интеллигенции осуществляли деятельность, направленную на освещение вопросов просвещения и языка, а также культуры, вносили свою лепту в решении вышеуказанных проблем. Царский режим был против грамотности мусульман и тюрков, опасаясь, что мусульмане достигнут национального самосознания, у них раскроются глаза, они «раскусят» колониальную политику монархии и, наконец, потребуют свои права и, в итоге, воспрепятствуют разграблению национальных достояний, природных ресурсов. Политика царского режима в направлении национальной и религиозной дискриминации более ярко проявлялась в этом направлении. Так как давление, оказываемое на мусульман, не применялось в отношении других кавказских народов, режим относился с особым дружелюбием к своим религиозным собратьям – христианам. Редактор и один из основных авторов газеты М.А. Расулзаде, в своей статье «Школа и медресе» писал: «Мусульмане были очевидцами того, что в действующих примерно одно столетие тому назад церковных школах их близких соседей обучали шариату, армянскому и русскому языкам, общей истории, зираату, тарихи-тебии, истории

Армении. Среди этих дисциплин на русском языке преподавались только история и география России, остальные предметы, даже общая история преподавались на армянском» [2,44].

Наряду с этим, права мусульман и тюрков не соблюдались. Мухаммед Эмин не мог молчать, видя как монархия, придерживается несправедливой политики в отношении к мусульманам. Потому, что просвещение в то время было как «луч света в темном царстве», источник надежды для всего народа. Его главной целью было открытие национальных школ, для того, чтобы их выпускники могли увидеть разницу между народом и религией, могли воссоединиться со своей культурой и полюбить ее. Поэтому он был сторонником реформирования имеющихся школ и медресе. Хотел, чтобы они шли в ногу со временем. Думая о реформировании школ, он задавался вопросом: «в чем должна заключаться истинная цель школ, призванных просвещать народ, а также народных школ, принадлежащих обреченным и зависимым народам?». Как становится ясным, автор учитывал реальное положение, каким бы тяжелым оно не было. Азербайджанский народ на тот момент все еще был зависимым и обреченным. Таким образом, он вынужден был считаться с этим фактором. Он пытался насколько это возможно улучшить положение своего народа, учитывая интересы господствующего режима. Считал необходимым пользоваться льготами царского режима. Поэтому отвечал на свой вопрос так: «Обязанность здоровых и беспристрастных школ, наряду с воспитанием в обществе необходимости и согласованности, состоит в необходимости превращения их в культурный фактор для своего народа» [2, 45].

Значит, основная обязанность школ – это привить ученикам чувство верности и повиновения государству, а также воспитание грамотной интеллигенции, способной обогатить культуру народа. Он придавал школам более широкое значение, расценивал их в качестве движущей силы для ведущих азербайджанских интеллигентов. Иными словами, выпускники народных школ должны стать в будущем гражданами, любящими свой народ. Должны служить своему народу, не жалея сил. Расулзаде также был против реакционной политики царского режима, направленной на раздор тюркских народов. Он считал тюркские народы едиными с культурной точки зрения, называл их языки различными диалектами турецкого языка. Расулзаде также затрагивал ошибки и погрешности интеллигенции в вопросах просвещения. Интеллигенция не признавала школы при мечетях, называя их очагами невежества и призывая всех к учебе в школах, так как именно в данных учебных заведениях детям преподавались светские науки. Эти школы были более современные. Однако народ не стал ходить в русские школы, противоречащие его духу, нравственности, обычаям и обрядам, и остался учиться в медресе. Взамен этого, в эти школы направлялись дети богачей и дворян с особыми привилегиями. К сожалению, методы учебы и воспитания этих школ еще больше отдалили детей господ от общества. Также нужно отметить, что образование отдельных лиц еще не является просвещением народа. Позже открылись школы русско-татарского типа, однако, и они не дали нужного результата. Несомненно, как мы уже говорили, обучение отдельных людей не дает народу особой пользы. В большинстве случаев выпускники этих школ отдалялись от народа, они попросту не понимали друг друга. «Просвещение отдельных людей и приобретение статуса образованного человека не лечит раны. В большинстве случаев, просвещение отдельных личностей завершается лишь тем, что они носят фракы вместо чухи, ботинки вместо лаптей, цилиндры вместо шапок, называются Лизами, а не Тюказбан» [5, 496].

Далее, с целью, чтобы доказать правоту своих суждений, спрашивает у читателей: «... Есть вероятность, что в Баку около ста высокообразованных людей, получивших дипломы. Так почему же, наши потребности все еще не удовлетворены?». Таким образом, целью является просвещение не отдельных лиц, а всего народа. Только это может принести пользу. «Самым необходимым является просвещение человеческих масс. Потому, что именно они составляют народ. Общество может стать цивилизованным только посредством просвещения масс» [5,496].

Расулзаде видел будущее народа в его просвещении. Он придавал особое значение образованию всех слоев населения. Без образования и просвещения невозможно стать по-настоящему цивилизованным народом. Для достижения данной цели население должно стать абсолютно грамотным, освоить нужные знания. Школа также является важнейшим фактором, обуславливающим прогресс народа. Расулзаде, наряду с обновлением школ, считал важным воспитание преподавателей в новом духе. Они, прежде всего, должны знать язык, традиции и обряды своего народа, любить его и прививать эту любовь учащимся. В противном случае, эти ученики не смогут помочь своему народу. Расулзаде также занимался пропагандой национализации школ. Под национализацией он понимал осуществление чтения и письма на родном языке. Конечно же, проведение уроков на родном языке стало бы ключом к развитию народа. С

помощью родного языка учащиеся смогли бы изучить богатую культуру предков. Научившись читать и писать на родном языке, получив ценные знания, они бы смогли обогатить свою культуру.

Расулзаде уделял особое внимание национальной культуре. В одной из своих статей он провел параллель между понятиями национальная культура и народ. Изучая понятие культура, Расулзаде затронул такие темы, как язык, история, традиции и религия.

Наряду с М.Э. Расулзаде, широкое место вопросам просвещения и культуры уделял Ю.В. Чеменземинли – еще один автор газеты «Ачыг сёз». Он отметил, что после русско-японской войны в Азербайджане большой размах приобрела борьба за просвещение и культуру, и детонатором данного движения явилось поражение России в упомянутой войне. По его мнению, победа Японии над русскими всколыхнула весь азиатский континент, в результате чего в движение пришел и исламский мир. Юсиф Везир писал: «Победа Японии над Россией на дальнем востоке, оказала на всю Азию небывалое воздействие. Народы, пребывающие в глубоком сне на протяжении столетий, встрепенулись и вышли из спячки. Исламский мир не остался в стороне и открыл сомкнутые очи. На их косных лицах стали проявляться признаки жизни. Тюрки России воскликнули – «просвещение». Возникли школы, общества прессы и просвещения, благотворительные организации» [2,62].

Статья Чеменземинли под названием «Наше спасение зависит от просвещенных людей» привлекает внимание с точки зрения отношения к национальному развитию. Как явствует из названия, в статье отмечается роль интеллигенции в развитии общества. Автор, говоря о просвещенных людях, имеет в виду молодых людей и девушек с высшим образованием и ставит перед ними ряд требований: «После долгих раздумий я пришел к заключению, что нас сумеют возродить только просвещенные люди. Ими являются, по моему мнению юноши и девушки, окончившие высшие учебные заведения. Это первое условие. Второе условие заключается в том, что просвещенные люди должны быть состоявшимися, а это предполагает достаточную информированность, ясный ум и востребованные профессии. Помимо этого просвещенный человек должен быть искренним, обладать рвением, навыками внушения, чтобы достичь успехов в своих начинаниях» [«Ачыг сёз», 1916, №203].

Юсиф Везир в своей другой статье, посвященной вопросам просвещения и языка, затронул еще одну проблему, актуальную для тех времен. В этой публикации автор уделял особое внимание молодежи с высшим образованием, возлагал на них бесконечные надежды. Он также уповал на грамотных людей, не забывших свои национальные корни. Более подробно изложил свои критичные мысли о студентах в своей статье под названием «наши студенты». В первую очередь он подверг критике неуважительное отношение к родному языку со стороны студентов. Увидев, как на студенческом совете мусульман в Киеве они говорят на русском, он обратился к ним со словами: «Мы представляем собой интеллигенцию этого народа. Народ ждет, чтобы мы вылечили их раны. Если мы не будем знать языка народа, то не сможем позаботиться о нем. Важно, чтобы мы говорили на родном языке» [2, 63].

По мнению автора, основным долгом студентов является служение своему народу. Студент получает образование для того, чтобы служить своему народу, быть рядом с ним в трудную минуту, способствовать его развитию. Для этого он, безусловно, должен знать родной язык. Однако положение родного языка среди интеллигенции сильно тревожило его, так как многие интеллигенты не владели им в совершенстве, впрочем как и русским. «Нельзя сказать, что язык, на котором общаются между собой наши студенты, это исключительно русский язык. Но в то же время это, отнюдь, не тюркский язык. На самом деле у этих студентов нет установленного языка. Они разговаривают то на русском, то на тюркском языке. Мы не ошибемся, если скажем, что студенты создали для народа «новый» язык, перемешав русский язык с тюркским. По сути, они завязли между двумя языками» [2, 64]. Несмотря на то, что эти слова были сказаны сто лет назад, по нашему мнению они актуальны и по сей день.

Еще одним автором, подчеркивающим роль просвещения и образования в направлении развития народа, является Гусейн Мирза Джамалов. В годы войны в газете «Ачыг сёз» вышла серия его статей под названием «К народу». В этой статье, состоящей из восьми частей, были рассмотрены такие вопросы, как взаимодействие социального прогресса и просвещения, национальное содержание культуры и ее роль в жизни народа, материальное положение населения и пр.

В этот период в свет вышли работы и других авторов, которые были посвящены вопросам просвещения и образования. Статьи таких маститых журналистов и публицистов, как Гаджи Ибрагим Гасымов, Санатулла Ибрагимов, Боюкага Талыблы, изданные в «Ачыг сёз», являются своеобразным продолжением и подтверждением работ вышеуказанных авторов.

Заключение. Таким образом, на страницах газеты «Ачыг сёз» вопросы просвещения всегда находились в центре внимания, были опубликованы острые статьи, высказаны ценные и смелые мнения, проливающие свет на решение проблем в области просвещения и языка, школ и медресе, обучения, воспитания и образования. Именно эта активная деятельность, новый взгляд на проблемы, методы их решения, в конечном итоге послужили причиной существенных изменений в данной области. Все эти попытки в будущем оказали положительное воздействие на проблемы образования, просвещения и языка в Азербайджанской Демократической Республике.

Список использованной литературы

- 1 Магеррамова Ш.А. Проблема публикации и исследования наследия Ф.Кочарли (Конец XIX века – начало XX века)// Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Филологические науки». – № 4(58). – 2016. – С.172-175
- 2 Джафаров Н. Из истории нашей общественно-политической мысли (1914-февраль 1917). – Баку: Азернешир, 1993. – 80 с.
- 3 Мамедов Х. Азербайджанское национальное движение (1875-1918). – Баку, 1996. – 250 с.
- 4 Неманзаде О.Ф. Избранные произведения. – Баку: Язычи, 1992. – 536 с.
- 5 Произведения М.Э. Расулзаде. – II т. – Баку: Ширваннэшир, 2001. – 528 с.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Ақбаров А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Пусан шетел тілдері университеті, Оңтүстік Корея

Абитова Ж.С. – PhD докторант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан

Алдаш А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан.

Алдашева К.С. – PhD доктор, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан;

Мынбаева А.П. – PhD доктор, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Бердалиева Р.Ш. – ф.ғ.к., доцент, Қожая Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

Бияздықова Ә.Ә. – PhD доктор, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Толбаева Ж.Д. – PhD докторант, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Жансейітова С.С. – ф.ғ.д., профессор; **Сүлеева Г.С.** – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор;

Расулбек К.Е. – п. э. м., аға оқытушы, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы қ., Қазақстан

Жақупова Л.С. – Аударма ісі магистрі, Абай атындағы ҚазҰПУ студенті; **Нағиятова Л.Б.** – оқытушы, Қазақ Бас Сәулет-Құрылыс Академиясы, Алматы, Қазақстан

Жиренов С.А. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Жұмабектен А.С. – аға оқытушы, **Абикенова Ж.** – аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, china_aiguli@mail.ru¹, abikenova-1981@mail.ru², Алматы қ., Қазақстан.

Иманқұлова Ж.С. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Құлманов С.К. – ф.ғ.к., доцент, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ. E-mail: k.k.sarsen@mail.ru; **Қоқанова Ж.А.** – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Сайбекова Н.У. – PhD докторант; **Салқынбай А.Б.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Сүйеркүл Б.М. – ф.ғ.д., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы қаласы; **Умирова З.А.** – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының магистранты, Алматы қаласы, Қазақстан

Сүлеева Г.С. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент); **Жансейітова С.С.** – филология ғылымдарының докторы, профессор; **Машимбаева А.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерватория, Алматы қаласы, Қазақстан

Тымболова А.О. – ф.ғ.д., профессор м.а.; **Калиева Н.Ш.** – PhD докторант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Ханбутаева Л.М. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әзербайжан тілдері университеті, Баку қ., Әзербайжан, khanbutayeva@mail.ru

Алекберли А.Ю. – ф.ғ.к., доцент, Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясының фольклор институты, Баку қ., Әзербайжан

Атаев Ф.К. – диссертант, Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясының фольклор институты, Баку қ., Әзербайжан

Керімбекова Б.Д. – ф.ғ.к., ассист. профессор; **Қуанышбаева Ә.Н.** – магистрант, Сулейман Демирель атындағы университет

Қабылов Ә.Д. – ф.ғ.д., профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті. Ақтау қ. Қазақстан

Мүгиев З.Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ.; **Ақболатов А.А.** – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Сәрсекеева Н.К. – ф.ғ.к., доцент; **Қасымова Р.Т.** – о.п.ғ.д., профессор; **Аманбаева Ю.К.** – п.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Сыздықов С.Қ. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Қалдықөзова С. – п.ғ.к., доцент, **Рыскелдиева Ж.М.** – магистр, аға оқытушы, Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік

Худавердиева Т. – диссертант, Нахчиван мемлекеттік университеті, Әзірбайжан

Атанаева М.Қ. – Мемлекеттік басқару магистрі, президенттың м.а.; **Оспанова Ү.А.** – Менеджмент магистрі, статистика және ақпараттық жүйелерін сүйемелдеу Департаментінің менеджері; **Нұрымов К.С.** – саяси ғылымдарының магистрі, халықаралық салыстырмалы зерттеулер Департаментінің жоба менеджері; **Бұлдыбаев Т.К.** – БАҚ және халықпен жұмыс жасау Департамент директорының орынбасары; **Акоева И.Г.** – білім беру саласының талдау, мониторинг және бағалау Департаментінің менеджері, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, Астана

Мамедова Р.А. – докторант, Баку мемлекеттік университет, Баку қ., Әзірбайжан, m.ruxsara@yahoo.com

НАШИ АВТОРЫ

Акбаров А. – доктор филологических наук, профессор, Пусанский Университет Иностраных Языков, Южная Корея

Абитова Ж.С. – PhD докторант, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

Алдаш А. – доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан.

Алдашева К.С. – PhD доктор, старший преподаватель, Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; **Мынбаева А.П.** – Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан

Бердалиева Р.Ш. – к.ф.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмета Ясави, г. Туркистан, Казахстан

Бияздыкова А.А. – PhD доктор, Казахская национальная академия искусств имени Т. К. Жургенова, г. Алматы, Казахстан; **Толбаева Ж.Д.** – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Джансенгова С.С. – д.ф.н., профессор; **Сулеева Г.С.** – доцент, кандидат филологических наук; **Расулбек К.Е.** – ст. преподаватель, магистр, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, Казахстан

Жакупова Л.С. – магистр переводческого дела, студентка КазНПУ им. Абая, Алматы; **Нагиятова Л.Б.** – преподаватель, Казахская головная архитектурно-строительная академия, г. Алматы, Казахстан

Жиренов С.А. – к.ф.н., ассоциированный профессор (доцент), Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Жұмабектен А.С. – старший преподаватель; **Абикенова Ж.** – старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, china_aiguli@mail.ru¹, abikenova-1981@mail.ru²

Иманкулова Ж.С. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Кулманов С.К. – к.ф.н., доцент, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан; **Коканова Ж.А.** – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Сайбекова Н.У. – PhD докторант; **Салкынбай А.Б.** – доктор филологических наук, профессор Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Суйеркул Б.М. – д.ф.н., главный научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтурсынова; **Умирова З.А.** – магистрант совместных образовательных программ Казахского Национального университета им. аль-Фараби и научно-исследовательских институтов на базе комплекса «Ғылым ордасы», г. Алматы, Казахстан

Сулеева Г.С. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент); **Джансенгова С.С.** – профессор, доктор филологических наук; **Машимбаева А.Ж.** – кандидат филологических наук, доцент, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, Казахстан

Тымболова А.О. – д.ф.н., и.о. профессора; **Калиева Н.Ш.** – PhD докторант, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы;

Ханбутаева Л.М. – кандидат филологических наук, доцент, Азербайджанский университет языков, Азербайджан, г. Баку, khanbutayeva@mail.ru

Алекберли А.Ю. – кандидат филологических наук, доцент, Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана, г. Баку, Азербайджан

Атаев Ф.К. – диссертант, Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана, г. Баку

Керімбекова Б.Д. – к.ф.н., ассист. профессор; **Қуанышбаева Ә.Н.** – магистрант, университета им. Сулеймана Демиреля, muza-bayan@mail.ru

Кабылов А.Д. – д.ф.н., профессор, Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

Мутиев З.Ж. – кандидат филологических наук, доцент, Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова, г. Уральск; **Ақбулатов А.А.** – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы.

Сарсекеева Н.К. – к.ф.н., доцент; **Касымова Р.Т.** – д.п.н., профессор; **Аманбаева Ю.К.** – к.п.н., доцент, *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан*

Сыздықов С.К. – PhD докторант, *Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан*

Калдыкозова С. – к.п.н., доцент, **Рискелдиева Ж.** – магистр, старший преподаватель, *Южно Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан*

Худавердиева Т. – диссертант, *Нахчиванский государственный университет, Азербайджан*

Атанаева М.К. – Магистр государственного управления, *И.о. Президента*; **Оспанова У.А.** – Магистр менеджмента, менеджер Департамента статистики и сопровождения информационных систем; **Нурумов К.С.** – Магистр политических наук, проектный менеджер Департамента международных сопоставительных исследований; **Булдыбаев Т.К.** – заместитель директора Департамента по работе со СМИ и населением, **Акоева И.Г.** – менеджер Департамента аналитики, мониторинга и оценки образования, *АО «Информационно-аналитический центр» Министерства образования и науки Республики Казахстан, Астана*

Мамедова Р.А. – докторант факультета Журналистики, *Бакинский Государственный Университет, г. Баку, Азербайджан, m.ruxsara@yahoo.com*

OUR AUTHORS

Akbarov A. – doctor of philology, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abitjva Zh.S. – PhD student, Kazakh State Woman Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

Aldash A. – doctor of philology, professor, The Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Kazakhstan, Almaty, aimank51@mail.ru

Aldasheva K.S. – Ph.D., senior lecturer, M.Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan;

Mynbayeva A.P. – Ph.D., senior lecturer, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Berdalyieva R.Sh. – candidate of philological sciences, associate professor, Khoja Akhmet Yassawi international kazakh-turkish university, Turkistan, Kazakhstan

Бердалиева Р.Ш. – к.ф.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмета Ясауи, г.Туркистан, Казахстан

Biazdykova A.A. – PhD, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts; **Tolebaeva Zh.D.** – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Dzhanseitova S.S. – professor, doctor of Philological Science; **Suleeva G.S.** – associate professor, candidate of Philological Science; **Rasulbek K.E.** – Senior teacher, Master of Education, Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Kazakhstan, Almaty

Zhakupova L.S. – Master of translation, bachelor student, Abai Kazakh National Pedagogical University; **Nagiyatova L.B.** – Lecturer Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering, Almaty, Kazakhstan

Zhirenov S.A. – candidate of Philological Science, associated professor, Candidate of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Zhumabekten A.S. – Senior-lecturer; **Abykenova Zh.** – Senior-lecturer, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty., Kazakhstan, china_aiguli@mail.ru¹, abikenova-1981@mail.ru²

Imankulova Zh.S. – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Kulmanov S.K. – Ph.D., dotcent, The Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan,

Kokanova Zh.A. – candidate of Philological Science, Senior teacher, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Saibekova N.U. – PhD student; **Salkinbai A.B.** – doctor of philology, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Suiyerkul B.M. – Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Chief Researcher, Doctor of philology; **Umirova Z.A.** – magister of cooperative educational programs of scientific research Institutes on the basis of the al-Farabi Kazakh National University and complex "Gilim ordasi", Almaty, Kazakhstan

Suleeva G.S. – associate professor, candidate of Philological Science; **Dzhanseitova S.S.** – Professor, Doctor of Philological Science; **Mashimbayeva A.Z.** – Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Kazakh national conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan

Tumbolova A. – professor, doctor of philology science, Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty; **Kaliyeva N.Sh.** – PhD student, State Women's Pedagogical University, Almaty;

Khanbutayeva L.M. – candidate of philological sciences, associate professor, Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan, khanbutayeva@mail.ru

Alakbarli A.Y. – candidate of philological sciences, associate professor Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan, eziz_elekberli@rambler.ru

Atayev Ф.К. – Dissertant of Institute of Folklore

National Academy of Sciences of Azerbaijan,

Kerimbekova B. – candidate of philological sciences; **Kuanyshtbayeva A.** – 2th course master specialty of Kazakh language and literature, Suleyman Demirel University,

Kabylov A.D. – Doctor of Philology, Professor, Caspian State University of Technology and Engineering named Sh. Yessenov

Mutiyev Z.Zh. – Candidate of Philological Sciences, Associated professor, M. Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk; **Akbulatov A.A.** – PhD student, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty. e-mail: zinulla_mutiev@mail.ru

Sarsekeeva N.K. – Candidate of Philological Sciences, Associated professor; **Kassymova R.T.** – doctor of pedag. sc., prof.; **Amanbayeva Yu.K.** – Candidate of Pedagogical Sciences, Associated professor, The Kazakh National University named after al-Farabi

Sizdikov S.K. – PhD student, Kazakh national pedagogical University named after Abai, city Almaty, Kazakhstan

Kaldykozova S. – c.ph.sc., associate professor; **Riskeldieva Zh.** – senior lecturer; M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

Khudaverdiyeva T. – Dissertant, Nakhchivan State University, Azerbaijan

Atanayeva M. – Master of Public Administration, Acting President; **U.Ospanova** – Master of Management, Manager of the Department for statistics and information systems maintenance; **K.Nurumov** – Master of Political Science, Project Manager of the Department for International Comparative Studies; **T.Buldybayev** – Deputy Director of the Department for work with Media and Population, **I.Akoyeva** – Manager of the Department for analytics, monitoring and education assessment, "Information and Analytical Center" JSC

Mammadova R.A. – dissertant, Baku State University, m.ruxsara@yahoo.com

